

48.

T
B
M

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

48.

Városháza,
városirányítás,
városi (ön)reprezentáció

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
48.

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

48.

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST 2025

A kötetet szerkesztették
Csáki Tamás, Perényi Roland, Zsoldos Emese

Szakmai lektorálás
Csáki Tamás, Farbaký Péter, Maczó Balázs, Molnár Álmos,
Perényi Roland, Zsoldos Emese

Olvasószerkesztő
Bartók Flóra

Borítóterv
Mag Krisztina

Tördelés
Mag Krisztina, Sándor Dávid

A képszerkesztésben közreműködött
Demeter Zsuzsanna, Léczfalvy Lilla

A kötet megjelenését támogatta
Nemzeti Kulturális Alap

A borítón Weinwurm Antal 1898-ban,
a régi pesti városházáról készült felvételének részlete látható.

Minden jog fenntartva
© Budapesti Történeti Múzeum, 2025
Felelős kiadó: Csorba László főigazgató

Készült az EPDB Nyomtatási Központ Zrt.-ben
Felelős vezető: Gellér Ágoston József vezérigazgató

ISSN 0238-5597

TARTALOMJEGYZÉK

Téma: Városháza, városirányítás, városi (ön)reprezentáció

Farbaky Péter:

A régi pesti városháza barokk épületének története (1686 – 1837) 11

Szerdahelyi Márk:

A régi pesti városháza átépítése(i) az 1838-as árvizet követően 43

Simon Katalin:

Változó jelképek, állandó(?) erőviszonyok. Budapest 1873. évi szimbólumai 85

Zsoldos Emese:

„Most búcsúznak el egymástól: Vázsonyi és Budapest” (1926 – 1927) 115

Horváth Ágoston:

A politika csúcán. A fővárosi törvényhatósági bizottság vezető politikusai az 1920 – 1945 közötti korszakban 145

Szendrői Áron:

„Pusztá kézzel méríteni a Dunát” - A Székesfővárosi Népjóléti Központ tevékenysége 193

Thész Dóra:

Árvaházból a városházáig: Liber Endre élete és munkássága 221

Tarnai Eszter:

„...igyekeztem munkásságommal Budapest népének segítségére lenni”.

Dr. Gámenczy Béla fővárosi tanácsnok karrierje a közellátásban 255

Látószög

Branczik Márta:

Bisztró a Déli pályaudvaron 275

Antal Ildikó – Ziegler Gábor:

A világvárosi Budapest fényreklámjainak története 299

Molnár Álmos:

A fővárosi bádigosok és a mindennapok technikai modernizációja 327

Brunner Attila:

Műkorcsolyapálya-tervek a 20. század eleji Budapesten 357

Műhely

Farbaky Péter – Serfőző Szabolcs:

Steindl Imre akvarellje a budai királyi palota Szent Zsigmond-kápolnájáról 1873-ból 379

Szecskő Diána:

Velencei tükörkeretes díszoklevél restaurálása 397

Éder Katalin:

Kisember a nagyok mögött, avagy ki is volt Schindelman Ferenc? 419

Vágány Judit – Nacho Albert Bellver – Retkes-Kiss Antal Farkas:

„Plastic Fantastic”. Beszámoló a ljubljanai műanyag-konzerválási konferenciáról 455

Szerzőink 468

BUDAPESTI
TÖRTÉNETI
MÚZEUM

Előszó

„Kérdéseknek kis sorozata ez «Budapest múltjából». Kérdéseké, melyek már felmerültek, de válasz nélkül maradtak, és kérdéseké, melyeket az érdeklődő még sohasem vett fel s most csodálkozva látja, hogy ezekben a jelentéktelennek látszó feladatokban mennyi számottevő adattal tud szolgálni a lelkiismeretes elmerülés.” – Olvashatjuk a *Tanulmányok Budapest Múltjából* első, 1932-ben megjelent kötetéhez Sipőcz Jenő, Budapest főváros polgármestere által írt előszóban. A főváros múzeumának város-történeti évkönyve indulása óta kisebb-nagyobb kihagyásokkal jelent meg. A második világháború derekáig a X. kötetig jutott el, amit egy hosszabb szünet követett. A Fővárosi Tanács végül 1954-ben döntött úgy, hogy újraindítja a múzeum évkönyvét; így jelenhetett meg 1955-ben a TBM 11. kötete. A rendszerváltásig tartó időszakban ismét változó intenzitással jelentek meg az egyes kötetek, végül 1996 óta rendszeresen adja ki a Budapesti Történeti Múzeum az egyetlen, kifejezetten a főváros történetével foglalkozó periodikát.

2023-ban Budapest a városegyesítés 150. évfordulóját ünnepelte. Ez alkalmából az időközben jelentősen átalakult szerkesztőség úgy döntött, hogy a TBM következő, 48. száma megújult tartalommal és külsővel fog megjelenni. A megújult struktúra egyik fontos elemét az évről-évre változó tematikus blokk bevezetése jelenti. Az első megújult szám témájának az évfordulóhoz kapcsolódóan a *Városháza, városirányítás, városi (ön)reprezentáció* címet adtuk. Így a kötet e részében elsősorban olyan írásokat talál az olvasó, amelyek a városháza épületével, szimbólumaival, valamint a városházán működő hivatalnokok, illetve a várost irányító elitek történetével foglalkoznak.

A *Látóság* című rovatba olyan tanulmányokat gyűjtöttünk, amelyek a főváros építészet-, technika-, kultúr- vagy társadalomtörténetének más-más szeletét és korszakát mutatják be. A *Műhely* címmel ellátott részben pedig elsősorban a múzeum gyűjteményeihez, műtárgyaihoz, azok restaurálásához, illetve tudományos feldolgozásához vagy éppen a múzeumtörténethez kapcsolódó írások olvashatók.

A *Tanulmányok Budapest Múltjából* a 48. kötettől fogva nem csupán szerkezetében és tartalmában újul meg; az évkönyvet a teljesen átalakult tördeléssel, újratervezett borítóval, és egyúttal új – pontosabban az eredeti, első megjelenéskorinak megfelelő – méretben veheti kézbe az olvasó.

Téma

01

A pesti régi városháza barokk épületének története (1686–1837)

Buda 1686. szeptember 2-án történt visszafoglalása után Pestet is a császári Kamarai Felügyelőség kezdte betelepíteni. Johann Stephan Werlein budai kamarai felügyelő 1687. október 6-án feleskette a Pest város polgárai közé addig felvetteket és kinevezte a város elöljáróját: bírónak Johann Jacob Watula (Vatula) harmincadhivatali ellenőrt.¹ 1688. június 10-én Werlein a bíró által vezetett kisebb, hétfős tanácsot nevezett ki, az új bíró Johann Valentin Knipper császári zászlós lett, aki azonban csak néhány hónapig töltötte be ezt a tisztséget.² A városi tanács 1688. június 28-án kezdett el ülésezni, Schmall Lajos feltételezése szerint Knipper (Knüper, Knöper, Knepper) bíró házában.³

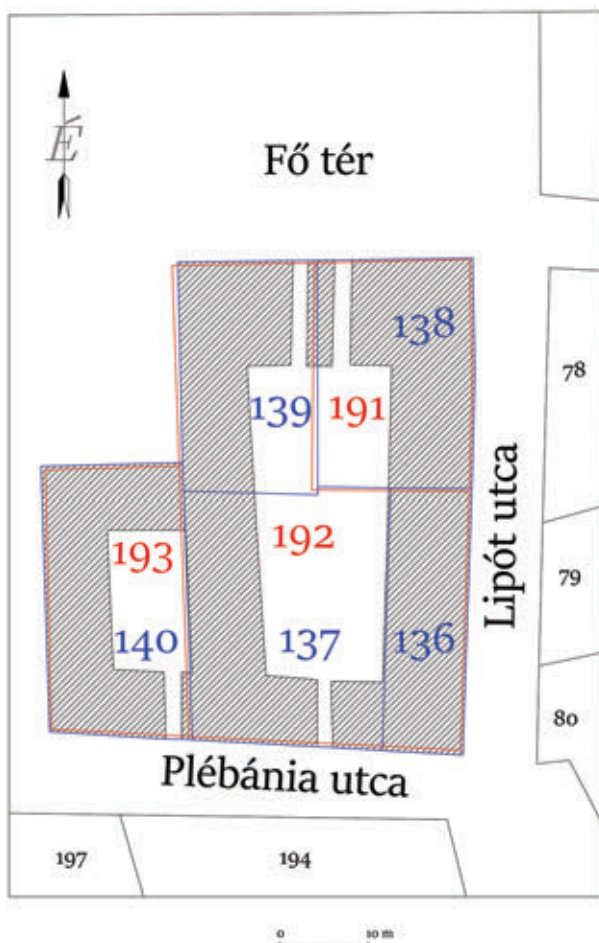
Buda hódoltság utáni legkorábbi teleknyilvántartásának vezetését 1688 elején kezdték meg a Kamara 1686-os rendeletére, az alsó-ausztriai telekkönyvi rendtartás mintájára, és 1691 januárjára be is fejezték. Míg Buda korai telekkönyvei elvesztek, addig Pest *Gewöhrprotocollja*, *Zaigere és Urbariuma* túléltek a századokat.⁴ Werlein 1688. június 30-án felszólította a tanácsot arra is, hogy válasszon egy városházának alkalmas házat székházul. Az elöljárók a II. Zaigerben 192. számmal jelölt házat jelölték ki erre. Ezen ingatlant a II. Zaiger így írja le: „a városháza a Fő téren, homlokzatán 7 öl 3 lépés, hátul 17 öl 5 lépés, a Lipót utcában 16 öl 5 lépés, a Plébánia utca felé terjed, és 29 öl hosszúságú”.⁵

Ha visszakövetjük ezt az 1696. évi állapotot a hat évvel korábbi I. Zaiger idejére, a következő a helyzet: a 192. sz. telek három ingatlanból jött létre: a 136., 137. és 139. számúból. A 136. sz. ingatlan sarokház a Plébánia és a Lipót utca sarkán (homlokzatán 6 öl széles és 12 öl hosszú),⁶ a 137. számú telek a Plébánia utcában

-
- 1 Werlein és Watula is Érsekújvárról jöttek Pestre: DÜMMERTH 1968, 55, 57, 225. Watula 1689-ben meg is halt: uo. 153.
 - 2 DÜMMERTH 1968, 218; NAGY – BÓNIS 1975, 159.
 - 3 SCHMALL 1901, 13, 17. Knipper háza SCHMALL szerint (uo. 17.) a Bayrische unterngasse és a Pfargasse között terült el, és az 1696-os II. Zaigerben a 185. számot viselte. Nagy Lajos az I. Zaiger 191. számú ingatlanánál jelöli meg Knöper János Bálintot tulajdonosként: NAGY 1961, 194, 191 – 185 – 185 – 37. A II. és III. Zaiger idején (tehát 1696-tól) már özvegy Rosswurmne Gertrud az új tulajdonos. NAGY 1961, 194. és SCHMALL 1899, 26, oklevéltár, 2. sz. okmány, 304–305.
 - 4 NAGY 1961, 165. Az I. Zaiger keletkezését 1688–1690, a II. Zaigerét 1696-ra teszi: uo. 166, 170.
 - 5 „Das Rathhaus auf dem Haupt Platz, in gesicht 7 cl. 3 sch., im ruckhen 17 cl. 5 sch., in der Leopold gassen 16 cl. 5 sch., langt an das Pfaar gässl, und hat 29 cl. in der leng.” Lásd NAGY 1961, 188. A Clafter = öl átlagos mérete kb. 1,90 m, a Schritt = lépés kb. 63–79 cm. Erről lásd az Országos Levéltár honlapjának tájékoztató táblázatát: <https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hosszmeretek>. Forrás: BOGDÁN 1990, 226.
 - 6 „ain eckh Hauss in die Pfar gassen im gesicht bey 6 cl. braidt, und 12 lang schlechte mauren, geschätzt Nihil”. NAGY 1961, 188.

(homlokzatán 17 öl széles és 18 öl hosszú),⁷ a 139. számú pedig a plébániatemplommal van szemben (homlokzatán 8 öl széles, hossza 12 öl.)⁸

Nagy Lajos tanulmányában egy-egy térképen ábrázolta Pest 1688-as I., és 1696-os II. *Zaiger*ben regisztrált házhelyeit.⁹ A 137. sz. telek a Plébánia utcára, azaz délre néz, a 139. számú pedig a (mai nevén Belvárosi) Plébániatemplommal van szemben, ez pedig nyugat felé tájolást jelent (sőt sarokház is a Fő [Városház] tér felé). Az összeírások alapján tehát az I. *Zaiger*beli 139. sz. telek a Fő tér felé eső északi oldalra, a 136. sz. délkeleti és 137. délnyugati számú telkek pedig délre néznek. Ebből alakult ki a II. *Zaiger* idejére az L alakú 192. számú egyesített házhely, amely később kibővült a Fő tér és a Lipót utca sarkán elhelyezkedő északkeleti 138. saroktelkekkel, s a tömböt nyugat felé, a terület délnyugati sarkán kibővítő 140. sz. telekkel. A 137. és 139. számú ingatlanok tulajdonosa már az I. *Zaiger* idején Pest városa, a 136. számú teleknél nem említi tulajdonost a telekkönyv.

1. A városháza területe az I. és II. *Zaiger* szerint

7 „ain eckh Hauss in die Pfar gassen, im gesicht bey 17 cl. braidt, und 18 lang, hat 2 gwölber und ein Keller, geschätzt 30 f.“, lásd NAGY 1961, 188.

8 „ain eckh Hauss gegen die Pfar Kirchen, im gesicht bey 8 cl. braidt, und 12 lang hat 3 Keller und alte mauren, geschätzt 30 f.“, lásd NAGY 1961, 188. Mindezeket az ingatlanadatokat közli még SCHMALL 1901, 26. is.

9 Mindkettő: NAGY 1961, 168. és 169. lapok között. Az első, az I. *Zaiger* házhelyeit ábrázoló térkép tünteti fel a régi városháza helyén a 136–140. számú telkeket, véleményem szerint azonban hibásan, ugyanis a 137. és 139. számú telkeket felcserélte.

Az északkeleti, 138., majd 191. számmal jelölt telket Schmall szerint Johann Märkl (Marckhel) 1687-ben ingyen kapta a kamarai igazgatóságtól.¹¹ Nagy Lajos mindhárom *Zaigernál* az ő nevét tünteti fel (Märckhl János, Märchl, Markel János alakban). Az épület értéke 50 forint volt már az I. *Zaiger* idején, három boltozott helyiséggel és pincével. Schmall szerint az ingatlant 1696-ban eladta Friedrich Bertram (Bertram, Bergtramb) császári élelmezési tisztnek, akitől adóssága fejében 3265/3285 forintért Johann Georg Schmiedt (Schmidtl, Schmidl) császári főhídmester nevére írják át, majd tőle 1700-ban Pleyern János vásárolta meg.¹² 1702. április 27-én tőle Pest városa 2800 forintot váltotta meg.¹³ Az adatok alapján ez volt a városháza épületegyüttesének a legértékesebb alkotórésze. A nyugati, 140., majd 193. számú telek tulajdonosai Nagy Lajos szerint az I. *Zaiger* alapján Arnold Kayser, majd 1696-ban a svábföldi Rieth (Rid) János.¹⁴ Schmall szerint az ingatlan már 1690-ben Johann Georg Riedt asztalos birtokába került.¹⁵

Schmall Lajos, Nagy Lajos és Dümmerth Dezső is közöl ábrákat a 18. század végi Pest telekbeosztásáról, amelyeket az 1. képen helyesbítettünk.¹⁶ Az I. *Zaiger* az épületek állapotáról is beszámol, eszerint a 139. számú, északnyugati épületnek három pincéje volt és 30 forintra becsülték, a délkeleti 136. számú ház csak rossz falakkal rendelkezett, értéke nulla, a harmadik, 137. számú délnyugati házat egy pincével és két boltozott helyiséggel írták össze, és 30 forintot ért. A nyugati, 140. számú ház értéke 20 forint, a III. *Zaiger* idején három szobával és egy műhellyel rendelkezett.¹⁷

- 10 SCHMALL 1901, 24. Lásd az itt közölt telekkönyvi leírást a 191, 192. és 193. számú ingatlanoknál. Selmechányai nemes, aki kereskedőként érkezett Pestre: DÜMMERTH 1968, 222, 244.
- 11 NAGY 1961, 188. Dümmerth ugyancsak szerepeltetett egy Pest térképet könyvében (a 290. és 291. lapok között), ami az 1696-os *Zaiger* állapotát vette alapul.
- 12 Schmidlről: SCHMALL 1901, 24-25; DÜMMERTH 1968, 222., 230-231.
- 13 SCHMALL 1901, 31; GÉRA 2022, 76.
- 14 NAGY 1961, 188. Kayser második keresztnéve: János/Johann volt: DÜMMERTH 1968, 153.
- 15 SCHMALL 1901, 25; DÜMMERTH 1968, 43, 60, 87, 116. A külső tanács tagja 1705-ben: uo. 159, 161. Őt és családját is az 1711/12-es pestisjárvány vitte el: uo. 177. A két épület birtokosairól ír még RÓMER 1873, 124: „A városház eredetileg 192-ik számból állott; ehhez járult későbbben a Maerchl János-féle ház, melyet 1696-ban 3200 forinton Bergtramb János Fridrik, 1701-ben pedig Schmidt János György bécsi városi külső tanácsbeli 3000 frtért vett meg; továbbá hozzá csatoltatott a 193-ik számú ház, melyet még 1702. előtt Rieth János asztalos gratis kapott.”
- 16 A Schmall Lajos által írt épületmonográfiában szereplő ábra, amely csak a II. *Zaiger* idején érvényes három számot: a 191., 192. és 193. sz. telkeket jelöli be, elfogadható: SCHMALL 1901, 23, 1. sz. ábra. Érdekes módon Nagy Lajos a második, a II. *Zaiger* telkeit, azaz az 1696. évi állapotot bemutató térképen az északkeleti és délnyugati sarkokban teljesen hibás módon a 156. és 184. számú telkeket tünteti fel, az L alakú nagy telken pedig nem jelöl semmit: NAGY 1961, 1696-os térkép, 168. és 169. lapok között. A Dümmerthnél szereplő ábra hibája, hogy a 191. számú ingatlant a Lipót utcai oldalon végig egészen a Plébánia utcáig jelöli: DÜMMERTH 1968, 290. és 291. között.
- 17 NAGY 1961, 188.

A fenti adatokból az látszik, hogy éppen a két legjobb állapotú (139. és 137. sz.) ház volt kezdettől Pest város tulajdonában, nyilván ezért választották városházául, amely a magját alkotta a 18. sz. folyamán egyesült telektömbnek. Schmall szerint az első városháza helyrehozatalát a város 1692-re fejezte be.¹⁸

Az 1733-tól felvett III. Zaiger¹⁹ még mindig három számmal és különböző tulajdonosokkal jelöli a telektömb három telkét. Eszerint változatlanul a város tulajdonában volt a már az 1696-tól birtokolt L alakú 192. számú nagy telek, amelynek területe 374 négyszögöl (beépítve 234 négyszögöl) volt. A telektömb északkeleti 191. számú 147 négyszögöl (beépítve 82 négyszögöl) és a nyugati 193. sz. 119 négyszögöl (beépített területe ismeretlen) méretű ingatlanok csak a 18. század elején kerültek a város tulajdonába.²⁰

A városháza épületéről a 18. század első feléből kevés adat áll rendelkezésre. Annyit tudunk, hogy a tanácsszobán és az 1692-ben felvett Johann Anton Mosel [Mosell] (1666 k. – 1721) szindikusz²¹ szolgálati lakásán kívül a ház hátulsó (a Plébánia utcára néző) szárnyában volt az ún. polgárság szobája.²² 1731-ig itt a bíróválasztás úgy működött, hogy az udvarról egyenként engedték be a terembe a szavazásra érkezett polgárokat, majd a Plébánia utca felé engedték ki.²³ A korai időkben az épületben működött a német iskola is.²⁴ Egy 1703. március 6-án kelt, privilégiummal kapcsolatos tanácsi emlékiratból derül az ki, hogy a tanácskozási (emeleti) terem alatt egy boltozatos földszinti helyiséget a katonaság önhatalmúlag kiürítettett és őrszobának használt.²⁵

A városházának 1700 körül már állt a tornya, mert első harangja 1697-ben készült. Johann Nusspicker (Nuspickher, 1654 k. – 1714), a nyomban a visszafoglalás után Budán megtelepedett harangöntő mester készítette.²⁶

18 SCHMALL 1901, 27.

19 A III. Zaiger felvételének kezdő időpontjáról lásd NAGY 1961, 211. (német összefoglaló)

20 A telkek teljes és beépített területeiről lásd SCHMALL 1901, 24.

21 Ringauban született, a mainzi érsekségben. Életéről és a 82. számú, Búza téren fekvő ingatlanáról: DÜMMERTH 1968, 234–235.

22 SCHMALL 1901, 27, 28; GÉRA 2022, 76.

23 A procedúrát leírja: SCHMALL 1901, 28. 1731 után a választást a tanácsszobába helyezték át: GÉRA 2022, 124–125. A választás után közös italozás következett, 1720 után ez lakomává bővült. Lásd uo. 127.

24 SCHMALL 1901, 31.

25 Erről lásd SCHMALL 1901, 31. Az okmányt közölte: SCHMALL 1899, oklevéltár, 6. sz. okmány, 308–311: 311.

26 DÜMMERTH 1968, 161. előtti fotó és 170; PATAY 1977, 19, 53. Nusspicker készítette 1694-ben a pesti szervita templom nagy- és lélekharangját is: DÜMMERTH 1968, 170. Az ágyú- és harangöntő mester, városi tanácsos majortulajdonos volt, majd 1696-ben vette a 96. számú, pesti házat a Pálos utcában (amelynek megemlékeztek szép berendezéséről), ágyúöntő műhelye Budán volt, 1714-ben 60 évesen halt meg: lásd uo. 90, 94, 105, 121, 157–158, 176, 236.

2. A városháza harangja, öntötte Johann Nusspicker 1697-ben. Fáryné Szalatnyay Judit felvételei, 2024

3. Szűz Mária a gyermek Jézussal, mandorlában. Részlet a városháza harangjáról

4. A harangöntő mester jelzése a városháza harangjáról

5. Pest város címere a városháza harangjáról

Az 1941 óta a Kiscelli Múzeum gyűjteményében őrzött bronzharang díszítése fontos adalék a 17. század végi Pest történetéhez. Négy dombormű díszítette palástját: mandorlában Szűz Mária a gyermek Jézussal; Pest város címere; a harangöntő mester jelzése indadíszes keretben: GOSS:/MICHIOHAN/NVSPICKHER/INOVEN/1697; illetve negyedikként *Iustitia* álló alakja, karddal és mérleggel. A harang koronáján szakállas torzfejek látszanak, a nyaknál egy keskenyebb és egy szélesebb körbefutó palmettasor díszíti, míg az alsó peremen domborművű körirat fut körbe: DVM ♦ SONO ♦ VOS ♦ MONEO ♦ QVOD ♦ PRAESENS ♦ VENERIT ♦ HORA ♦ VT ♦ POSSIT ♦ FVNGI ♦ MVNERE ♦ QVISQVE ♦ SVO ♦ DVM ♦ VOCO ♦ DESIGNO ♦ IVS ♦ CONVENTVMQVE ♦ SENATVS ♦ VT ♦ DET ♦ ET ♦ EXAMINET ♦ IVRA ♦ CIVISQVE ♦ SVA ♦ (Miközben hanggal figyelmeztetlek Titeket arról, hogy mindjárt eljön az óra, hogy mindenki elláthassa saját hivatalát, amíg én összehívom és kijelölöm a gyűlést és a szenátust, hogy törvénykezzen és felügyelje a törvényt és polgárait).²⁷

²⁷ BTM Kiscelli Múzeum, Műszaki gyűjtemény, ltsz.: 20304. Bronz, magassága: 85 cm, alsó átmérője: 82 cm. Schmall szerint a harang megrepedt, ezért ajándékozták a Nemzeti Múzeumnak az 1874. október 11-i 711. számú közgyűlési határozattal: SCHMALL 1901, 37–38. A BTM Kiscelli Múzeumban őrzött Fővárosi Történeti Múzeum VII. leltárkönyve és a múzeumi leltári karton szerint 1941-ben engedték át a Fővárosi Múzeumnak. Köszönöm Békés Enikőnek a latin fordítás kiigazítását.

A városháza tornya építészeti szimbólumként a városi önállóságot jelképezte, s szerepe annál is inkább fontos volt, mivel a szomszédos plébániatemplomnak még egyik tornya sem készült el.²⁸

A városatyák úgy gondolták, hogy megéri az épületet tovább építeni, s így a város főterén székházuk földszintjén boltokat létrehozva, ezeket bérbe adva tudnának jövedelemhez jutni. Ennek jegyében az 1702. április 27-én megvett északkeleti, ún. Schmiedt-féle ház tovább építése céljából május 9-én döntést hoztak 1000 forintos kölcsön felvételéről, 7%-os kamatra. A kivitelezés 1710-ig elhúzódott.²⁹ Közben 1712. február 14–16-án árvíz pusztított Pesten, több mint száz épület omlott össze, a plébániatemplom főoltárát is ellepte a víz.³⁰ A városházát ért kárról nincs tudomásunk, de minden bizonnyal ezt sem kerülte el az áradás.

1714–1715-ben Johann Hölbling (Hölbling János, 1660–1750) budai építőmester a vállkövekre támaszkodó, a tornyon körbefutó erkélyt épített a városi toronyzenészek számára.³¹ A város által alkalmazott toronyzenészek játszottak a szomszédos plébániatemplom zenekarában is, 1718-ban már hárman voltak.³² 1715. június 14-én a toronyerkély elkészültével a városi toronyzenészeknek utasítást adtak, hogy az időt onnan jelezzék. 1716. március 23-án a tanács úgy határozott, hogy a szervitákkal cserélt telek árából megemeli a torony magasságát, hogy egy óra is kerülhessen rá.³³ Ehhez pénzt csak 1720-ban tudtak szerezni, június 23-án újabb 1000 tallér kölcsön felvétele révén. Az új évre a torony fel is épült, mert 1721. január 10-én Georg Hochecker ácsmesternek a tetőért 8 forintot, majd szeptember 1-én Johann Georg Paur (Paur János György) építőmesternek 45 forintot fizettek ki.³⁴ Az elkészült toronnyal kapcsolatos egy 1726. augusztus 23-án kiadott tanácsi utasítás, mely szerint a *turnerek* minden nap délelőtt 11-kor fél vagy egy órát tartoznak zenélni a városlakóknak.³⁵ Az 1726. április 5-én hozott tanácsi határozat megbízta Jakob

28 GÉRA 2022, 81. A városházi tornyok építészet-ikonológiai jelentéséről: MOJZER 1971, 8–9, 21–22. A plébániatemplom első, déli tornya 1727 október végére, az északi csak 1740-ben épült fel: SCHOEN 1943.

29 SCHMALL 1901, 32–33.

30 SCHMALL 1901, 45.

31 SCHOEN 1958, 142. Hivatkozik: Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek, BFL IV.1202.a., 4. kötet, fol. 50v (ceruzás 101.), 1714. június 4, 1. bejegyzés; fol. 138v (273.), 1715. június 21, 2. bejegyzés; fol. 191r (376.) 1716. március 23, 2. bejegyzés. (Köszönöm az iratolvasásában Nagy János levéltáros [BFL] segítségét.); SCHMALL 1901, 33.

32 A toronyzenészekről általában lásd BÁRDOS 1983; a pestiekről: RENNERNÉ VÁRHIDI 1992–1994, 27–29.

33 NÉMETHY 1890, 277.

34 SCHMALL 1901, 33. Érdekes, hogy a honoráriumokat jutalomként fizette ki a tanács, ebből Schmall arra következtet, hogy a munka egy részét a polgárság ingyen („társadalmi”) munkában végezte. Géra Eleonóra szerint a mesterek számára megérte a város megbízásából végzett ingyenes, gratis munka is. Paurról lásd FARBAKY 1985, 169–170.

35 NÉMETHY 1890, 277. Egyórányi zenélésről ír: GÉRA 2022, 81.

Kaspar Burgern budai kútmestert, hogy az udvari kutat 25 forint fejében szivattyús kúttá alakítsa át.³⁶ Ugyanebben az évben városi gyógyszerért akartak a már birtokukba került nyugati, 193. számú épületben kialakítani, ez azonban nem sikerült.³⁷

Bél Mátyás 1737-ben így írt a városi főtérről és az épületről: „A középső részt a négyszög alakú főtérfoglalja el, mely se nem túl terjedelmes, se nem szűk. Minden egyes oldalán a kor ízlésének megfelelő, pompásan s kényelmesen megépített épületek emelkednek. Itt látható az elegáns kinézetű Városháza is, melyet kitűnően díszít a ráépült torony. Belül tágas tanácstermek vannak, hogy a királyi törvényszékeket is be tudják fogadni. Homlokzata csaknem északnak, a háta délnek néz.”³⁸ 1737 nyarán járt Magyarországon Johann Jakob Michael Küchel (1703–1769) bambergi születésű építész, aki június 30-át követően három napot töltött Budán és Pesten. Kéziratban fennmaradt leírásában a pesti városházáról így írt: „A kétszintes városházának közepén egy magas szép tornya van.”³⁹

Réh (Révhelyi) Elemér szerint ebben az évben kimerültek Pest város kőbányái, s ezért nem tudták az építkezést befejezni a városházán és a plébániatemplom tornyán sem.⁴⁰ Egy 1737. április 13-án kelt tanácsi jegyzőkönyv rögzítette az 1731-ben 124 taggal megalakult képviselőtestület, az ún. „választott polgárság” igényét, hogy több helyiséget használhasson a városházán, ám a tanács az anyagi gondokra hivatkozva az igényt visszautasította.⁴¹ 1741. január 23-án a választott polgárság újból kérelemmel fordult a városi tanácshoz, hogy a tanácskozótermükbe asztalt és székeket szerezzenek be.⁴² Eszerint eddig nem nagyon volt a teremnek állandó berendezése. 1741. április 3-án az uralkodónő első fiúgyermeke (a későbbi II. József) születésének hírére ünnepséget tartott a város, melynek keretében egy diadalkaput is felállítottak a városban, feltehetően épp a Fő téren, akárcsak 1790-ben II. Lipót koronázása alkalmával.⁴³

36 SCHMALL 1901, 50.

37 SCHMALL 1901, 32; GÉRA 2022, 76., 122. lábjegyzet.

38 BÉL 1985, 153.

39 „Das Rath hauß von 2^{en} stockwerken hat in der mitte einen hohen schünen thurn.” A kézirat őrzési helye: Bamberg, Staatsarchiv, Manuskript REp. B. 53 Nr. 311, Fols. 241-287. A leírást közli: GARAS 1976, 150; említi még G. GYÖRFFY 1991, 55.

40 RÉH 1932, 26.

41 SCHMALL 1901, 38. A választott polgárság intézményéről lásd uo. 41. Ez az igény először két évvel korábban, 1735-ben merült fel. A választott polgárság abban a helyiségben jöhetett össze, ahol az adószedő, a számvizsgáló működött, s itt ülészttek a kiküldött bizottságok is: NAGY–BÓNIS 1975, 173; GÉRA 2022, 121 és uo. 262. jegyzet.

42 SCHMALL 1901, 28.

43 SCHMALL 1901, 48.

Az alig húsz éve erkéllyel ellátott, toldott-foldott toronynál súlyos statikai problémák merültek fel, így 1753. július 18-án elrendelték lebontását. Az új tornyot 1755. június 2. és december 13. között Joseph Schelb (1696–1756) kőművesmester emelte. A november 29-én 20 forinttal kifizetett tizenhat „oszlopfejre” támaszkodó tetőzetet/fedélszéket szeptember 29-én helyezték fel. Az új építmény összköltsége 2862 forint 86 dénár volt.⁴⁴ A későbbi ábrázolások szerint az egyemeletes épületet lezáró főpárkány felett négyszintes torony emelkedett, a közepén konzolokra támaszkodó zárterkéllyel. Az oszlopfejek az oldalfalakat szegélyező pilaszterpárok fejezetét jelenthetik ($4 \times 4 = 16$). Csúcsára 1755. november 27-én tűzték ki nagy nézőközönség jelenlétében a vasrúdra erősített koronás magyar címert.⁴⁵ Ekkor a toronyórát alaposan meg is javíttatták: négy tábláját Gabriel Karanawetter (Kranawetter Gábor) festő színezte,⁴⁶ majd Johann Rummel órasmester javította 219 forintért.⁴⁷ Joseph Schelb halála miatt nem tudta befejezni a torony építését, ez Réh Elemér szerint Andreas Mayerhoffer (Mayerhoffer András, 1690–1771) építőmesterre maradt.⁴⁸ Schelb fizetségét 1756-ban (elhunyta után) már özvegye vette fel.⁴⁹ 1758. október 21-re az udvari folyosók nyílásait ablakkal látták el, és szobaablakokat is cseréltek télies, jobban szigetelőkre.⁵⁰ Schmall Lajos megállapította, hogy bár a Schmiedt- és a Riedt-féle házakkal kibővült az épület, még nem érte el a városi hatóság székhelyéhez illő színvonalat. Szerinte „*az alacsony, máskülömben [sic!] elég tág épület teljesen el volt hanyagolva*”, sőt a jövedelem miatt nagy részét lakásokként és üzletekként adták bérbe.⁵¹

A városháza 18. század első felében létrehozott különféle tisztségviselői, illetve testületei számára egyre több helyre, hivatali szobára volt szükség. Az ún. városi irodában dolgozott a jegyző, majd a mellé beosztott irodai dolgozók (kancelisták), ehhez kapcsolódott a városi levéltár az ügyiratok tárolására. Ezenkívül szolgálati lakásban itt lakott a szindikusz, majd az őt váltó jegyző és aljegyző, adószedő, kamarási darabont és a börtönőr. Volt őrszoba a poroszlóknak, mérőszoba,

44 SCHMALL 1901, 34. Schlepp Józsefnek írja a nevét, ami egy névváltozat. (A névváltozatokról lásd SCHOEN 1930, 131.) Schelbet 1725-ben vették fel a pesti céhbe: RÉH 1932, 23, 92/3, 4. jegyzetek.

45 NÉMETHY 1890, 277; SCHMALL 1901, 34; ZOLTÁN 1963, 306.

46 NÉMETHY 1890, 277. Az 50 forintos honoráriumról lásd: Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek, BFL IV.1202.a. 20. kötet, 123, 1755. december 16., középső bejegyzés, 133. december 29-i ülés, középső bejegyzés. Johann Rummel kisórákészítő tíz évvel később újra javította a városi toronyórát, 25 forintos követelését benyújtja: BFL IV.1202.a. 28. kötet, 192., második bejegyzés. Köszönöm Nagy János segítségét az iratolvasásban.

47 NÉMETHY 1890, 277. Az aranyozó munkájáért 190 forintot kapott.

48 RÉH 1932, 23, 56.

49 SCHOEN 1930, 130.

50 SCHMALL 1901, 35.

51 SCHMALL 1901, 37.

börtöncellák, valamint bérbe adott üzlethelyiségek, sőt 1689–1705 között házi-kocsma is működött a város borainak fogyasztására és értékesítésére.⁵²

Az épületet 1767–1768-ban bővítették, az építkezés iratai egy kisebb csomót tesznek ki a pesti tanácsi iratok között. A városháza neve az iratokban *Domus Praetoria*, *Domus Civilis*, *Curia Civilensia*, *Rath Haus* vagy *Stadt Haus*.⁵³ Az iratok egyrészt tartalmazzák a pesti tanács és a pozsonyi Királyi Kamara levelezését 1767 augusztusa és 1768 januárja között, amely az építkezést részint felújításként, részint új építésként határozza meg. A Kamara és Pest városa az építkezés finanszírozásán vitatkozott.⁵⁴ Az iratcsomó többi része az egyes mesteremberek előzetes költségbeclése, érdekes módon mindegyik elkészült német és latin nyelvi változatban is, de sokszor dátum nélkül. A kőművesmester, aki alighanem az átépítés tervező építésze is lehetett: Joseph Peithmüllner városi kőművesmester (?–1786), amint ezt az egy tény – forrásmegjelölés nélkül – már Réh Elemér is közölte.⁵⁵ Az ő 1768. március 23-án kelt költségkimutatása elég magas: 14 930 forint.⁵⁶ A kőfaragómunkák összege 836 forint 26 krajcár, a *lapicida* Leopoldo Antonio Conti városi kőfaragómester.⁵⁷ Ajánlatában a kőkeretekre a földszinten 6 boltajtó, 17 ablak, 6 más ajtó szerepel, az emeleten pedig 26 nagyobb és egy alacsonyabb ablak, 8 kéménytisztító nyílás kőkerete, valamint 26 kőlépcsőfok.⁵⁸ Az asztalosmunkák tekintélyes summát tettek ki: 1052 forint 8 krajcárt, a kimutatást Anton Mihits városi asztalosmester írta alá.⁵⁹ Az ácsmunkákra Andreas Pauer ácsmester tett ajánlatot, 2243 forint 5 krajcár értékben.⁶⁰ A lakatosmunkákra 1144 forint 15 krajcár értékben Daniel Schuldheiss városi lakatosmester adott költségbeclést. Ő a földszinten kapukat, ablakokat és kéménytisztító ajtókat vett számba, az emeletre 25 ajtó, 26 ablak és 13 kéménytisztító ajtó vasalását.⁶¹

52 SCHMALL 1901, 49. A börtön (*Untere Arest*, *Schergenstube*, *Loch*) először az épület pincéjében volt: BÓNIS 1962, 186; GÉRA 2022, 130., 296. lábjegyzet.

53 BFL IV.1202.c. 57. doboz, *Intimata* a. a. 4233.

54 Uo. a tanács levelei: fol. 31. 1767. augusztus 5; fol. 29. 1767. augusztus 30; fol. 28. 1767. szeptember 16; fol. 23. 1767. december 5.; fol. 21. 1768. január 5; a Kamara levelei: fol. 32. 1767. szeptember 4; fol. 26. 1767. szeptember 22; fol. 24. 1767. október 16.

55 RÉH 1932, 62. Neve itt és más helyen is sokszor hibásan, Peitmüllerként szerepel az irodalomban, holott ebben a költségkimutatásban mindkét aláírás esetében tisztán látszanak a betűk: Joseph (illetve Josephus a latinban) Peithmüllner.

56 BFL IV.1202.c. 57. doboz, *Intimata* a. a. 4233. fol. 8. német; fol. 10. latin.

57 Róla lásd SCHOEN 1930, 110, 112; AGGHÁZY 1959, I. köt., 103–129. [az általa Continak tulajdonított szobrászi működést a szakirodalom elutasította]; JERNYEI KISS 1997; KOMÁRIK 2007, 363–383.

58 BFL IV.1202.c. 57. doboz, *Intimata* a. a. 4233. fol. 14. latin; fol. 19. német.

59 Uo. fol. 11. latin; fol. 12–12v. német.

60 Uo. fol. 15. német, fol. 16. latin.

61 Uo. fol. 2. latin; fol. 6–6v. német.

Az üveges Johann Wimmer városi üvegesmester, ajánlatának összege: 242 forint (18 ablakra a földszinten, 26 ablakra az emeletre). Az ablakok mérete egységesen 6 ½ láb magas, 3 ½ láb széles.⁶² A kályhás (fazekas) Johannes Szungy városi kályhás mester, ajánlata: 620 forint (7 kályha a földszintre, 17 kályha az emeletre).⁶³ Az adatokból arra következtethetünk, hogy az építkezés kisebb részben a földszintre, nagyobb részben az emeletre terjedt ki. Sajnos terv nem maradt fenn, holott az iratokban szó van róla.

Schmall Lajos úgy vélte, hogy ekkor lett a teljes épület egyemeletes. Az építési költség tekintélyes, 21 301 forint 3 krajcár volt. Az 521 négyszögöles területéből 419 négyszögöl volt beépítve, az udvar 102 négyszögölet tett ki. Ekkor építhették ki az északnyugati (139. számmal jelölt) épület első emeletét. Földszinti szobasorának fennnyezetét boltozatra cserélték. Új folyosó készült a nyugati épületrész udvari oldalán, amely folytatódott a délnyugati (korábban 137. számú) épületrész előtt. Ekkor bonthatták le a nyugati, 140. számú épületet, s az eddig csatlakozó tűzfalon új ablakokat kellett törni, mind a földszinten, mind az emeleten. Schmall próbál a későbbi alaprajzból következtetéseket levonni, például, hogy a 138. sz. északeleti épületrész emeletes volt, és folyosója is volt, amelyhez később az északnyugati és délkeleti épületrész folyosóját is kiépítették, valamint, hogy a délnyugati szárny ekkor kapott emeletet, s a nyugati 140/193. számú házat ekkor bontották le, ezek azonban csak feltevések.⁶⁴ Mindenesetre az építési költség az eddigi ráfordításoknál jóval nagyobb volt, s így valóban a heterogén épület gyökeres átépítésére, s egységesítésére kell gondolnunk. Az építkezés során 1768-ra a nagyjából téglalap alaprajzúvá alakult épület tehát minden oldalán egyemeletesé épült ki.⁶⁵

Pest 1780-as térképén még rajta van a nyugati, 140/193. számú ingatlan.⁶⁶ 1785-ben készítette Balla Antal Pest belterületének kiemelkedő kvalitású és értékű kataszteri térképét, amely a Fő teret latinul, *Forum Principale* néven említi, s a *Praetorium* felirattal azonosított városháza épületéről is fontos információkat tartalmaz.⁶⁷ A nyugati, 140., majd 193. sz. ingatlan már nem szerepel rajta, tehát ekkorra lebontották. A téglalap formájú, belső udvaros épület északi oldali tornyát is feltűnneti, valamint az egyes oldalak hossz méreteit, bár nem mindig teljes egészében láthatóan.⁶⁸ 1785-ben Schmall szerint az épületben a következő helyiségek voltak:

62 Uo. fol. 17. latin, fol. 18. német.

63 Uo. fol. 3. német, fol. 5. latin.

64 SCHMALL 1901, 50, 54–56.

65 Schmall Lajos és Nagy Lajos alapján ismerteti a városháza 18–19. századi építéstörténetét: DÉRY 2005, 249–250.

66 *Stadt Pest* térkép, jelzete: OSzK, TK 3051.

67 *Mappa Specialis Intravillani Fundorum Interioris Urbis*, jelzete: BFL XV.16.b.221/1.

68 Északi oldal: 18 öl; keleti oldal: 30 öl, 3 láb; déli oldal: 16 öl 2 láb; nyugati oldal: 29 öl 3 láb. A méretek összevethetők a korábbi, már ismertetett *Zaiger*-adatokkal.

tanácssterem, ügyvédői terem, egy-egy bizottsági és választott polgársági szoba. Itt működött az ügyészség, kamarási és telekhivatal, árva- és adóhivatal, valamint a városi iroda, amely iktatóból, kiadóból és levéltárból állt. Az épületben volt a fő- és aljegyző, az adószedő, a „kamarási drabantnak” (darabontnak) és a börtönőrnek szolgálati lakása, valamint az őrszoba és a börtöncellák.⁶⁹

1789. október 9-én a császári hadsereg visszafoglalta Belgrád városát. A diadalt nemcsak Bécsben, de Pesten is megünnepezték. A dekorációk a városházát is érintették: a plébániatemplom felé eső nyugati homlokzaton egy festményt függesztettek ki, amely a pesti polgárok egy csoportját ábrázolta új polgárőr egyenruhájukban.⁷⁰

1790-ben, II. Lipót (1790–1792) koronázásának megünneplésére a pesti tanács a városháza előtt efemer díszépítményt kívánt felállítani. Az ismeretlen mestertől származó grandiózus terv szerinti ideiglenes szimmetrikus szerkezet egyemeletes, 4+1+4 tengelyű. A középső félköríves záródású kapu felett az emeleten félköríves alaprajzú, félkupolával lezárt fülke emelkedik, benne az uralkodó lovas szobrával. Az építmény tetejére olasz kertet szánt a tervező, a lépcsős emelvény szintjein dézsás növényekkel és két szökőkúttal. Az Országos Építészeti Igazgatóság részéről 1790. május 30-án Stanislaus Heppe (Heppe Szaniszló) igazgató egyetértőleg írta alá a tervet, de a kert elhagyásával. A koronázásra 1790. november 15-én került sor Pozsonyban. Kérdés, hogy megvalósult-e az ideiglenes építmény.⁷¹ A következő évben, 1791. augusztus elején Sándor Lipót főherceg Pest megyei főispáni beiktatása alkalmából biztosan építettek alkalmi építményeket, Budán és Pesten is, itt a városháza előtt öt megvilágított képpel díszített piramis állt.⁷² Vályi András 1796-ban így jellemezte a Városházát: „Nevezetes épület továbbá a' Városháza, melly a' piatz' közepén magánosan áll négy szegeletre építve, homloka faragott képekkel, 's jeles Toronnyal ékesítettve. Ebben a' Toronyban laknak azok a' Vigyázók, a' kiknek kötelességjek, hogy ha tűz támadna, azonnal jelt adgyanak a' Lakosoknak, 's minden fertály, és óra ütést e' szavak által: »Gelobet sey Jesus Christus!« szokták nagy fel szóval kinyilatkoztatni.”⁷³

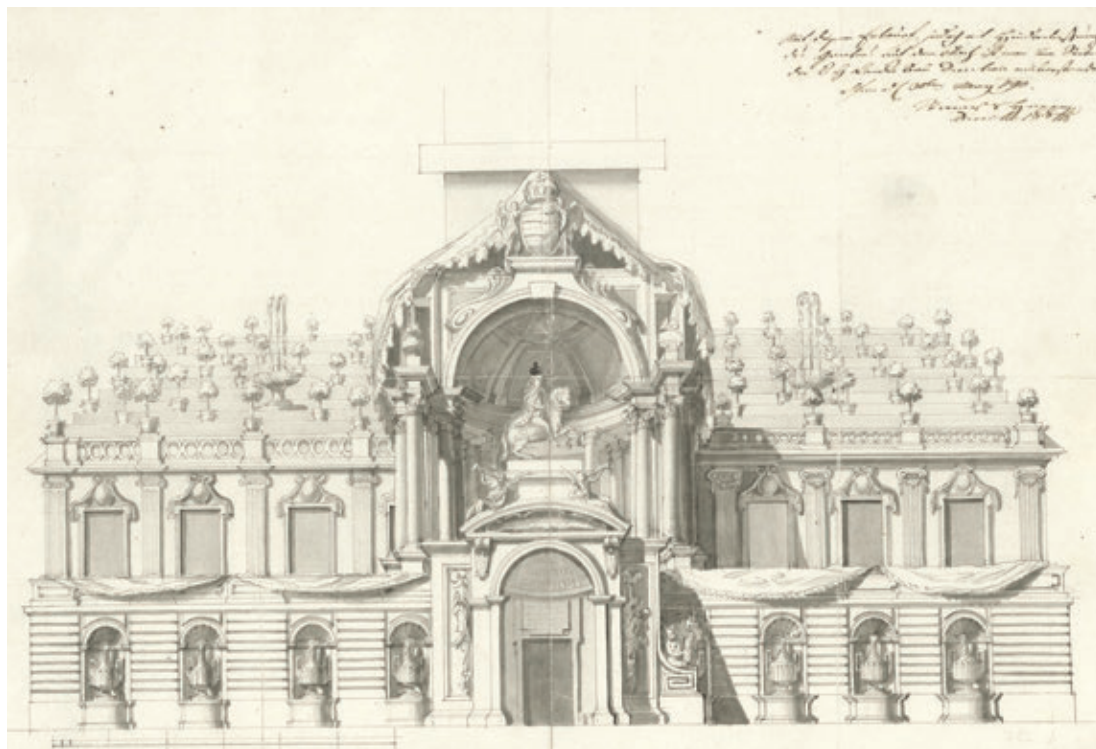
69 SCHMALL 1901, 280.

70 A kép felirata: *Ha örömmel adjuk javunkat és életünket hazáért és királyért, kiabálhatnak gúnyosan a gáncsoskodók, miközben mi örömnepet ülünk.* Közli: ZOLTÁN 1963, 87. Feltehetően vászonra, textilre festett nagy méretű festményről lehetett szó.

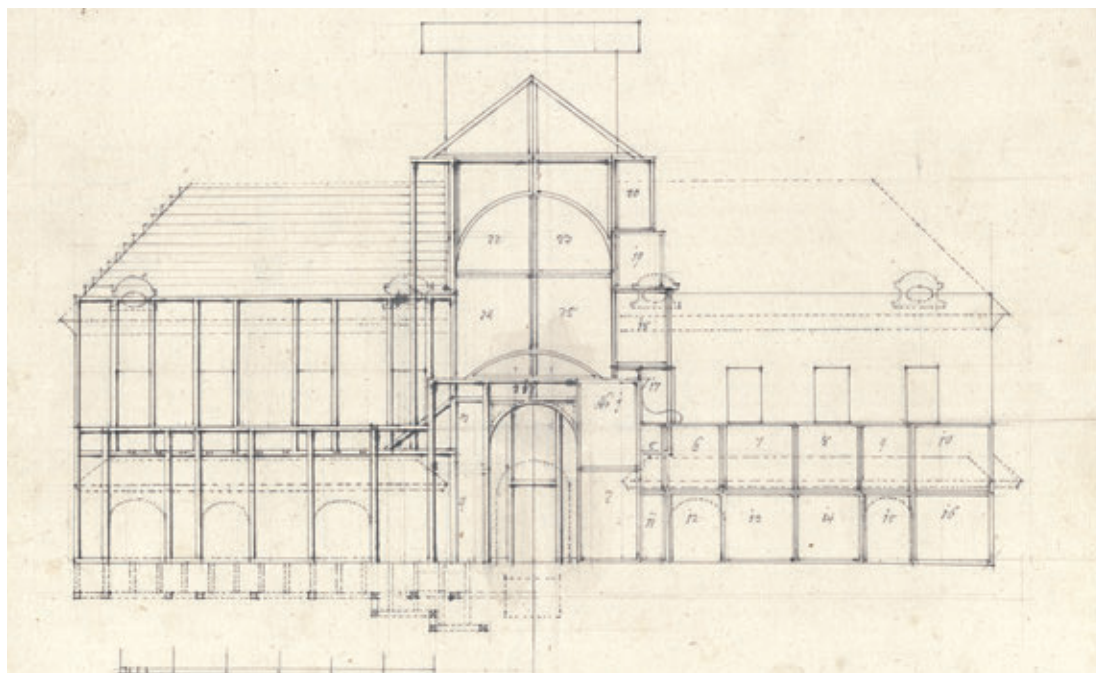
71 A terv őrzési helye: MNL OL, T 62, no. 752/2. Ismertetése: *Művészet Magyarországon kat. 1980*, 300, 304. kat. számon (Bibó István), képe: 85. tábla, jobb oldali középső kép; *Hefele kat. 1994*, 140, 164, 26. kat. számon (Zsámbéky Monika), XLI. tábla alsó képe; FATSAR 2008, 184, 80. kat. számon, képpel.

72 ZOLTÁN 1963, 100–101, 323., 281. lábjegyzet, hivatkozva: *Ephemerides Budenses* II. (1791), II. 88.; *Hadi és más nevezetes Történetek* V. (1791), 216.

73 VÁLYI 1799, 74. A homlokzatot díszítő szobrokról sajnos semmilyen ennél részletesebb írott forrás nem ismert.

6/a. A II. Lipót koronázása alkalmából a városháza előtt felállítandó díszépítmény terve, 1790

6/b. A vázszerkezet terve, 1790

A József nádor megbízásából Pest rendezési tervét (1805) elkészítő Hild János építész (1766–1811)⁷⁴ 1807-ben és 1811-ben is terveket készített további emelet ráépítésére.⁷⁵ A pesti tanácsi iratok között a valószínűleg 1811-ből származó négy terve maradt fenn,⁷⁶ amelyekből a földszint és első emelet alaprajzát – kis méretben – Rados Jenő publikálta Hild-monográfiájában.⁷⁷ A tervek – három alaprajz, homlokzat és metszet – elkészítéséről Hild özvegye is megemlékezik a nádorhoz írt folyamodványában. Kérvényében azt írja, hogy Hild a terveket először 1807-ben, majd másodszor 1811-ben is elkészítette.⁷⁸ Bár az építkezés nem valósult meg, a tervek rendkívül sok információval szolgálnak a 18. századi épületről, noha a helyiségek funkcióiról nem árulnak el semmit. A földszinti alaprajz⁷⁹ egy, a téglalapot csak nagyjából követő szabálytalan kontúrt mutat, az épület három oldalán kéttraktusos, kifelé egymenetes, boltokként funkcionáló helyiségsorral, belső oldalán oldal-folyosóval. Keleti oldalán a belső traktust kis, udvarról nyíló helyiségek alkotják. A négy szárny belső, szintén szabálytalan téglalap alaprajzú udvart vesz körül, amelyet északi és déli tengelyében egy-egy kapualjon át lehetett megközelíteni. Az északi oldalon, a Városház tér felé egy nagyjából négyzetes alaprajzú, vastag falú tornyon vezet át a kapualj északi szakasza. Déli szakasza keleti oldalán egy háromkarú főlépcsőház kapott helyet. Az épületben körben tizenhárom üzlet nyílt a térről, illetve az utcákról, amelyeket a Tanács bérbe adott.⁸⁰ Érdekes a keleti szárny, ahol a Lipót utca felőli traktusban feltehetőleg boltok nyíltak, de az udvari traktus sok kicsi, udvarra nyíló, egymástól független helyiségből állt, amelyek valószínűleg börtöncellák voltak. Az árkádos folyosó a nyugati szárny udvari oldala nagy részén futott és befordult a déli szárnyra is. A nyugati és déli szárny csuklópontjában a külső traktusban helyezkedett el a kétkarú melléklépcsőház. Szabadkéményes konyhát és ide bekötött kályhákat a nyugati szárny három helyiségében mutat a terv. Hild János a meglévő szerkezeteket szürke színnel ábrázolta, a több helyen tervezett változást

74 Hild János munkásságáról: ZÁDOR – RADOS 1943, 94–98; RADOS 1958, 18–24; *Művészet Magyarországon* kat. 1980, 308.

75 Zádor Anna Hild János terveiből csak a metszetet ismerte: ZÁDOR – RADOS 1943, 96, 257: 24. jegyzet. 257: 24. jegyzet (akkori jelzete: Intim. a. m. 22.906), Kassalik Ferenc későbbi terveiről uo. 144–146. A könyv második, Rados Jenő által írt részében szintén a későbbi terveket elemzi: uo. 335–336; HILD 1958, 101–104; SISA 1983, 251.

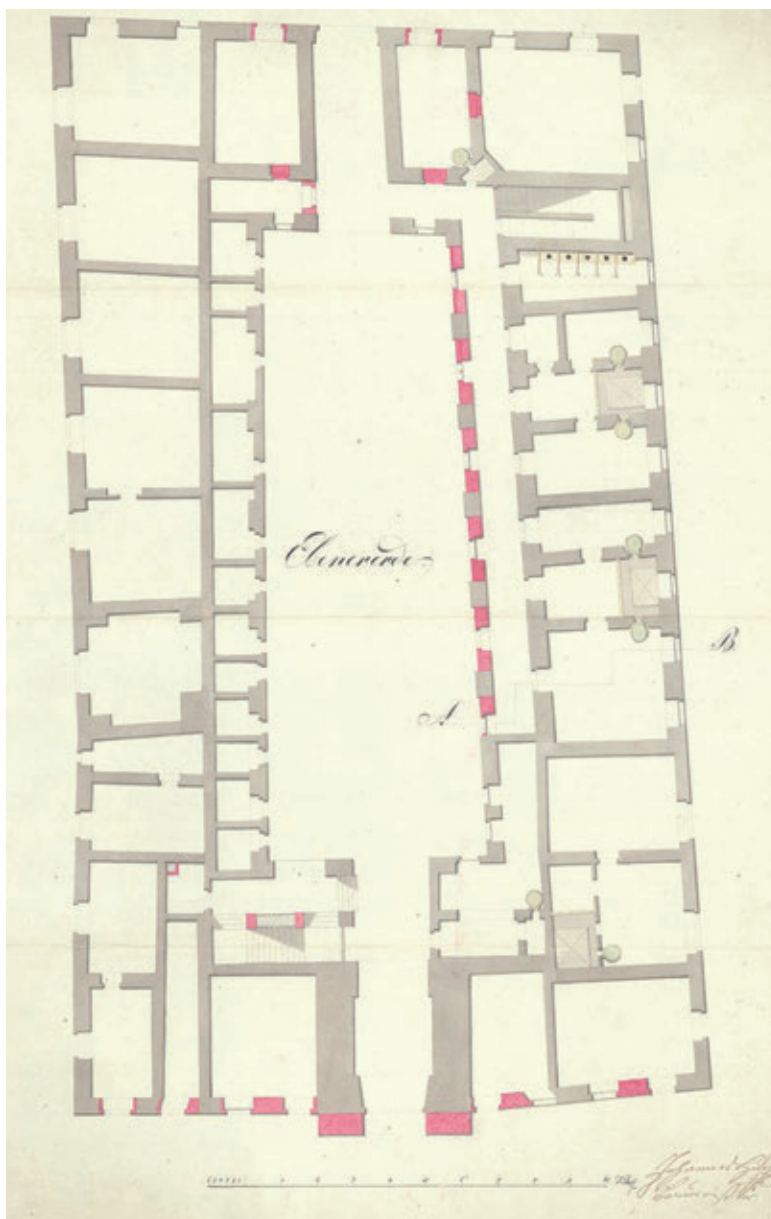
76 Földszinti alaprajz: BFL XV.17.b.314, 31a; első emeleti alaprajz: BFL XV.17.b.314, 31b; második emeleti alaprajz: BFL XV.17.b.314, 031c; keresztmetszet-részlet: BFL XV.17.b.314, 030. 1807. november 28-án kelt Hild János egy irata, amely a tervek betűjeleinek feloldását tartalmazza (*Erklärung des Plans*). Mivel a megmaradt négy terven nincsenek betűjelek, ezért ezek inkább 1811-ben keletkezettek, míg az 1807-es tervek nem maradtak meg.

77 RADOS 1958, 104, 71–72. ábra.

78 RADOS 1958, 256–257. Adattár, 22. sz. okmány, 9. pont.

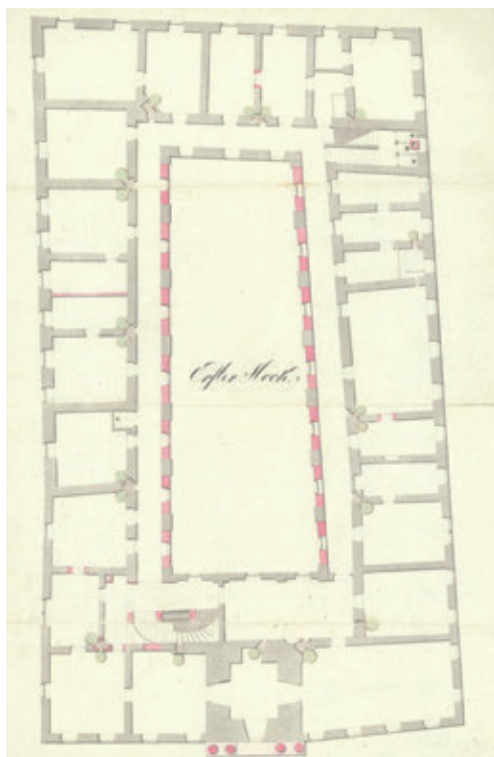
79 BFL XV.17.b.314, 31a.

80 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 115.: kimutatás 13 boltbélről, 1807. április 24. – 1813. április 23.

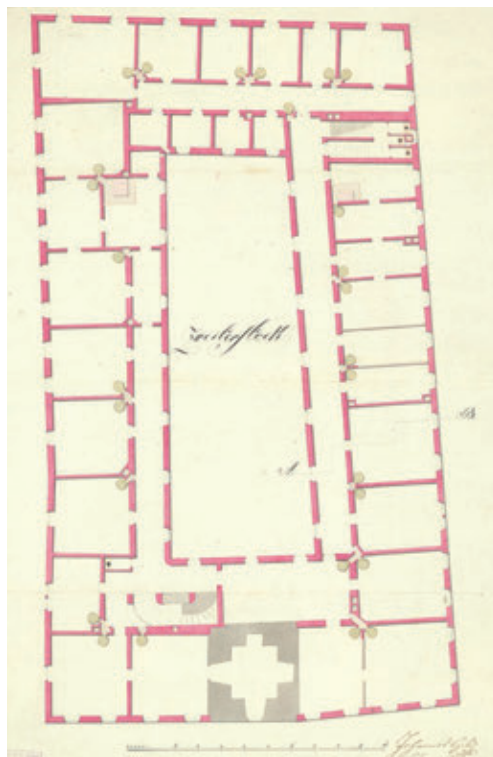

7. Földszinti alaprajz. Hild János, 1807/1811

rózsaszínnel jelölte. Az északi főhomlokzaton több helyen beszűkítette volna a nyílásokat, középen pedig a tornyon a jelentős köpenyezés új architektúrát valószínűsít. A főlépcsőház orsóterében két új pillér a klasszicista lépcsőházak jellegzetes pilléres szerkezetével jelentős átépítéséhez vezetett volna. A nyugati szárny udvari oldalán az árkádos nyitott folyosót addig határoló pillérek közébe ablakokat tervezett a nyílások nagy részének befalazásával.

8. Első emeleti alaprajz. Hild János, 1807/1811

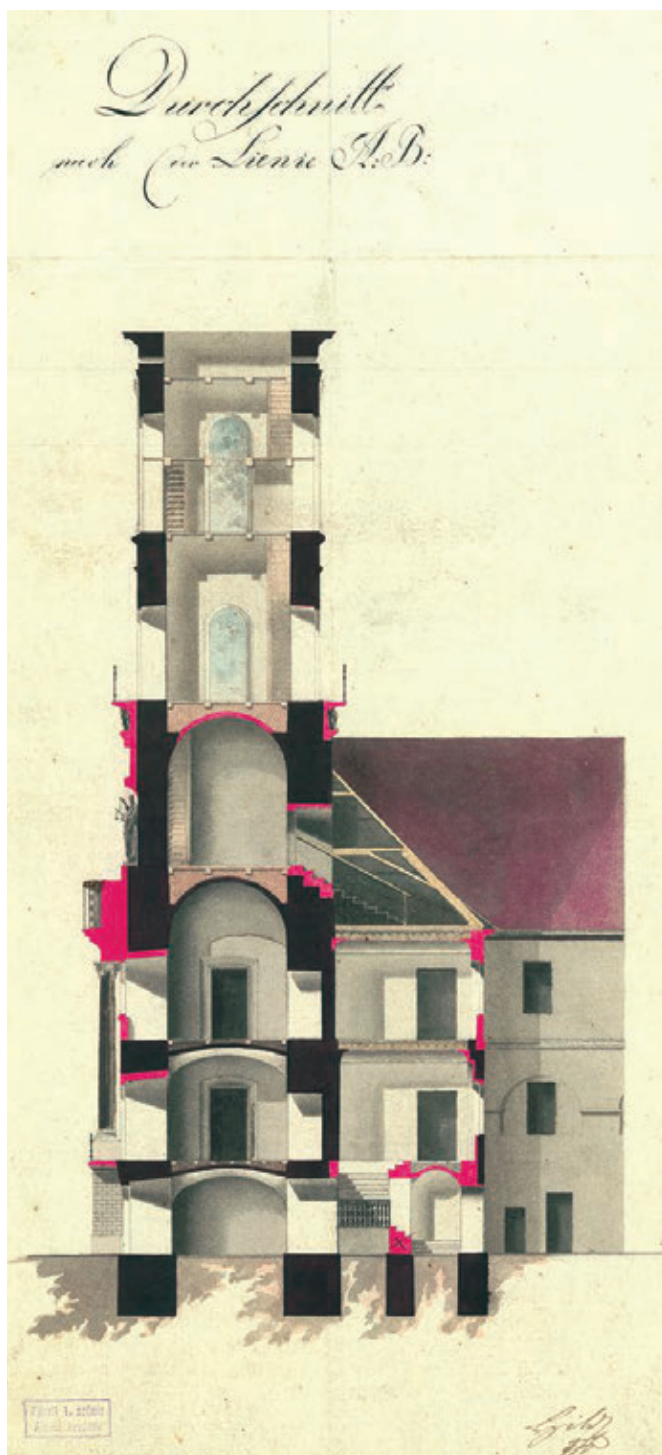
9. Második emeleti alaprajz. Hild János, 1807/1811

Az első emeleti alaprajz a földszintinél egységesebb 18. századi épületet mutat.⁸¹ Az északi kivételével a szárnyaknál a külső, homlokzati helyiségsor mellett az udvart három (keleti, déli és nyugati) oldalról körülvevő folyosó fut. A téglalap alaprajzú fölépcsőházi térben a földszinten egyenes karok itt ellipszis alaprajzú lépcsővé változnak, húzott fokokkal. A rózsaszínnel jelölt változások: a fölépcsőház három pillére, valamint a torony főhomlokzatán a földszinti eléfalazásra támaszkodó két-két oszlop is új szerkezetként szerepel. A terv az udvari, addig nyitott folyosó pillérközeit a földszinti nyugati szárny oldalhoz hasonlóan itt is – befalazásokkal – ablakokra szűkítené. A második emelet teljesen új, kivéve a főhomlokzati tornyot.⁸² Érdekes, hogy a tervező itt nem törekedett az udvar teljes körüljárhatóságára: a délkeleti csuklópontnál a tervezett folyosó elég furcsán megszakad. Hild János negyedik tervlapja egy részleges hosszmetset, amely csak az északi, főhomlokzati szárnyat ábrázolja.⁸³ Látszik, hogy a torony ötemeletes volt. Új a torony térre néző

81 BFL XV.17.b.314, 31b.

82 BFL XV.17.b.314, 31c.

83 BFL XV.17.b.314, 30.

10. Az északi szárny metszete a tornyon keresztül.
Hild János, 1807/1811

kiegészítése és a torony harmadik emeletén a boltozat, a korábbi szerkezet itt nyilván fafödém volt. Rózsaszínű (tehát tervezett) a fölépcsőház szerkezete és a második emelet falai is. Megfigyelhető, hogy az északi szárny első emeletét egy falazott holker felett fafödém fedi. A tervezett második emeletet szintén ilyen lezárással képzelte Hild.

A tervekhez iratok is tartoznak a tanácsí levéltári anyagban. Az emeletráépítést kétszeri nekifutásban tervezte a város. Az első iratcsoport 1807-ben született. A tanácsnokok szándékával szemben az ún. választott polgárság október 21-én nyújtott be ellenindítványt, amely szerint a város rossz anyagi helyzete miatt az építkezést el kellene halasztani. Viszont egy dologház építését szükségesnek tartanák.⁸⁴ A tervezéssel megbízott Hild János 1807. november 28-án adta be első tervezetét, amely a tervek részletes, betűkkel jelölt helyiségkimutatását tartalmazza.⁸⁵ A második menet-re négy évvel később került sor. 1811. március 3-án kelt egy előzetes becslés, amely Pest szabad királyi város városházának második emeleti építkezéséhez készült. Ez az előírányzott munkák Hild János által készített előzetes költségvetését tartalmazza, az alapozástól a kőművesmunkákig.⁸⁶ Ezek mellett az anyagban az egyes mesteremberek munkanemenkénti ajánlatai is fennmaradtak.⁸⁷ 1811. március 11-én kelt Tirnberger András szenátor⁸⁸ latin nyelvű kimutatása a *Domus Praetoria* (városháza) céhes mestereinek és munkásainak tervezett költségeiről, amely 197 082 forint 30 3/6 krajcárt tett ki.⁸⁹ 1811. március 22-én 45 éves korában elhunyt Hild János építész.⁹⁰ A Helytartótanács december 3-i leirata után a pesti városi tanács 1811. december 5-én a városháza emeletráépítéséről határozatban lemondott.⁹¹

84 SCHMALL 1901, 64–65. és RADOS 1958, 254., Adattár, 15. sz. okmány. A dologház építése benne volt a Szépítő Bizottmány pesti építészeti programjában is, 7. pontként, a Zergéhez címzett városi házban. Lásd H. BOROS 1954, 520.

85 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 128–131.

86 Uo. 137–144, a borítón: ad 9897.813. Címe a 137.-en: *Voraus Maß Über die Herstellung des Maurer Arbeith, welche erfordert wird, auf das hiesige Stadt Rath Haus einen 2ten Stock aufzuführen.*

87 Uo. 117. Anstreicher Arbeit: 2799 Fl.: Michael Eÿerschmalt Anstreicher [festő–mázoló]; 118.: Hafner Überschlag: 2320 Fl. Georg Hofer Hafner [kályhás] Meister; 119.: Kösten Uiberschlag: 5995 Fl 30, Johann Dreystigmark Ziegeldecker [tetőfedő] Meister; 120: Glaser Überschlag: 1693 Fl., Johann Gabler Bürgl. Glaser [üveges] Meister; 121: Schlosser Arbeith: 20.057 Fl., Wolfgang Schwartz, Schlosser [lakatos] Meister; 123. Tischler Überschlag: 10.580 Fl. 30, Anton AeterTischler [asztalos] Meister; 148–150. Steinmätz Arbeith: 22.354 Fl. 20, Johann Kronberger Bürg. Steinmätzmeister [kőfaragó mester].

88 Tirnberger András végrendeletéről lásd Szívós 1996, 23., 5. lábjegyzet. 1907-ben városi jegyző volt. lásd F. B. 2002.

89 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 135. Furcsa módon Schmall a városháza felépítésének határozatát és az említett összeget 1807-hez kapcsolja, lásd SCHMALL 1901, 64.

90 RADOS 1958, 25. és 256., Adattár 21. sz. okmány.

91 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 88–89.

11. Földszinti alaprajz változata.
Zitterbarth Mátyás, 1821

12. Földszinti alaprajz változata.
Zitterbarth Mátyás, 1821

Az emelet ráépítés elvetésével azonban kisebb munkák nem álltak le, például 1811. február 27-én Zitterbarth Mátyás⁹² kőművesmester adott ajánlatot Georg Rusits földszinti boltjának kőművesmunkáiról. Ezzel kapcsolatban a vaskapuig terjedő boltokról van szó.⁹³ 1821-ben ugyancsak Zitterbarth Mátyás⁹⁴ foglalkozott a városháza átalakítási munkáival. Több – rajzi jellemzői miatt – neki tulajdonítható terv is fennmaradt, de csak az egyik szignált. Egy földszinti alaprajzon⁹⁵ a helyiségeket beszámozta, de ennek jelmagyarázata nem maradt fenn. A másik érdekesség a déli kapualj megszüntetése. Egy másik földszinti alaprajz⁹⁶ alapján lehet tudni, hogy felvetődött az udvari börtönhelyiségek átalakítása, amelyek bővítéseként a keleti kapualjban is újabb cellákat alakítana ki.

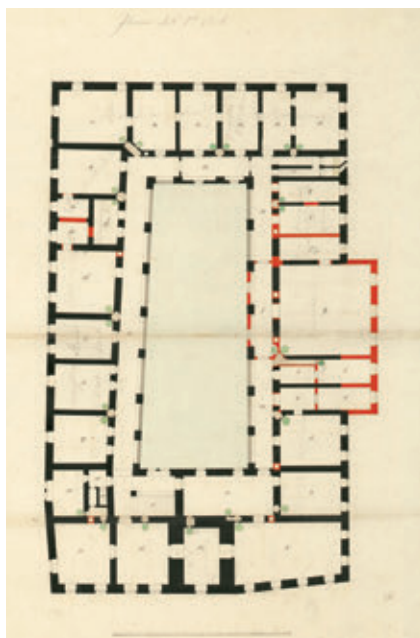
92 Az egymással is párhuzamosan működő három Zitterbarth Mátyásról: ZÁDOR – RADOS 1943, 130–137. 1811-ben az idősebb Zitterbarth Mátyásról lehet szó.

93 Uo. 96. és 103.

94 Itt az idősebb és a fiatalabb Zitterbarth Mátyás (1803–1867) is szóba jöhet. ZÁDOR – RADOS 1943, 131–137.

95 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 307.

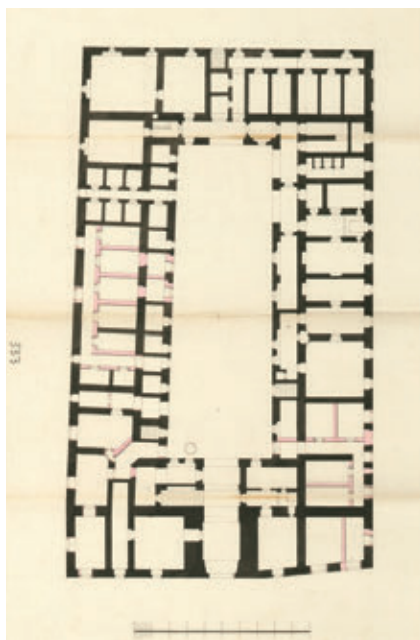
96 Uo. 332–332/a.

13. Emeleti alaprajz változata.
Zitterbarth Mátyás, 1821

14. Emeleti alaprajz változata.
Zitterbarth Mátyás, 1821

15. Földszinti alaprajz
változata, 1821

16. Földszinti felmérési alaprajz.
Kassalik Ferenc, 1837

A főlépcsőház előtt az udvaron egy kutat is jelöl az építész. A keleti, északi és nyugati oldalon is a széles boltbejáratok szűkítése, vagy éppen kétnyílásossá alakítása szerepel a rajzon. A legfontosabb tervezett változás a nyugati hosszhomlokzat közepén a földszinten egy hatpilléres árkád emelése. Az egyik emeleti alaprajz⁹⁷ szerint erre támaszkodva egy nagy és két kisebb emeleti helyiség nyugati homlokzat elé való kiugrása révén rizalittal bővülne az épület, ami a plébániatemplom felé egy erőteljes homlokzati hangsúlyt képezett volna. A tervrajz majdnem minden helyiségben zöld színű körrel jelöli a kályhákat. A Zitterbarth által szignált másik emeleti alaprajzi változat sokkal kisebb változásokat irányoz elő, ebben nem szerepel nyugati homlokzati rizalit.⁹⁸ Az udvar felé a folyosó nyitott, pillérekkel tagolt, és a köztük lévő mellvédfalakat is jelöli a terv.

Az említett további, grafikai jegyei alapján nem Zitterbarthtól származó földszinti alaprajz szerencsés módon néhány helyiségjelölést is tartalmaz.⁹⁹ Ezek: a: az őrség négy helyisége az északi kapualjtól nyugatra; b: a járdadíj-iroda a nyugati homlokzat északról második helyisége; c: a bíróság a nyugati külső traktus északról harmadik helyisége; d: pénzügyi hivatalnokok a nyugati külső traktus közepén három helyiségben; e: a börtönfelügyelő helyiségei a nyugati külső traktus további négy szobája dél felé; f: házi kápolna a nyugati szárny belső, udvari oldalán; g: börtöncellák az udvar keleti oldalán, és a teljes déli szárnyban (28 db); h: polgárszoba a keleti utcai, külső traktusban; i: a gazdasági iroda két helyisége a keleti szárny utcai traktusának közepén; k: két őrszoba az északi kapualj keleti oldalán a főtér felé, 1, 2, 3, 4: bolt az északnyugati sarkon, és a keleti szárny üzlethelyiségei az utcai oldal északi részén. Az emeleti helyiségek funkcióira szinte alig van támpontunk. Zitterbarth említett egyik emeleti alaprajzán¹⁰⁰ az első emelet északnyugati saroktermébe ceruzával utólag a „*Senat*” elnevezést írták, ami a tanácsstermet (egy jelmagyarázat¹⁰¹ szerint más néven *Magistratsaal*) jelentheti. 1821-ben egy másik Zitterbarth-alaprajz tanúsága szerint az emeleten ez (valamint a nyugati szárny emeleti középső terme) volt a legnagyobb terem, északra, a tér felé négy, nyugat felé három ablakkal.¹⁰² A Kasseli Ferenc-féle átépítés során, egy 1843-as terve szerint az 1821-ben még két helyiségből álló északkeleti termet valamikor később egyesítették,¹⁰³ és egy 1844-ből származó, Joseph Gieszriegl asztalosmester által rajzolt lap már a két, nagyjából egyező méretű sarokterem berendezési tervét mutatja. Úgy tűnik, a tanácssterem

97 Uo. 308.

98 Uo. 309.

99 Uo. 332–332/a. (a lap ketté van szakadva, ezért kapott két számot).

100 Uo. 308.

101 Uo. 305.

102 Uo. 309.

103 HU BFL IV.1202.c. Intimata a. m. 9714, 514. nagydoboz. Lásd 1238., az e (északkeleti) és d (északnyugati) betűkkel jelölt sarokhelyiségek.

a berendezés alapján ekkor átkerült az északkeleti sarokba.¹⁰⁴ A 18. század második felében és a 19. század első felében tehát még az északnyugati sarokhelyiség lehetett a tanácssterem, vagyis a legreprezentatívabb terem. Serfőző Szabolcs kutatásaiból ismerjük az uralkodók és kiemelkedő városatyák portréfestményeit, amelyek a pesti városházát díszítették. 1888-ban az épület polgármesteri fogadószobájában függtek Mária Terézia és Lotaringiai Ferenc képmásai, amelyeket talán 1751-es látogatásuk nyomán rendelhetett meg a pesti tanács.¹⁰⁵

Bár szignálatlan és datálatlan, de feltehetőleg ugyancsak 1821 körül keletkezett az a városháza földszinti alaprajzát mutató terv,¹⁰⁶ amely a levéltári anyagban közvetlenül az előbb említett Zitterbarth-féle tervek után következik, azonban a rajz grafikai jellemvonásai eltérnek azoktól. Ha az utóbbin található, rózsaszínnel jelölt tervezett falakat összehasonlítjuk Kasselik Ferenc 1837-es alaprajzi felméréssel,¹⁰⁷ azt láthatjuk, hogy ezek a módosítások szinte teljesen (az északnyugati sarok két helyisége kivételével) megtörténtek, mert a Kasselik-felmérés ezeket már meglévő falazatokként ábrázolja. Tehát a szignálatlan és datálatlan terv feltehetőleg 1821 körül nagyjából megvalósult!

1821-ben jelent meg Franz Schams leírása Pest városáról. Ebben így ír a városházáról és teréről: *„Az a tér, amelynek a közepén a Városháza áll, az egyetlen nagy tér, amely leginkább igényt tarthat a szabályosságra, amelynek látványa annál kellemesebb a legtöbb emeletmagas ház egyöntetűsége miatt. A Piarista kolostor és a Városháza e főtér legjelesebb épületei közé tartoznak. Az utóbbi homlokzatán rézfedelű torony található, amelynek masszív kőszegélye a tűzőrt illeti, akinek ébersége jeleként minden negyedóra után jelentkeznie kell a katolikus üdvözléssel: **Dicsértessék a Jézus Krisztus!**”*¹⁰⁸

A városháza építéstörténete tele van számos vargabetűvel, nekibuzdulással és elképzelések feladásával. 1829-ben és 1832-ben újra napirendre került a városháza áthelyezése, a koncepció kidolgozása érdekében több tanácskozást is összehívtak. 1829. december 10-én tanácsnokok és pesti építőmesterek: Dégen Jakab, Pollack

104 Lásd uo. 1240. Az északnyugati terem a bírósági terem (*Gerichtsaal*) vagy a választott polgárok (*Wahlbürgersaal*) terme lehetett.

105 SERFŐZŐ 2021, 327; SERFŐZŐ 2024, 175–176. A két kvalitások, a Martin van Meytens műhelyében készült festmény a Fővárosi Képtárból 1954-ben került át a Szépművészeti Múzeum gyűjteményébe, ltsz. 54.1776 és 54.1775. Róluk lásd: *Utak és találkozások kat. 1993*, 282, 102. és 103. katalógus számokon [Garas Klára]. Garas szerint egy 1754-ben készült családi csoportképen látható királynői képmáshoz hasonlít az itteni ábrázolás, tehát inkább az 1750-es évek közepére datálható a két portré. A régi városházát díszített további képmásokról lásd SERFŐZŐ 2024, 174–194.

106 BFL IV.1202.c. 513. nagydoboz, 333.

107 BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, 541.1 IV/A9. Kasselik Ferenc 1837-ből származó földszinti alaprajzi felmérése.

108 SCHAMS 1821, 66., illetve idézett magyar fordítása: SCHAMS 2022, 61.

17. A Városháza. Pest térképe – a Ferencvárossal és a Lipótvárossal, részlet. Carl Vasquez, 1837

Mihály, Wieser Ferenc, Hild József építészek gyűltek össze ennek megvitatására,¹⁰⁹ s 1832. április 12-én ismét sor került erre. Az utóbbin Feszl, Hild, Zofahl, Zitterbarth, Kasselik és Brein építészek is részt vettek, ám egyik tárgyalásról sem maradt fenn bővebb híradás.¹¹⁰ 1829-ben új börtön építéséről volt szó, ami a városházán működő börtöncellákat, s így az épületet tehermentesítené. Jakob Degen (Dégen Jakab) városi mérnök készített helyszínrajzot a Két nyúl utcában (*Zwey Haasen Gasse*, ma Lónyay utca) tervezett épületre.¹¹¹ 1830. március 13-án határozat született a városházi börtöncellák átalakításáról.¹¹² 1837-ben újra foglalkoztak az új börtön építésének elképzelésével. Ekkor Joseph Düttrich (Diettrich)¹¹³ építőmester készítette a terveket, az egyiket ismeretlen helyszínre,¹¹⁴ a másikat újból a Két nyúl utcába.¹¹⁵ Az 1867–1872 között készült Halácsy Sándor-féle térképpel összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy az új pesti börtön nem épült meg.¹¹⁶ Deák Ferencnek egy 1848-ban kiadott

¹⁰⁹ BFL IV.1202.c., 513. nagydoboz, 178.

¹¹⁰ Uo. 177.

¹¹¹ Uo. 176.

¹¹² Uo. 181–198.

¹¹³ Róla lásd: ZÁDOR – RADOS 1943, 154.

¹¹⁴ BFL IV.1202.c., 513. nagydoboz, 373. pince és földszinti alaprajz, metszet.

¹¹⁵ Uo. 374.: helyszínrajz a Két nyúl utcában építendő börtönépületre.

¹¹⁶ BFL XV.16.b.221/18, 74. szelvény, Két oroszlán és Két nyúl utcák sarka.

18. Kimnach László: A pesti Városház tér az 1838. márciusi árvízkor

igazságügyi miniszteri rendeletéből is úgy tűnik ki, hogy a pesti börtönviszonyok ekkor is elfogadhatatlanok voltak.¹¹⁷

Az 1808-ban József nádor javaslatára megalakult Szépítő Bizottmány¹¹⁸ felvette programjába egy új városháza építését, és a régi épület lebontásával a Városház tér megnagyobbítását.¹¹⁹ A tanács és József nádor sokat vitatkoztak az új városháza helyéről. A piaristák és a Harmincad hivatal telke jött volna számításba, az évtizedekig tartó vita lezárásaként azonban a tanács 1837-ben visszatért a régi épület emeletráépítésének 19. század elején már felmerült elképzeléséhez. A Helytartó tanács ehhez 1838-ban hozzá is járult.¹²⁰

A 18. században, a barokk idején, több periódusban kiépült városháza megjelenését két ábrázolás őrizte meg. Az egyik Carl Vasquez 1837-ben keletkezett Pest térképének egyik keretképe.¹²¹ Az épületet északról, a Városház tér felől örökítette

117 MOLNÁR 1998, 258–259, 25. számon: Deák Ferenc igazságügyi miniszter börtönügyi rendelete Pest városhoz, Pest, 1848. május 25. Megjelent: *Pesti Hírlap* 1848, 68. sz., május 28., 487.

118 SCHMALL 1901, 65–66; HIDVÉGI 1997, 31–40.

119 SCHMALL 1901, 65.

120 SCHMALL 1901, 66.

121 Jelzete: BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, 187/b. Ennek változata, amely csak a staffázsalakokban különbözik: SCHMALL 1901, 29. ábrája, szerző nélkül.

meg, jobbra a plébániatemplom szentélye és a piarista épület részlete látszik, a kép hitelesnek értékelhető. A városháza északi, egyemeletes, főpárkánnyal lezárt főhomlokzata csaknem ortogonális nézetben tűnik föl $3/4+1+3/4$ axissal. A középrizalitot a kaputorony képezi. A földszint bal oldalán három egyenes záródású ablak, jobb oldalán két hasonló formájú ablak és a jobb szélén előlépcsős boltbejárat látszik. A középső tengelyben nyílik a félköríves záródású kőkeretes kapu, bal oldalán kis örbódéval. Az emeleten a homlokzat oldalsó részein négy-négy egyenes záródású ablak sorakozik, tört íves szemöldökpárkányokkal, a torony emeletét pilaszterpár keretezi, a középtengely hasonló ablakát két félköríves záródású szoborfülke fogja körül. A torony második és harmadik emeletét övpárkány választja el egymástól, a középtengelyben ablak van, melyet itt is egy-egy szoborfülke szegélyez, mindhárom félköríves záródású. A fülkékben álló hat szobor meghatározását sajnos semmilyen írott forrás nem teszi lehetővé. A torony negyedik emeletén konzolokra támaszkodó erkély fut körbe, itt és az ötödik emeleten is egy-egy félköríves ablak töri át a falat, a felsőnél kis erkéllyel, a sarkokat tükrös vagy páros pilaszterek hangsúlyozzák. Az órapárkány felett négyzet alaprajzra szerkesztett kétrészes barokk hagymasisak emelkedik, alsó része párnázott, sarkain vázákkal díszített lanterna ül, csúcsdíszét a magyar koronás címer alkotja. A nyeregtető felületén két-két ovális tetőablak világítja meg a padlásteret, a tetőél két végén egy-egy díszített rúddal. Kimnach László (1857–1906) a Vasquez-keretkép alapján elképzelt későbbi rajza épületünket az árvíz idején mutatja, a földszint alsó, kb. kétméternyi részét jeges víz borítja.¹²² Az árvíz rongálásai, a városháza földszinti padlószintje feljebb emelésének és főleg az épület bővítésének szándéka vezetett ahhoz, hogy a régóta tervezett átépítésekre ezután sor került. Ezekkel az eseményekkel már Szerdahelyi Márk tanulmánya foglalkozik.¹²³

122 SALAMON 1893, 61. A pesti Városház-tér az 1838-ki árvízkor. Kimnach László rajza.

123 E helyen is szeretném megköszönni Branczik Mártának a tanulmányhoz szükséges kiscelli múzeumi tervek megtalálásában, illetve Csáki Tamásnak, Farbakyné Deklava Lillának, Géra Eleonóranak és Szerdahelyi Márknak a szöveg korrekciójában nyújtott segítségét.

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

IV.1202.a Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek, 4. és 20. kötet

IV.1202.c Intimata (Rendeletek, felterjesztések) a. a. 4233., 57. doboz. (A városháza 1767–1768. évi átépítéséről)

IV.1202.c Intimata a. m. 7167., 486. nagydoboz. (Városházi bolthelyiségek, 1789–1828)

IV.1202.c Intimata a. m. 9714., 513. nagydoboz. (Városháza bővítése, I., 1807–1842)

IV.1202.c Intimata a. m. 9714., 514. nagydoboz. (Városháza bővítése II., 1843 [igazából 1842]–1848.)

XV.16.b.221/1 Balla Antal: Pest belterületének kataszteri térképe (*Mappa Specialis Intravillani Fundorum Interioris Urbis*), 1785.

XV.16.b.221/18, Halácsy Sándor: Sz. kir. Pest városának térképe, 1867–1872, 74. szelvény.

XV.17.b.314, 30 és 31a, b, c (Hild János városháza-tervei)

BTM KM

Budapesti Történeti Múzeum

Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, 187/b (Carl Vasquez Pest térképe)

Kiscelli Múzeum, Építészeti Gyűjtemény, 541.1. IV/A 9 (Kassalik Ferenc, 1837)

MNL-OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

T 62, no. 752/1. és 2. Efemer építmény terve II. Lipót koronázására a pesti városháza előtt, 1790.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Térképtár, TK 3051. Pest térképe, 1780.

Szakirodalom

AGGHÁZY 1959

AGGHÁZY Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959.

BÁRDOS 1983

BÁRDOS Kornél: Újabb szempontok a magyarországi toronyzenészek történetének kérdéséhez. In: BERLÁSZ Melinda–DOMONKOS Mária (Szerk.): *Zenatudományi Dolgozatok 1983*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest, 1983, 103–109.

BÉL 1985

BÉL Mátyás: *Pest város leírása*. Fordította: Szálka Irma. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1985.

BOGDÁN 1990

BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 226.

BÓNIS 1962

BÓNIS György: *Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

DÉRY 2005

DÉRY Attila: *Belváros – Lipótváros. V. kerület. (Budapest építészeti topográfája 2.)* Terc Kiadó, Budapest, 2005.

DÜMMERTH 1968

DÜMMERTH Dezső: *Pest város társadalma 1686–1696. A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

FARBÁKY 1985

FARBÁKY Péter: Adalékok az óbudai plébániatemplom építéstörténetéhez és mestereinek tevékenységéhez. *Művészettörténeti Értesítő* 34. (1985) 3–4. szám, 169–178.

FATSAR 2008

FATSAR Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Helikon, h. n. [Budapest], 2008.

F. B. 2002

F. B. [Fodor Béla?]: Az ismeretlen Boráros János. *Barátság* 9. (2002) 1. szám, 3471–3472.

GARAS 1976

GARAS, Klára: Das Reisejournal des Architekten Johann Michael Küchel aus dem Jahre 1737. Die Reise in Ungarn. *Acta Historiae Artium* 22. (1976) 1–2. szám, 133–154.

GÉRA 2022

GÉRA Eleonóra Erzsébet: *A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság Budán (1686–1741)*. Bárczy István Alapítvány – Budapest Főváros Levéltára – ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2022.

G. GYÖRFFY 1991

G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. (Idegen utazók megfigyelései)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. (Művészettörténeti füzetek 20.)

H. BOROS 1954

H. BOROS Vilma: A Pesti Szépítő Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. In: *Művészettörténeti tanulmányok. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1954, 507–529.

Hefele kat. 1994

ZSÁMBÉKY Monika (Szerk.): *Melchior Hefele építész emlékkiállítása (1716–1794)*. A Szombathelyi Képtár kiállítási katalógusa. Szombathely, 1994.

HIDVÉGI 1997

HIDVÉGI Violetta: Pest város Szépítő Bizottmánya. In: SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella (Szerk.): *József nádor (1776–1847) Pest-Budán / Palatin Joseph (1776–1847) in Pest-Ofen*. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa. Budapest, 1997.

JERNYEI KISS 1997

JERNYEI KISS János: Néhány adalék Conti Lipót Antal tevékenységének megítéléséhez. *Ars Hungarica* 25. (1997) 1–2. szám, 269–288.

KOMÁRIK 2007

KOMÁRIK Dénes: A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról. II. *Ars Hungarica* 35. (2007) 2. szám, 333–390.

MOJZER 1971

MOJZER Miklós: *Torony, kupola, kolonnád*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Művészettörténeti füzetek 1.)

MOLNÁR 1998

MOLNÁR András: Deák Ferenc igazságügyi miniszteri irataiból. In: Uő. (Szerk.): *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere. (Zalai gyűjtemény 43.)* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998, 223–315.

Művészet Magyarországon kat. 1980

SZABOLCSI Hedvig–GALAVICS Géza (Szerk.): *Művészet Magyarországon 1780–1830*. Az MTA Művészet-történeti Kutató Csoport és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest, 1980.

NAGY 1961

NAGY Lajos: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 14. (1961), 161–200.

NAGY – BÓNIS 1975

NAGY Lajos – BÓNIS György: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. (Budapest története 3.)* (Szerk.): KOSÁRY Domokos. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

NÉMETHY 1890

NÉMETHY Lajos: *A pesti főtemplom története*. 1. kötet. Rudnyánszky A. könyvnyomdája, Budapest, 1890.

PATAY 1977

PATAY Pál: *Régi harangok*. Corvina Kiadó, Budapest, 1977.

RADOS 1958

RADOS Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

RÉH 1932

RÉH Elemér: *A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában*. Budapest, 1932. (A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai [Hekler-tanszék] 15.)

RENNERNÉ VÁRHIDI 1992–1994

RENNERNÉ VÁRHIDI Klára: A pesti Belvárosi Főplébániatemplom zenei élete a 18. században. In: FELFÖLDI László–GUPCSÓ Ágnes (Szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1992–1994*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest, 1994, 23–66.

RÓMER 1873

RÓMER Flóris: *A régi Pest*. Eggenberger-féle Akad. könyvkereskedés, Budapest, 1873.

SALAMON 1893

SALAMON Ferencz: Budapest története. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. IX. kötet (Magyarország III. kötet). Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1893, 7–72.

SCHAMS 1821

Franz SCHAMS: *Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Hartlebens Verlag, Pest, 1821.

SCHAMS 2022

Franz SCHAMS: *A magyarországi Pest szabad királyi városának teljes leírása*. Óvári Csaba fordítása. Kárpátia Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2022.

SCHMALL 1899

SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. 1. kötet Székesfőváros, Budapest, 1899.

SCHMALL 1901

SCHMALL Lajos: *A Pesti régi városház története*. Székesfőváros házinomdája, Budapest, é. n. [1901]

SCHOEN 1930

SCHOEN Arnold: *A budapesti Központi Városháza*. Budapest Székesfőváros közönsége, Budapest, 1930.

SCHOEN 1943

SCHOEN Arnold: *Jegyzetek a pesti belvárosi plébánia-templomról*. Budapest, 1943. (Különlenyomat a *Budai krónika* 1943. évi 26–27. számából).

SCHOEN 1958

SCHOEN Arnold: Hölbling János építőmester Budán. *Művészettörténeti Értesítő* 7. (1958) 2–3. szám, 141–147.

SERFÓZÓ 2021

SERFÓZÓ Szabolcs: Habsburg reprezentáció a kora újkori magyarországi szabad királyi városok városházaiban. *Urbs. Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 15. Budapest, 2021, 275–332.

SERFÓZÓ 2024

SERFÓZÓ Szabolcs: Hivatali arcképcsarnokok. *A pesti vármegyeháza és az újkori pest-budai hivatalok egykori portrégalériái, 1700–1946*. Budapest, 2024. (*Folia Historica Könyvek*)

SISA 1983

SISA József: A pesti Új Városháza. *Ars Hungarica* 11. (1983) 2. szám, 251–268.

SZÍVÓS 1996

SZÍVÓS Erika: Városvezető elit Pesten a XVIII–XIX. század fordulóján. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 25. (1996), 9–25.

TÓTH 2003

TÓTH Áron: A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik. *Művészettörténeti Értesítő* 52. (2003) 3–4. szám, 275–297.

Utak és találkozások kat. 1993

GALAVICS Géza (Szerk.): *Barokk művészet Közép-Európában. Utak és találkozások. – Baroque Art in Central-Europe. Crossroads.* A Budapesti Történeti Múzeumban „A barokk éve 1992. május –1993. május” alkalmából rendezett kiállítás katalógusa. [Szépművészeti Múzeum], Budapest, 1993.

VÁLYI 1799

VÁLYI András: *Magyar országnak leírása.* 3. kötet. Egyetemi nyomda, Buda, 1799.

ZÁDOR – RADOS 1943

ZÁDOR Anna – ZÁDOR Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943.

ZOLTÁN 1963

ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete.* Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1963.

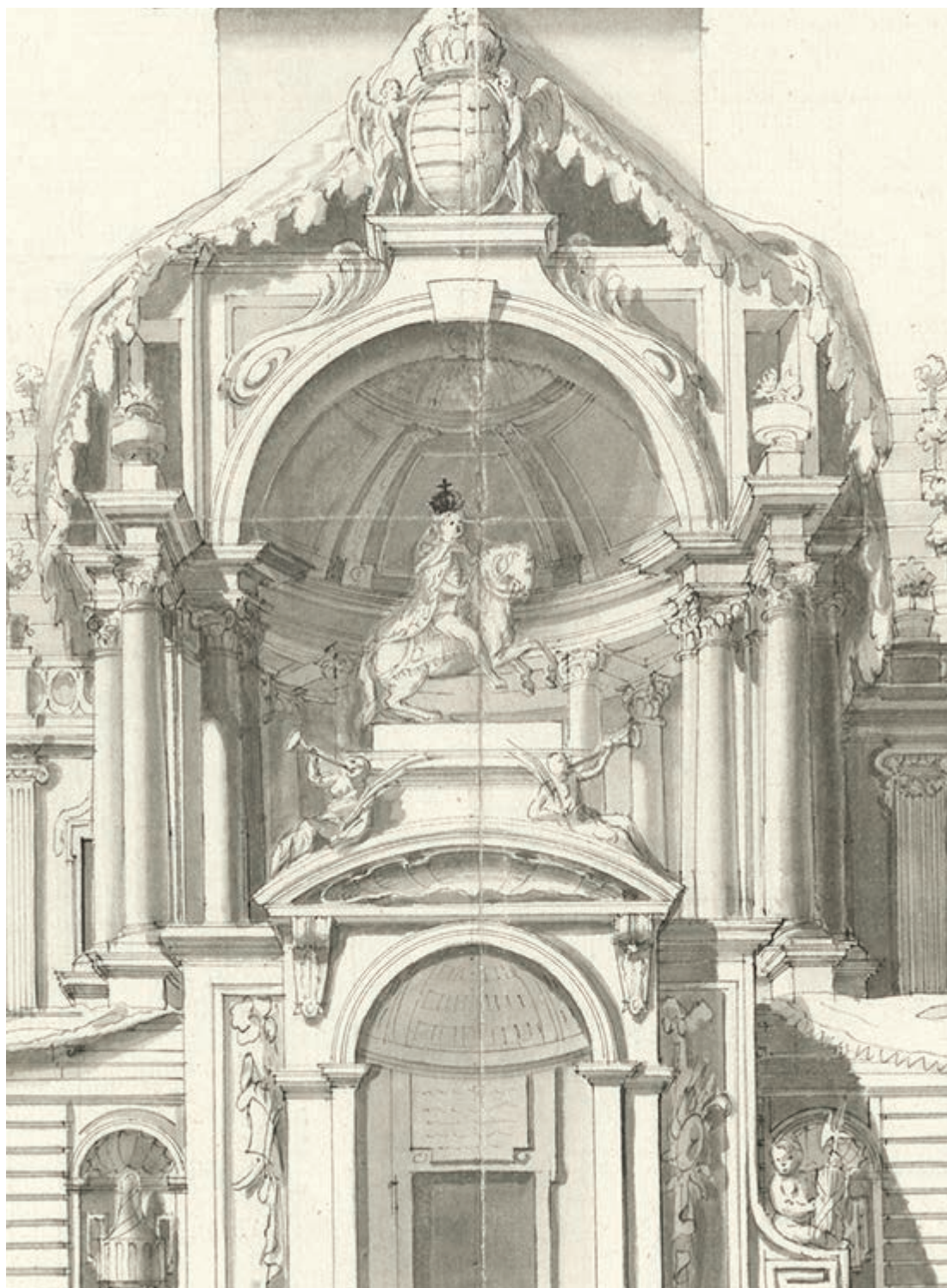
Képjegyzék

1. A városháza területe az I. és II. Zaiger szerint (Schmall 1901, 23. alapján Farbaký Péter)
2. A városháza harangja, öntötte Johann Nusspicker 1697-ben.
Fáryné Szalatnyay Judit felvétele, 2024.
3. Szűz Mária a gyermek Jézussal, mandorlában. Részlet a városháza harangjáról.
Fáryné Szalatnyay Judit felvétele, 2024.
4. A harangöntő mester jelzése a városháza harangjáról.
Fáryné Szalatnyay Judit felvétele, 2024.
5. Pest város címere a városháza harangjáról. Fáryné Szalatnyay Judit felvétele, 2024.
6. /a A II. Lipót koronázása alkalmából a városháza előtt felállítandó díszépítmény terve, 1790. MNL OL, T 62, no. 752/2. /b. a vázszerkezet terve, uo. no. 752/1.
7. Földszinti alaprajz. Hild János, 1807/1811. BFL XV.17.b.314, 31a.
8. Első emeleti alaprajz. Hild János, 1807/1811. BFL XV.17.b.314, 31b.
9. Második emeleti alaprajz. Hild János, 1807/1811. BFL XV.17.b.314, 31c.
10. Hosszmetszet-részlet. Hild János, 1807/1811. BFL XV.17.b.314, 30.
11. Földszinti alaprajz változata. Zitterbarth Mátyás, 1821. BFL IV.1202.c 513. nagydoboz, 307.
12. Földszinti alaprajz változata. Zitterbarth Mátyás, 1821. BFL IV.1202.c 513.
nagydoboz, 332–332/a.
13. Emeleti alaprajz változata. Zitterbarth Mátyás, 1821. BFL IV.1202.c 513. nagydoboz, 308.
14. Emeleti alaprajz változata. Zitterbarth Mátyás, 1821. BFL IV.1202.c 513. nagydoboz, 309.
15. Földszinti alaprajz változata, 1821. BFL IV.1202.c 513. nagydoboz, 333.
16. Földszinti felmérési alaprajz. Kassalik Ferenc, 1837. BTM KM ÉGy 541.1. IV/Ag
17. A Városháza. Pest térképe – a Ferencvárossal és a Lipótvárossal, részlet.
Carl Vasquez, 1837. BTM Kiscelli Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár 187/b.
18. A pesti Városház tér az 1838. márciusi árvízkor, Kimnach László.
Megjelent: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*.
IX. kötet: (Magyarország III. kötet) Budapest, 1893, 61.

Péter Farbaky**The Baroque building of the Old Town Hall in Pest (1686-1837)**

By the 18th century, the city of Pest had established its Main Square, which, like Buda, was both a religious and secular centre, as it was the site of the medieval parish church and on its south side the Town Hall was to be found. The 18th-century building was created by the merger of three earlier houses, the oldest of which housed the council as early as 1688, while the other two private houses were acquired in 1702.

Between 1703 and 1710, the complex was rebuilt and a small tower was added. The latter was replaced by a new tower in 1721 by master builder Johann Georg Paur and master carpenter Georg Hochecker, but it had to be demolished in 1753 due to structural problems. The new tower was built in 1755 by master mason Josef Schlepp. In 1767-1768, all the wings of the town hall were converted into a two storey building. Through the dynamic development of the town the city administration outgrew its office building by the early 19th century, and the idea of building a new town hall was raised in the 1830s. The existing building was surveyed by master builder Franz Kasselik. The unpublished floor plans of this survey are preserved in the Kiscell Museum's Architectural Collection, making it the most accurate documentation of the earlier building. The main Baroque facade facing north, towards the Town Hall Square, was captured in a small picture of Carl Vasquez's map of Pest from 1837, before the flood of 1838. In the central axis of the main facade of the two-storey building rose a four-storey high tower topped by an onion dome.

A II. Lipót koronázása alkalmából a városháza előtt felállítandó díszépítmény terve (részlet)

Téma

02

A régi pesti városháza átépítése(i) az 1838-as árvizet követően

A szűk és elavult régi pesti városháza évtizedek óta halogatott bővítése és átépítése az 1830-as évek közepére jutott el arra a pontra, hogy a sok toldozást-foldozást, tervezgetést és kalkulálást végre valódi tettek követték – különösen, miután közel harminc esztendőn keresztül nem sikerült megegyezni más helyszínről és új épület emeléséről (pedig a bővítés pénzszűke miatt amúgy is gazdaságosabb megoldásnak tűnt).¹ 1836 decemberében ugyanis a tanács Kasselik Ferenc (1796–1884) pesti építőmestert bízta meg tervek és költségtervezetek benyújtására.² Kasselik igen gyorsan dolgozhatott (vagy már korábban felkérték), mert néhány hét múlva – 1837 januárjában – két (homlokzati) tervet³ és költségvetést, valamint alaprajzokat nyújt be úgy, hogy a meglévő állapot felvétele mellett a javasolt átépítési munkákat is jelöli, megjegyezvén, hogy igyekszik Hild János 1808-ban készült terveit, valamint a meglévő régi épület alapfalait is felhasználni (ezt később dicsérőleg emelik ki). A bővítést emeletráépítéssel, illetve a belső udvar részbeni beépítésével kívánta megvalósítani úgy, hogy természetesen a meglévő épület adottságai igen csak megkötötték a kezét.

Jelenleg három homlokzati tervtípust ismerünk Kasselik aláírásával. Ezek közül az egyik dátum nélküli és a kettes sorszámot viseli („zweite Idee”), de fennmaradt egy perspektivikus rajza is az Országos Építészeti Igazgatóság („Landes Ober Bau Direction”) 1837 áprilisi megjegyzésével. Ezeket a fenti, 1837 januárjában benyújtott két tervével azonosíthatjuk. Ismerünk továbbá egy datálatlan homlokzati rajzot is, melyen csak a toronyindítás látható. Az első két terven az építész mintha megtartotta volna az eredeti barokk tornyot, és az új szintet a padlástér csökkentésével igyekezett volna megoldani a tetőmagasság megváltoztatása nélkül.⁴ Másfelől ugyanakkor a később még bemutatandó 1837-es hosszmetsetnél Kasselik feltünteti a meglévő barokk városháza metsetének részletét is, melyen látható, hogy a meglévő szintek magasítása mellett a plusz emelet egyszerűen nem férhetett el a tetőtérbe úgy, hogy maga a tetőtér természetesen nem szűnt meg. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy az építész a szintmagasítás, illetve emeletráépítést követően az eredeti tornyot lebontatta volna az új párkányig, majd egy korábbihoz nagyon hasonlót épített volna fel magasabb méretben, hogy a megmagasított homlokzathoz jobban illeszkedjen.

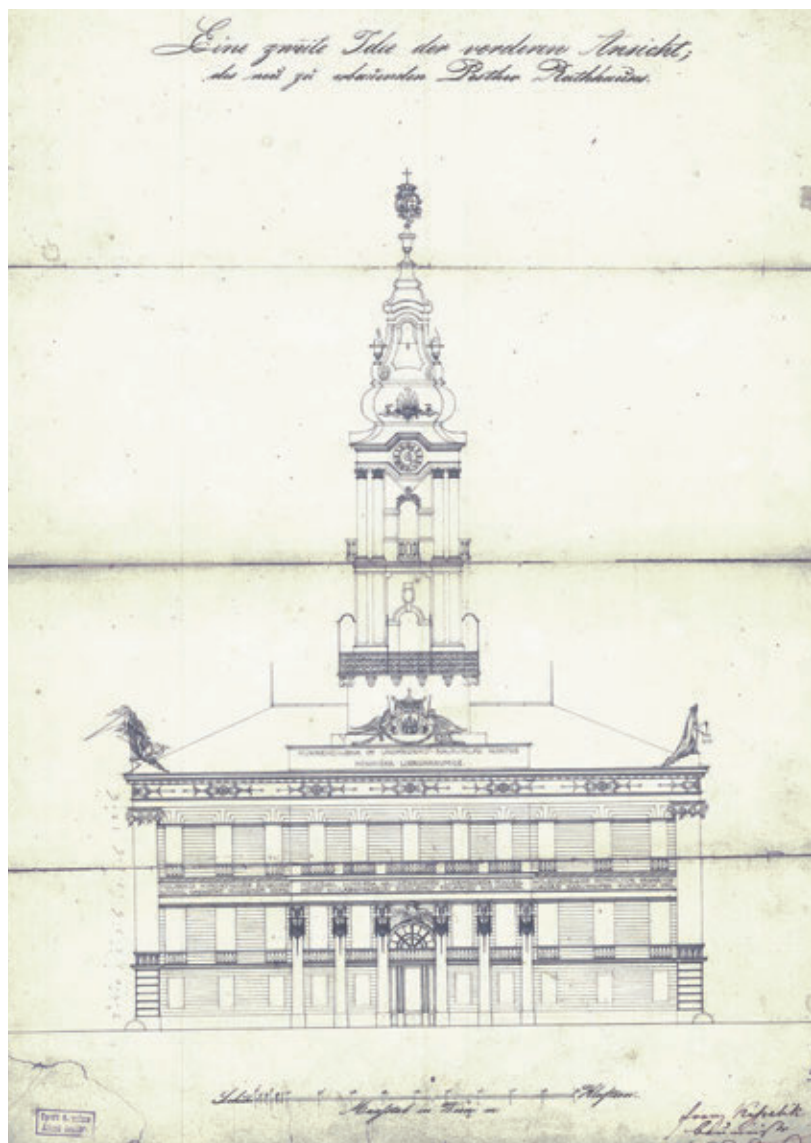
1 SCHMALL 1901, 66.

2 A tervekkel legrészletesebben foglalkozik: ZÁDOR–RADOS 1943, 144–146., 335–336.

3 MARCZEVICZ 1931, 26–27. A szerző szerint Kasselik eredetileg öt tervet készített.

4 Ha összevetjük a barokk városházáról ismert képeket a fenti két terven látható tornyokkal, akkor igen nagy hasonlóságot fedezhetünk fel. Az is látszik, hogy a tető magassága az előbbi ábrázolásokon a torony pontosan azon részére esik, ahová Kasselik is tervezte. Persze tervrajzok összevetése korabeli városábrázolásokkal sok pontatlanságra ad lehetőséget.

A „kettes terv”⁵ egész homlokzati tagolásával, sávozott falsíkjaival, szokatlan oszlop- és pilaszerfejezeteivel, plasztikai díszítésével és bőséges „mondandójával” (mely e terven – elfogadott szöveg hiányában – csak halandzsa) semmiképp sem nevezhető szerencsés elgondolásnak. Különösen bizarr idea az ión oszlopfejek alatt lógó trófeadíszes kompozíció (keresztrel ellátott mellvérték és sisakok), de elég

1. Kassalik Ferenc „kettes számú” terve a pesti városháza új homlokzatához, 1837

5 BFL XV.17.b.314.029.

sajátságosnak nevezhető a főhomlokzatra elhelyezett, ám mégis oldalra néző szobrok elgondolása is, hogy az egyéb „disszonanciákat” már ne is említsük. Marczevicz Erzsébet szerint „az épület egész elgondolása kicsinyes és aprólékos”, illetve hozzáfűzi, hogy „a terv a monumentalitás iránti érzék és a nagyvonalú tagolás hiányát árulja el.”⁶ Zádor Anna kicsit finomabban fogalmaz, amikor azt írja, hogy „fantasztikumba hajló díszítésével, nyugtalan tagolásával kevésbé szerencsés megoldás”, illetve azt is megjegyzi, hogy „már a historizáló építészet előjelének tekinthető.”⁷

Ezzel szemben a perspektivikus⁸, illetve datálatlan (és torony nélküli, de szignált) terv már jóval visszafogottabb és sikerebb építészeti nyelven kommunikál.

2. Kasselik Ferenc perspektivikus terve a pesti új városházához, 1837

6 MARCZEVICZ 1931, 27.

7 ZÁDOR–RADOS 1943, 145.

8 BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.7. IV/A9.

Az előbbi az épület nyugati oldalhomlokzatát is láttatni engedi, mely díszítetlen, 5–7–5 tagolású, összesen 17 tengelyes, két oldalán kis kiülésű rizalitokkal, első emeletén az ablakok fölött egyenes záródású szemöldökökkel. A 9 tengelyes főhomlokzat földszinti része keretezetlen ablakokkal tagolt és vízszintes sávozású, melyek a széles övparkány fölött az első emeleten timpanonnal díszítettek, majd ismét keretezetlenek a második emeleten. Az épület sarkait, valamint az oldalhomlokzatok enyhe rizalitjait „rusztikus” (vízszintesen fugázott) lizénák keretezik, változatossá téve a különben kissé egyhangú ritmust. Látható, hogy a korábban mindent elborító homlokzati sávozás e tervnél csak a földszintre, illetve a sarkokra korlátozódik. A főhomlokzaton sem felirat, sem gazdag plasztikai dísz nem található, egyedül az angyalpár által tartott városi címer maradt meg, mely az attika elhagyásával közvetlenül a főparkányt díszíti, illetve a sasos pilaszterfők is feltűnnek, amelyek a szélekről középre kerültek. Megszűnik a második emeleti erkély, viszont Kasselik a portikuszt megtartotta, ami itt dór fejezetekkel díszített és csak az első emeletig nyúlik fel, tetején széles hirdetőerkélyt kialakítva, középen hangsúlyos ajtóval, melyet Palladio-motívumra emlékeztető architektúra szegélyez. Ez a terv tehát szerencsésebb, mint a fent ismertetett, az is igaz ugyanakkor, hogy a barokk(os) torony elég nehezen illik a bejárati portikusztól eltekintve mindvégig meglehetősen síkban tartott klasszicista homlokzathoz, de ebben – Zádor Annát idézve – *„mégis van valami jóleső és szeretetreméltó régiesség.”*⁹ Ehhez a tervhez tartozik a nagy valószínűséggel szintúgy Kasselik által jelzett és az Országos Építészeti Igazgatóság által 1837 áprilisában szignált hosszmetset¹⁰, továbbá a régi városházát megörökítő földszinti felmérés¹¹, valamint az átépítés/bővítés új szerkezeteit (fekete színnel) jelző földszinti¹², első¹³, illetve második¹⁴ emeleti tervezett alaprajzok is, illetve a tetőzet ácsszerkezetének terve.¹⁵ Ezek, és a későbbi alaprajzok is jól mutatják azokat a nehézségeket, amelyekkel a mesternek meg kellett küzdenie. Így például a hosszanti alaprajzú, szabálytalan tagolású és ferde falsíkú oldalhomlokzatokat egyenletes ablakritmussal, valamint enyhe sarokrizalitokkal módosítja. A korábbi szűk és tagolt tereket igyekezett célszerűen átépíteni, „kinyitni” úgy, hogy közben az udvart is részint beépítve új helyiségekkel is bővítse a városházát (ez a fenti korai terven egy, a keleti–nyugati szárnyak közé tervezett új keresztszárny („átjáró”), emeletenként két-két helyiséggel). A bejárat felett emelkedő torony súlya tömör falat igényelt, ezért

9 ZÁDOR–RADOS 1943, 146.

10 BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.6. IV/A9.

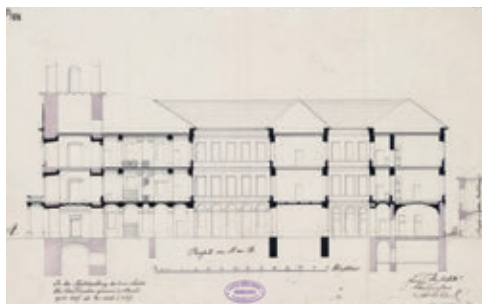
11 Uo. 541.1. IV/A9 – képét lásd a 29. oldalon Farbaký Péter tanulmányában, akinek szíves segítségét e cikk megírásához ezúton is hálásan köszönöm!

12 Uo. 541.2. IV/A9.

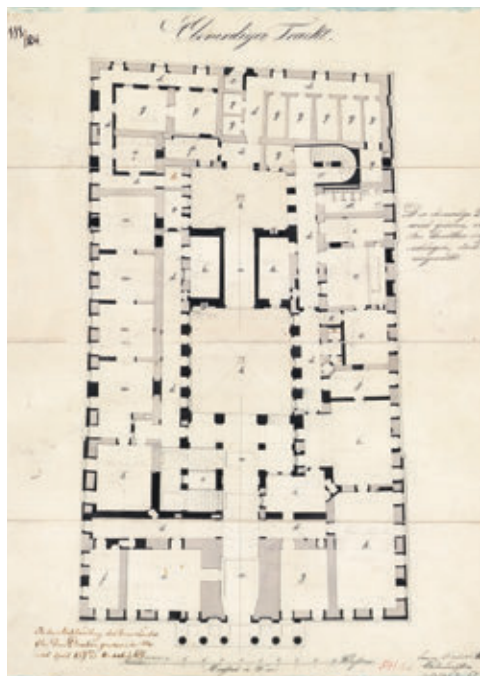
13 Uo. 541.3. IV/A9.

14 Uo. 541.4. IV/A9.

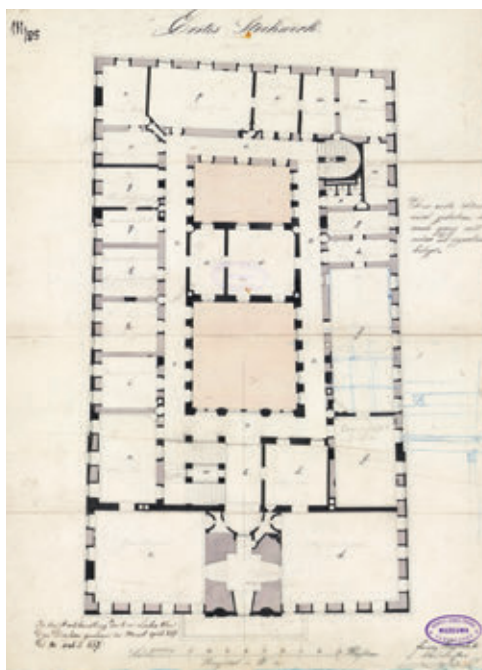
15 Uo. 541.5. IV/A9.

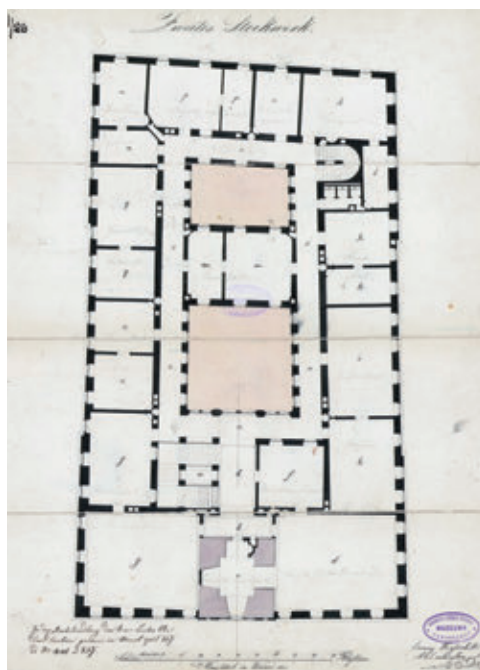
3. Kassalik Ferenc metszeti terve az új városházához, 1837 (jobbra a régi részlete)

4. Kassalik Ferenc terve az új városháza földszintjéhez, 1837

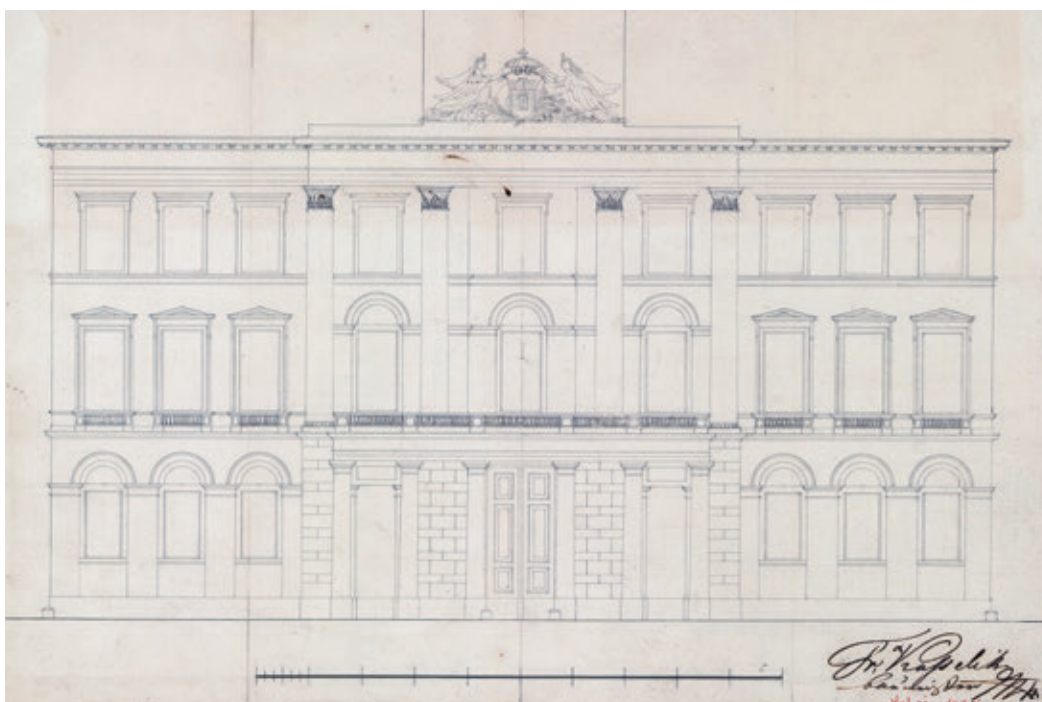
5. Kassalik Ferenc terve az új városháza első emeletéhez, 1837

6. Kassalik Ferenc terve az új városháza második emeletéhez, 1837

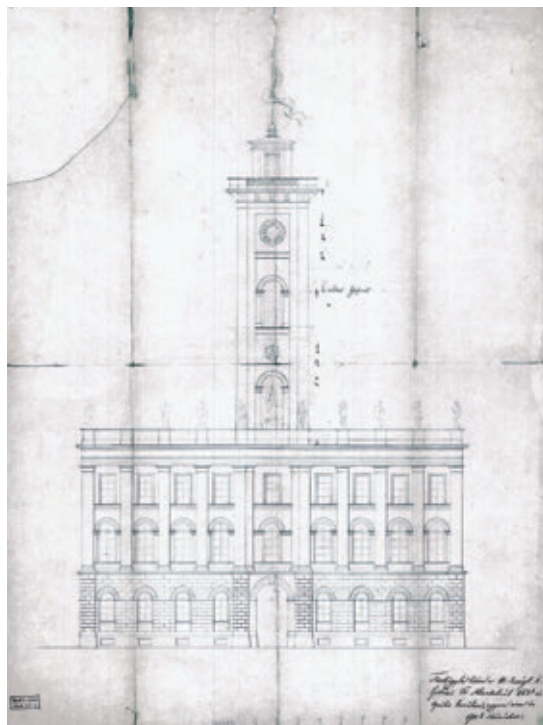
a bejárat csarnok aránylag szűk és tagolatlan maradt, viszont a mögötte kialakított lépcsőház tágas és ünnepélyes képet mutat.

Az említett, Kasselik aláírásával ismert, de datálatlan harmadik¹⁶ – immár csak a toronyindítást jelző – homlokzati terv sokban hasonlít az előbbihez. A fő különbség a földszint és a középső három tengely kialakításában keresendő. A földszinten ugyanis elmarad a homlokzat sávozása – pontosabban kváderezés formájában a középrészre korlátozódik –, míg az ablakok egyenes záródása megmarad ugyan, de a klasszicizmusra oly jellemzően a pilaszterekkel elválasztott nyílások félköríves szemöldököt kaptak, illetve ez utóbbi ismétlődik a középső három tengely első emeleti ablakainál is. Arról eddig nincs információ, hogy az építész az ezek előtt végighúzódo baluszteres erkélyre a kijutást hogyan gondolta megoldani, mindenesetre e tervnél a korábbi páros pilaszterpárok „szétszórdtak”, és a középső három tengelyt választják külön az első és második emeleten. Érdeemes megemlíteni még, hogy az első emeleti ablakok kötényében balusztersor jelenik meg, illetve, hogy a második emeleti ablakok egyenes záródású szemöldököt, a korábbi tervekről ismert angyalos szoborcsoporthoz pedig posztamentst (attikafalat) kapott, míg a sasos pilaszterfejezetekről e terven Kasselik lemondott.

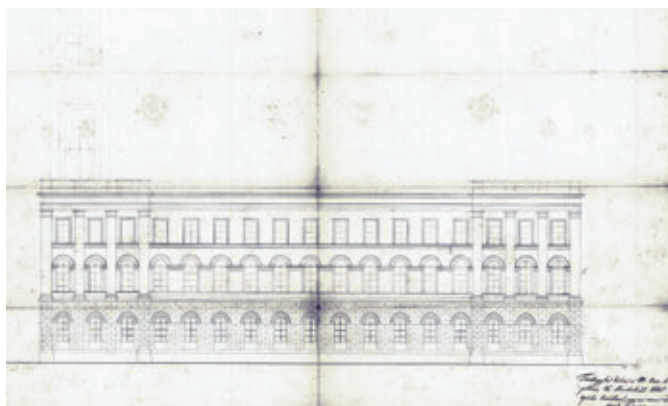
7. Kasselik Ferenc terve az új városháza főhomlokzatához, 1837 (?)

¹⁶ Uo. 14076. IV/A9.

8. Kassalik Ferenc terve
a (megépült) városháza
főhomlokzatához, 1842 (?)

9. Kassalik Ferenc terve
a (megépült) városháza
nyugati homlokzatához,
1842 (?)

Szerencsés módon fennmaradt a megépült városháza (kiviteli?) tervei közül a fő-,¹⁷ illetve a nyugati homlokzaté¹⁸, igaz, hogy sem aláírás, sem keltezés nem szerepel rajtuk, pontosabban egy 1843 áprilisi dátum látható – „Tisztügybe lévén a M: Orsz: k: Építési Fő Hivatalnál” –, de az későbbi lehet, mivel ekkor az építkezés már javában zajlott. Valószínű, hogy ezek a tervek azonosak azokkal, melyeket a nádor 1842 májusában küldött vissza a Szépítő Bizottmányhoz (lásd később), s melyeket

¹⁷ BFL XV.17.b.314.028.

¹⁸ Uo. 027.

a tanács 1842 decemberében a Helytartótanácsnak továbbította.¹⁹ Az egészen biztosnak mondható, hogy ez a tervfázis szintén Kasseliké, és nem köthető Hild Józsefhez, legalábbis annyiban nem, hogy a tervezői munkát neki tulajdonítsuk – ahogy erre korábban született kísérlet²⁰ –, azonban a részvétele a végleges tervek kiválasztásában és kidolgozásában valószínűsíthető,²¹ annál is inkább, mert, mint az építkezés „ellenőrző tanácsadója”, s úgy is, mint a projekt általános (képző)művészi adminisztratív felügyelője, tervezője, folyamatosan jelen volt a munkálatokban. Ez a tervfázis elég sok rokonságot mutat a fent utóbb tárgyalt, keltezés nélküli főhomlokzattal. Lényeges különbség, hogy az erkély elmaradt, a főbejárat félköríves záródást kapott, és megszűnt a középső három tengely hangsúlyozása is. A kváderezés az egész földszinten végigvonul (a szemöldökíveken is), az ablakokat elválasztó pilaszterek eltűnnek. Az első emeleten minden ablak félköríves, a másodikon egyenes záródású. Jelentős változtatás, hogy az 1. és 2. emelet tengelyeit dóróriáspilaszterek választják el egymástól, a középső tengely két oldalán pedig párban szerepelnek (egészen pontosan egy egész és egy háromnegyed, egymást „takarva”). Szintén újdonság a hangsúlyos attika, melyre – az emeleteket elválasztó pilaszterek ritmikájában – kiszögellések kerültek, rajtuk 11 figura vázlatos rajzával. Bár e terv egy teljesen klasszicista kiképzésű homlokzatot mutat, elsősorban a tornyon – Rados Jenő szavaival élve – „a közeledő romanticizmus nyugtalanító befolyása” látható,²² illetve megjegyzi azt is, hogy „a torony a barokk hagyományok és gyakorlati szempontok követelményeként mellőzhetetlen volt és Kasselik nem tudott kielégítően megbirkózni vele”.²³ Ugyanakkor az attikán végigvonuló – és később még tárgyalandó – monumentális szoborciklussal az egész épület megjelenése vált ünnepélyessé, mi több, tekintélyt parancsolóvá. Szintén Rados jegyzi meg a főhomlokzatról dicsérőleg, hogy sikerült a „rendkívül kedvezőtlen, minden jelleg nélküli homlokzati főméret arányát [...] finom architektonikus érzékkel a vízszintes és függőleges tagozatok oly kiegyensú-

19 Annál is inkább gondoljuk ezt, mert ez utóbbi 1844. április 10-én kelt válaszában visszaküldi e „rajzokat és irományokat”, valamint megjegyzi, hogy a tervezett erkély („balcon”) nem fog megépülni, ahogyan az új terven valóban eltűnik ez a korábbi terveken szereplő elem (Intimata II., 1057.). Szintén egy 1842 decemberében kelt levélben a tanács utal a díszes attikára, és megjegyzi, hogy annak rajzát Hild készítette, így ez minden bizonnyal a megvalósult terv lehetett (Intimata I., pp. 32–33.).

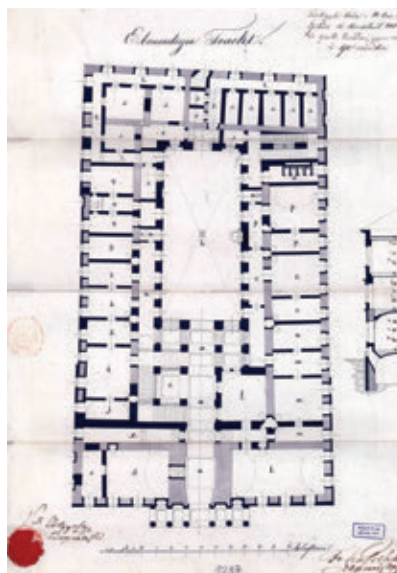
20 RADOS 1958, 101. A szerző – bár Zádor Annával közös, 1943-ban megjelent könyvében (ZÁDOR–RADOS 1943) a többi tervet Kasselik nevéhez köti – Hild munkájának tulajdonítja ezt a tervfázist egy 1843-as Der Spiegel újságcikkre való hivatkozással (június 28., 408.): „Nach dem Plane unsers so Hoch ausgezeichneten Architecten Hr. Hild”. Megjegyzi, hogy Kasselik is készített tervet, de végül nem azt választották, így ő csak a kivitelezést végezte, mivel a versenytárgyaláson (árlejtésen) ő adta a legolcsóbb ajánlatot, Hildre csak „a kivitel művezetését és ellenőrzését” bízták.

21 ZÁDOR–RADOS 1943, 145.

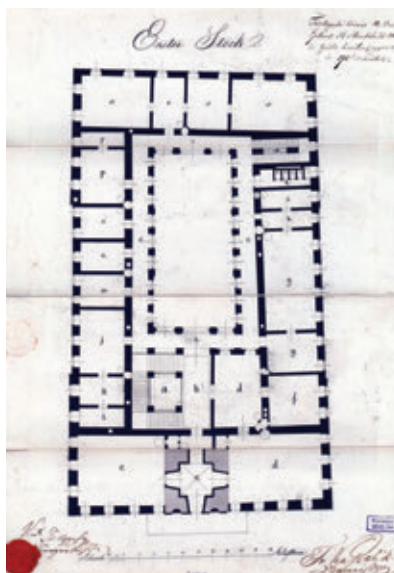
22 RADOS 1958, 101.

23 ZÁDOR–RADOS 1943, 336.

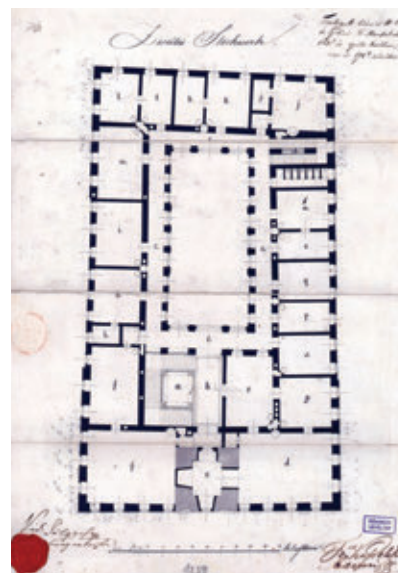
lyozott összhangjába hozni, hogy a munkával járó nehézségeknek nyoma sem látszott”.²⁴ Az oldalhomlokzati terv²⁵ 17 tengelyes elrendezést mutat, az első és az utolsó három tengely a főhomlokzat architektúrájához hasonló (az attikával, de szobrok nélkül), és rizalitszerűen enyhén kiemelkedik, míg a köztük lévő 11 tengely pilaszteres tagolás és attika nélküli. Miután a fenti, 1843 áprilisi időpont és megjegyzés olvasható ezeken is, ezért feltételezhető, hogy szintén nagyrészt a megvalósult terveket mutatja – immár Kasselik aláírásával – a földszint²⁶ (feketével jelölve a régi, szürkével az új falakat), az első²⁷, illetve második emelet²⁸ alaprajzai. Fennmaradt a tetőzet ácsszerkezetének a terve – a későbbi kivitelező – Kasselik András által szignálva²⁹, illetve a pincszint tervezete is³⁰, de ez aligha a megvalósult, mivel – a korabeli leírás szerint³¹ – itt harmincnyolc börtönnek kellene lennie, mely nem látható. Azt is mindenképp jelezni kell, hogy a földszinti alaprajzon a főhomlokzat előtt oszlopsor húzódik, ez tehát – legalábbis ezen a ponton – nem a megvalósult tervet mutatja

10. Kasselik Ferenc terve a városháza földszintjéhez, 1842 (?)

11. Kasselik Ferenc terve a városháza első emeletéhez, 1842 (?)

12. Kasselik Ferenc terve a városháza második emeletéhez, 1842 (?)

²⁴ Uo.

²⁵ BFL XV. 17.b.314, 027.

²⁶ BFL Intimata II., p. 1237.

²⁷ Uo. 1238.

²⁸ Uo. 1239.

²⁹ Uo. 1383.

³⁰ Uo. 1369.

³¹ Regélő – Pesti Divatlap, 1843. november 5., 1175.

(már ami a homlokzatot illeti). Fennmaradt az épület 1891-es felmérése hosszmet-szettel és alaprajzokkal.³² Ezeket a fentiekkel összevetve elég sok eltérés tapasztalható, ám azt is meg kell jegyezni, hogy a növekvő helyszűke miatt 1891-ig nemcsak újabb emeletráépítés történt, de jelentős belső átalakítások is a meglévő szintek tekintetében. Érdekes még megemlíteni, hogy a felépült városházáról ismert egy főhomlokzati látványterv is Johann Baumgartner szignójával.³³

13. Johann Baumgartner festménye a városháza tervezett főhomlokzatáról, 1842 (?)

32 BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 90.1–90.6. IV/A1

33 BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 52.30.1. IV/A9

Ezután röviden térjünk rá az építkezés menetére. 1837. január elején – Kasselik terveivel szinte együtt – már több mesterember árajánlata érkezett be,³⁴ január 18-án maga a tervező nyújtotta be a teljes költségvetést.³⁵ A munka aztán sokféle – elsősorban pénzügyi és engedélyezési – nehézség miatt indul meg nehezen, mígnem 1838 februárjában végre a „*felsőbb és legfelsőbb Intézmények által*”³⁶ is megérkezett a jóváhagyás, úgyhogy a hivatalok, illetve a városháza tömlöceiben raboskodók ideiglenes elhelyezése ügyében elkezdődtek tárgyalások. Alig indultak meg tehát a költözködéssel kapcsolatos előkészítő munkálatok, a következő hónapban, március közepén „*közbejött vészes dunaár*”³⁷ mindent megakasztott, és a városházát is kilenc láb (közel három méter) magasságig elárasztotta, tetemes károkat okozva benne, a felhalmozott építési anyagok egy részét pedig elmosta, a több ezer pesti és budai összedőlt és megrongálódott épületről nem is beszélve. Természetesen leállt az egész projekt is, és a következő évben a Szépítő Bizottmány a meglévő (és igen gyér) építési rendszabályok „*árvízbiztos(abb)*” átdolgozására kényszerült. Ennek az új szabályzatnak értelmében a városháza építési módján is változtatásokat volt szükséges tenni. „*Mi magát az építést illeti; erre nézve az 1837. évben felsőbb Helyen jóvá hagyatott építési tervekben a' vízárr után legfelsőbb Helyről kiszabott építési rend szerint változásnak történnie kellett. Ezen rendhez képest t. i. az épület tetemesen erősb falakkal láttatott el, és a földszint padozata az előbbinél több mint 4. lábbal [cca. 130 cm] magasabbra és ennek következtében az 1. és 2. emeletnek falai is sokkal magasabbra tétettek, mint a' helyeseltetett tervekben*”.³⁸ A régi épület pincemagasságát tehát megemelték – eredetileg ehhez nem is nyúltak volna, vagyis „*az előbbi tervben a' régiben hagyattak*” –, és „*a földszinti padozat feljebb emelése, 's a' falaknak magasbra vitele valamint a' bolthajtások és általánosan a falazatnak erősítése*” voltak a fő szempontok között a „*nagyobb szárazság és világosság szerzése végett*”.³⁹ Persze mindez azt eredményezte, hogy mindent „*köröskörül elbontassanak és az új boltozás a' földszintnek új padozatához alkalmaztassék*” és ott, ahol korábban nem volt pince, ott épüljön. És nem mellékesen: „*Az építési terveknek e' szerint való átdolgozása Kasselik Ferencz építő-mesterre, ki által a' helyeseltetett tervek is készítvék, bízott, melyekhez Hild József cs. k. építész a pártázatot rajzolta*”.⁴⁰

34 BFL Intimata I., 325–330 (1837. január 14. Sározy József lakatosmester), 339–341 (1837. január 5. Michael Winkler) stb.

35 Uo. 343–344., 355–357.

36 BFL Intimata I., 28.

37 Uo.

38 Uo. 31.

39 Uo. 32., 36.

40 BFL Intimata I., 32–33.

Az új – és csak sejthetően a megvalósult – alaprajzokra pillantva látható, hogy Kasselik az 1837-eshez képest nemcsak a falazat megerősítésén és a szintek megmagasításán dolgozott, de gyakorlatilag áttervezte az egyes emeletek helyiségbeosztását is. Az 1837-es hosszmetseten⁴¹ látható, hogy a földszint padlószintjét (még) ugyan nem, de ennek és az első emelet magasságát megnövelte, melyhez a tervezett második emelet is alkalmazkodott volna (feketével az új részek). Ahogy már jeleztük, mindkét tervsorozaton megfigyelhető, hogy az építész legtöbbször igyekezett a régi szűk és tagolt tereket a későbbi igényeknek megfelelően átépíteni úgy, hogy az udvart is részben beépítette. Végül, ami megvalósult: a pincerészben a fa, szén és egyebek tartására szükséges helyiségeken kívül harmincnyolc börtöncella, a földszinten huszonhárom szoba, tizennyolc börtönhelyiség, valamint egy kápolna, az első emeleten húsz szoba, míg a másodikon huszonhárom szoba,⁴² de fennmaradt az egyes szintek helyiségbeosztásának részletes bemutatása is az 1843-as állapot szerint.⁴³ Egyébként az árvíz után az is felmerült, hogy a régi városházát – alacsony fekvése miatt – inkább megtartják, és egy újat húznának fel a régi Harmincad hivatal telkén (ma Vörösmarty tér, itt áll a Gerbeaud Cukrászda épülete), mely szerint a régiben maradna a törvényszék és a kapitányság, az újban székelne a tanács minden hivatalával.⁴⁴

Az árvízét követően aztán ismét hosszabb ideig szüneteltek a munkák, és csak 1842-re pörögtek fel az események. Az építkezés megkezdése – felsőbb jóváhagyás után – Szent György napjára, vagyis április 24-re lett kitűzve,⁴⁵ mely napra a régi városháza nagy része már elbontásra került.⁴⁶ Zádor Anna szerint csak valamikor ekkor – vagyis „*munka közben*” – készült el a végleges homlokzati kialakítás, melyhez Kasselik két változatot is készített.⁴⁷ Azt tudjuk, hogy az engedély kelte 1842. június 11.,⁴⁸ s a nádor a Szépítő Bizottmányhoz visszaküldött (csak alaprajzi!) tervekről megjegyzi, hogy az építési előírásokat maradéktalanul be kell tartani, mert ha már a magánépítkezések során ezeket megkövetelik, akkor Pest város magisztrátusának annál inkább kell jó példával elől járnia.⁴⁹ Még ez előtt megalakult az a bizottság,⁵⁰ mely munkáját ott folytatta, ahol az előző kénytelen volt megszakítani. Így született döntés a „*megítélt*” és a „*vizsgálat alatt létező*” rabok ideiglenes elhelyezéséről,

41 BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.6. IV/A9.

42 SCHMALL 1901, 71.

43 *Regélő – Pesti Divatlap*, 1843. november 5., 1173–1176. Ez nem mindenben egyezik a fentivel.

44 SCHMALL 1901, 69.

45 Intimata I., 554.

46 SCHMALL 1901, 70.

47 ZÁDOR–RADOS 1943, 144–145. Zádor Anna valószínűleg itt Kasselik már ismertetett 1837-es két tervvariánsára gondolt, amelyek azonban korábbiak és egyik sem a megvalósult.

48 ZÁDOR–RADOS 1943, 264, 105. jegyzet.

49 ZÁDOR–RADOS 1943, 145.

valamint a városházi hivatalok áttelepítéséről, melyek zöme a régi Kúria egynéhány kiürített épületét kapta meg – József nádor közbenjárására – ingyen, csupán a helyiségek felújítását kellett elvégezniük.⁵¹

Az eredeti tervtől való „elhajlás” – természetesen – „nem csekély munkatöbbséget vont maga után”⁵², az „árvízbiztos” terv kivitelezése pedig jóval – mintegy 25%-kal – nagyobb költségbe került. Az egyes szakágak – ekkor szokásos módon – ún. árlejtés útján a legolcsóbb ajánlatot tévő vállalkozók kezeibe kerültek. 1842 májusában döntöttek így a kőművesmunkákat kivitelező vállalkozó személyéről is, aki – Hild Károly, Zitterbarth Mátyás és Diescher József ellenében – Kassalik Ferenc lett, így végül vele kötöttek szerződést.⁵³ Annak érdekében, hogy valóban minőségi alapanyagok kerüljenek kiválasztásra és jó szakemberek az építkezésre, a város ún. építési gondnokokat nevezett ki. A következő vállalkozók szerződtek árlejtés útján:⁵⁴

- Kassalik Ferenc építőmester a kőművesmunkákra
- Kassalik András ácsmunkákra
- Feszl József kőfaragó („kőmetsző”) munkákra (miután hiába hívtak meg budai mestereket is, oly csekély volt az érdeklődés, hogy végül – alku útján – Feszl kőfaragó és kőbányabérlő kapta a feladatot)
- Michl János lakatosmunkákra („vas kapcsok és strófok”)
- Rösler István egyéb lakatosmunkákra
- Schaupp Lőrinc asztalosmunkákra
- Mikits Károly bádogosmunkákra (tető, csatornák)
- Gál Anna cserepezőmester-özvegy cserepezőmunkákra
- Fischer Frigyes és Sandner József „befestők” „ecsetelő” (avagy „szinező”) munkákra
- Nüppman (Hüppman) András festőmunkákra
- Koller Ignác vaskályhák leszállítására

Természetesen feltétlenül említést érdemel Hild József is, akinek feladatkörét elég nehéz pontosan meghatározni. Mint korábban jeleztük, elképzelhető, hogy a végső tervek kidolgozásában valamiféle szerepe volt. Ugyanakkor ő rajzolta meg az oszlop- és pilaszterfejezeteket, az attika szobrait, valamint ő állította ki az igazolást

50 Ez az építési bizottság az alábbi tagokból állt: Tölgyessy János polgármester (elnök), Szepessy Ferencz (tanácsos), Staffenberger István (szószóló), valamint Gömörý Károly, Onheiser Jakab, Appel József, Grosz Ferencz, Winkler Mihály, Sárossy József és Feszl József választott polgárok.

51 BFL Intimata I., 29.

52 BFL Intimata I., 32.

53 BFL Intimata I., 564–575.

54 BFL Intimata I., 34–35, valamint BFL Intimata II vegyes iratai alapján.

azok megfelelőségéről. Viszont a torony átépítésének („*föllebbvitele*”⁵⁵) költségtervezetét is ő nyújtotta be, és olyan feladatokkal is megbízták, mint a lábazat festése, vagy a villámhárító levezetésével kapcsolatos intézkedések, így szerepe talán valamilyen tanácsadói, általános adminisztratív-felügyelői és művészi-tervezői poszt lehetett.

A munkák igen gyorsan haladtak, hiszen a városvezetés így módon jóval korlátozottabban és – a bérlemények miatt – csak jóval drágábban tudott működni, tehát az új városházára égetően nagy szükség volt. 1842 késő ősze „*a nyers falazat már tető alá helyeztetett*”⁵⁶, így az egyes hivatalok megkezdhatték a visszaköltözést, és bár 1842 decemberében még azzal számoltak, hogy a következő év júniusában az épület teljesen elkészül, ez végül csak 1844 augusztus végére valósult meg. Az iratok alapján elég jól követhetők a munkák, melyek közül néhány fontosabb, illetve érdekesebb momentum:

- 1842 októberében a tornyot állványozzák és magasítják, valamint a régi barokk „*torornak kupját*” szedik le.⁵⁷
- 1843 márciusában Hild beterjeszti a torony átépítésének költségvetését.⁵⁸
- Áprilisban a bádogosmunkák nagy része kész.⁵⁹
- Júniusban „*az épület falai mint belőlről, s mint kívőlől vakolással is ellátva vannak, azonkívül pedig a megosabbítandó torornál is a kőművesi munkák legnagyobb résziben elkészítették*”, továbbá ekkor döntenek, hogy az ereszcsonatona „*vasból, vagy ólomból, vagy ugynevezett cinkből*” készüljön.⁶⁰
- Augusztusban döntenek arról, hogy a torony járólapjai – mivel azok cseréje a nagy magasság miatt bajos – ún. „*asphalt kövezettel ellátandó*” volna és Hildet bízzák meg az intézkedéssel.⁶¹
- Szintén augusztusban már az udvar kövezése van napirenden, illetve a vaskályhák kérdése, valamint a tartósság miatt megbízzák „*Hüld*” Józsefet, hogy intézkedjék a földszint olajfestéssel való befestése ügyében.⁶²
- Ugyanebben a hónapban terjesztik elő „*Klieber József úr bétsi szobrászó*” levelét az attika szobordíszének elkészítése tárgyában.⁶³

55 BFL Intimata I., 747.

56 BFL Intimata I., 36.

57 Uo. 733.

58 Uo. 747.

59 Uo. 1112.

60 Uo. 806.

61 Uo. 849.

62 Uo. 838–839.

63 Uo. 839.

- Szeptemberben a torony csúcsán lévő rúd aranyozásáról,⁶⁴ valamint az óra számlapjának elkészítéséről⁶⁵ tárgyaltak.
- Októberben Feszl Józsefet elmarasztalja a bizottság, mivel a főlépcsőház lépcsőköveit október közepéig legalább az első emeletig fel kellett volna építtetnie, s mivel ez elmaradt, így „*az épületnek készítése tetemesen hátráltatik*”.⁶⁶
- Ugyanakkor jelentik, hogy Hild felkérésére a városi levéltárban őrzött eredeti ábrázolás alapján Bauer Mihály szobrász elkészítette a homlokzatra szánt városi címert.⁶⁷
- Szintén októberben fizetik ki Maurer Pál szobrász és márványozó számláját különböző, „*kk Arhige v Huld*” által megrajzolt „*Gübs*” munkákra (egyebek mellett a homlokzati „*Dorrisser Bülloster Kobütel*” és további 28 „*Kobütel*” elkészítése miatt is – mint látható, az írás nem volt erőssége).⁶⁸
- Novemberben a torony már annyira elkészült, hogy a tűzőrök elfoglalhatták helyüket.⁶⁹
- Ugyanakkor a helyiségek bebútorozása érdekében a helytartótanácsához fordul a tanács új darabok beszerzésének engedélyezése végett, mivel a régiek „*majd nem mindnyájan ha nem egészen haszonvehetetlenek*”, javításuk pedig azért nem célszerű, mert akkor „*a hivatalos munkák akadályoztatnának*”.⁷⁰
- Ugyanakkor döntenek az épület jobb megvilágításáról is („*árcandiai lámpások*”).⁷¹
- Még szintén novemberben elkészült a „*ménykövezető Drót*”, de Hildet kéri fel, hogy vizsgálta meg, nem volna-e jobb azt az utca helyett inkább az udvarra levezetni.⁷²
- 1844 januárjában Wendland József szobafestővel (később képíróval) szerződést kötnek a földszint, valamint az első emeleti szobák, továbbá a melléklépcsők („*kis léptsőknek*” – valószínűleg a lépcsőháznak) kifestésére.⁷³

65 Uo. 875.

66 Uo. 903.

67 Uo. 904.

68 Uo. 868–871.

69 Uo. 950.

70 Uo. 925.

71 Uo. 949.

72 Uo. 949.

73 Uo. 1183.

- Áprilisban Warschag Jakab festővel szerződnek „a hivatalok ajtajai fölött alkalmazadó homloktablák”, vagyis „hivataloknak kelloképeni czimadása végett”.⁷⁴
- Júniusban a belső termék festését végezte Nüppman András.⁷⁵
- Ugyanekkor már megérkeztek a főlépcsőhöz rendelt 253 darab „öntött vasboli oszlopotskák”,⁷⁶ melyeket a város az első pesti gőzmalomtól, a Széchenyi kezdeményezésére néhány évvel korábban létrejött József Hengermalom Társaságtól rendelt („Metall und Eisen-Giesserey der Josephs Walzmühle”), melyet eddig az évig Ganz Ábrahám vezetett.⁷⁷
- Ezen „oszlopotskák /:Paluster:/ bemázolása /:Bronciren:/” még e hónapban elkészült Szvoboda Lukács által.⁷⁸
- Szeptember 11-én a tanács megkezdi munkáját a városházában.⁷⁹
- Októberben a tanácsteremben elhelyezendő óra beszerzéséről intézkedtek, de „olly órát [...], mely a' mostani izlésnek megfeleljen és az érintett teremben létező butorokkal összhangzásban legyen”, mely ügyben Hagn Gáspár özvegyével kötöttek alkut 160 pengő összegben (ezt elegendő havonta egyszer felhúzni, és az eladó egy esztendő garanciát is vállal rá).⁸⁰
- 1847. február 8-án arról döntenek, hogy a földszinti folyosókövezet annyira elhasználódott, hogy célszerű lenne márványkőre cserélni.⁸¹

A homlokzati szobrokat csak 1847. szeptember végére állították fel végső helyükre,⁸² így – ahogyan 1848 januárjában írták – „csak most készült el végképpen”⁸³ az épület.⁸⁴ Természetesen az anyagi elszámolások és a vitás kérdések tisztázása még bőven 1848-ra (és tovább) tolódik. Visszatérő problémát okoztak például a városháza

74 Uo. 1059.

75 Uo. 1145.

76 Uo. 1142–1143.

77 Pontosabban „első öntőmester”, az igazgató – az ez ügyben fennmaradt papírok szerint – Fehr Antal volt (Uo. 1143).

78 Uo. 1153.

79 SCHMALL 1901, 70.

80 BFL Intimata II., 1197–1200.

81 Uo. 1138–1139.

82 *Regélő – Pesti Divatlap*, 1847. szeptember 9., 1185. Szeptember 9-én még csak hat, a hó végére az összes többi is, mert a *Spiegel* október 16-án azt írja, hogy a figurák már három hete állnak: *Der Spiegel*, 1847. október 16., 1328.

83 BFL Intimata II., 1368.

84 FSzEK Budapest Gyűjtemény, leltári szám: ANo55064.

14. Rudolf Alt: Városháza Pesten - Das Stadthaus in Pesth , 1853

építése alatt véghez vitt különböző módosítások, melyek legfelsőbb engedélyeztetését a tanács nem mindig tudta kivárni, és utólag mindig magyarázkodnia kellett miattuk.⁸⁵

Bár szorosan nem kapcsolódik a tárgyhoz, de meg kell említeni, hogy meglehetősen sok irat és egynéhány rajz is fennmaradt a városháza kiemelt helyiségeinek bebútorozásával kapcsolatban. Például 1843 decemberében a tanács bizottságot állít fel mivel a levéltár és a „*fenyítő bizottság szobáiba még némi asztalos munkák kívánatnak*”, és két költségvetést, illetve rajzokat is bemutat (bár árlejtés alapján döntöttek, de ezekből az azért elég jól kiviláglik, hogy nem „némi” munkáról volt szó).⁸⁶

85 Pl. Intimata II., 1403. 1848. február 27. „Hogy az építésre nézve legfelsőbbileg meghatározott szabályoktól miért történt eltérés, erre nézve jelentjük: hogy a kérdéses eltérések a' többek közt valának: börtönök készítése, a folyosóknak bolthajtással fedezése minden emeletben, a toronyba vezető falépcsőknek kő-lépcsőkkel felszerelése 's a' t. – a' börtönök az eredeti felvetésben nem foglaltatnak, de azok szükségére elkerülhetetlen vala, a' többi eltérések pedig a' tűz elleni nagyobb biztonság és tartósság tekintetéből történtek.”

86 BFL Intimata II., 995–996.

1844 júniusában vitatják meg a tanácsi, a törvényszéki és a választópolgári termekben szükséges asztalos-, valamint kárpitosmunkákat. A híres építész, Steindl Imre nagybátyja, a 19. századi bútorművesség egyik legkiemelkedőbb alakja, Steindl Ferenc *„választó polgár és asztalos mester, ki a' rajzolásokat és költségvetéseket elkészítette, e' bizottság előtt oda nyilatkozott, hogy azon asztalos munkák, melyek azon kívül, hogy szépek egyszersmind jók, és tartósak legyenek, márcsak azért is árverés útján nem szereztethetnek meg célszerűen, mert ehhez jól kiszáradt fa, mellyel azonban nem minden mester ellátva van, megkivántatik, és azon hiányok, melyek az árverésnél leszállított olcsó, és ezért rossz munkáknál erednek, nem mindjárt, hanem esztendőik után a' a megszerző fél tetemes kárával vétetnek észre – továbbá, hogy az ő által elkészített költség-vetések úgy is már annyira leszállítottak, hogy abból a vállalkozó, ha a' kérdéses munkát tartosan és jól elkészíteni akarja, nehezen valamit elengedni fog”*. Ezért a tanács csak úgy adta ki a munkát vállalkozó mesternek, hogy azokra két év garanciát kellett vállalni, és amennyiben panasz merült volna fel, úgy a tanács a mesterek kárára más mesterember(ek)el végezteti el a javítási munkálatokat. Végül is a felkért Gieszrigl József asztalos és Berkes János kárpitos elvállalta, de a Steindl által megadott összegért és semmi esetre sem olcsóbban.⁸⁷ A bútorok teremszerinti elhelyezéséről és oldalképéről Steindltől rajz is ismeretes, melyet rajta kívül Rottenbiller Lipót alpolgármester és a fent nevezett Gieszrigl („Grészrigl”) József is aláírt.⁸⁸

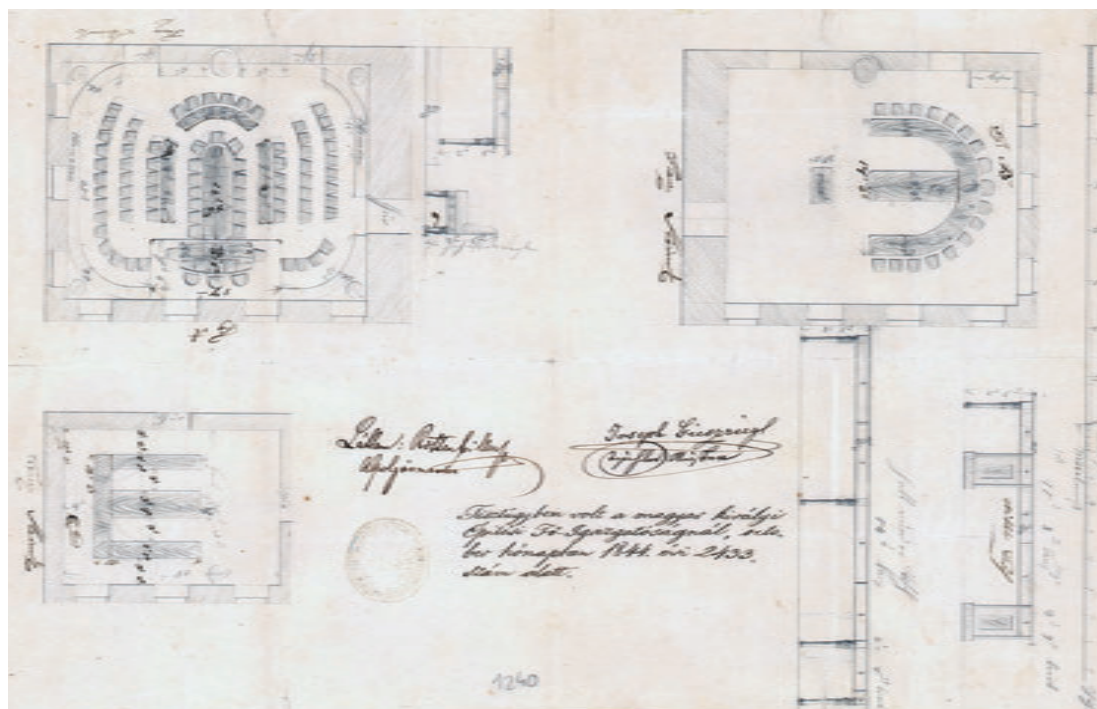
Különösen sokat polemizálnak arról a bizonyos 24 székről, melyek száma a későbbiekben 30-ra duzzadt. A választópolgárság 1845. január végén ugyanis azt indítványozza, hogy *„a' Tanácsi teremben még 24 darab székek olly formára mint millyenek a' választó polgársági teremben léteznek készítessenek a' végett, mert igen gyakran megesik, hogy a' választó polgárság köztanácskozás alkalommal a' Tanácsi teremben át megyen és az átszállítása a' választó polgárság termében lévő székeknek a' Tanácsi teremben sok kéjelmetlenségekkel és halogatásokkal összekapcsolva vagyon”*.⁸⁹ A probléma közel három évvel később sem tért nyugovópontra, legfeljebb annyiban változott, hogy itt már 30 székről volt szó.⁹⁰ A megbízást egyébként ez esetben is a Gieszrigl–Berkes páros kapta, azzal a kikötéssel, hogy a székek

87 BFL Intimata II., 1129–1134.

88 Uo. 1240.

89 Uo. 1266.

90 Uo. 1363. Mint azt az 1847. december 1-jén kelt kérvényében írja a tanács: *„Miatán többször megesik, hogy fontos, és sürgetős ügyek tárgyalása végett vagy a' választó polgárság számosabb tagjaiból álló választmány, vagy maga az egész választó polgársági testület az összegyűlt tanács előtt megjelenik, és a' közös tanácskozások ókor (sic!) hosszabb ideig eltartani szoktak; ezen idő alatt eddigelé a Tanács előtt megjelent választó polgárok a tanács' terembeli székek elégtelensége végett állni kénytelenítettek; melly állva való helyzetet, a' választó polgárok tekintélyükkel összeférőnek tartani nem lehet, s' pedig annyival kevésbé, minthogy ők már magosabb korban léteznek, mellyben a hosszabb ideig tartó állás az embernek igen terhes”*.

15. Steindl Ferenc rajza az egyes hivatali helyiségek bebútorozásáról és bútorairól, 1844

ugyanolyanok legyenek, mint a választópolgárok termében lévő többi szék, és ugyanannyiért is csinálják. A harminc székre hat hetet kaptak, vagyis naponta kb. másfél székkal kellett elkészülniük.

A kortársak tetszését alapvetően elnyerte az új épület, „az ujan kiigazitott városháza magas szép tornyával” Fényes Elek ikonikus művében is megtalálható.⁹¹ Természetesen számos 1848-as történet színhelye is volt a városháza, és annyira komoly szerepet szántak neki, hogy ez évben egy „csúnya vaserkélyt”⁹² is megrendeltek. Hihetőleg azért, hogy a politikai események és egyéb közügyek tekintetében szónoklásra felhasználják, ám ez akkor nem készült el, és a forradalom leverése után sürgősségtelennek tartván, az épület padlására száműzték egészen 1861-ig, amikor újabb bővítés vált szükségessé.⁹³ A forradalomhoz fűződő egyik neves esemény volt, amikor március 15-én „a nép lelkes tüntetése közben a tanács magáévá tette a magyar nemzet kívánságait magában foglaló 12 pontot. A pontok kinyomtatása után a néptömeg az ifjúság vezetésével a városháza elé vonult, az akkori polgármester, Szepessy Mihály [helyesebben Ferenc], pedig megjelent az ablaknál és lelkes beszédet mondott.

91 FÉNYES 1851, 223.

92 ZÁDOR – RADOS 1943, 335.

93 Egyéb események tekintetében lásd SCHMALL 1901, 76–78.

*A beszéd elhangzása után a tanács fogadta az ifjúság küldöttségét s a polgármester a tanács helyeslése jeléül aláírta a tizenkét pontot.*⁹⁴

A város fejlődésével, növekedésével természetesen az adminisztráció is megnövekedett, így a városháza már az 1860-as évek elejére szűkösnek bizonyult. A kezdetekben ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy bizonyos hivatalokat kitelepítettek – pl. a régi Német Színház megmaradt épülete is szoba került –, ám 1862 májusában már egyértelművé vált: újabb szintépítés szükséges, melynek érdekében bizottság alakult azzal a feladattal, hogy terveket és költségvetést nyújtson be a tanácsnak.⁹⁵ Ez utóbbi június 6-án hozzájárult a bizottság javaslatához, és kérelmet intézett a Helytartótanácsához felsőbb jóváhagyásért, melyet július 12-én meg is kapott: *„tekintve a városház jelenlegi helyiségeinek a hivatalok befogadására elégtelenségét, tekintve továbbá azt, hogy valamint a közszolgálat, úgy a lakosság érdekei is az egymással szoros összeköttetésben álló városi közegeknek ugyan azon egy épületbeni összpontosítását szükségessé teszik, mely cél a tervezett 3^{ik} emelet kiépítésével leghamarább és legcsekélyebb költségekkel elérhető, és végre figyelve arra, hogy az ezen építkezéssel összekötött költség összeg kamatai, a városi hivatalok elhelyeztetése tekintetéből kibérelt, vagy átalakítandó helyiségekért fizetendő évi bérletet, illetőleg költségeket nemcsak meg nem haladja, sőt ez utóbbiak, az elsőbb összeget túlszárnyalják*”.⁹⁶ Nagyon helyesen hívja fel a figyelmet a Helytartótanács, amikor megjegyzi: *„A helyben hagyott építési terv műszaki átvizsgálása csak azon egy megjegyzésre nyitott alkalmat, hogy az épület falazatára állítandó szobrok a 3^{ik} emelet kiépítése folytán annyival magasabban állandván, a jelenlegi épületen lévő szobrok által most gyakorolt hatás és benyomás tetemesen csökkenni fog.*”

A tanács ezt követően egy bizottságot hozott létre⁹⁷ az építkezés felügyeletére, árajánlatok bekérésére, valamint az ezzel kapcsolatos hivatalok áttelepítésének lebonyolítására. Bár Szumrák Pál főmérnök jelezte, hogy szerinte *„a munka gyors és sikeres kivitele és a kikötött határidőre biztos befejezése tekintetéből legcélszerűbb lenne, hogy az egész építkezés – nem az egyes munkák szerint az egyes szakembereknek, – hanem egészben egyetlen egy vállalkozónak adassék át*” – vagyis egy fővállalkozó-

94 *Pesti Napló*, 1900. február 11., 5.

95 SCHMALL 1901, 79. Tagok: Ságody Sándor alpolgármester (elnök), Incze György városi mérnök, Hild József építész, valamint Perger Ignác, Staffenberger István és Sebastiany Frigyes bizottsági tagok. BFL IV.1303.f.XI.179/1862, pp. 22–23.

96 Uo. 28. Tagjai: Gamperl Alajos tanácsnok (elnök), Szumrák Pál főmérnök, Reinboth Béla gazda, Bayer

97 Márton, Crettier Károly, Gieszrigl József (asztalosmester, akiről fent már megemlékeztünk), Hild József, Perger Ignác, Szebastiani Frigyes, Staffenberger István választott polgárok, valamint Alterburger Adolf (tollnok).

nak –, ezt a bizottság nem fogadta el mint kizárólagos lehetőséget.⁹⁸ Az 1862. június elején kelt jelentésében szóba kerül a homlokzat kialakításának kérdése is, így bemutatott három tervet: Hild Józseftől kettőt, Vaszil Alajostól egyet, melyek közül Hild „D” jelű változatát javasolták, *„mivel a szerint legkevésbé fog látszhatni, hogy a’ harmadik emelet csak később helyeztetett fel az épületre, de egyébként is egy szép egészet kitevő képet mutat; – a miért is az épületnek ekkénti kiegészítése és a szobroknak fölül alkalmazása javaslatba hozatik”*.⁹⁹ A 74 éves Hild a homlokzati rendszert megtartotta, mindössze a korábbi toszkán pilasztereket váltotta a további egy emelet átfogásához korinthisziakra, illetve felrakatta a korábban elkészült balusztrádos hirdetőerkélyt is.¹⁰⁰ Mindezek sajnos keveset javítottak az emeletráépítés miatti arányváltozásokon, a homlokzat megkapó összhangjának elvesztésén, *„úgyhogy a földszint túlzottan nyomottá, a falfelület pedig kellemetlenül nyugtalanná vált”*¹⁰¹, jóllehet a korabeli vélekedés alapvetően pozitív lehetett.¹⁰²

Miután 1862. július 15-én kiírták a szakfeladatokat és az árakat,¹⁰³ július végére az alábbi vállalkozók ajánlották a legkevesebbet ezek elvégzésére:¹⁰⁴

- Limburszky József építész a kőművesmunkákra (Pistori Károly építész ellenében)¹⁰⁵
- Wieser Gyula ácsmunkákra
- Strohmayer Károly és Kelndorfer József *„puha kőmunkákra”* (kőfaragómunkákra)
- Kossbuch János *„öntővas rácsolyok”*
- Bermand *„vasgyámok”*
- Krumpholz Mihály cserepezőmunkákra
- Zellerin Mátyás bádogosmunkákra
- Okenfus Antal *„ólom áruk”*
- Merényi Henrik asztalosmunkákra (redőnyök, bútorok javítása is)
- Eckel Vencel és Kaltenstein lakatosmunkákra (villámhárító és az ablakok *„védrozstélyokért”* is)

98 Uo. 33.

99 Uo. 210–211. Sajnos a csatolt három terv nincs meg. Érdekes megemlíteni, hogy e bizottsági jelentést Hild (már) magyarul írja alá: *„Hild Josef építész”*.

100 Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei (82278)

101 ZÁDOR – RADOS 1943, 397, 22. lábjegyzet.

102 Sürgöny, 1862. november 6., (2.) *„Szerencse, hogy a torony az eredeti terv szerint is elég magas, s ekkép nem zavarta meg nagyon az épület arányát.”*

103 BFL IV.1303.f.XI.179/1862, 65–66. (a hirdetmény szövege)

104 Uo. 40–115., valamint 364–370. alapján.

105 Uo. 40. Pistori Károly építész ellenében.

- Markóczy Vince, Baksay Ignác mázolósi munkákra (pl. a torony, de bútorok befestése is)
- Forgó István üvegesmunkákra
- „Marschalkó és társak” („J. Marschalkó & Comp.”) szobrászmunkákra (egyetlen jelentkező)

Továbbá „Unger vasáros”, Krenn Anna fazekas, Reszler István lakatos és Limburszky József építész „a kályhák előállításáért és elhelyezéseért”.¹⁰⁶

Bár „a márvány és lépcsőzeti munkák, nemkülönben a fazekas munkák” tekintetében nem érkezett ajánlat, és a tervezett légszuszvilágítás ügyében is még számos teendő várt tisztázásra, a források szerint az egész eljárás „*kielégítőnek nevezhető*”, és a szerződések azonnal megkötöttek. Az építkezés augusztus elején megindult, és bár eredetileg november 15-ig szerették volna az egészet lezárni – sok munka el is készült –, végül is csak 1863 márciusára fejezték be az emeletet¹⁰⁷ tizenhárom „*tágas hivatalteremmel*”,¹⁰⁸ és költözhetek be az egyes hivatalok¹⁰⁹ az új helyiségekbe,¹¹⁰ bár nem mindenkinek volt igénye a részére kiszabott szoba.¹¹¹

106 Megjegyzendő, hogy Merényi Henriket és Forgó Istvánt leszámítva az összes jelentkező német nyelvű ajánlatot adott be.

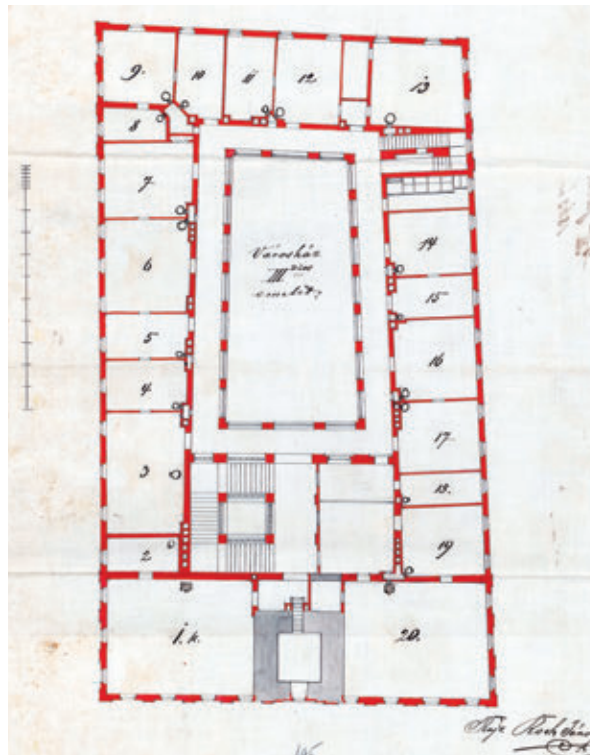
107 BFL IV.1303.f.XI.179/1862 165, 195. A késlekedésnek többek között oka volt, hogy „a lakatos munkák ideje korán nem szállítottak, mely állításnak lakatos mester és szerződésileg lekötöztetett Eckel Ferencz [helyesebben Vencel] alaposan ellen nem mondhatott”, ezért a felügyelőbizottság októberben „meghagyta, hogy kötelezettségeinek annál szigorubbán megfeleljenek, mivel ellenkező esetben a szerződésben kijelölt marasztalások okvetlenül bekövetkezni fognának” (vagyis a vállalkozók által kifizetett ún. bánatpénz). Mivel nem csak egy személy mulasztásáról van szó, ezért az a javaslat, hogy „Eckel Vince és azon kívül még Wieser Gyula ács mester, Kellendorfer kőfaragó szerződésbeli kötelezettségeinek teljesítése hathatosan és pedig írásbelileg megintessenek”. Wieser Gyula ácsmester később erre reagált és tisztázni próbálta magát (uo.: 170–171). Bővebben lásd uo. 250–255.

108 *Divatcsarnok*, 1862. június 10. (belső borító) A levéltári források némileg pontosítanak, mely szerint a harmadik emelet áll: „2 nagy tereméből, 3 nagy, 7 középserű nagy, és 8 kis szobából, 1 nagy és 1 kis előszobából, folyosóból, 1 nagy és 1 kis lépcsőházból” (BFL IV.1303.f.XI. 179/1862, 176.)

109 A hivatalok új helybeosztásával kapcsolatban lásd: BFL IV.1303.f.XI. 179/1862, 158–160.

110 Az egyik mennyezeti tervet közli: RADOS 1958, 105, 73. kép

111 BFL IV.1303.f.XI. 179/1862, 192–194. A Mérnöki Hivatal munkatársai például tollat ragadtak és tiltakozásukat fejezték ki a tanácsnak, hogy a jövőbeli helyiségeik előszobája „*setét, s csaknem szeres [sic!] kamrának sem használható*”, és hosszasan taglalják, hogy a tervezett kiosztás miért akadályozza őket a munkájukban. Mint írják, a rájuk testált „19. 20 számú helyiségekbeni megférhetést még csak kísérletileg sem tanácsolnák megpróbáltatni, mivel ha más körülmény nem is, de a folytonos közlekedés 's legcsekélyebb érintkezése is az egyéneknek elvonja a kellő figyelmet a munkáról, holott a 14, 15, 16 és 17 dik számú helyiségek elfoglalhatása által az egyének működési körülményhez képest 2,-3,-4 egyén jutván egy szobára, a munkát gátló zaj is eloszlik”. (A kérdést egyébként Krászonyi főpolgármester bő negyedével később elég rövid úton zárta le, amikor annyit fűzött az egészhez, hogy „a legjobb akarat-tal” sem lehetett más helyiségeket adni, és az eltelt hónapok tapasztalata szerint a szobák a „*célnak egészen megfelelnek*”).

16. A pesti városháza 3. emelete.
Roch János rajza, 1862

17. Klösz György: A pesti városháza 1888 körül
(részlet)

Mivel „a városházára helyezett III emelet minden tekintetben szép, helyes és czélszerűen készült”, így az építkezés hivatalos befejeztével a bizottmány június 9-én az alábbi közreműködőket emeli ki.¹¹² Mindenekelőtt Hildet: mint Gamperl Alajos tanácsnok előadja „ideje lenne Hild József építész úr számára, ki ezen építkezés iránti terveket készítette és erre vonatkozólagos részletes rajzokat is szerkeszté, tiszteletdíjat megszavazni. [...] Minthogy pedig az ez építéshöz szükséges tervek Hild József építész úr a legnagyobb készséggel – melyet minden alkalommal a’ város irányában tanúsít – elkészített, sőt, az építkezésre vonatkozó rajzokat szintén ő szolgáltatatta kézre, - a bizottmány a’ munkához aránylag, túlságosnak nem véli, ha nevezett építész úr számára tiszteletdíj fejében 500 ftot hoz javaslatba.” 150 forintos honoráriumot kapott Roch János „mérnökhivatali díjnak, ki a III emelet építését vezérelte, az iparosok számára megkívántatott rajzokat szerkesztette, a kivitel fölött ügyelt, s mindezeket legtöbbnyire hivatalos óráin kívül teljesítette.” Külön köszönetben részesült továbbá Perger Ignác és Staffenberger István az „ernyedetlen buzgalmuk és fáradozásaik által”.

Az emeletráépítéssel azonban a városháza bővítése be is fejeződött, hiszen újabb emelet építése szóba sem jöhetett, pedig néhány évvel később ismét a szűkösség jelei kezdtek mutatkozni. Ezt kezdetben a meglévő épület adottságainak megváltoztatásával igyekeztek orvosolni; falak emelésével, bontásával, különböző terek további tagolásával, vagy épp megnövelésével. Nagyobb „helyfelszabadítással” járt a rendőrség kiköltözése, melynek velejárója volt a rabok celláinak, illetve az általuk használt kápolna megszüntetése és ezek hivatalos helyiségekké való átalakítása.¹¹³ A szűkösségen azonban ez mit sem segített. 1868-ban kiköltöztek a törvényszékek, a levéltári aktákat pedig a padlásra hányták (ahol 1876-ig heverték). Ezen segített aztán a városegyesítést követően a Váci utcában felépített Újvárosháza,¹¹⁴ ahová a levéltár és néhány egyéb hivatal 1874-ben (részint átmenetileg) beköltözhetett. A – most már – „régí” városháza épületéből 1875-től költözött ki az adóhivatal, a katonai ügyosztály, a kiadóhivatal, az árvaszéki és ügyészi hivatal, a pénzügyi és gazdasági ügyosztályok. 1886-ban még az állami rendőrség céljaira akarták eladni az épületet, de ebből sem lett semmi. Az utolsó években már csak a polgármester rezideált az épületben az elnöki két ügyosztállyal, segédhivatallal, valamint a pénztár és a számvévőség (ezek 1899–1900 között költöztek ki).¹¹⁵ Mindezek már az ún. Központi (a mai) városházában, vagyis a Károly-kaszárnyában (Invalidus-palotában) találták meg a helyüket.

Az Erzsébet híd építése és az ezzel járó belvárosi rendezési terv a régi – és ekkora már csaknem lakatlan – épület bontását írta elő, mivel a híd tervezett

¹¹² Uo. 217–219.

¹¹³ SCHMALL 1901, 81.

¹¹⁴ Az épületről bővebben lásd: SISA 1983, 251–268.

¹¹⁵ SCHMALL 1901, 84–85.

tengelye éppen a régi városháza épületén vezetett keresztül. *„Bontják a régi Városházát. Dolgozik a csákány, hull a törmelék és eltűnik ismét Budapestnek egyik régibb emléke, hogy helyébe a mostani kor spekulációra számított bérháztömeget építhessen. Kétséggkívül jobban szeretttük volna, ha a régi Városház, ha már el kell tűnnie, az új Városházának engedte volna át a tért, ha az eskütéri híd előtt, a bérházak kérkedő pompája helyett, a Városháza egyszerű, nyugodt méltósága élvezetében lehetett volna részünk, de már hiába, bele kell törődnünk a megmásíthatatlanba”* – kesereg az Építő Ipar.¹¹⁶ *„A Belváros rendezésének nagy munkájában Pest város régi városházának is el kell pusztulni”,¹¹⁷ „helyet kell adni az új világnak”,¹¹⁸ hiszen míg „egy fél századdal ezelőtt hazafias lelkesedés égett az emberekben, ma a telekspekuláció dominál”¹¹⁹ – lamentál sok más lap (nem csak fővárosi). És persze nosztalgizált a „régis szép időkön”, melyeket az épület megélt, s melyeknek tanúja volt, ám „ez a bájos tradicionális kép a század második felében a háromemeletes bérkaszárnnyák és a városháza újbóli emeletráépítése folytán mindjobban elveszítette jellegét, úgyhogy 1900-ban történt lebontása a régi szépségnek már csak halvány emléktől fosztotta meg Budapestet”,¹²⁰ s ahhoz az óriási pusztításhoz képest, mely az akkori belvárosban végbement,¹²¹ ennek az épületnek az eltűnése – kis túlzással – csak csepp volt a tengerben. Igaz, a legnagyobb csepp. *„Ha a hullámok örvényeiben keringő hajóroncsot, mint utolsó, a hajó parancsnoka, a kapitány hagyja el, a régi városházat is utoljára a tanács hagyta el.”¹²² Mielőtt azonban ez megtörtént volna, még egyszer, utoljára 1900. február 8-án¹²³ összegyűlt a városvezetés. Az ünnepélyes alkalmat Weinwurm Antal fényképfelvétele is megörökítette, rajta *„a tanács tagjai különbözőleg fogták fel a nevezetes aktust, ki barátságos arcot öltött, ki pedig a lehető legkomolyabb ábrázattal nézett maga elé”*.¹²⁴**

116 *Építő Ipar* XXIV. (1900), 18–1217. szám, 111–112.

117 *Vasárnapi Ujság*, 1900. április 29., 273.

118 *Budapesti Hirlap*, 1900. április 26., 6.

119 *Magyar Szó*, 1900. február 11., 6.

120 ZÁDOR–RADOS 1943, 336.

121 A Belváros átalakulásával kapcsolatban bővebben lásd: TOMSICS 2015, ROSTÁS 2007.

122 SCHMALL 1901, 85. A tanács tagjai: Halmos János polgármester, Matuska Alajos és Rózsavölgyi Gyula alpolgármesterek, Horvát János, Viola Imre, Kun Gyula, Lung György, Kullmann Lajos, Vosits Károly, Faller Ferencz, Vaszilievits János, Szabó Károly tanácsnokok és Rényi Dezső főjegyző. Betegség miatt távol maradt Hermann Béla tanácsnok.

123 SCHMALL 1901, 85. Meglehetősen bizonytalan ez a nap, mert a sajtó más-más időpontokat említ, így február 10-e (*Magyar Szó*, 1900. február 11., 6.), 11-e (*Pesti Napló*, 1900. február 10., 9.), vagy 17-e (*Uj Idők*, 1900. március 4., 219.) is szóba jöhet.

124 BTM KM Fényképgyűjtemény, leltári szám: 970. A fénykép megjelent nyomtatásban többek között az alábbi lapokban: *Magyar Szó*, 1900. február 11., 6., *Ország-Világ*, 1900. március 4. Érdemes megfigyelni a földön elhelyezett köpöcsészéket.

Az üresen maradt városházát április–augusztus között bontották le,¹²⁵ s „a tanács csak két dolgot ment meg az utókor számára, a harangot és a kis [valójában közel három méter magas] szobrokat, melyek az épület párkányát díszítik”.¹²⁶ A bontásról számos korabeli újságcikk tudósít (és kesereg), melyek közül mi most a *Budapesti Hírlap* 1900. április 26-i számából¹²⁷ idézünk:

„Ma érte az első csákányütés a régi városházát. Elhagyott csöndes folyosóin hatalmas visszhangot keltett, mintha csak följajdult volna a pusztuló épület, rövid két hónap múlva már kő kövön nem marad belőle. [...] Már hónapok óta üresen áll a régi városháza. Üresen és dísztelenül, mert egyre hulló vakolatát az, év elején leverette homlokzatáról a tanács s itt már nem került a helyére. A bontás munkáját a harmadik emeleten kezdték meg: fölszakgatták a folyosó kőkockáit és a szobák padlózatát. Ha ezzel a munkával mindenütt elkészülnek, a külső részre csak akkor kerül a sor. Legelőször persze a negyvenhét méter magas toronyra, amelynek lebontása szinte halálos veszedelemmel jár. Erkélye hatalmas márványlapokból áll, amelyekből egy-egy több mázsza súlyú. Magas állványokat építenek és úgy bontják le a tornyot, amelynek tulajdonképpen hivatását a modern civilizált világban már a tűzjelző állomások végzik. A régi jó időben, ha félre verték a harangot, az ember csak a városháza tornyára nézett: amelyik sarkán vörös zászló lengett vagy éjnek idején vörös lámpa gyúlt ki, abban az irányban volt a tűzveszedelem. A torony erkélyének párkányán még ma is láthatók a zászlótartó vaskapcsok, meg a lámpavasak. A tornyot persze a tetején kezdik bontani. Legelőször azonban az órát szedik le, amelyet a vállalkozónak sértetlen állapotban kell a főváros gazdasági hivatalába beszállítani. A belvárosiaknak nagyon fog hiányozni ez az aranyutatós óra, mely híres volt pontosságáról. Még 1829-ben készítette az öreg Juventius órás s azóta vajmi kérését kellett reparálni. Az óra ütőharangját 1873-ban öntötték egy budapesti gyárban. Egyik oldalán Szűz Mária, a másikon Szent Erzsébet domborművű képe látható, a harmadik oldalon pedig a főváros címere. [...] A torony bontásához hétfőn kezdenek hozzá. A főváros küldöttei, akik Vasziljevics tanácsos vezetésével ma adták át az épületet Kovács Lipót vállalkozónak, délelőtt fönn jártak a toronyban, ahonnan csodaszép kilátás nyílik. [...] A torony után a tetőre kerül a sor, előbb azonban lehordják a homlokzaton álló tizenegy allegorikus fehér kőszobrot. Ezeket átveszi a bizottság és a fővárosi múzeumban helyezi el. A háromemeletes épület legszebb helyisége a tanácsterem, amely annyi vihart látott és a polgármester fogadó szobája. Pusztá, csöndes mind a kettő, csak a tanácsterem faburkolatos mennyezetéről lóg a villamos csillár, de lámpái már megfogytak. Sok munkát ad a három emeletnyi, széles kőlépcsőzet lehordása is. A bontás megkezdése alkalmából fakerítéssel övezik

125 Uo. leltári szám: 696 és 16807. A bontásról a korabeli sajtó is közölt fényképeket, pl. Kossak József felvétele: *Vasárnapi Ujság*, 1900. július 15., 463.

126 *Pesti Napló*, 1900. február 11., 5.

127 *Budapesti Hírlap*, 1900. április 26., 6.

18. Weinwurm Antal: Az utolsó tanácsülés a régi pesti városházán
Halmos János polgármester elnökletével 1900. február 8-án

19. Cserna Károly: Tanácsterem a régi Városházán, 1900

20. Ismeretlen fényképező: A pesti városháza bontása, 1900 (májusában)

21. Weinwurm Antal: A régi pesti városháza bontása, 1900 (júniusában)

a régi városháza környékét. A rengeteg követ, ajtófélfát, ablakot, márványlapot, faanyagot még a helyszínen eladja a vállalkozó, ha talál rá vevőt; ami megmarad, azt elszállítja raktárába. A bontás munkáját egyelőre száz, hétfőtől kezdve pedig kétszáz munkás végzi. Ezúttal kivételesen nem tótok a munkások, hanem valamennyi nógrád-megyei magyar parasztember. Hat hét alatt kellene lebontani a régi városházát, de aligha sikerül a hatalmas épületet ennyi idő alatt a földdel egyenlővé tenni, mert magára a toronyra kell két hét. Kétszáznál több munkás pedig nem fér el az épületen.”

A bontási munkálatok alatt az épület főhomlokzatának alapjában találtak egy kőládát, mely azonban üres volt¹²⁸ („pedig, mint a régi iratokból kisütötték, a régi városháza létesítésére vonatkozó írásoknak a kőládában kellene lenniök”¹²⁹). Azt, hogy eleve üresen került oda, vagy esetleg később „vált üressé”, nem tudni, mindenesetre nyomozást rendeltek el az ügy kivizsgálására, mely eredménytelenül zárult. És pediglen azért, mert „Lipkay Artúr, a főváros kitűnő levéltárosa nagy buzgalommal kiböngészte a levéltár megsárgult aktáiból, hogy üresen került a láda a falak közé”.¹³⁰ Arról, hogy egy üres kőláda elhelyezése milyen célt szolgált volna, nincs információnk. Érdeemes megjegyezni, hogy a Kiscelli Múzeum őriz egy nagy méretű gipszmakettet a régi városházáról, melyet valószínűleg Kuzsinszky Bálint, a Fővárosi Múzeum első igazgatója készíttetett még a bontás előtt, számos értékmentő munkája mellett.¹³¹

22. A régi pesti városháza makettja. Fáryné Szalatnyay Judit felvétele

23. A régi pesti városháza órájának ütőharangja. Fáryné Szalatnyay Judit felvétele

128 Más információ szerint benne „semmi egyéb nem volt egy régi rézkrajczárnál”. (Vasárnapi Ujság 1900. augusztus 9., 550.)

129 Pesti Hírlap, 1900. augusztus 14., 5.

130 Budapesti Hírlap, 1900. december 25., 11.

131 ROSTÁS 2007, 1577.

Végül a tervező Kasselik Ferencről érdemes megjegyezni, hogy műveinek száma meghaladja a négyszázat, így Hild mellett alighanem a legtermékenyebb pesti építészünk volt. Már ebből a nagy számból is következtethetünk arra, hogy nem csupa jelentős épületet tervezett, hiszen elsősorban építőmester és vállalkozó volt, „aki nagyüzemre rendezkedett be és az ihlet irányító szavát csak ritkán követhette”.¹³² Ennek megfelelően tervezett művészileg közepszerűt, de igen kimagaslót is. Nagy gyakorlattal rendelkező, jó képességű mester volt, akinek működése túlnyomórészt a polgársághoz kötődött, bár – mint látható – tervezett néhány középületet is. Nép-szerűségét csökkentette, amikor 1851-ben elvállalta az Emanuell Zitta tervei szerint megálmodott Citadella kivitelezését, hiszen az erődítmény a rebellis pesti (és budai) közönség megfélemlítését szolgálta a szabadságharc leverését követően (a munkálato-khoz állítólag nem talált hazai napszámosokat, ezért Bécsből szerzett magának¹³³). Hildnél a pénzhez mindenesetre jobban értett, mert a Citadella megépülését követően – nem valószínű, hogy az ellenszenv okán – 1854-ben végleg felhagyott mesterségével. Vagyonából – melyet főleg bérházainak bérjévédelméből gyűjtött – úgy élt, hogy később a főváros legnagyobb adófizető polgáraként tartották szá-mon.¹³⁴ „Az öreg Kasselik e zsíros vállalkozásán kívül telekspekulációkba bocsátkozott és potom áron összevásárolta a fővárosban a külbeli földeket. A midőn a főváros ter-jeszkedni kezdett, tízszeres, sőt húszszoros áron adta el a telkeket. Aztán ő maga is épített kilencz házat. Midőn [88 évesen] meghalt, körülbelül három millió vagyont ha-gyott hátra Jenő fiának és leányának.”¹³⁵ Kasselik Jenő ismert pesti különc volt, bár több évtizedet töltött Franciaországban (itt is halt meg). Számos történet keringett róla: remete élete, zárkózott, mogorva természete és embergyűlölete már-már legendás alakká emelték. „Budapesten mindenki ismerte a nábobot. Óriási nyitott Landauer-kocsiban hajtatott végig a főváros utczáin. Az ülésen végigdőlve, nyáron is prémes bundába burkolózva ült (és sokszor aludt) Kasselik, szemben vele titkára ült. Zörgő csontú, szélütött ember volt”.¹³⁶ Rengeteg cikk született róla, életében és halála után is; különc természete, rengeteg pénze, kétes ügyletei és (épp a telekspekulációi miatt) hírhedten rossz viszonya a városvezetéssel mindig szolgáltatnak táptalajt a sajtónak (egészen a mai napig), óriási vagyonának későbbi rejtélyes sorsa pedig még hosszú ideig foglalkoztatta a korabeli közvéleményt.¹³⁷

¹³² ZÁDOR – RADOS 1943, 143.

¹³³ *Az Ujság*, 1910. március 12., 9.

¹³⁴ KOMÁRIK 1978, 36.

¹³⁵ *Az Ujság*, 1910. március 12., 9.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Bár életében leginkább gyűlölet tárgya volt, nem kis meglepetésre óriási vagyonát (1880-ban kelt vé-grendelete értelmében örökös nélkül) mégis jótékony célokra hagyta.

A pesti régi városháza épülete még egy szempontból érdemel különös figyelmet. Ez pedig a már többször említett szokatlanul gazdag szobrászati díszítés,¹³⁸ melyhez fogható egyetlen, klasszicizmus időszakában emelt középületünkre sem készült (bár a szándék sok esetben megvolt), de igaz ez csaknem az összes világi épületünkre is.¹³⁹ Pest magisztrátusa ugyanis megtörte azt a puritán szemléletet, mely ebben az időszakban az épületplasztika területére jellemző volt, és igyekezett a régi-új városházát „a’ jelen kor pallérozottságának”, valamint „nem csak a’ jelen építési módnak, hanem egy köz épületnek is megfelelőképpen” díszíteni, ezáltal az épület külső megjelenését nemcsak az építészet, de a szobrászat nyelvén is hangsúlyossá tenni. Ennek érdekében Hildet kérték fel, hogy az attikára kerülő szobrokat (is) megtervezze, és ami ritkaság: a tervezgetést, a szép rajzokat, a nagyratörő szándékot ezúttal tették is követték: a megvalósulás érdekében a magisztrátus ugyanis késznek mutatkozott elég mélyen saját zsebébe nyúlni, az árvíz miatti magasabb

24. Bauer Mihály és Uhrl Ferenc által készített allegorikus szobrok a városháza attikáján, Erdélyi Mór felvétele 1896 körül (részlet)

¹³⁸ BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 107.120.

¹³⁹ A szobrok történetéről bővebben lásd: SZERDAHELYI 2013, 115–130.

kiadások dacára is. Annyira mélyre, hogy 1843-ban tárgyalásokba bocsátkoztak a korszak egyik legfoglalkoztatottabb – és korántsem diszkontáraitól híres – szobrászával, a Bécsi Képzőművészeti Akadémia jeles tanárával, a monumentális szobrászatban igencsak jártas Josef Klieberrel (1773–1850), aki esősorban a hazai arisztokrácia kedvelt művésze volt. Felkérésére még úgy is sor kerülhetett, hogy a 70 év körüli mester pályája csúcsát elhagyva ezekben az években már alig kapott hazai megbízást – igaz, nem is nagyon vállalt. A magisztrátus mindenesetre két vasat tarthatott a tűzben egy drágább és egy olcsóbb variánssal. Talán ezért szólíthatták fel nem sokkal korábban a pesti Bauer Mihályt (1789–1854) arra, hogy a tervezett tizenegy szobor kifaragására költségtervezet nyújtson be. Hogy miért nem történt pályáztatás, árlejtés, arról ez idáig nincs adat, de az valószínűsíthető, hogy Hild javaslatára kérték fel Bauert, aki azon túl, hogy ezen időszak egyik legismertebb pesti szobrásza volt, már évek óta dolgozott együtt az építésszel. Még egy okot kell megemlítenünk, amely Bauer felkérését elősegíthette. Ez pedig a néhány évvel korábban felállított, közel háromméteres Szent Kristóf-figurája, mely sokáig díszítette a közeli Váci utcát, és a pesti belváros egyik szimbóluma – alighanem a legismertebb szobra – volt sok évtizeden át. A városvezetés talán ennek sikerében látta garanciáját annak, hogy hasonló nagy méretű alakok elkészítésével a mester „bátran megbízassék.”¹⁴⁰ Bauer két árajánlatot is készített. Az elsőt 1842. december 23-án írta, és a tizenegy, egyenként 9 láb (~ 275 cm) magas, Hild által megrajzolt allegorikus szobor elkészítését „*alaposan, a legjobb ízlésben, valamint ennek megfelelő hatással [Effect]*” vállalta kifaragni pesti kőből. Aztán 1843. augusztus 13-án egy másikat is benyújtott, melyben ugyan a középső figurát leszámítva egy lábbal csökkent a méretet az ár emelése mellett, viszont itt már szerepel, hogy 18 hónapot kér a munkára, és vállalja a kőalakok felhúzását is az épület attikájára. Ekkor tárgyalták Klieber ügyét is, és úgy vélekedtek, hogy ahhoz, hogy a leendő szobrok „*az épület díszének s' a' jelen kor pallérozottságának megfeleljenek tsak híresebb mestertől elkészíttetni lehet*”, melyre a jeles szobrász neve úgy tűnik, garanciát jelentett. Az ügy már annyira előrehaladt, hogy Klieber levelét előterjesztették, és minden jel szerint döntöttek is a felkérése ügyében. Ez mindenképp figyelemre méltó a nagy árvíz után négy évvel egy olyan korszakban, amikor a középületeink zöme csaknem teljesen díztetlen volt. Igaz másfelől az is, hogy jelen esetben az ország gazdasági-szellemi központjáról, Pestről, s annak egyik szimbólumáról van szó, amely megkívánt egyfajta ünnepélyes, sőt tekintélyt parancsoló külsőt, melynek elérését a városvezetés e drága szobrok megrendelésével is igyekezett elérni. Bár Klieber levelét nem ismerjük, de azt bizonyosra vehetjük, hogy ceruzája Bauerénál sokkal vastagabban fogott.

Nem tudni, hogy az osztrák mester megbízása kinek a fejéből pattanhatott ki, de az biztos, hogy nem szerencsés történelmi pillanatban történt. Ezekben az években ugyanis „*első nemzeti szobrászunk*”, Ferenczy István és hívei vívták elkeseredett harcukat első nemzeti-történelmi köztéri emlékművünkért, a Mátyás-emlékműért. Talán nem lehet csodálkozni azon, hogy ilyen légkörben a magisztrátus döntése felháborodást szült. Bár a külföldi szobrászok foglalkoztatása ekkor még teljesen általános volt (elsősorban egyházi és főúri körökben), az a tény, hogy minderre a Pest város közösségét képviselő testület vetemedett, már heves reakciót váltott ki. 1843 augusztusában Kossuth lapja, a *Pesti Hírlap* éles hangon kelt ki a tanácsi döntés ellen, és finoman szólva is értetlenségét fejezte ki.¹⁴¹

Sajnos nincs keltezve, így nem tudjuk, hogy a fenti cikk előtti vagy utáni, mindezenre ezekben a napokban íródhatott az akkori Pest talán legfoglalkoztatottabb szobrászának, az élelmes Uhrl Ferencnek (1792–1862) levele. A Ferenciek terén ma is álló „*Najad kút*” eredeti alakjainak alkotója, az addig is inkább jó üzletpolitikájával, mint tehetségével kitűnő Uhrl ugyanis, miután tudomást szerzett Klieber felkéréséről, megragadta az alkalmat, hogy felszólaljon ellene, egyszersmind felajánlja szolgálatait a tanácsnak. Merész hangú levelében hasonlóképp sérelmezte a hazai mesterek mellőzését, mint a *Pesti Hírlap*, és annak ellenére, hogy Klieber megbízása ellen emel szót, kissé nagyizolán éppen az ő barátjaként történő megnevezésével próbálja érzékeltetni saját maga fontosságát a megbízás elnyerése érdekében. A konkrét szobrászati feladatra térve Uhrl régi taktikájához nyúl: kevesebbet kér a figurák darabjáért, mint Bauer. Természetesen az egész megbízást szeretné elnyerni, és ezért további engedményeket tenne. Amíg a szobrász személyéről nem született döntés, Bauerre bízta a főhomlokzati címer kifaragását.

Pest városa végül elállt Klieber felkérésétől,¹⁴² de Uhrlra sem bízta az egész feladatot, hiába ügyeskedett. Mivel tizenegy figuráról volt szó, így az a salamoni döntés született, hogy Bauert és őt is felkéri, és aki leadja az első öt alakot – mégpedig

¹⁴¹ „Mint tudósítva vagyunk a’ pesti új városház fedélszéleit ékesítendő szobrok, Bécsben Klieber szobrász által készíttetnek. Meg nem foghatjuk, minő ok indítá Pest város tanácsát ezen művek külföldön készítésére; [...] valóban nem tudjuk eléggé rosszalni ezt, midőn Pest, országunk iparának fővárosa, műveket, mellyek saját keblében bizonyosan készíthetők – mert már hasonlók készülének is – külföldön csináltat. Vagy talán nagyobb művészi tökély czéloztaték elérteni, mit nem hiszünk, mert nálunk szabad ég alatt, ’s oly magosra állítandó szobroknál a’ művészet rendszerint igen alant marad; de ha ez volt is cél, Klieber neve éppen nem olly ismert hangzású, hogy általa elérhetőnek képzelhetnők, ’s ez esetben Ferenczyt elmellőzni vétek vala. De miután azon szobrok hihetőleg jobbak nem lesznek az épületeinket rendesen – si diis placet – szépítőknél, bizonyosan lett volna Pesten több egyed is ezen munkával megbízható, mert hogy’ kívánhassuk magányos egyedektől a’ honi ipar előmozdítását, midőn törvényhatóság, ’s pedig Pesté, melly magát a’ műipar képviselőjének állítja, külföldit állít elibe.”

¹⁴² Augusztus 10-én olvasták fel ajánlatát, de szeptember 2-án már arra szólítják fel Hildet, hogy az „urakkal” (vagyis Bauer és Uhrl szobrászokkal) szerződést kössön.

oly mód, hogy azt a tervező Hild is írásban elfogadja –, az készítheti el a legmagasabbat, vagyis a főfigurát, az „*igazság istenasszonyát*”, mely állítólag a „*legkeményebb kőből van faragva, azért, hogy ne egy könnyen lehessen meglágyítani*” (végül Uhrl volt a szerencsés). Bölcs döntés született a magisztrátus részéről azért is, mert a mesterek közötti esetleges rivalizálás emelhetette az alkotások színvonalát, ráadásul a kettős megbízás további előnye volt, hogy a szobrok így nagyjából feleannyi idő alatt készültek el. Bár az 1843 decemberében kelt szerződés nem tartalmazta a szobrászi programot, de tudvalevő, hogy annak témája a városi közigazgatás bölcs és igazságos szellemében való működtetése volt. Ennek megfelelően középen – hisz az épület „*Themis temploma*”¹⁴³ – az igazság istennője, Themis állt (karddal és mérleggel), akit jobbról Pallasz Athéné támogatott bölcsességével, balról pedig egy phrügiai sipkát viselő harcos kivont karddal védett a megfélemlítések ellen. Mellettük kétoldalt négy-négy allegorikus figura sorakozott, úgymint Jótékonyság, Közbiztonság, Takarékoság, Becsületesség, Igazságszolgáltatás.¹⁴⁴ A szobrok lassan készültek el – valószínűleg a város fizetőképességének függvényében –, és csak 1847 szeptembere folyamán állították fel őket. Bár a korabeli sajtó néha egy-egy tréfás hír gyanánt említést tett a figurákról, valójában az egyetlen komolyabb hangvételű rövid hírt ez év október 16-án a *Der Spiegel* közli, melyben csodálkozóan és kissé szarkasztikusan jegyzi meg a cikkíró, hogy milyen „*fonderbar*”, hogy a három hét óta felállított szob-rokkal a lapok egyáltalán nem is foglalkoznak.¹⁴⁵ „*Az Uhrl és Bauer urak által szállított figurák ha nem is éppenséggel a szobrászat mesterművei (s mint ilyenekért nem is fizettek túl sokat értők), de csinos voltukkal mégiscsak érdemesek arra, hogy kevés középületeink egyikét díszítsék.*” A cikkíró Uhrl alkotásaira külön felhívja a figyelmet, de az egésztől megjegyzi, hogy „*kíváncos volna a középső melletti két alak mellőzése, mert a mi építőművészeti ízlésünk szerint ezek a túlzásúfoltság érzetét keltik*” (ezek a Baumgartner-féle ábrázoláson nem is szerepelnek).

Amikor 1862-ben új szinttel bővítették a városházát, felmerült, hogy a szobrokat – nagy súlyuk miatt – vagy az épületben helyezik el, vagy ha oda nem férnek el, akkor „*a külföldi kertek mintájára*”¹⁴⁶ a Városligetbe szállítják. Ráadásul – mint olvashattuk – a Helytartótanács is megjegyezte, hogy a magasság növelésével a szobrok által közvetített „*hatás és benyomás*” is csökkenni fog, de végül a következő év tavaszán visszakerülhettek régi helyükre – csak egy szinttel magasabbra.¹⁴⁷

¹⁴³ *Mult és Jelen*, 1845. szeptember 19., 445-446.

¹⁴⁴ Sajnos a források nem nevezik meg az összes alakot.

¹⁴⁵ *Der Spiegel*, 1847. október 16., 1328.

¹⁴⁶ *Nefelejts*, 1862. október 19., 351.

¹⁴⁷ A köztük folyó beszélgetést Jókai lapja is megörökítette egy karikatúrával: Az Üstökös V. (1862) október 4., 109.

Leemelésükkor egyébként néhány alak megsérült, melyeket később Marschalkó János szobrász javított ki.¹⁴⁸ Szintén az ő nevéhez fűződik az ekkor elkészült városi címer is,¹⁴⁹ amely Bauer korábbi munkáját váltotta fel.¹⁵⁰

25. „Két szobor párbeszéde a városház előtt”. Az Üstökös, 1862. október 4.

¹⁴⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1862. november 30., 574.

¹⁴⁹ BFL IV.1303.f.XI. 179/1862, 113.

¹⁵⁰ Bár a címer meglehetősen szűkös – az első emeleti ablak kötényének megbontásával létrejött – helye némi esetlenséget sugároz, valószínű, hogy nem Bauer korábbi munkájának áthelyezéséről van szó. Bauer eredeti szerződésében – a nagy magasság miatt – egy cca. 1,8 méter magas és 2 méter széles címer kifaragására adott ajánlatot, s ez is készülhetett el a toronyra. Az emeletráépítés utáni archív fotókon azonban egy ennél határozottan kisebb méretű példány látható az első és a második emelet között, mely megegyezhet a Marschalkó ajánlatában szereplő cca. 1,2 méter széles és 1 méter magas domborművel. Azért sem valószínű, hogy Bauer 1843-as címeréről van szó, mert a fényképeken szereplő teljesen más, mint a Baumgartner-féle korábbi – még átépítés előtti – ábrázoláson (igaz, ez nem feltétlenül mutat pontos képet erről, ahogy a szobrokról sem). Bauer műve valószínűleg túl nagy volt, és sehogy sem fért volna el esztétikusan az átalakított homlokzaton.

1884-ben a szobrokat restaurálták,¹⁵¹ majd – mint olvashattuk – az épület bontása előtt leemelték, és múzeumba szándékozták őket szállítani. 1899 októberében még az is felmerült, hogy Mérő János bizottsági tag javaslatára a Sváb-hegyen, a „Normafa körül”, „a park és erdő egyes helyei díszítésére állítanák föl” az alakokat, ám a főváros még a szállítást sem volt hajlandó megspendírozni,¹⁵² mivel azoknak „semmi műbecsük”¹⁵³. Sőt, egyszerű kőanyagként akarta értékesíteni: „ígérjenek értük mint anyagért a vállalkozók, a mit akarnak s azután tegyék, ahova akarják”, de végül Devecis Ferenc műszaki tanácsos javaslatára döntöttek megtartásukról, mely „kétségtől a legkorrektebb módja a kérdés megoldásának”.¹⁵⁴ Felmerült még a Városliget is (ismét), sőt Toldy László főlevéltáros egyenesen a Fővárosi Múzeumban szeretne volna felállítani őket, mondván, hogy „Bécsben a város történetére érdekes tárgyakat, ha mindjárt megrongálódtak is, a város régiségeiként őrzik s nem helyezik ki oly helyekre, hol azok idővel teljesen tönkre mennek”.¹⁵⁵ Ez utóbbiból sem lett semmi, mert a már említett Kuzsinszky Bálint igazgató 1901 nyarán úgy nyilatkozott, hogy a szobrok erre „nem alkalmasak”, ezért a tanács inkább a Mérnöki Hivatal javaslatára hallgatván nyolcat a mai városháza épületének átalakítás alatt lévő Gerlóczy és Károly (ma Bárczy István) utcai homlokzatára akart elhelyezni, a többi hármat pedig az épület belső udvarába.¹⁵⁶ Ebből végül annyi valósult meg, hogy az előbbi helyre négy alakot helyeztek, innen a szobrok előbb raktárba kerültek – romosan az 1970-es évekig itt is álltak –, majd a Kiscelli Múzeumba, végül az 1990-es évek közepén a Budavári Önkormányzat épületében állították fel őket restaurálva. Lényegében ennyi maradt meg az épület külső díszéből. A többi hét alak sorsa ismeretlen, és Schoen Arnold már 1930-ban sem tudott hollétükről.¹⁵⁷ Szintén ismeretlen a Marschalkó-féle címer sorsa, amelyet a bontási munkálatok alatt külön leemeltek, ám később nyoma veszett.¹⁵⁸

151 SCHMALL 1901, 81.

152 *Hazánk*, 1899. október 27., 6.

153 *Pesti Hírlap*, 1900. január 9., 5.

154 *Budapesti Hírlap*, 1900. január 20., 10.

155 *Magyarország*, 1900. január 23., 9.

156 *Budapesti Hírlap*, 1901. augusztus 23., 7.

157 SCHOEN 1930, 100, 31. jegyzet.

158 A közölt 1900. májusi felvételen még látható a homlokzaton, a következő hónapban azonban már csak hült helye, viszont valószínűleg nem a bontással semmisülhetett meg, hiszen az akkor még csak a harmadik emeletnél tartott.

26. Bauer Mihály: Közbiztonság és Igazságszolgáltatás, Uhrl Ferenc: Becsület és Jótékonyság, 1844–1847. Szerdahelyi Márk felvétele

Források

BFL
Budapest Főváros Levéltára
IV.1303.f. Pest Szabad Királyi Város tanácsi iratai
IV.1202.c. Rendeletek és felterjesztések
XV.17.b.311. Szépítő Bizottmány
XV.17.b.314. Pest város tanácsi iratai közül kiemelt tervek

BFL Intimata I.
Budapest Főváros Levéltára IV.1202.c., Intimata a. m. 9714., 513. nagydoboz. (Városháza bővítése, I., 1807–1842)

BFL Intimata II.
Budapest Főváros Levéltára IV. 1202.c., Intimata a. m. 9714, 514. nagydoboz. (Városháza bővítése II., 1843–1848)

BTM KM
Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum
Építészeti Gyűjtemény
Fényképgyűjtemény
Fővárosi Képtár

FSZEK
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény

Fortepan

Az Ujság
Budapesti Hírlap
Der Spiegel
Divatcsarnok
Építő Ipar
Hazánk
Magyar Szó
Múlt és Jelen
Nefelejts
Pesti Hírlap
Pesti Napló
Regélő – Pesti Divatlap
Sürgöny
Vasárnapi Ujság

Szakirodalom

FÉNYES 1851

FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik.* Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest, 1851.

KOMÁRIK 1978

KOMÁRIK Dénes: A romantika korának építőgyakorlata és munkaszervezete Magyarországon. *Ars Hungarica* 6. (1978) 1. szám, 29–56.

MARCZEVICZ 1931

MARCZEVICZ Erzsébet: *A pesti Ferenciek-terének kútpályázata. Adatok a pesti szobrászat történetéhez a XIX. század elején.* Sárkány-Nyomda R.-T., Budapest 1931.

RADOS 1958

RADOS Jenő: *Hild József, Pest nagy építőjének életműve.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

ROSTÁS 2007

ROSTÁS Péter: *A „szunnyadó múzeum”. Holmi* 19. (2007), 12. szám, 1575–1582.

SCHMALL 1901

SCHMALL Lajos: *A pesti régi városház története.* Székesfőváros házinyomdája, Budapest, 1901.

SCHOEN 1930

SCHOEN ÁRNOld: *A budapesti központi városháza.* Budapest Székesfőváros, Budapest, 1930.

SISA 1983

SISA József: *A pesti Új Városháza.* *Ars Hungarica* 11. (1983) 2. szám, 251–268.

SZERDAHELYI 2013

SZERDAHELYI Márk: Adalékok a régi pesti városháza történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXXVIII. (2013) 115–130.

SZERDAHELYI 2023

SZERDAHELYI Márk: *A reformkor művészete – Szobrászat.* Vince Kiadó, Budapest, 2023.

TOMSICS 2015

TOMSICS Emőke: *Budapest Atlantisza.* Városháza Kiadó, Budapest, 2015.

ZÁDOR–RADOS 1943

ZÁDOR Anna – RADOS Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943.

Képjegyzék

1. Kassalik Ferenc „kettes számú” terve a pesti városháza új homlokzatához, 1837. BFL XV.17.b.314.029.
2. Kassalik Ferenc perspektivikus terve a pesti új városházához, 1837. BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.7. IV/A9.
3. Kassalik Ferenc metszeti terve az új városházához (jobbra a régi részlete), 1837. BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.6. IV/A9.
4. Kassalik Ferenc terve az új városháza földszintjéhez, 1837. (szürkével a régi épület felhasznált részei) BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.2. IV/A9.
5. Kassalik Ferenc terve az új városháza első emeletéhez, 1837. (szürkével a régi épület felhasznált részei) BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.3. IV/A9.
6. Kassalik Ferenc terve az új városháza második emeletéhez, 1837. BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 541.4. IV/A9.
7. Kassalik Ferenc terve az új városháza főhomlokzatához, 1837 (?). BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 14076. IV/A9.
8. Kassalik Ferenc terve a (megépült) városháza főhomlokzatához, 1842 (?). BFL XV.17.b.314.028.
9. Kassalik Ferenc terve a (megépült) városháza nyugati homlokzatához, 1842 (?). BFL XV.17.b.314.027.
10. Kassalik Ferenc terve a városháza földszintjéhez, 1842 (?). Intimata II. 1237.
11. Kassalik Ferenc terve a városháza első emeletéhez, 1842 (?). Intimata II. 1238.
12. Kassalik Ferenc terve a városháza második emeletéhez, 1842 (?). Intimata II. 1239.
13. Johann Baumgartner festménye a városháza tervezett főhomlokzatáról, 1842 (?). BTM KM Építészeti Gyűjtemény, 52.30.1. IV/A9.
14. Rudolf Alt: Városháza Pesten - Das Stadthaus in Pesth / Gez. v. R. Alt, Lith v. Sandmann, 1853, könyomat, színezett; 130 x 190 mm. In: Alt, Rudolf (1812-1905): Festői megtekintések Budára és Pestre= Malerische Ansichten von Ofen und Pest. - Wien: Neumann, [1853]. - t. 13. FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. AN05064
15. Steindl Ferenc rajza az egyes hivatali helyiségek bebútorozásáról és bútorairól. BFL Intimata II., 1240.
16. A pesti városháza 3. emelete (Roch János rajza), 1862. BFL IV. 1303. f. XI. 179/1862, 195.
17. Klösz György: A pesti városháza 1888 körül. (részlet) Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei (képszám: 82278) Levéltári jelzet: BFL. XV.19.d.1.06.017
18. Weinwurm Antal: Az utolsó tanácsülés a régi pesti városházán Halmos János polgármester elnökletével 1900. február 8-án, BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 970.
19. Cserna Károly: Tanácssterem a régi Városházán, 1900, tus, akvarell, tempera, papír kartonra kasírozva, 369 x 490 mm. BTM KM Fővárosi Képtár, Grafikai gyűjtemény ltsz. 502.
20. Ismeretlen fényképező: A pesti városháza bontása, 1900. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 16807.
21. Weinwurm Antal: A régi pesti városháza bontása, 1900. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 696.
22. A régi pesti városháza makettja. BTM KM Építészeti Gyűjtemény, leltári szám nélkül
fotó: Fáryné Szalatnyay Judit
23. A régi pesti városháza órájának ütőharangja. Öntötte Walser Ferenc, 1873. BTM KM Műszaki Gyűjtemény, ltsz.: 2024.1.1. fotó: Fáryné Szalatnyay Judit
24. Bauer Mihály és Uhrl Ferenc által készített allegorikus szobrok a városháza attikáján, Erdélyi Mór felvétele, 1896 körül (részlet). BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 107.120.
25. „Két szobor párbeszéde a városház előtt”. Az *Ústökös* 1862. október 4., 14. szám, 109.
26. Bauer Mihály: Közbiztonság és Igazságszolgáltatás, Uhrl Ferenc: Becsület és Jótékonyság, 1844–1847. fotó: Szerdahelyi Márk

Márk Szerdahelyi**The rebuilding(s) of the Old Town Hall of Pest after the flood of 1838**

The former Old Town Hall of Pest – built between 1842 and 1844 on partly Baroque foundations – takes a prominent place among the public buildings of the first half of the 19th century. In order to temporarily accommodate the offices, it was built at „record speed” according to the plans of the local architect Ferenc Kasselik. Nevertheless, the building soon became cramped again, so two decades later – between 1862 and 1863 – an additional floor was added to it according to the plans of József Hild. Yet, this did not solve the problem either, no further extension was possible, and the building had to be demolished in 1900 to make way for the Elizabeth Bridge. Particular mention should be made of the sculptural decoration of its attic, which was unusually rich for the period, and its adventurous history is worth recounting. The eleven allegorical figures – designed and supervised by József Hild – were intended to represent the just leadership of the city. Mihály Bauer, a sculptor from Pest, submitted several bids for these, but in the meantime, negotiations were also held with the Viennese sculptor Josef Klieber. Finally a scathing newspaper article led to a contract with a third sculptor applying, Ferenc Uhrl, who was asked to work on the project alongside Bauer. All the figures were finished by 1847. During the construction of the new floor, they were of course removed and – due to static anomalies – a decision was made to transfer them to the City Park (Városliget), but they were nevertheless eventually returned to the attic. Only four figures remain today, all of which have been heavily restored and are now placed in the lobby of the 1st district town hall in Buda Castle.

Rudolf Alt: Városháza Pesten - Das Stadthaus in Pesth (részlet)

Téma

03

Változó jelképek, állandó (?) erőviszonyok. Budapest 1873. évi szimbólumai

A három város jelképei a városegyesítés előtti időszakban

Buda és Pest esetében az 1703. évi szabad királyi rangot biztosító privilégiumlevél határozta meg a városok jelképeit. Buda barokk pajzsán violaszínű mezőben háromtornyos, félig felvont rostélyú egykapus vár volt. A pajzs tetején az ország címere Buda fővárosi rangjára utalt, két oldalán fehér, illetve vörös rózsacsokor, alul középen vegyes (fehér és vörös) rózsacsokor csüngött le. A pajzstartó Mars és Minerva volt. Pest pajzsába ég-

1. Buda szabad királyi városi címere az I. Lipóttól kapott kiváltságlevelén, 1703

színkék mezőben egytornyos, félig felvont rostélyú egykapus várat rajzoltak, a pajzsot a kereskedőváros reménybeli sikeres működésére utaló tarka virágos bőségszaruk keretezték, míg pajzstartóul két feketepatás griffet választottak.¹ A városi lobogók színeit hagyományosan a címerekből vették át, így Pest a kék-arany-vörös színeket alkalmazta. Buda fővárosi rangja miatt a nemzeti színeket örökölte meg.²

¹ A kiváltságlevelek címerrajzait lemásolták az egyesített főváros címerének tervezési munkálatai során, azok színezése azonban kevésbé élénk, mint az eredeti festményeké. A háromtornyos ábrázolással megidézték a város múltját, Buda város 1292-től használta azt. BFL IV.1018. Nr. 4. (Buda, 1703), BFL IV.1227 Nr. 8. (Pest, 1703), BFL IV.1420.d 1. (1873-as másolatok, lásd még CZAGA 1998, I-II.) VÉGH 2015, 34.

² CZAGA 1998, 2.

4. Pesth János polgárlevele. Pest, 1841

Óbuda pecsétjén mindössze a lilium emlékeztetett középkori gyökereire. A mezőváros tanácsa 1697-től használt új, egyszerű kialakítású pecsétet. A kör alakú pecsét közepén helyezkedett el a lilium, amelynek két oldalára a város nevére utaló OB rövidítést tettek.³ Miután koronauradalmi mezőváros lett, új pecsétet készített: a lilium és az OB megmaradt, de immár egyszerű doborpajzsra „emelve”, a pajzs alsó részén az 1773-as évszámmal, a pajzs két oldalát indák díszítették. Az új birtokosra utalt a pajzs tetejére helyezett korona.⁴ 1773 után is használatban maradt az 1697-es pecsét, igaz, ezen a lilium virága már inkább egy tulipánéra hasonlított.⁵ A fővárosi címer megtervezéséhez 1873-ban Harrer Pál az előbbit küldte el a 34-es bizottságnak.⁶

3 A pecsét körirata O BUDA VÁROSSA PECSÉTI 1697 volt. BFL V.1.v 1759. március 3.

4 A pecsét körirata: O BUDA VÁROSSA PECSÉTIE. BFL V.1.v 1808. augusztus 28., 1815. február 23.

5 BFL V.1.v 1786. február 1. Gál Éva szerint már az 1697-es pecséten is tulipán szerepel (a város egyébként 1676-ban még a középkori eredetű liliumos címet alkalmazta pecsétjein). Tény, a rajzok alapján nehéz eldönteni, hogy a rajzolók mit is szerettek volna megjeleníteni. A szára alapján mindkettő lilium, a virág rajza azonban megtévesztő volt mások számára is, a székesfőváros címertervezetei közötti későbbi rajzon már egyértelműen tulipán jelenik meg. L. GÁL 1988, 51., BFL IV.1420.d 1. d.

6 BFL IV.1314 776. p. Óbuda kor. mezőváros pecsétje, 1873. március 21.

6. Lechner Ferdinánd polgárlevele. Buda, 1846

A 19. században Pest város a szimbólumok terén is igyekezett kifejezni növekvő jelentőségét, fővárosi aspirációira utalt az országcímer Budához hasonló használatával.⁷ A század közepén keletkezett díszesebb kialakítású – Landerer Lajosnál (a Hatvani – ma Kossuth Lajos utcában), majd Trattner-Károlynál (az egykori Úri utcában – a mai Petőfi Sándor utca 3. és Városház utca 6. alatt) nyomtatott – pesti polgárleveleken a magyar korona alatt egymás mellett ábrázolták az ország és a város címerét.⁸ Nincs kizárva, hogy a Szépítő Bizottmány jelképét vette alapul maga Pest városa is, annak 1809-es pecsétjén ugyanis a heraldikai bal oldalon Pest, a jobbon a magyar címer szerepel, mellettük két címertartó angyallal, a két pajzs fölött pedig a Szent Koronával.⁹ Egy meg nem valósult 1848-as városi terven már magától értetődőnek tekintették a magyar címer hangsúlyos szerepeltetését.¹⁰ Buda polgárlevelein ugyanekkor a privilégiumlevélben szereplő formát alkalmazták, azaz a barokk

7 Lenhardt Sámuel – valószínűleg vándorkönyvhöz készült – látképén (1840 előtt): a Szent Korona alatt a pesti és az országcímerrel. Piarista Múzeum, leltári szám: 2015.668.1.P.

8 Pesth János polgárlevele, 1841 (BFL IV.1228 Nr. 11a – Landerer Lajos nyomdája), Neff Ferenc polgárlevele, 1846 (BTM KM leltári szám: 18208 – nyomda jelölése nélkül), Bellaagh Antal polgárlevele, 1846 (BTM KM leltári szám: 13816 – nyomda jelölése nélkül), Leé István polgárlevele, 1859 (BFL IV.1228 Nr. 11a – Trattner-Károlyi) A „szokott Város-Pecsétje” ugyanakkor korona nélküli, az egytornyos várat ábrázolja a két bőségszaruvál.

9 KÖN. VERSCHÖNGERUNGS CASSA SIGILL. 1809. BTM KM, leltári szám: 479/60.

10 A terv alapján Pest egytornyos várat a szintén egytornyos városháza tömbjével helyettesítették volna. A hátoldal felirata szerint még 1848 áprilisában készült, ekkor véleményezte Barabás Miklós. TÓTH 1970.

5. A Szépítő Bizottmány pecsétje, 1809

7. Buda város nagyobb pecsétje, 1703 után

8. Buda közönségének pecsétje

9. Pest város nagyobb pecsétje, 1703 után

pajzsban ábrázolt háromtornyos vár fölött ovális pajzsban az országcímér, kétoldalt Marssal és Minervával, valamint különböző hadi jelvényekkel.¹¹

Buda város tanácsának pecsétje a 18. századtól változatlan formát követett, mindössze a köriratát fordították le latinról magyarra: a pecséten a kiváltságlevélen is látható formájú barokk pajzsban a háromtornyos, oromzatos, egykapus várral, két oldalán a rózsabokrétákkal, tetején tojásdad alakú pajzs a nemzeti címerrel.¹²

¹¹ Novomeszky András polgárlevele, 1848 (BFL IV.1002.j 3231/1842) és Lechner Ferdinánd polgárlevele, 1846 (BFL IV.1019. Nr. 93.), Leo Torsch metszetei. Az 1846-os iraton a városi tanács ostyapecsétjén a háromtornyos vár szerepel, a pecsét felső részén külön a magyar címerrel, az 1848-as ostyapecséten ez kiegészült a két pajzstartóval.

¹² A város nagy pecsétnyomója: SIGILUM MAIUS LIBERE REGIAE QVE CIVITATIS BUDENSIS, BTM KM leltári szám: 479/179. 1779-ben a pecsét körirata SIGIL. LIBER E REGI. MAG. CIVITATIS BUDENSIS, 1873-ban BUDA SZABAD KIRÁLYI FŐVÁROS TANÁCSA. BFL IV.1202.pp 11. doboz 1779. április 12., BFL IV.1105.b 4. kötet, 558. hátoldala.

10. Pest város nagyobb pecsétje, 1844

11. Pest város Gazdasági Bizottmánya pecsétje, 1863

Ehhez a formához ragaszkodtak, viszont mindössze egyetlen olyan példát találtunk, ahol nemcsak a pajzs két oldalán lévő virágok, hanem az alján szereplő vörös-fehér rózsacsokor is szerepel.¹³ Szintén egy olyan pecsét ismert, ahol ábrázolták a címertartó Marsot és Minervát is.¹⁴

Pest pecsétjei nagyobb változatosságot mutatnak, az egytornyos, oromzatos kőfalú vár mellett általában a két bőségszaru ábrázolásához ragaszkodtak (a bőségszaruk kapcsolódhattak csigavonalas végződéssel egymáshoz, vagy összeköthették őket szalaggal). A város 1703 utáni nagypecsétjének érdekessége, hogy a pajzsmező damaszkolt, indák díszítik.¹⁵ Egy másik, évszám nélküli, mindössze PESTH feliratot tartalmazó pecséten egyedi megoldásként a várkapu bejáratánál, valamint a pajzsban a torony két oldalán is virágok láthatók.¹⁶ A város 1844-es nagypecsétjén a szokásos címerpajzs és a szalaggal összekötött bőségszaruk mellett kivételesen a két címertartó griff is megjelenik.¹⁷

A 19. század közepétől a pecsétek egy részén, ahogy a helyszűke miatt a pajzs és bőségszaruk összezsúsztak, eltűnt a pajzs alsó fele, és csak a teteje maradt meg, vagyis „funkciótlanná” vált, ezért a rajzolók megfélekeztek annak eredetéről, így pajzsrészlet helyett a vár háttérévé alakult át.

¹³ DIE GEMEINDE DER KÖNIGL. FREIEN HAUPTSTADT OFEN, BTM KM, leltári szám: 479/58

¹⁴ BUDA FŐVÁROS KÖZÖNSÉGE, BTM KM, leltári szám: 479/110

¹⁵ SIGILLUM REGIAE AL (!) LIBERAE CIVITATIS PESTIENSIS MAIUS, a pajzs fölött 1687 évszám. BTM KM, leltári szám: 479/5. A város kis pecsétjén a fent említett díszítés hiányzik. SIGILLUM REGIAE AC LIBERAE CIVITATIS PESTIENSIS MINUS 1687. BTM KM, leltári szám: 479/38

¹⁶ BTM KM, leltári szám: 479/39

¹⁷ SZABAD KIRÁLYI PEST VÁROS NAGYOBB PECSÉTJE 1844. BTM KM, leltári szám: 479/3.

Végül vonalai a várfalból, közvetlenül a torony mellől indultak ki, furcsa összképet teremtve.¹⁸

A szabadságharc leverését követően az 1850-es években politikai üzenetként a két városnak előírták, hogy pecsétjeiken a koronás, kétfejű osztrák császári sast alkalmazzák. Saját jelképeik eltűntek, mindössze a magyar koronás címer jelent meg idővel a sas gyomrában.¹⁹ (Hasonló gyakorlat II. József korában volt, akkor azonban a városok címere helyett az országét alkalmazták a pecséteken.²⁰)

Pest és Buda jelképeit – a két város látképe mellett – a céhes tanuló- és mesterleveleken is feltüntették. A 19. század elejéig jellemzően a kép tetején középen a kétfejű császári sas (ritkán Szűz Mária a kis Jézussal) foglalt helyet, a városi címerek megjelenése emellett opcionális.²¹ Később a sast elkezdte felváltani az országcímer, és különösen a pesti iratokon lesz hangsúlyos.²² A céhes pecsétek esetében ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg: a kétfejű császári sast²³ a 19. századra lecserélik a koronás magyar címerre,²⁴ a pesti parókakészítők az előbbi kettő mellett Pest várát is feltet-

18 Már az 1840-es években megjelent, de különösen az 1860-as években terjedt el. KAMMER AMT DER K. FREISTADT PESTH, é. n.; SZ. KIR. PEST VÁROS MÁSOD ALKAPITÁNYSÁGA 1844; SZAB. KIR. PEST VÁROS ALKAPITÁNYI PECSÉTJE 1849. BFL XV.36; KIR. PEST VÁROS GAZDASÁGI BIZOTTMÁNYA, 1863. BTM KM leltári szám: 479/228., PEST BEL 'S LIPÓTVÁROSI EGYÉB BIRÓSÁG, 1869. BTM KM leltári szám: 479/94 vagy PEST. SZ. K. VÁROS GYÁMÜGYÉSZI HIVATALA, 1872. BTM KM, leltári szám: 479/54.

19 Első verzióra példa: DER MAGISTRAT DER K FRE HAUPTST OFEN, BTM KM leltári szám: 479/314, a másodikra (csak Pestnél fordul elő): KÖNIGL. FREISTADT PESTH K. K. BÜRGERMEISTER, BTM KM, leltári szám: 479/114.

20 TOLDY 1896c, 118.

21 Példák különböző megoldásokra: koronás kétfejű sas, oldalain a privilégiumlevélben is szereplő hadi jelvényekkel, az oklevél két felső sarkában díszes szegélyű lófej pajzsokban a magyar, ill. Buda háromtornyos címere (német szabók tanulólevele, BFL IV.1002.j 193/1807); koronás kétfejű sas, rajta csúcsos pajzsban a Szent Jobb, míg Buda elemei (az országcímer és a háromtornyos városi) szét-szedve a kép aljának két oldalán, egy-egy tojásdad pajzsban (Buda, serfőző céhlevél, 1804, MNM TK Grafikai Gyűjtemény, leltári szám: 93.19); kétfejű sas a Szent Jobbal, a sas két oldalán a Buda kiváltságlevelében is szereplő hadi jelvények, köztük egy-egy zászló Szent István és Szent Imre alakjával, majd barokk díszítésű, tojásdad pajzsokban az ország- és a háromtornyos címer (Buda, szépfestő tanulólevél, BFL IV.1002.e 293. d. 1802. június 20.; Buda, csizmadia tanulólevél, 1829, BTM KM, leltári szám: 76.94.1). Szűz Mária a kis Jézussal, felettük a koronával, oldalakon angyalokkal, a két felső sarkában Szent Istvánnal és Nepomuki Szent Jánossal, alul tojásdad barokk pajzsban az ország, ill. a háromtornyos címer (Buda, kitöltetlen tanulólevél, Gottfried Prixner, 1816, MNM TK Grafikai Gyűjtemény, leltári szám: 57.173). A tanulólevél felső részén középen Szentháromságot, alul kétoldalt az ország- és a budai címert ábrázolja a budai kádároknál 1804-ben (BTM KM, leltári szám: 3222).

22 Koronás országcímer angyalokkal, városi címer nélkül (Pest, tímár tanulólevél, 1808, BFL IV.1202.cInt. a. m. 10749. és Pest, serfőző tanulólevél, 1813, Dreher – Söripari Emléktár leltári szám: D_2019.1.1).

23 Pl. a budai kereskedők céhének pecsétje, 1697. BTM KM, leltári szám: 17709.

24 Pl. a pesti bérkocsisoknál 1827-ben. BTM KM, leltári szám: 2323.

12. Német szabók tanulólevele. Buda, 1807

13. Tímár tanulólevél. Pest, 1808

ték pecsétjükre.²⁵ Az egyesítés előtt Pest-Buda közös céheinek okiratain a koronás országcímer két oldalán jelenítik meg a városok három- és egytornyos pajzsait.²⁶ Hasonló megoldást alkalmaztak a két városban működő vállalkozások²⁷ és egyletek.²⁸

Buda 1751. évi banderális zászlójának oldalain a magyar és a városi címer még a kétfejű sassal jelent meg.²⁹ 1809-es zászlójának előlapján Buda címerét tölgy- és babérágak övezik, hátoldalára tették a magyar címet, mindkettő fölé koronát helyezve, a zászló rúdját nemzeti színű selyemmel fedték be.³⁰ Pest város zászlórúdján a vörös-arany-kék csíkozást alkalmazták, a lándzsahegyen Pest város és a magyar címer ábrázolásával.³¹

14. Pest-budai cukrász tanulólévé, 1869

- 25 A kétfejű sas gyomrában kettős kereszt címer, alul Pest vára. BTM KM, leltári szám: 2289.
 26 Pl. a pest-budai cukrászok kitöltetlen tanulólévé, 1869. BFL IX.41. 1/5.
 27 A Blum Gőzmalom Rt. Budán 1868-as részvényén alul két részre osztott Pest-Buda látképet, felül Pest és Buda címereit láthatjuk. BTM KM, leltári szám: 57.104.1, B. NAGY 1998, 181.
 28 Az Első Buda-pesti Közös Betegsegélyező és Temetkezési Egylet 1872-es fekete zászlójának előlapján Pest és Buda külön címerét olajágak kapcsolják össze, hátoldalán Hungaria nőalak a magyar címerrel. BTM KM, leltári szám: 13.235.
 29 BTM KM, leltári szám: 23.
 30 BTM KM, leltári szám: 2017.5.1. Lásd még a város fecskefarkas zászlóját. BTM KM, leltári szám: 24.
 31 BTM KM, leltári szám: 457.

Az egyesítendő főváros jelképeinek kérdése

Az 1872. évi XXXVI. tc. nem rendelkezett külön Budapest jelképeiről. A törvényt december 23-án hirdették ki, országgyűlési vitáján mindössze a főrendiházban javasolta december 17-én báró Nyáry Gyula (a heraldikus Nyáry Albert testvére), hogy a törvényben a 34-es bizottság munkálatai között szerepeljen a közigazgatási kerületek beosztása mellett a pecsét, címer „és egyéb jelvények” megállapítása is, ezt azonban egyhangúlag elvetették, kizárólag a főváros hatáskörébe utalva a kérdést.³²

A felvetés jogos volt, hiszen évek óta zajlott az országcímér megrajzolásának vitája, másrészt a lakosság szó szerint az utcán szembesült a kérdéssel.³³ A Váci körút (a mai Bajcsy-Zsilinszky út) munkálatainál a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) 1872 augusztusában Mendl Istvánt bízta meg párizsi mintára 400 gázkandeláber elkészítésével, aki javasolta, hogy azokon a pest-budai/budapesti címerek is jelenjenek meg.³⁴ Az őszi ideiglenes lámpák lecserélése és az újak próbavilágítása decemberben meg is történt. A leírás szerint Mendl kerek kandelábert készített, amelynek tetejét a két város egymásba fonódó címerai koronázták, talpán viszont egymás mellett, a korona alatt jelenítették meg azokat.³⁵ A kísérlet nem maradt visszhang nélkül, a *Pester Lloyd*-ban év végén részletes kritika jelent meg róla. A cikk névtelen, ám bevallása szerint a heraldikát autodidakta módon elsajátító szerzője egyúttal javaslatokat is megfogalmazott Budapest címeréről.³⁶ Ironikus bevezetővel kezdte: a három város egyesítésének fontos következményei vannak („az óbudai kapásból

32 Nyáry Gyula felszólalását valószínűleg testvére, a heraldikus Nyáry Albert sugalmazta. A 134. § közigazgatási kerületek felosztásáról szóló b. pontjába javasolta a betoldást. *Főrendiházi Napló*, 1872. december 17. XXI. országos ülés.

33 Az osztrák–magyar, majd a horvát–magyar kiegyezés és Fiume Magyarországhoz kerülése mind új címerterveket generált. Az egyes változások megtárgyalása során élénk szakmai vita bontakozott ki Henszlmann Imre, Rómer Flóris, báró Nyáry Albert és Altenburger Gusztáv részvételével.

34 Az FKT augusztus 29-én bízta meg Mendl Istvánt a feladattal. FKT 1872, 66., „die durch denselben projektirte Aenderung, der Anbringung des Pest-Ofner Stadtwappens” *Aus dem hauptstädtischen Baurathe. Abendblatt des Pester Lloyd*. 1872. augusztus 31. „Ezen kívül Mendl Istvánnak a lámpák iránt darabonként 45 fttal tett ajánlata azon megjegyzéssel fogadtatott el, hogy az általa javasolt változások a budapesti városi címer és a vékonyabb üveg tartóra vonatkozóan, helyesléssel vétettek, ellenben köteles leendő vállalkozó magát egészen a párisi minta szerint alkalmazni.” A fővárosi közmunkák tanácsából. *Ellenőr*, 1872. szeptember 3.

35 „...auf dem Deckel derselben ruht eine Krone, aus den ineinander verschlungenen Wappen der Schwesterstädte gebildet. Die Vereinigung der Schwesterstädte ist übrigens auch durch die Gaskandelaber acceptirt, insofern als auf dem Sockel derselben zu beiden Seiten die Stadtwappen nebeneinander zu sehen sind, während darüber die Reichskrone steht.” *Pester Lloyd*, 1872. december 6.

36 Feuilleton. Ein heraldisches Kapitel. *Pester Lloyd*, 1872. december 31. A cikk szerzője feltehetőleg a *Pester Lloyd*-ban korábban is – igaz, akkor névvel – publikáló Altenburger Gusztáv (ott szintén műgyűjteménye létrehozása során szerzett tapasztalataira hivatkozva érvel). Esetleg (bár kevésbé valószínű) Nyáry Albert (visszaemlékezések szerint jellegzetes volt ironikus stílusa). Báró Nyáry Albert. *Turul*, 1886. 4. kötet, 45–47.

m. kir. fővárosi kapás lesz, vajon lecserélik-e a büszke budai darabontok egyenruhájukat egy tetszetősebbre, megváltoztatják-e a „Pesti” részvénytársaságok nevüket „Budapesti”-re”), ő azonban mindössze egy apróságra, a címerkérdésre (*Wappenfrage*) szeretné felhívni a figyelmet. A városeyesítéssel ugyanis a közös címet is meg kellett alkotni. Legszerencsésebb megoldásnak azt tartotta volna, ha arról a törvényben gondoskodtak volna, mivel azonban az „különös módon” nem történt meg, így kizárólag a szakértőkre hárul ez a feladat. A Váci úton felállított kandeláberről részletes leírást adva a szerző úgy vélte, annak kompozíciója merész és szabálytalan. Ismertette, hogy a kandeláberen elől és hátul egy-egy ovális lemezen Magyarország címerpajzsa szerepel, ennek a hasított pajzsok jobb és bal oldali mezéjében egy-egy kisebb, tojásdad alakú pajzs található, amelyek közül az előlő a pesti, a hátsó a budai címet foglalta magába. A névtelen szerző szerint pozitívum, hogy az FKT ezzel próbálta meg kifejezni, hogy az új sugárút nem pesti, hanem budapesti lesz, azonban úgy vélte, a művész, akit ezzel megbíztak, „megható naivitással és ártatlan tudatlansággal” oldotta ezt meg. A pajzsok formája a cikk szerzője szerint hibás, a városi címerek kitakarják az országcímer tartóit, elhelyezésük szintén szabályellenes, mert megfordította az állam és a városok alá- és fölérendeltségi viszonyát.³⁷ Mivel a névtelen kritikus szerint reális a veszély, hogy ezt a „szörnyet” (*Monstrum*) a hallgatóságos használat folytán elfogadja az új városvezetés, ezért tartotta szükségesnek a tiltakozást. A cikk megszületésekor éppen folyamatban volt a heraldikailag helyes országcímer elkészítése és országgyűlés elé terjesztése, így a cikk kettős bűnnek tartotta volna, ha a főváros ugyanekkor hibás címet fogadna el, s mivel „olyan országban élünk, ahol virágzik a dilettantizmus”, az író ezért tartotta szükségesnek a szakszerű javaslatokat. Szerinte az új címernek először is tükröznie kell, hogy mikből áll össze az új joghatóság, és azt, hogy Budapest a magyar állam fővárosa. A címerben ezért három pajzsot javasolt, a magyart, a pestit és a budait. Óbudát nem vette figyelembe, mivel koronauradalmi mezővárosként nem számított önálló címerhasználatra jogosult joghatóságnak. Mivel szép történelmi anyag állt rendelkezésre, nem tartotta célszerűnek teljesen új címer megalkotását. Első javaslata volt, hogy hasított pajzsban szerepeljen Pest és Buda, az állami címer pedig középpajzs lett volna. Ez a megoldás szabályos, ám a címerábrák miatt nem tartotta célszerűnek, ezért a cikkíró a címerek összeillesztését javasolta az alábbi módon: a négy részre osztott pajzs első és negyedik negyedében a magyar állami, a másodikban a pesti, a harmadikban a budai ábrázolásával. Mindez „szép, egyszerű, ízléses és kifejező”. Kérdéses volt számára, hogy feltétlenül szükséges-e a magyar címer használata. Mivel Budapest Magyarország mellett Erdély, Horvátország, Szlavónia, Dalmácia és a tengeremellék fővárosa is volt, és így ehhez hivatalosan a nagycímer illetett volna, de ez

37 A Váci utca kandeláberein ma is az FKT címere látható.

szerinte túlzásúfoltságához vezetne. Javaslatában ehelyett az előző variáció lehetséges változataként tehetnék a négy részre osztott pajzs első és negyedik negyedébe a Szent Koronát vörös-zöld osztott vagy hasított mezőben. A címer fölé legfeljebb a koronát helyezné, így még kifejezőbb lenne a főváros-jelleg. Címertartónak az államinál is szereplő két angyalt javasolta, ez ugyanis nemcsak a magyar címerre utalna, hanem kapcsolódhatna Bécs címeréhez, ahol szintén angyalok a címertartók. (A *Pester Lloyd* szerkesztője a vörös-zöld felosztás helyett vörös-ezüst-zöld pólyák alkalmazását vetette fel, mindegyikben Szent István koronájával, mégpedig a szín esetén arany, fém pólyánál vörös koronaként.) A tervezet – kidolgozottsága ellenére – mind a sajtóban, mind a döntéshozók körében – visszhangtalan maradt.

A 34-es bizottság albizottmánya és a jelképek kérdése

Noha a főváros egyesítésének körülményeit megtárgyaló 34-es bizottság már januártól ülésezett, először március 3-án merült fel – mintegy mellékesen – Budapest leendő jelképeinek kérdése. Ennek meghatározására háromtagú albizottmányt neveztek ki, benne a Pestet képviselő Királyi Pállal és Preuszner Józseffel, valamint budai részről Ország Sándorral, Óbuda részvétele nélkül.³⁸ A pesti fölényre jellemző, hogy a *Fővárosi Lapok* két nappal későbbi tudósításában az egyetlen nem pesti tag helyett véletlenül Szentkirályi Mórt nevezik meg harmadikként.³⁹

Az albizottmány március 23-án beszélte meg az első terveket, és még ugyanazon a napon elküldte erről jelentését a 34-es bizottságnak. A három tag szakértőket is bevont a munkálatokba: Rómer Flóris régészt, báró Nyáry Albert heraldikust, Dobóczky Ignác numizmatikust, Nagy Iván történészt és Horvát Árpádot, az egyetemi könyvtár első őrét. Rómer és Nyáry korábban az új országcímer vitájában is részt vett, utóbbi és Nagy az elsők között fedezték fel a *czímerészet* jelentőségét, és igyekeztek arról átfogó munkát készíteni.⁴⁰

38 „A fentebbi szakaszok tárgyalása közben felemlítettén, hogy Buda-Pest és Óbudának egy fővárossá leendő egyesítése alkalmával arról is kell gondoskodni, hogy a' fővárosi törvényhatóság minő czímerrel ellátott pecsétet és minő színeket használjon, – ez irányban teendő véleményes jelentés végett Dr. Ország Sándor, Királyi Pál és Preuszner József küldöttségi tagokból álló albizottmány küldetett ki.” Az aznapi ülésen eleve a pestiek voltak többségben, 12 pesti, 4 budai és 3 óbudai vett rajta részt. BFL IV.1314 655–659. p. A 34-es bizottság 1873. március 3-i ülése Pesten.

39 *Fővárosi Lapok*, 1873. március 5.

40 Az országcímerről a teljesség igénye nélkül: báró Nyáry Albert: Czimertani figyelmeztetés. *Századok* 1870. január 61–62. Rómer Flóris: Ismét Magyarország czímere. *Archeológiai Értesítő* 1871., 5. kötet, 11. füzet, 299–302., *Archeológiai Értesítő* 1871, 5. kötet, 6. füzet, 167–168., ILLÉS 1916, 90–94., CSÁNKI 1916, 1., 21.

A márciusi ülésre három pályázat érkezett be, mindegyiket erős kritikával illették. Altenburger Gusztáv címergyűjtőét túlzásúfoltnak találták.⁴¹ Mikinszky István pesti királyi ítélőtáblai joggyakornoké egyszerűbb volt, azonban gömbölyű formája miatt nem felelt meg, Dietze vésnökéről csak annyit tudunk, hogy nem nyerte el a tetszésüket.⁴² Dietze neve mögött vagy az 1860-as években sokak által foglalkoztatott Dietze Vilmos pesti könyvmdász⁴³ vagy – ami valószínűbb – Dietze Károly rejtőzik: utóbbi 1873-ban részt vett a bécsi világkiállításon.⁴⁴ Mikinszky tervezetéről egy 1873 januári (!) tudósítás alapján alkothatunk fogalmat, a joggyakornok ugyanis önszorgalomból készített rajzát beküldte az *Ellenőr* című napilapnak. Eszerint Mikinszky három részre osztotta a pajzsot, kék-ezüst-vörös színekkel tagolva azt. A pajzs közepén helyezte el Buda és Pest sárga színű várát, összeolvastva a kettőt: az egytornyos pestit téve az előtérbe, középre, amely mögül kilátszott Buda várfala egy-egy toronnyal. Lobogóra is gondja volt, ő a nemzeti színűt egészítette volna ki a középső sávban Budapest címerével, szélén sárga-kék rojtokkal.⁴⁵

A bizottság március 23-án végül maga határozta meg az új címet, azon alapelvek szerint, hogy az heraldikailag helyes legyen, egyszerű, s ezáltal könnyen megjegyezhető, de tartsa tiszteletben és idézze meg a városok történelmét. A javaslat szerint az új címer francia pajzson vörös alapszínű legyen, közepén a Dunát jelképező hullámos kék pólyával (vagyis maga a szakértői bizottság szegte itt meg a színre nem lehet színt tenni elvet), a felső mezőben a budai háromtornyos, kétkapus sárga (azaz arany), az alsóban egytornyos, egykapus Pest vára. (Itt még nem indokolták a budai vár második kapuját.) A magyar államot mindössze a Szent Korona fejezi ki a pajzs fölött, címertartók a heraldikai bal oldalon a pesti aranyszínű griff, jobban a budai oroszlán.⁴⁶ Pecsétekre a címertartók nélküli változatot javasolták.⁴⁷

41 Altenburgert már az országcímerrel kapcsolatban is ismerték Rómerék, lásd Rómer reakcióját a címergyűjtő kritikájára a Henszlmann-féle tervről. ALTENBURGER 1871, RÓMER 1871. A *Századok* 1872-ben egyszerre közölte le Horváth Mihály és Henszlmann Imre jelentését az országcímeréről, majd Altenburger Gusztáv észrevételeit. *Századok*, 1872, 96–106.

42 Bizottsági jelentés a főváros címeréről, 1873. március 23. GÁRDONYI 1913a Nr. 110.

43 1869-ben ő készítette a pest-budai cukrászok fent ismertetett tanonclevelét, az 1850-es évektől kottákkal is foglalkozott. B. NAGY 1999, 212.

44 A kiállításra februárban jelentkezett, ott kitüntetést kapott. 1876-ban Szegeden „haladást mutató vésnöki munkáiért” díjazták, három év múlva Székesfehérváron állított ki. *Képes Kiállítási Lapok. Rendkívüli melléklet a „Vasárnapi Ujság”-hoz.* 1873. szeptember 21., 63. A *Hon*, 1876. június 13., *Anyagi Érdekeink*, 1879. március 31., 35.

45 *Ellenőr*, 1873. január 3.

46 Az oroszlán a budaiak 1533-as, I. (Szapolyai) Jánostól kapott oklevelére utalnak. Noha 1703-tól a hivatalos címertartó Mars és Minerva volt, a budaiak számontartották az oroszlánt is, 1848-as nemzetőr zászlójukon is az állatok királya jelenik meg. BTM KM, leltári szám: 26., CZAGA 1998, 1.

47 GÁRDONYI 1913a Nr. 110.

(Óbuda „figyelembevételére” jellemző, hogy a város hivatalos pecsétjének lenyomatát az ülés előtti nap küldte meg Harrer Pál, Óbuda polgármestere, hogy azt másnap „a pecsét ügyében tartandó” ülésen megnézhessék.⁴⁸ A „tulipános” pecsétet mint heraldikailag és régészetiileg jelentéktelent, s ezáltal a leendő címert „ízléstelenné és tudományos szempontból helytelenné” tevőt, elhagyták.⁴⁹) Javaslatot tettek a főváros lobogójára is, megpróbálva egyesíteni a két városét úgy, hogy Pest hosszanti, vörös-arany-kék színeit használva a középső sávba, egy rövidebb csíkba tette volna a Buda fővárosra utaló nemzeti trikolórt. Javasolták a tervezők honorálását munkadíjjal, köztük Fridrich Lajos címerfestőt, aki a bizottság leírása alapján az első vázlatokat elkészítette.⁵⁰ (Az 1703-as privilégiumok másolatai közül Budáé már kész volt az ülés előtt, azt ugyanis március 17-én hitelesítette Bogisich Károly főjegyző, míg Pestét dátum nélkül szignózta Fridrich.⁵¹)

Az ülésről és az új címertervről több tudósítás is megjelent, Altenburger rajzát „halmozott és igen ízléstelen”-nek jellemezve.⁵² Csak a sajtóban említik, hogy Fridrich mellett ugyanekkor Altenburgerrel is készítették egy újabb vázlatot.⁵³ A Budapest Székesfőváros gyűjteményes iratai között fennmaradt tervek között Altenburgeré március 26-i dátummal van keltezve, ez tehát nem az első ülésre készített tervezet, hanem a március 23-án előirányzott elvek szerint készült. Feltehetőleg ez idő tájt készítette el Fridrich Lajos is tervét.⁵⁴ Mindkettő tartalmazott egy címer- és egy

15. Altenburger Gusztáv: Budapest címer- és lobogóterve, 1873. március 26.

48 Harrer Pál, Óbuda polgármestere Királyi Pál kérésére megküldi Óbuda pecsétjének lenyomatát Gyöngyössy Alajos főpolgármesternek. Az iratot 1873. március 22-én érkezettették. BFL IV.1314 775. p.

49 GÁRDONYI 1913a Nr. 110.

50 Ugyanekkor Fridrich megbízták Pest mellett Buda és Óbuda (!) címerének lemásolásával. Altenburger és Fridrich 20-20, a többiek 10-10 forintot kaptak. GÁRDONYI 1913a Nr. 110.

51 BFL IV.1420.d 1.

52 Az új címer leírásánál a közlönyben nem utalnak a kapukra. Az új vázlat elkészítőjének nevét Friedrich Leóként tüntették fel. A *Nefelejts* leszálló (!) francia pajzsot ír. *Budapesti Közlöny*, 1873. március 27., 601. *Községi Jegyzők Közlönye*, 1873. április 1., 104. *Nefelejts*, 1873. március 30., 153.

53 „Egy vázlat elkészítését a kivitel sikerének megbíráthatása végett Altenburgerral is készíttetnek.” *Magyarország és a Nagyvilág*, 1873. március 30., 156.

54 BFL IV.1420.d 1.

16. Fridrich Lajos: Budapest címer- és lobogóterve (első változat), 1873

lobogótervet. Utóbbiaknál mindössze annyi volt a különbség, hogy Altenburger gombbal, Fridrich lándzsával zárta le a zászlórudat. Ami a címet illeti: mindkettőjükénél lényeges változás a bizottság előírásához képest, hogy a pajzs felső része vörös, az alsó kék, míg a pólya ezüst lett, így szabályos szín-fém-szín sorrend alakult ki. Altenburgernél két-, Fridrichnél még csak egykapus a budai vár. Fridrichnél mindkét vár teljesen aranyszínű, míg a címergyűjtőnél Buda kapuszárnyai és a tornyok tetői kékek, Pest tornyának teteje vörös. Altenburgernél a várak arányai nem a legszerencsésebbek, Pest várfalának keskenyedése felfelé irányban túlzó, noha már az 1703-as kiváltságlevél is enyhén keskenyedőt ábrázolt, és az egyesítés előtti hivatali pecséteken is látni lehetett égbe törő falakra példát. Fridrichnél a várak arányai – különösen a tornyokat nézve – kiegyensúlyozottabb képet mutatnak.

A *Bolond Miska* sajátos kritikával írja le/át az új címet: „Képez egy francia pajzsot, miáltal az van elérve, hogy az idegenek is megértik, a hazai nyelvek pedig megsértve nem lehetnek. Közepén kék vonal látszik, mely a Dunát ábrázolja, s ezért jobbról balra foly, még pedig hullámosan. Ha a Duna télen befagy, e vonal helyett nem hullámos fehér vonal substituáltatik. A pajzs ezáltal két mezőre van osztva. A felső a budai vérmezőt ábrázolja s ezért vörös színű. Az alsó a pesti Rákosmezőt s ez is vörös, mert a főtt rákkal telt mező csak vörös lehet. A felső mezőben egytornyú vár látszik, a pesti városház mintájára. Az alsóban a háromtornyú vár, Budavár jelképe, hol még egy tornyot fognak építeni, hogy a czimernek megfeleljen.⁵⁵ Mindkét vár sárga; a pesti azért, mert a sárga az egyetlen szín, melyben a sár fogalma is megvan; a budai azért, mert a budai várban színház is van, melyben egyéb operák közt »Rigolettó«-t is szoktak adni, rigó pedig van sárga is. A pajzs jobbik oldalán oroszlán áll, kiflivel szájában; ez concessió a budai pékeknek. (A budai szappanosok azt akarták, hogy az oroszlán gyertyát tartson szájában, de ez tekintettel arra, hogy már Budán is gázvilágítás van, elvettetett). A baloldalon grif madár látszik, ámbár ezen obscurus vendéglő helyett bizony illőbb leendett a grand hotel vagy angol királynét tenni oda. A czimer fölött korona, mely éjjel hálósapkával cseréltetik föl, így tehát ezután már a heraldika is nyugodtan alhatik.”⁵⁶ A leírás külön érdekessége, hogy a pajzs felső

⁵⁵ Erről lásd alább a *Századok* április számában megjelent leírást.

⁵⁶ Budapest új címere. *Bolond Miska*, 1873. március 30., 50.

mezőjének vörösségét a budai Vérmezővel, az alsót a pesti Rákosmezővel indokolja, ennek ellenére – mintegy előrevetítve a végleges verziót – felül helyezi el a pesti várat (illetve helyett a városházát), alul pedig a budai várat.

Valóban részletes leírást és rajzot a *Vasárnapi Ujság* közölt április elején, hangsúlyozva, hogy az a három város unióját mutatja be.⁵⁷ A tudósítás követi az albizottság útmutatóit, a mellékletként közölt rajz részleteiben már a végleges megoldás felé mutat, megjelenik például a talapzat, amin a címer és az állatok állnak. A pajzs alapszíne vörös, középen kék színű hullámos pólyával. A két vár még nem

17. Buda-Pest főváros címere. *Vasárnapi Ujság*, 1873. április 6.

⁵⁷ „A szakértők tanácskozmányának eredménye abban öszpontosult, hogy az érdekllett városi czimerek történelmi jelentősége és városoknak egykori különleges jelvényeik iránti kegyeletük szempontjából az eddigi czimerekből az előbbi három község lényegesebb jelvényei megmaradjanak és egyszersmind a három testből egygyé olvadt városnak múltját, valamint ez egyesülést és végre az ország anya-fővárosának ebbeli rangját az uj czimer mintegy beszélőleg is föltüntesse.” Buda-Pest címere. *Vasárnapi Ujság*, 1873. április 6., 168.

„lebeg”, hanem zöld mezőn áll. Először itt írják le, hogy Buda második kapuja Óbuda szimbóluma, s hogy a tervek szerint a pecséteken a címertartó állatok nélkülit, épületeken az állatos címert fogják használni.⁵⁸

A stílus alapján a sajtóban megjelent leírások forrása valószínűleg a felkért szakértők közül került ki, a Századok áprilisi számában ugyanis szintén közölték a tervezett „igen szépen kombinált egyesített címér” részleteit. Ebben a leírásban Óbuda nem a második kapuval, hanem Buda harmadik tornyában jelent volna meg.⁵⁹

Fridrich április folyamán készítette el következő tervezetét.⁶⁰ A pajzs formája változatlan, alapszíne már egységesen vörös. A várak teljesen aranszínűek, a pajzs tetejére a Szent Koronát helyezte, kétoldalt megjelennek a címertartó állatok. Nyelvük az 1703-as pesti griffeké alapján lett átrajzolva, és a griff farkincája eltér a *Vasárnapi Ujság*ban közölt verziótól, a griff lába – a pesti kiváltságlevélhez igazodva – patás. A címer és az állatok indákon állnak.

A 34-es bizottság legközelebb április 28-án foglalkozott a kérdéssel.⁶¹ Megszavazták az albizottság által ajánlott díjakat a korábbi tervezetek készítőinek, ugyanakkor írásban rögzítették a végleges címerleírást. A pajzsot „magyar pajzs-ként” határozták meg, előírták, hogy Pest vára legyen felül, Buda saját és Óbudát szimbolizáló kapujával alulra került, ami egyet jelentett az addig fővárosi címet viselő Buda lefokozásával, az elhelyezés ugyanis Pest rangosabb voltát szimbolizálta. (Az ötlet nem új keletű, az 1872-ben megválasztott országgyűlési képviselőket ábrázoló litográfián a képviselők portréi és a két város emblematisztikus épületei között a rajzoló úgy lógatta le Pest és Buda pajzsait, hogy utóbbi az előző alá kerüljön.⁶²) Az új terv szerint a pólya fehér lett, a kapuk bejáratának háttere pedig égszínkék (*ceruleus*), ez szintén visszautalás Pest 1703-as címerére, ahol a pajzs alapszínéként ugyanezt az árnyalatot adták meg a leírásban.⁶³ Pest tehát az egyesítés és a testvérvárosi lét hangsúlyozása ellenére nemcsak saját várának a pajzson előkelőbb helyre osztásával, hanem apró részletekkel is jelezte dominanciáját Buda fölött. Ugyanekkor vették ki a lobogóból a nemzeti színeket, így Budapest gya-

58 Az állatok itt bukkannak fel először a rajzokon. A nyelvük formája más, valamint a griff farka máshogy kunkorodik, mint a később elfogadott verzión. Budapest címere. *Vasárnapi Ujság*, 1873. április 6., 168.

59 Budapest Címere. *Századok*, 1873. április, Negyedik füzet, 301.

60 A rajzot szignózta, de dátummal nem látta el. BFL IV.1420.d 1.

61 Az ülésen 14 pesti és mindössze 3 budai képviselő vett részt. BFL IV.1314 707. p. A 34-es bizottság 1873. április 28-i jegyzőkönyve, GÁRDONYI 1913a Nr. 120.

62 A litográfus Fried B. egyébként a Terézvárosban, a Gyár utcában működött. A képet közölte B. NAGY 1999, 213., *Addressen-Kalender...* 1873., 256.

63 „*Scutum videlicet erectam coelestini coloris...*” (1703, BFL IV.1227 Nr. 8.) és „*A várkapuk bejáratának háttere égszínkék (ceruleus).*” GÁRDONYI 1913a Nr. 120. Buda pajzsának 1703-ban meghatározott alapszíne ibolyalila volt (*Scutum... violacei coloris*), ez azonban, mivel szigorúan véve nem tartozott a heraldikában használt színekhez, egyik fázisban sem merült fel. BFL IV.1018. Nr. 4.

korlatilag Pest lobogóját örökölte meg. A pesti kiváltságlevél patás griffjét azonban elvetették, mert kimondták: a két állat „körmökkel rajzolandó”. A végleges változat elkészítésére további bizalmat szavaztak Fridrichnek, az eredeti jegyzőkönyv utólagos betoldása szerint Altenburgert pedig felkérték felügyelőnek. A márciusi ülésen részt vevő tudósok mindössze a bizottság „legmelegebb köszönetét” kapták.⁶⁴ A megfogalmazás meglehetősen szarkasztikus, miután a felkért történészek-heraldikusok előzetes tanácsaihoz képest radikális különbségeket jegyeztek le a szinte kizárólag pesti résztvevőkből álló ülésen, így kihagyásuk a későbbi véleményezésből, és az addig a pályázók közt szereplő Altenburger felkérése aligha véletlen műve: jelenléte az új változat szakmai legalizálását jelentette.⁶⁵

18. Fridrich Lajos: Budapest címer- és lobogó-terve (második változat), 1873

A terv egyoldalú megváltoztatása a heraldikusok véleményének figyelmen kívül hagyásával nem maradt reakció nélkül, a *Századok* májusi számában éles hangú bírálat jelent meg róla. Eszerint a 34-es bizottság által „magyar pajzsak” nevezett pajzs valójában német, amely a 16–17. századi Habsburg uralkodók által adott nemesleveleken jelent meg hazánkban, formája az összetett címerekhez nem szerencsés megoldás. A pólya színének becserélése a kék helyett ezüstre helyes ugyan, ők is tudták, hogy a kék heraldikailag nem szabályos, azonban a nevezett ülésen ezt azért nem tudták keresztülvinni, „mert tudtúl adatott előtte, hogy Pest városa, régi színeitől (kék, sárga és vörös) eltérni semmi esetre nem fog”. Ezzel a változtatással azonban – legalábbis a hozzáértők előtt – Budapest színei a vörös-sárga-kék helyett vörös-sárga-ezüstre változtak. A kapunyíláshoz becsempészett égszínkék is feltűnt nekik, de az „a címet igen tarkítja, a zászló kék színét jelképezni heraldicailag épen

⁶⁴ BFL IV.1314 707. p. A 34-es bizottság 1873. április 28-i jegyzőkönyve, GÁRDONYI 1910a3. Nr. 120.

⁶⁵ Altenburger az évben más megbízást kapott, mégpedig a Fiumével kiegészült országcímert (középcímert) megrajzolását, amit 1874. február 9-én szentesített I. Ferenc József. Később több városnak, megyének tervezett címereket (Pancsova, Küüllővár, Pilisszentkereszt stb.). *Budapesti Hírlap*, 1895. július 27., 7. KURECSKÓ 2010.

19. Budapest 1873. május 29-én elfogadott címere

29-én, a Redoute-ban tartott közös közgyűlésen került elő a városi jelképek kérdése, amikor Havas jóváhagyásra bemutatta annak rajzát és leírását.⁶⁹ A közgyűlés helyeslésével ekkor elfogadták az új, közös címert és lobogót, az áprilisi leírással együtt. A döntés legitimitását ugyanakkor erőteljesen megkérdőjelezi, hogy sem a címer, sem a lobogó jóváhagyott rajzának hitelesítő aláírói között egyetlen budai képviselő sincs. Sajnos sem a közgyűlési jegyzőkönyvekben, sem Buda város képviselőtestületének jegyzőkönyveiben, illetve a város tanácsi iratanyagában sem találtunk ehhez kapcsolódó írásos forrást, de ez alapján kijelenthető: a budaiak nem tartották

nem elégséges”, így ahelyett, hogy elfogadták volna, hogy a főváros címere speciális, ún. enquere-címer (vagyis olyan címer, amelynél indokolt eltérni a színre érc, ércre szín szabálytól), újabb problémát generáltak. Buda lefokozását semmilyen szempontból nem tartják elfogadhatónak: szabály szerint a nagyobb alaknak kellene a felső, azaz a fő mezőben lennie, másrészt Buda földrajzi fekvése, történelme, koronaőrző helyének volta miatt is őt illelné a fő hely.⁶⁶

A 34-es bizottság nem vett tudomást a kritikáról, május 12-én annak elnöke, Széher Mihály felküldte Havas Ignác miniszteri biztosnak a címerrel kapcsolatos „megállapodásunkat” és annak egyik vázlatát a közgyűlés előtti bemutatás céljából.⁶⁷ (A később jóváhagyott rajzot május 18-án láttamozta Altenburger.⁶⁸) Legközelebb május

66 A cikk zárszava alapján egyértelmű, a tudósok úgy érezték, teljesen figyelmen kívül hagyták véleményüket. „Látszik ezen okokból, hogy a 34-es bizottság minden heraldikai szabály ellenére fölforgatta a főváros czímerét, s működésében önkényűleg, nem a czímertan megállapított és világszerte elfogadott elvei szerint járt el. Ha így akarták, — akkor kár is volt a szakértőkből álló enquêtet-összehívni!” Budapesti címere. *Századok* (7.) 1873. Ötödik füzet, 366–367.

67 Széher Mihály Havas Ignácnak, 1873. május 12. BFL IV.1314 690. p.

68 BFL IV.1420.d 1.

69 A közgyűlésen 63 pesti, 29 budai és 18 óbudai képviselő vett részt. Az 1873. május 29-i közös közgyűlés jegyzőkönyve, GÁRDONYI 1913a Nr. 125. A pestiek sajátos megoldása Czaga Viktóriának is feltűnt. CZAGA 1998, 3.

megfelelőnek az új jelképeket, nem akarták azokat aláírásukkal legitimizálni.⁷⁰ Szeptemberben kapott értesítést a bizottság arról, hogy az új jelképeket az uralkodó fogja jóváhagyni, majd miután ez 21-én megtörtént,⁷¹ az október 9-i utolsó közgyűlésen már csak nyugtázták azok végleges, belügyminiszteri jóváhagyását.⁷²

Az egyesített főváros jelképei a gyakorlatban

Az elvvel ellentétben a pecséteken megjelentek a címertartó állatok. A főpolgármester és a tanács pecsétjén a koronás címer és az állatok is szerepeltek, további lényeges különbség, hogy azok az elfogadott változathoz képest a Fridrich eggel korábbi rajzán lévő indákon álltak. Sráfozással még a pajzs vörös, valamint a pólya kék (!) színét is jelezték, a két várfal és a Szent Korona rajza is kidolgozott.⁷³ Még a kisebb szervezetek, így az iskolaszékek esetében is az indás aljzatot alkalmazták a talapzat helyett.⁷⁴ A levéltár (felirata alapján 1896 után kiállított) pecsétnyomója kevésbé kidolgozott, mint a főpolgármesteré, mind a címer, mind a tartóállatok stilizáltak, és itt is indák vannak a talapzat helyett.⁷⁵

A *Pester Lloyd* cikkében felvetett ötlet – azaz a pajzsok egymásra helyezése – is felbukkan egy helyen: a Fővárosi Közmunkák Tanácsa pecsétjén a kiscímerre helyezett boglárpajzsban láthatjuk Budapest címerét.⁷⁶ A megoldás nem szerencsés, mivel a kettős keresztet félig kitakarja. Gróf Tisza Lajos 1883-as címerén Budapest aranszínű várai a kiscímerre helyezett közös ovális pajzsban jelennek meg, vörös alapszínnel, zöld előtérben, ugyanakkor ott van a hivatalos Budapest címerre becsempészett égszínkék kapuháttér is (Buda vára viszont egykapus).⁷⁷ Az FKT 1938-ban átadott Madách téri székházán a koronás kiscímerre helyezett boglárpajzsban már majdnem szabályos Budapest-címert láthatunk (Buda itt is egykapus), s az arányokra is jobban figyeltek, így a kettős kereszt szinte teljesen láthatóvá vált.

70 A jóváhagyott címet és lobogót Havas Ignác miniszter biztos, Barna Zsigmond, a közös közgyűlés jegyzője, Pestről Thanhoffer Károly, az FKT-s kandelábereknél említett Mendl István és Fuchs Ignác, Óbudáról Harrer Pál polgármester és Prochaska András volt bíró írta alá. BFL IV.1420.d 1.

71 A 34-es küldöttség 1873. szeptember 11-i ülése, BFL IV.1314 851. p., CZAGA 1998, 3.

72 Fővárosi közös közgyűlés. Október 9-én. *Ellenőr*, 1873. október 10.

73 Ugyanerre törekedtek az árvaszéki pecsét esetében is. Az Elnöki Ügyosztály kevésbé cizellált pecsétnyomóján is hasonló megoldással találkozunk. BUDAPEST FŐVÁROS FŐPOLGÁRMESTERE 1873; BUDAPEST FŐVÁROS ÁRVASZÉKE 1875 és BUDAPEST FŐVÁROS ELNÖKI ÜGYOSZTÁLYA 1873. BFL XV.36; A BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA 1873 felirathoz kétféle pecsét készült, az elsőn a főpolgármesteri rajzához igazodik, a másikon a két várat enyhén perspektivikusan ábrázolják. BTM KM, leltári szám: 479/163 és 403/5.

74 Mint a Felső-Vízivárosi Iskolaszék pecsétjén. BTM KM, leltári szám: 8479.

75 BUDAPEST FŐ- ÉS SZÉKVÁROS LEVÉLTÁRI HIVATALA 1873. BFL XV.36

76 FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA 1870. BTM KM, leltári szám: 13898.

77 A címerről AVAR 2015. A közös, ovális boglárpajzsos megoldást alkalmazza az FKT még 1890-es évekbeli fejlécén (B. NAGY 1999, 217.) és az FKT tulajdonában álló Szentmargitszigeti Üdítővíz 20. század eleji számolócéduláján (MKVM, leltári szám: KD_1970.290.19_3).

20. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa pecsétje, 1870

A szabálytalanságok utóélete – új tervek

Amint láttuk, maga a főváros vezetése sem tartotta magát a hivatalosan megállapított címerhez, így 1886-ban az egykori szakértő, Altenburger már azzal a kéréssel fordult a főpolgármesterhez, hogy nyomtassák ki a jóváhagyott változatot.⁷⁸ Vele szinte egy időben fordult a városvezetéshez Toldy László főlevéltáros: tőle Zitterbarth Károly ékszerész kérte, akit a főváros azzal bízott meg, hogy Simor János hercegprímás aranymiséjére elkészítse Budapest ajándékát, egy pásztorbotot Budapest címerével.⁷⁹ Toldy eközben megnézte a Buda 1686. évi visszavívásának évfordulójára megnyílt kiállítást, és rájött, hogy

nemcsak a használt színek, de maga a rajz is hibás.⁸⁰ Sőt, a főváros épületein alkalmazott címerek között is kevés a szabályos, a hivatalok külön pecsétnyomói, és az, hogy néhány cég használhatja a főváros címerét, tovább rontotta a helyzetet.⁸¹ A főváros ezért 1887-ben Ullmann Józseffel 100 db nyolcszínű és 200 db kétszínű nyomatot rendelt a címerről az egységes használat elősegítéséért.⁸²

Maga a városvezetés is érzekelte a korrigálás szükségességét. A valószínűleg Wekerle Sándor 1894-es díszpolgárrá avatása alkalmából készült dísztok középső részén a lilomos Óbudát láthatjuk a pajzson a Szent Koronával, középen Buda és Pest korábbi címereit, míg alul Budapest koronás, de pajzstartók nélküli címerét, mind-

⁷⁸ Mivel a *Budapest* hírlapban azt állították, hogy nincs meg a levéltárban az eredeti, erre a célra megküldött egy hiteles rajzot. A sokszorosításhoz javasolta Ullmann nyomdáját. Altenburger Gusztáv a főpolgármesternek. Budapest, 1886. szeptember 22. BFL IV.1420.d 1.

⁷⁹ Zitterbarth a kivitelező volt Rauscher Lajos tervei alapján. Az október végi ünnepekre már elkészült, a főváros címere a gombján kapott helyet. Simor hercegprímás pásztorbotja. *Vasárnapi Ujság* 1886. október 31., 709. Főszékesegyházi Kincstár, Esztergom, leltári szám: 64.259.1

⁸⁰ Toldy nem említi, de épp szeptember 2-án avatták fel a helyőrségi templom falán az ostrom emléktábláját, alatta Budapest címerével. Az eseményen emlékérmeket osztottak szét Budapest akkori látképével és címerével. A budavári emlékűnnep. *Fővárosi Lapok* 1886. szeptember 3., 1778. A budavári ünnepélyek. *Vasárnapi Ujság* 1886. szeptember 12., 599. GOHL 1900, 124–125.

⁸¹ BFL IV.1420.d 1. Toldy László levele a főpolgármesternek. Budapest, 1886. szeptember 24.

⁸² Ugyanekkor került az addig a főpolgármesternél őrzött eredeti címerrajz a főváros levéltárának „tűzmentes vasszekrényébe”. BFL IV.1420.d 1.

egyiket az 1703-as kiváltságleveleket megidéző kartusban.⁸³ 1895 végén a sajtóban felröppent a hír: a városvezetés tárgyalásokat kezdett a címer újragondolásáról és Óbuda erősebb megjelenítéséről.⁸⁴

Mivel Toldyt továbbra sem hagyta nyugodni a címerkérdés, ezért 1896 januárjában hosszú javaslatot közölt a főváros lehetséges új címeréről.⁸⁵ Azzal a reménnyel bocsátotta szakmai vitára történelmi adatokkal alátámasztott új javaslatát, hogy a millennium közeledtével a hatóságok is hajlanak majd a jelképek cseréjére.⁸⁶ A Magyar Történelmi Társulat ülésén Thaly Kálmánt, Fejérpataky Lászlót, Szendrey Jánost és Bárczay Oszkárt kérte fel bírálatra, akik annak csak egyes részeiben találtak módosítanivalókat.⁸⁷ Toldy részletekben közölte előadását az *Ország-Világban*, valamint az év folyamán külön kötetben is kiadta azt.⁸⁸ Toldy úgy vélte, címertervében Óbuda megjelenítésének módja méltó és igazságos megoldás, ráadásul a három város címerei közül Óbudáét tartotta a legszebbnek. Óbuda címerének elhelyezéséhez mintául szolgált Fiume, mint corpus separatum belefoglalása az új államcímerbe.⁸⁹ Buda és Pest alapszínének a vöröset, a váraknak az aranyat, Óbudának kék háttérrel ezüst várat javasolt, a címer fölött a koronával. A címertartó vadembereket Bajay Béla címerfestő és Vasady Ferenc szobrász készítette el kérésére, ezt azonban lecserélte Szendrei Jánossal konzultálva a két vitézre.⁹⁰ Javasolta, hogy a város lobogója is legyen díszesebb, tüntetés fel rajta a címert is.⁹¹

Még februárban reagált rá Fejérpataky László, kiemelve, hogy a francia gyakorlattól eltérően a magyarok minden apró részletben értelmet keresnek (s többnyire találnak is), holott pusztán annyi lenne a jelképek szerepe, hogy könnyen felismerhetők legyenek. Ő ebből a szempontból többnyire rendben lévőnek találta az 1873-as címert, különösen, mivel az uralkodó is szentesítette azt. A *historizálás* felől nézve viszont való-

83 Alkotója, Morzsányi József népszerű volt, országszerte számos alkalommal kérték fel díszpolgári oklevél készítésére. BTM KM, leltári szám: 87.170.

84 A főváros új czímere. *Magyar Hírlap*, 1895. december 25., 9.

85 Mivel Toldy az 1895. július 24-én elhunyt Altenburger Gusztávval is konzultált a címerről, kijelenthető, hogy több mint fél évet készült tervei bemutatására. *Budapesti Hírlap*, 1895. július 27., 7.

86 Valójában csírájában elfojtották a kezdeményezést, január 15-én terjesztette be a tanács elé, 23-án időszerűtlennek tartva levették azt a napirendről. Toldy még 21-én kért állásfoglalást a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságtól, ők azonban ezt, miután a székesfővárostól nem kaptak hivatalos felkérést erre, nem adtak. GÁRDONYI 1913b 88.

87 Budapest czímere. *Magyar Hírlap*, 1896. január 3., 9.

88 Toldy bizonyos részleteket félreértelmezett, így úgy vélte, eredetileg Buda harmadik tornyát szánták először Óbuda jeleként, a kétkapus megoldást pedig félrefordításból eredeztette. A Duna ábrázolását, mivel inkább elválaszt, mint összeköt, szintén elhibázott ötletnek tartotta. Kiállt ugyanakkor Buda történelmi okok, főváros, koronaőrző hely miatti felső részben szerepeltetése mellett. TOLDY 1896c 119.

89 TOLDY 1896c 119–120.

90 Uo., 121.

91 TOLDY 1896d 131.

21. Budapest címere. Ullmann J. nyomdája, 1887

ban megfontolandónak tartotta egy új címer megalkotását. Fejérpataky szerint a történelmi címereket vagy azok egészének egymás mellé rendelésével vagy a jellegzetes részletek egy pajzsban egyesítésével lehet megalkotni. Toldy az előbbi megoldást választva két tervet készített, ezek közül ő is a vademberek helyett a vitézeket tartotta jobb megoldásnak. Budánál a 15. századi kéttornyos mintát preferálta, s korban ehhez igazodva Pestnél a csillag és a hold bevételét. Ami Óbuda 1873-as megjelenését illeti: „Igaz, hogy e czimerben Buda városa két-kapus czimerrel szerepelt, az egyik kapu — a tervezők intenciója szerint — Ó-Budát jelentvén, — de ily mellékes körülménnyel még a legmesszebb menő szimbolika szerint sem lehet egy város czimerét jelképezni.”⁹² Fejérpataky úgy vélte, mindezek szerepeltetésével az új címer ugyan szükségszerűen tömött, de szabályos és a történelemhez hű lenne. A címertartók megjelenítéséhez ő nem ragaszkodott, legfeljebb az 1533-as vadembereket tartotta számba vehetőnek, de őket sem a Toldy-féle rajzzal.⁹³

Az 1873-as címernél szakértőnek felkért Altenburger a címertartók (és a Toldy ötleteként felvetett „Nulli cedo” feliratos-szalagos talapzat) helyett kiterjesztett szárnyú angyal rajzolt Toldynak a korona fölé.⁹⁴ A főlevéltáros Toldy igyekezetét a főváros nem honorálta, ráadásul kollégája, az akkor allevéltárnok Schmall Lajos is kemény, személyeskedéstől sem mentes kritikával szedte szét ízekre a tervet.⁹⁵

A címerkérdés megoldására legközelebb a városegyesítés negyvenedik évfordulóján tett javaslatot Gárdonyi Albert. Tanulmányában ismertette létrejöttének körülményeit, külön hangsúlyozva, hogy az egyesítéssel foglalkozó bizottság a szakmai vélemény figyelembevételével, egyoldalúan változtatta meg az eredeti terveket. A két vár helyének felcserélését nem tartotta problémának, mivel az alsó mezőben elfér a budai vár, és az 1533-as budai címeren is ott szerepelt (akkor a felsőbe az oroszán került). Ami a színeket illeti, szerinte szabályosan megoldható lett volna, ha a pajzs alapszínénél a kéket alkalmazták volna, a tornyoknál pedig meghagyták volna a vöröset, Óbudát nem új kapuval, hanem negyedik toronnyal jelezhetnék volna. A Duna mint pólya alkalmazása sem tetszett neki, azt legfeljebb a pajzs alján tudta volna elképzelni. Az állatok lábai közül a griffé nem felel meg a gyakorlatnak, az oroszán pedig „madárkarmú heraldikai csodává lett”.⁹⁶ (A megvalósult lobogót viszont helyesnek tartotta, esetleg ott a budai színek új sávként történő bevonását lehetett volna még alkalmazni.) Az egész címer egyetlen pozitívuma az

⁹² FEJÉRPATAKY 1896.

⁹³ Uo.

⁹⁴ TOLDY 1896b 104.

⁹⁵ HANNY 2004, 101. Személyes ellentétük nem került el a sajtó figyelmét sem. Budapest címere, vagy a fő- és allevéltárnok. *Magyar Hírlap*, 1896. szeptember 26., 12. Budapest címerei. *Budapesti Hírlap*, 1896. szeptember 26., 10.

⁹⁶ GÁRDONYI 1913b 89.

egyszerűség Gárdonyi szerint.⁹⁷ Az általa javasolt új címer már nem is városegysítést ábrázolt volna, hanem azt, ahogy Pest bekebelezi a másik két felet: teljesen – griffekkel, bőségszarukkal – átvette volna a pesti címert, mindössze a vár két oldalán megjelenített középkori budai, valamint az Óbudát megidéző Anjou-címer utalt volna rájuk.⁹⁸ Végül ez a javaslat sem valósult meg.

A címerkérdés, vagyis az 1873-ban megállapított jelkép szabálytalansága inkább a szakértőket zavarta, a városatyák és a lakosság megbarátkozott vele. Legközelebb az új átfogó fővárosi törvény megalkotásakor foglalkoztak vele, s ekkor – az addigi szokás és a szakértői vélemények figyelembevételével – már törvényben is rögzítették annak új formáját.⁹⁹

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

IV.1002.e Buda Város Tanácsának iratai. Helytartótanácsi rendeletek

IV.1002.j Buda Város Tanácsának iratai. Tanácsi levelezések

IV.1018 Buda Város Titkos Levéltára

IV.1105 Buda Város Városhatósági Közgyűlésének iratai

IV.1202.c Pest Város Tanácsának iratai. Rendeletek és felterjesztések

IV.1202.pp Pest Város Tanácsának iratai. Lajstromozatlan tanácsi iratok

IV.1227 Kíváltságlevelek

IV.1228 Történeti értékű okmányok

IV.1314 Pest, Buda, Óbuda egyesítésére vonatkozó bizottsági iratok

IV.1420.d Budapest Székesfőváros tanácsi majd polgármesteri ügyosztályainak gyűjteményes iratai.

Az ügyosztályok irataiból kiemelt okmányok gyűjteménye

V.1.v Óbuda Mezőváros Tanácsának iratai. Szerződések

IX.41 Vegyes budai és pesti céh- és ipartársulati iratok gyűjteménye

XV.36 Pecsétnyomók gyűjteménye

BTM KM

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum

Élelmódtörténeti Gyűjtemény, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Textil- és Zászlógyűjtemény

Dreher – Söripari Emléktár, Dokumentációs Gyűjtemény

Főszékesegyházi Kincstár, Esztergom

MKVM

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Kereskedelem-történeti Dokumentációs Gyűjtemény

MNM

Magyar Nemzeti Múzeum

Történelmi Képcsarnok (TK) Grafikai Gyűjtemény

97 Ám ezt sem dicséretnek szánta: „Egyedül az egyszerűség az, melyet az 1873. évi czimertől elvitatni nem lehet. Ez az egyszerűség azonban egyszerűen unalmas s a leghatározottabban művészietlen. Felül vár, alul vár, igazán lehetetlen czimeralkotórészek.” GÁRDONYI 1913b 90.

98 GÁRDONYI 1913b 90.

99 Az 1930. évi XVIII. tc. Budapest székesfőváros közigazgatásáról 4. §-a külön rendelkezett a főváros új címeréről és színeiről. CZAGA 1998, 5.

Adressen-Kalender... 1873

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873. Gebrüder Légrády, Pest, 1873.

ALTENBURGER 1871

ALTENBURGER, Gustav: Wünsche und Beschwerden. *Pester Lloyd*, 1871. november 22.

FEJÉRPATAKY 1896

FEJÉRPATAKY László: Budapest székesfőváros címere. *Magyar Hírlap*, 1896. február 2., 18–19.

FKT

A Fővárosi Közmunkák Tanácsának hivatalos jelentése 1870. és 1871. évi működéséről. Pesti Könyvnyomda Rt., Pest, 1872.

Főrendiházi Napló, 1872.

Az 1872-dik évi szeptember hó 1-jére kihirdetett országgyűlés Főrendi Házának naplója I. Szerk.: MASZÁK Hugó. Pesti Könyvnyomda Rt., Pest, 1873.

GÁRDONYI 1913a

A főváros egyesítésére vonatkozó okmányok gyűjteménye. Összeállította GÁRDONYI Albert. Budapest Székesfőváros Közönsége, Budapest, 1913.

RÓMER 1871

RÓMER Floris: Ismét Magyarország címere. *Archeológiai Értesítő* 5. (1871) 11. füzet, 299–302.

TOLDY 1896a

TOLDY László: Budapest régibb és újabb címere. *Ország-Világ*, 1896. február 9., 86–88.

TOLDY 1896b

TOLDY László: Budapest régibb és újabb címere. *Ország-Világ*, 1896. február 16., 101–102., 104.

TOLDY 1896c

TOLDY László: Budapest régibb és újabb címere. *Ország-Világ*, 1896. február 23., 117–121.

TOLDY 1896d

TOLDY László: Budapest régibb és újabb címere. *Ország-Világ*, 1896. március 1., 131.

Budapesti Hírlap

A Hon

Abendblatt des Pester Lloyd

Anyagi Érdekeink

Bolond Miksa

Budapesti Közlöny

Ellenőr

Fővárosi Lapok

Képes Kiállítási Lapok. Rendkívüli melléklet a „Vasárnapi Ujság”-hoz

Községi Jegyzők Közlönye

Magyarország és a Nagyvilág

Nefelejts

Pester Lloyd

Századok

Turul

Vasárnapi Ujság

Szakirodalom

AVAR 2015

AVAR Anton: A borosjenői és szegedi gróf Tisza család címere. *Rubicon* 27. (2015) 11. szám, 20.

CZAGA 1998

CZAGA Viktória: *Pest-Buda, Budapest szimbólumai*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1998.

CSÁNKI 1916

CSÁNKI Dezső: Az új magyar és úgynevezett közös címerekről. *Századok* 50. (1916) 1. szám, 1–27.

L. GÁL 1988

L. GÁL Éva: *Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt, 1659–1766*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

GÁRDONYI 1913b

GÁRDONYI Albert: Budapest címere. *Turul* (1913) 31. kötet, 88–90.

GOHL 1900

GOHL ÖDÖN: Budapest emlékérméi I. rész (folytatás) – Buda 1686-iki visszavételének emlékérméi. *Budapest Régiségei* 7. (1900), 115–162.

HANNY 2004

HANNY Erzsébet: Egy sokoldalú „szakférfiú”: Toldy László. In: *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században*. Szerk.: SIPOS ANDRÁS. (Budapest Főváros Levéltára Közleményei) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2004, 95–107.

ILLÉS 1917

ILLÉS József: *A magyar címér és a királyi cím története 1804-től kezdve*. Akadémiai székfoglaló. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1917.

KURECSKÓ 2010

KURECSKÓ Mihály: Altenburger Gusztáv nagycímerterve. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A hét dokumentuma, 2010. július 5. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/altenburger_gusztav_nagycimerterve

B. NAGY 1998

B. NAGY Anikó: Alkalmi művészet a nyomtatványokon. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. (1998), 175–185.

B. NAGY 1999

B. NAGY Anikó: A fővárosi okmányok grafikai díszítése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 28. (1999), 219–218.

TÓTH 1970

DR. TÓTH Imre: Ismeretlen „Pest Város”-i címér 1848-ból. *Budapest* 8. (1970) 9. szám, 27.

VÉGH 2015

Buda I. kötet, 1686-ig / Part I. to 1686. Szerk. VÉGH András. (Magyar Vároستörténeti Atlasz 4. / Hungarian Atlas of Historic Towns No. 4.) Budapesti Történeti Múzeum – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2015.

Képjegyzék

1. Buda szabad királyi városi címere az I. Lipóttól kapott kiváltságlevélen, 1703. BFL IV.1018 Nr. 4.
2. Pest szabad királyi városi címere az I. Lipóttól kapott kiváltságlevélen, 1703. BFL IV.1227 Nr. 8.
3. Óbuda pecsétje. BFL V.1.v 1815. február 23.
4. Pesth János polgárlevele. Pest, 1841. BFL IV.1228 Nr. 11a
5. A Szépítő Bizottmány pecsétje, 1809. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/6
6. Lechner Ferdinánd polgárlevele. Buda, 1846. BFL IV.1019. Nr. 93.
7. Buda város nagyobb pecsétje, 1703 után. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/149
8. Buda közönségének pecsétje. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/110
9. Pest város nagyobb pecsétje, 1703 után. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/5
10. Pest város nagyobb pecsétje, 1844. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/3
11. Pest város Gazdasági Bizottmánya pecsétje, 1863. BTM KM ÉMGy ltsz. 479/206
12. Német szabók tanulólevele. Buda, 1807. BFL IV.1002.j 193/1807
13. Tímár tanulólevél. Pest, 1808. BFL IV.1202.c lnt. a. m. 10749
14. Pest-budai cukrász tanulólevél, 1869. BTM KM TKNy ltsz. 28452
15. Altenburger Gusztáv: Budapest címer- és lobogóterve, 1873. március 26. BFL IV.1420.d 1.
16. Fridrich Lajos: Budapest címer- és lobogóterve (első változat), 1873. BFL IV.1420.d 1.
17. Buda-Pest főváros címere. Vasárnapi Ujság, 20. évf. 14. szám, 1873. április 6., 168.
18. Fridrich Lajos: Budapest címer- és lobogóterve (második változat), 1873. BFL IV.1420.d 1.
19. Budapest 1873. május 29-én elfogadott címere. BFL IV.1420.d 1.
20. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa pecsétje, 1870. BTM KM ÉMGy ltsz. 13898
21. Budapest címere. Ullmann J. nyomdája, 1887. BFL IV.1420.d 1.

Katalin Simon**Changing symbols, constant (?) balance of forces. The symbols of Budapest in 1873**

The Budapest City Unification Act of 1872 (XXXVI:1872) did not deal with the symbols of the city, thus the so-called committee of thirty-four members, which dealt with the unification issues, appointed a special sub-committee for this purpose with Pál Király, chief notary of Pest as its head. In the beginning, experts were also involved in the work – archaeologist Flóris Rómer, heraldist Baron Albert Nyáry, József Dobóczy, historian Iván Nagy, and university professor Árpád Horvát. On the certificates and seals of Buda and Pest, the coats of arms defined in the 1703 free royal city privileges were used. However, from the first half of the 19th century, Pest began to include the Hungarian national coat of arms and the Holy Crown in its documents in addition to the city's, thereby indicating that it considered itself the actual capital of the country. The lily used on the seal of Óbuda in 1697, which had been distorted into a tulip over time, was not taken into account when designing the new coat of arms. The new coat of arms and flag of Budapest were completed in a relatively short time. While in late March the sub-committee had only reported on the first plans, a month later the emblazoner and sign-painter Lajos Fridrich was commissioned to prepare the final versions with the involvement of another applicant, the heraldic collector Gusztáv Altenburger, as an expert. The new versions and the coat of arms and flag adopted by the committee on May 29 indicate the dominance of Pest over the other two cities at the cost of irregularities in the case of the coat of arms, against which the invited experts spoke out. Although the symbols are meant to represent the unity of the three cities, Buda, Pest and Óbuda, the details still highlight the importance of Pest.

Téma

04

„Most búcsúznak el egymástól: Vázsonyi és Budapest” (1926–1927)

„Kivitték Őt a gyászparipák. / Az ég borusan siratva szitált – / a pap beszélt, a város gyászolt.”¹ Somlyó Zoltán gyászversének első strófája lakonikus egyszerűséggel és póztalan érzelmességgel írja le azt a június elsejei délutánt, amelyen a budapesti polgárok pártállástól és felekezeti hovatartozástól függetlenül, egyetlen nagy gyászoló közösségként siratták el Vázsonyi Vilmos magyar-zsidó demokrata politikust. Az *Egyenlőség* június 12-ei beszámolója szerint „Kossuth Lajos halála óta nem temetett Budapest olyan hatalmas méretekben megnyilvánult, impozáns gyásszal, olyan külső pompával és bensőséges melegséggel”,² mint Vázsonyi végső búcsúztatásán.

„A sarkokon megállott az élet”

Vázsonyi Vilmos váratlan halálhíre általános megdöbbenést keltett a fővárosban,³ a volt igazságügyminiszter, nemzetgyűlési képviselő, Budapest törvényhatósági bizottságának tagja 1926. május 29-én, szombaton reggel a badeni Guttenbrunn-szanaszatóriumban hunyt el. „Eleinte szinte nem is akart senki hitelt adni a hírnek, annyira készületlenül ért mindenkit. A zsidó lakosság nagy része éppen a templomokban ájtatoskodott: leírhatatlan hatást váltott ki ott is Vázsonyi halálának híre. A dohány-utcai és a Rombach-utcai templomokban a szokottnál gyorsabban fejezték be az istentiszteletet és az emberek idegesen, türelmetlenül siettek ki az utcára. A nagyfuvaros-utcai templomban dr. Scheiber rabbi a szószékről közölte a hívőkkel a rettenetes csapást. A férfiak sírtak, az asszonyok zokogtak, negyedórára félbeszakadt az istentisztelet. Az egész város az őszinte gyász képét mutatja. Csak most láttuk: mennyire szerették...”⁴ Az országos napilapok vasárnap reggeli számai címlapon hozták a gyászhirot, és több oldalon keresztül közöltek tudósításokat Badenből, részletesen leírva Vázsonyi utolsó napjait,⁵ megszólaltatva utolsó estéjének beszélgetőtársát, dr. Csergő Hugó szerkesztőt is.⁶ Az újságok olvasói érzékletes leírást kaphattak a badeni szanaszatóriumi szobáról, olvashattak Vázsonyi betegségeiről és azok kockázatairól, a gyógyke-

1 SOMLYÓ Zoltán: Örök fáklya. A *Polgár*, 1926. június 10., 3.

2 A nagy temetés... *Egyenlőség*, 1926. június 12., 9.

3 „A megdöbbenő hír hihetetlenül gyorsan száguldott végig a fővárosban. És ezen a kenyérgondokkal küzdő, elfásult és minden elképzelhető idegizgalmon már átesett fővárosban riadt megdöbbenés, szívigyázható fájdalom nyilalt át.” *Az Est*, 1926. május 30., 3.; „Megláttam a sarkon a kora délelőtti lapokat vásárló embereket és ezeknek az arcán láttam meg a legfájdalmasabban, hogy Budapestnek mije volt Vázsonyi. A sarkokon megállott az élet.” *Újság*, 1926. május 30., 6.

4 A gyász. *Egyenlőség*, 1926. június 1., 9.

5 Vázsonyi utolsó napjai. *Magyarország*, 1926. május 30., 2.

6 Részletek Vázsonyi Vilmos haláláról. *Az Est*, 1926. május 30., 2.

zelés folyamatáról, valamint a haláleset körülményeiről.⁷ Az újabb és újabb mozzanattal kiegészített aprólékos beszámolók összeolvasásából mintegy filmszerűen rekonstruálható történetfolyam bontakozik ki, amelyben a hirtelen bekövetkező halál szükségképpen magyarázatra szorul, és itt elsősorban nem az orvosi diagnózis tárgyyszerű meghatározásában, hanem sokkal inkább a személyes életútól elválaszthatatlan – és ilyen módon szétszalazhatatlan – veszedelmes történeti események tragikusságában találja meg érveit. Wenkebach professzor találó mondására többször emlékeztette ismerőseit Vázsonyi: „*Nem írhatom azt a receptet, amely önt rögtön meggyógyítaná, egy jobb Magyarországot!*”⁸, „*ez az én betegségem*” – magyarázza feleségének is egyik Badenből írott levelében, „*a sikertelenség, a kudarc, a gyenge jellemek, az ostoba emberek és sok-sok korrupt gazember.*”⁹ A három hónappal korábban, február 16-án ellene elkövetett utcai merénylet során ugyan bátran szembeállt támadóival, és az eset után terézvárosi polgárok sokasága éljenezve, tünnetve kísérte őt végig a Körúton,¹⁰ mindamellett ez a politikai indíttatású revolveres incidens nagymértékben hozzájárult Vázsonyi akut szívbetegségének kialakulásához.¹¹ Felesége 1931-ben megjelent visszaemlékezésében is közvetlen kapcsolatot feltételezett a merénylet, illetve a hozzá vezető út és a május végén bekövetkezett halál között: „*Nem is tudtam mást elképzelni, mint azt, hogy meggyilkolták. Magam se tudok számot adni róla, mennyi ideig tartott, amíg megérttették velem, hogy nem, nem emberi kéznek esett áldozatul, hanem a szíve ölte meg. De most, annyi idő után, ismét csak az a tudat él bennem, ami ott az első pillanatban a telefon mellett felvillant az agyamban, hogy megölték. A merénylet, melyet ellene elkövettek, jobban sikerült, mintsem álmodhatták volna a tettesek és azok, akik a tettesek mögött állottak. Olyan jól sikerült, hogy teljes egészében elérte a célját és még csak felelősségre se lehet érte vonni senkit.*”¹²

A május 30-i sajtóban megjelent írások kiemelten foglalkoztak Vázsonyi halálhírének letaglózó váratlanságával és annak széles körű hatásával: Badenben „*valóságos zarándoklás indult meg a halottasszoba felé*”¹³, és Bécsből is sokan érkeztek, amint a halálhír ismeretessé vált; a magyar Parlament folyosóján „*ellenzéki, kormánypárti, szociáldemokrata és fajvédő képviselők egyaránt ijedten, leverten néztek egymásra. Dermedt kérdőjellé vált mindenki s az első szóra hiába kételkedtek még néhányan, nemsokára már a demokrata képviselők is megerősítették a hihetetlenül hangzó*

7 Újabb részletek Vázsonyi Vilmos haláláról. *Magyarország*, 1926. május 30., 1.

8 Vázsonyi Vilmos levele dr. Csergő Hugóhoz, Baden, 1926. május 6. Közölve: VÁZSONYI 1927, 2. kötet, 510.

9 VÁZSONYINÉ 1931, 449.

10 Revolveres és ólombotos merénylet Vázsonyi Vilmos ellen. *Esti Kurir*, 1926. február 17., 1–2; Vázsonyi Vilmos ellen ma revolverrel és bottal merényletet kíséreltek meg. *Magyarország*, 1926. február 17., 1–6.

11 Vázsonyi Vilmos meghalt. *Az Est*, 1926. május 30., 1.

12 VÁZSONYINÉ 1931, 463.

13 Kedden délután temetik Vázsonyi Vilmost a központi városháza udvaráról. *Ujság*, 1926. május 30., 5.

1. Gárdonyi Testvérek Műterem: Vázsonyi Vilmos, 1920 körül

valóságot.”¹⁴ Vázsonyit a nemzetgyűlés május 29-i ülésének végén¹⁵ parentálták el, Zsitvay Tibor elnök beszédét a Ház valamennyi jelenlévő képviselője, az újságírók és a karzatok közönsége felállva hallgatta végig.¹⁶ A főváros tanácsának intézkedése szerint még délelőtt kitűzték a városházára és a városi középületekre a gyászlobogókat; polgármesteri határozat alapján Vázsonyi Vilmost a főváros halottjának tekintették, hazahozataláról és temetéséről a székesfőváros saját költségén gondoskodott.¹⁷

A gyászoló család Bulyovszky utcai otthonába¹⁸ nyújtott bepillantást Vásárhelyi Ferenc dramatizáltan felépített cikke: az olvasó szinte maga előtt láthatta és hallhatta a villa szobáiban összegyűlt komor gyászolókat, a síró, zokogó barátokat, rokonokat és a szakadatlanul csengő telefont, valamint a sokadszorra ismételt választ: „Igen... igen... meghalt... ma reggel félnyolc órákor...”.¹⁹ A Magyarország érdeklődő olvasói az elhunyt ügyvéd Teréz körúti irodájába is betekintést nyerhettek, az újságíró kalauzoló dr. Telek György szomorú tekintetét követve átérezhették a Kosuth-arkképpel díszített szoba halotti csendjét, s megrendülten nyugtázhatták az irodavezető ügyvéd elkötelezett szavait: „Ameddig az iroda fennáll, nem is fogjuk a szoba egyik tárgyának helyét sem megváltoztatni.”²⁰

Az országos napilapok az életrajz ismertetése során Vázsonyi pályafutásának elsősorban olyan pontjait emelték ki, amelyek egyrészt a főváros életében, másrészt az országos politikai események szempontjából döntő fontossággal bírtak,²¹ hangsúlyozva a közélet tisztaságáért és a jogegyenlőségért folytatott harcát,²² megemlítve emellett kiváló szónoki képességét, kíméletlen szókimondását és megkérdőjelezhetetlen puritán életvitelét.

A Kolozsváron megjelenő *Uj Kelet* Vázsonyi életútját „tipikus zsidó karrier”-ként értékelte, amelyet „a szellem ereje lendített előre”, s emlékeztetett rá, hogy „Vázsonyi évtizedeken át úgy élt a köztudatban, mint Magyarország legokosabb embere. [...] akinek kriminológiai védőbeszédei mindig eseményei voltak a jogász-világnak, klasszikus példaképei az alapos, lelkiismeretes, megdönthetetlen érvekkel alátá-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Az aznapi ülésen ünnepélyes megemlékezéssel köszöntötték gróf Apponyi Albert születésének 80. évfordulóját, ezért a Vázsonyit elparentáló beszéd az ülés végén hangzott el.

¹⁶ Kedden délután temetik Vázsonyi Vilmost a központi városháza udvaráról. *Ujság*, 1926. május 30., 6.

¹⁷ Uo.; Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága által az 1926. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei, 1926, 218. (1926. június 23-iki közgyűlés, 598. szám)

¹⁸ A VI., Lendvay utca 20. alatti földszintes villa 1915–1932-ig volt a Vázsonyi család tulajdonában. Az épület a második világháború alatt bombatalálatot kapott, a helyén új lakóház épült.

¹⁹ VÁSÁRHELYI Ferenc: Drámai jelenetek Vázsonyi elárvelt lakásán. *Magyarország*, 1926. május 30., 2.

²⁰ Halotti csend Vázsonyi irodájában. *Magyarország*, 1926. május 30., 5. Az ügyvédi iroda a Teréz körút 40. számú ötemeletes bérház III. emeletén, közvetlen a lépcsőfeljárt mellett volt.

²¹ Uo., 4.; *Ujság*, 1926. május 30., 6.

²² Vázsonyi Vilmos meghalt. Az *Est*, 1926. május 30., 1.

*masztott jogi munkának.*²³ Az *Egyenlőség* Vázsonyi-emlékszámában²⁴ saját szavai által tekintenek vissza életének meghatározó momentumaira: a zsidó politikai hetilapban publikált cikkeiből és hitközségi gyűléseken elhangzott beszédeiből összeállított „önéletrajza” konzekvensen prezentálja azt, amit majd a század végén Fejtő Ferenc jelképesnek ítél elmondani Vázsonyi életéről és a magyar közéletben játszott szerepéről, aki „...személyével, politikai kultúrájával bizonyosságot tett a zsidó-magyar asszimiláció lehetőségéről és termékenységéről”.²⁵ A Vázsonyi-emlékszám szerkesztői vezércikkét Szabolcsi Lajos elkeseredett hangvétellű írása adja, ebben saját, öt évvel korábbi, nagy visszhangot kiváltott cikkét citálja az olvasói emlékezetbe: az akkor emigrációban élő politikust 1920-as badeni nyilatkozata kapcsán a magyar zsidóság Kossuthjának nevezte, s a május 30-án, vasárnap Badenből Budapestre útnak indított gyászmenet „ami most vonult át a magyar határon és hazahozta, most már örökre hazahozta Vázsonyi Vilmost, nekünk” – vallja Szabolcsi, „egyenlő a turini menettel, mely Kossuthot hazahozta a száműzetésből hazájába.”²⁶

2. Ravatal a Városházán. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

23 Vázsonyi Vilmos. *Uj Kelet*, 1926. május 31., 1.

24 VÁZSONYI Vilmos: Önéletrajz.; Történelmi dokumentumok Vázsonyi Vilmos életéből. *Egyenlőség*, 1926. június 1., 4–12.

25 FEJTŐ Ferenc: *Vázsonyi, a polgár*. In: VÁZSONYI 1995, 73.

26 SZABOLCSI Lajos: A magyar zsidók Kossuth Lajosa. *Egyenlőség*, 1926. június 1., 2.

„A nagy temetés”

A szanatóriumi szobából a holttestet a badeni zsidó hitközség épületének dísztermébe vitték, s az éjszakai virrasztás után, másnap délelőtt több ezer ember jelenlétében Reich badeni főrabbi és Fischer Henrik bécsi főkántor végezte el a gyászszertartást.²⁷ Dávid király alakját felidézve,²⁸ a szent szombati napon lezáródott élet kiváltságára emlékeztetett gyászbeszédében a rabbi: *„mert csak a kiváltságosoknak adatik meg, hogy a szombati nap legyen az örök nyugalomuk napja is [...] Király voltál te is, Vázsonyi Vilmos, mint Dávid király, - király százezrek szabadságszerető szívében, azért adatott meg néked a szombat az örök nyugalom napjául.”*²⁹ Az egyszerű fakoporsót kettős érckoporsóba tették,³⁰ és vasárnap este nyolc órakor³¹ a főváros által biztosított autón elindították Budapest felé, a magyar határon, Mosonban a zsidó hitközség vezetősége és többszáz főnyi³² tömeg várta, akik lehorgasztott fővel, zokogva kísérték végig az autó útját a városon át.³³ A hazaszállítás éjszakai nyugalma a győri Chevra Kadisa felügyelete biztosította,³⁴ majd a fekete gyászfurgon hajnalban folytatta útját, és reggel nyolc órára, ragyogó napsütésben az óbudai vámhoz érkezett, ahol a vezér koporsóját a Központi Demokrata Kör küldöttségének tagjai néma főhajtással üdvözölték, s a Bécsi úton ezrek kísérték a halotti menetet dermedt hangtalanságban.³⁵

Vázsonyi megérkezése a Terézvárosba, az ő legsajátabb közegébe, gyászoló emberek tömegét hívta a Demokrata Kör fekete lepellel bevont háza elé, s a Teréz körút 7. díszterme, ahol korábban számos szónoki beszédet tartott lelkes hallgatóságának, most ravatalának helyszíne lett.³⁶ *„Néma csendben zárandokol fel a lépcsőn a közönség a ravatalhoz. Köröskörül mindenütt a gyász komorló feketesége. Nemcsak a falakat, hanem a korlátokat is drapériával vonták be, a csillárokon áttetsző fekete fátylak sötétlenek.”*³⁷ Beláthatatlanul hosszú sorokban türelemmel és fegyelmezetten várakozott az utcán a sok ezrenyi ember, hogy búcsút vehessen *„nagy halottjától”*, csak egy pillanatra állhattak meg a koszorúkkal és virágokkal beborított egyszerű katafalk előtt *„néma megilletődöttségben, mint egy nagy drá-*

27 Ma délután temetik Vázsonyi Vilmost a budapesti városháza udvaráról. *Uj Kelet*, 1926. június 1., 3.

28 Vö. Talmud, Shabbat 30a <https://www.sefaria.org/Shabbat.30a?lang=bi>

29 CSERGŐ Hugó: A badeni utolsó éjszaka. *A Polgár*, 1926. június 10., 7.

30 *Uj Kelet*, 1926. június 1., 3.

31 Budapest népvándorlása Vázsonyi Vilmos koporsójához. *Magyarország*, 1926. június 1., 3.

32 Egyes híradások szerint több ezren kísérték a koporsót szállító autót. Vö. Közel kétszázezer ember volt Vázsonyi Vilmos ravatalánál. *Ujság*, 1926. június 1., 3.

33 Uo.

34 Ma délután temetik Vázsonyi Vilmost a budapesti városháza udvaráról. *Uj Kelet*, 1926. június 1., 3.

35 *Ujság*, 1926. június 1., 3.

36 Uo.

37 Uo., 4.

3. A Demokrata Körből hozzák a koporsót. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

mának a szereplői”.³⁸ „S míg a koporsó mindkét oldalán ott ülnek a Chevra vénei s csöndesen olvassák a zsolozsmákat, végigvonul a koporsó előtt a gyászoló tömeg. Nemcsak zsidók. Keresztények is. Térdet hajtanak a koporsó előtt, keresztet vetnek és egy rövid fohász szakad ki ajkukról a halott lelkiüdvéért.”³⁹ Május 31-én reggel fél 9-től este fél 11-ig mintegy kétszázezer ember vonult el Vázsonyi ravatala előtt,⁴⁰ az udvaron részvétnyilvánító ívekre írhatták fel neveiket a látogatók.⁴¹

Június 1-jén, a „nagy temetés” napján újra tömegek kísérik a gyászszertartás egyes stációit, akik nem lehetnek jelen a ceremónia fő helyszínén, a Városházán, azok rádión keresztül hallgathatják az elhangzó gyászbeszédet,⁴² így módon lehetővé tették a nemzeti gyász minél szélesebb körben való kiterjesztését és közvetlen átélhetőségét. Filmfelvétel is készült a temetésről: a sajtóhír szerint minden jelenetet megörökítettek⁴³ aznap délután fél 2-től, azaz a koporsó városházára érkezésé-

³⁸ Vázsonyi ravatala mellett. *Magyarország*, 1926. június 1., 4.

³⁹ Vázsonyi ravatala... *Egyenlőség*, 1926. június 1., 15.

⁴⁰ *Ujság*, 1926. június 1., 4.; *Vö. Esti Kurír*, 1926. június 2., 1: „mintegy 250.000 ember hódolt Vázsonyi ravatala előtt”.

⁴¹ *Magyarország*, 1926. június 1., 5.

⁴² A halott Vázsonyi koszorúi. *Esti Kurír*, 1926. június 2., 2.

⁴³ Uo.

4. Gyászmenet az Andrássy úton. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

5. A gyászmenet a Vilmos császár útra fordul. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

től a gyászmeneten át a koraesti sírhantolásig. A ma ismert 55 másodperces, nyolc snittre összevágott filmhíradórészlet kizárólag a gyászmenet néhány képkockáját mutatja: a Károly körúton haladó menetet, a Dohány utcai zsinagóga előtt várakozó halottaskocsit és a József körút elejét.⁴⁴ Minden bizonnyal készült egy hosszabb időtartamú változat is,⁴⁵ amelyet a moziműsorban „Vázsonyi temetése, eredeti fölvételek” kísérőszöveggel hirdettek, és körülbelül egy hónapon keresztül, óriási érdeklődés mellett műsoron is tartottak,⁴⁶ először a fővárosi, majd több vidéki mozgóba is eljuttatva a filmet.⁴⁷ A Központi Demokrata Kör június 12-ei első gyászünnepélyén ugyancsak bemutatták „a temetésről készült teljes filmfelvételt.”⁴⁸

A Demokrata Kör dísztermében délben Takács Izrael főkantor és a Pesti Izraelita Hitközség kórusának szűk körű, rövid szertartása után Vázsonyi barátai vállukra emelve a fénytelen, fekete érckoporsót, az utcán várakozó négyfogatú halottaskocsihoz vitték,⁴⁹ amely a negyedik napja tartó gyászmenet következő állomásához, a Városháza udvarán felállított díszes ravatalhoz igyekezett.⁵⁰ A koszorúkat szállító öt kocsit, a koporsót és a mintegy százötven főnyi gyászoló csoportot díszbe öltözött lovasrendőrök kísérték a Teréz körútról az Andrásy útra. A Károly körútra kanyarodó menet körül végeláthatatlan embertömeg hömpölygött, az üzletek redőnyei mindenhol lehúzva, a kirakatokba Vázsonyi gyászkeretes arcképét helyezték.⁵¹ „Végig az útvonalon az utcákon, ameddig a szem ellát, ember ember mellett áll, mint egy szoros és tántoríthatatlan sorfal, amely talán szimboluma annak az összetartozásnak és ragaszkodásnak, amely Vázsonyi Vilmost, a vezért utolsó útjára is elkíséri. [...] És amikor a kocsi dübörögve bekanyarodik a Kammermayer utcai kapun, a Városháza udvarára, zokogó, gyászba öltözött városházi szolgák várják a halott Vázsonyi Vilmost, hogy a koporsót a ravatalra helyezzék.”⁵² A temetési szertartás színhelye a III. számú udvar, az e körül álló épületrészeket fekete posztóval, a gázlámpákat gyászfátyollal

⁴⁴ <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=8482>

⁴⁵ A Nemzeti Filmintézetben belül működő Filmarchívum tájékoztatása szerint a gyűjteményükben csak a híradófilm található. A mozikban vetített hosszabb időtartamú film valószínűleg elveszett.

⁴⁶ Vö. Nyírvidek, 1926. június 12., 5.

⁴⁷ A Márkus Emília Parkmozgó „egyedüli teljes felvétel”-ként hirdeti 1926. június 2-ától. „Vázsonyi Vilmos haláláról és temetéséről felvett legteljesebb filmet máától kezdve mutatja be a Márkus Emília Parkmozgó.” *Pesti Hírlap*, 1926. június 2., 15.; Játszotta még: Astor-Mozgószínház, Mozgóképek Otthon, Elite Mozgó, Uránia, Árpád-Mozgó, Omnia-Mozgó, Gyár Kertmozgó, Fürdő Parkmozi (Esztergom), Diadal-Mozgó és Apolló-Mozgó (Nyíregyháza) stb.

⁴⁸ Vázsonyi emlékének megörökítése képen, szoborban és összes műveinek kiadásában. *A Polgár*, 1926. június 10., 7.

⁴⁹ A koporsót Pakots József, Bródy Ernő, Fábián Béla, Csörgő Hugó, Telek György, Reisz Dávid, Freund Dezső és Komlós Sándor emelte a vállára.

⁵⁰ *Esti Kurír*, 1926. június 2., 2.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

6. A pap búcsúztatója. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

vonták be. A természetes akácfák között kb. 25-30 méter szélességben épült fel a fekete gyászdrapériával borított katafalk, amelyhez lépcsősor vezetett fel, nyolc nagy ezüstkandeláber övezte, két oldalán babérfák, pálmák és a koszorúk sokasága.⁵³ A szűkös térvizonyok miatt⁵⁴ jegyek kibocsátásával szabályozták a ceremónián való részvételt, a kordonon belül háromszáz, azon kívül pedig kilencszáz ember részére

⁵³ Uo.

⁵⁴ Több terv készült a gyászszerartás helyszínére vonatkozólag: a városháza udvarának szűkössége miatt a Károly körút és az Oktogon tágas tere is lehetőségként merült fel, de a rendőrség arra az álláspontra helyezkedett, hogy nyílt utcán nem engedélyezheti a felravatalozást, vö. *Ujság*, 1926. május 30., 7.; A Központi Demokrata Kör helyisége és a Parlament épülete is felvetődött, vö. *Magyarország*, 1926. május 30., 3. Egy sajtóhír szerint az Ügyvédi Kamara Szalay utcai palotájának díszterme is esetleges helyszíneként említődött. Vö. *Kedden lesz a temetés. 8 Órai Ujság*, 1926. május 30., 4.

volt elegendő hely,⁵⁵ a ravatal előtti széksorokban a nemzetgyűlés és a fővárosi törvényhatósági bizottság tagjai, valamint más notabilitások, a balra elhelyezett székeken a gyászoló család tagjai foglaltak helyet. Részt vettek a temetésen a politikai pártok és társadalmi testületek, a budapesti demokrata körök s egyéb polgári és munkásszervezetek képviselői, valamint városi küldöttségek is.⁵⁶ A ravataltól jobbra felállított emelvény a Pesti Izraelita Hitközség vezetői számára, a bal oldali a világi szónokok részére szolgált.

Szürke ég alatt, szemerkélő, csendes esőben, délután három órakor Ábrahámsohn Manó főkántor *Él mólé rácháimim* imájával vette kezdetét a szertartás. A városháza udvarán tizenegy gyászbeszéd hangzott el, elsőként Hevesi Simon főrabbi lépett a szószékhez.⁵⁷ Mély érzelmű, nagyszabású beszéddel siratta el Vázsonyit, a szellem emberét, aki „*az egész országé volt és mindazoké, akik e földön emberi jogokért küzdenek. [...] Politikáját mindig úgy irányította, hogy az embertársainak, az embermillióknak javára és azoknak áldásul szolgáljon. A nemzet érdekében állónak tartotta a szabadságot, a jogot, a törvényt... [...] úgy látom a küzdő embert* – vallotta meg ihletetten a főrabbi, *a halhatatlanság hófehér mezében, amint fölötti az örökkévalóság fehér palástját és bevonul a magyar nemzet pantheonjába, ahol szava egyesül a magyar nemzet megdicsőült nagyjainak ércszavával és mint békés szózat száll felénk, mint fehér galambnak szárnyain, mely olajágot visz az özönvíz fölé.*”⁵⁸ A bölcsesség és a békeség eszméjében bizakodva, Hevesi reményét fejezte ki arra nézvést, hogy Vázsonyi szellemi öröksége, tovább élő vezérlő gondolatai el fogják oszlatni, meg fogják szüntetni a hitfelekezetükre irányuló idegenkedést és gyűlölséget.⁵⁹ Ripka Ferenc főpolgármester Vázsonyiban a város építőjét búcsúztatta, aki munkás életét Budapest városának áldozta, s e kettő, Vázsonyi és Budapest, úgy összeforrott, hogy el sem lehetett képzelni egymás nélküli létüket.⁶⁰ A főpolgármester megemlékezett arról a gyászoló tömegről is, akik szívükben hordozzák Vázsonyi nevét, a dolgozó kispolgárokról, akik az ő vezetésével a politikai élet jelentékeny résztvevőivé válhattak.

„*Olyan volt, mint a szövétnek, amely világít, melegít, de végül maga elég.*” – mondta Bárczy István Vázsonyiról, „*bevilágított a nemzeti lét és a városi élet nagy problémáiba, de bevilágított a társadalmi nyomorúságok katakombáinak sorába is.*

55 *Ujság*, 1926. június 1., 5.

56 A nagy temetés. *A Polgár*, 1926. június 10., 8.

57 Uo.

58 Hevesi Simon dr. pesti főrabbi nagy gyászbeszéde Vázsonyi Vilmos fölött. *Egyenlőség*, 1926. június 12., 2.

59 Uo.

60 *A Polgár*, 1926. június 10., 8.; Vázsonyiné visszaemlékezésében hasonlóképpen fogalmazódik meg ez az összeforrottság: „[...] ő még ma is élne és miként egész életében tette, ma is dolgoznék még az ő szerelmes munkáján: hogy naggyá, széppé és boldog emberek paradicsomává tegye az »ő Budapestjét«.” VÁZSONYINÉ 1931, 6.

7. A Városházáról viszik a koporsót. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

De nemcsak világított, - melegített is, a szeretet melegét vitte oda, mert minden szociális kérdésbe bele tudta vinni a maga népszerűtő szívének melegét. Belevitte éppen oda, ahol a legnagyobb szükség volt rá: a sínylődők, a szegények, a terhek alatt roskadók közé.” Bárczy meleg hangú beszédében az egykori városházi harcostárstól, a főváros igazi díszpolgárától búcsúzott. Ezt követően a Központi Demokrata Párt képviselői léptek a szónoki emelvényre: Pakots József rajongó szavakkal tett fogadalmat Vázsonyi ravatalánál, hogy tetteikben vezérük igazsága, emberszeretete és hazaszeretete lesz fároszuk; Baracs Marcell tüzes szónoklata Budapest népéhez fordult, hogy váltsa valóra Vázsonyi nemzeti demokráciáját, amely az igazság, a szabadság, a munka és a becsület demokráciája, a méltóbb életért, a virágzóbb fővárosért és a régi nagyságában feltámadó jobb haza ígéretéért.⁶¹ Bródy Ernő az önérzetes, politikailag érett, megvesztegethetetlen terézvárosi polgárok nevében vett búcsút, csodálattal adózott Vázsonyi munkájának és küzdelmeinek, aki prófétájuk, apostoluk volt, de immár „a szív, ész és jellem szentháromsága befejezte földi pályafutását és felköltözött a halhatatlanságba”.⁶² Az ügyvédi kamarák nevében dr. Papp József be-

⁶¹ *A Polgár*, 1926. június 10., 9.; *Esti Kurír*, 1926. június 2., 3.

⁶² Uo., 10.

8. Kocsira helyezik a koporsót a Városháza előtt. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

szélt: az elhunytak a közélet tisztaságáért folytatott bátor és soha meg nem alkuvó munkálkodását méltatta, amely az anyagi javak háttérbe szorításával a jog és az erkölcs érvényre jutását szolgálta.⁶³

Peyer Károly „a polgári demokrácia megalapítóját” siratta Vázsonyi személyében, akinek valódi értékét majd akkor lehet megállapítani, ha kevesebb gyűlölködés és több szeretet mutatkozik; a képviselő mélyen lesújtva rótta le háláját és kegyeletét a szociáldemokrata munkásság nevében.⁶⁴ *„Ha kereszténynek születesz, az egész nemzet vezére lehettél volna, - így középkori előítéletek szűkebbre határolták híveid táborát.”* – állította Nagy Vince az Országos Függetlenségi Kossuth Párt nevében felszólalva. *„Ha kereszténynek születesz, ma a hivatalos egyházi és kormányzati szónokok koporsódnál, mint a keresztény erkölcsök és a nemzeti eszmények példaképét glorifikálnának. Így csak én – folytatta Nagy, a destruktívnek újrakeresztelt kiáltom az én keresztény polgártársaim felé: legyetek boldogok és büszkék, ha a keresztény erkölcsöknek, jóságnak, önzetlenségnek és önfeláldozásnak addig a fokáig tudtok fölemel-*

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

*kedni, amint ez a halott életében felemelkedett...*⁶⁵ A képviselő abba a szellemi vezérkarba tudja már Vázsonyi helyét, amelynek élén Kossuth Lajos áll, így a búcsúzás szavai, az „Isten veled” helyett a magasba nézve csak annyit kért: „Vázsonyi Vilmos, maradj velünk!”⁶⁶ A földművesek és kispolgárok pártja megbízásából Hegymegi-Kiss Pál nemzetgyűlési képviselő tartott nagy hatású beszédet: a demokratikus haladás útján, melyet Vázsonyi ránk hagyott „*megyünk az ígéret földjéhez, az új demokratikus nemzeti állam felé. [...] Eljutunk a célhoz és habár másnak kürtszavára omlik majd össze a sötétség Jerikója, e küzdelemnek Mózes te voltál, Vázsonyi Vilmos. [...] s elhozzuk a fájdalom és bánat virágai helyett az öröm és diadal babérjait Neked, akinek sírjánál akkor a megbékült és talpra állított Magyarország egész társadalma áldoz emlékednek.*”⁶⁷

9. A temető kapujánál. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten (A kép a szertartási épület bejárata előtt készült.)

65 A nagy temetés... *Egyenlőség*, 1926. június 12., 10.

66 *A Polgár*, 1926. június 10., 10.

67 *Esti Kurír*, 1926. június 2., 4.

10. A sír a hantolás előtt. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

Miután Fábián Béla képviselő, a szertartás utolsó szónoka elmondta pátoszszal telített esküjét,⁶⁸ nem sokkal délután öt óra után a temetési menet újra megindult a Városháza udvaráról a Dohány utcai zsinagóga elé. *„Ahogy a néma, méltóság-teljes temetési menet kifordult az utcára, a szitáló eső megállt és derűs kékség költözött az égre.”*⁶⁹ A zsinagóga előtt a fekete fogatot a fővárosi és vidéki rabbikar és a Pesti Izraelita Hitközség elöljárósága köszöntötte, a zsidó főgimnázium és a Síp utcai polgári iskola növendékeinek, valamint zsidó cserkészek sorfala között.⁷⁰ A halottaskocsiból kiemelt koporsó felett Lineczky Bernát főkántor és a kórus éneke zengett, majd Fischer Gyula főrabbi és Léderer Sándor hitközségi elnök megrendülten, magasztos hangú beszédben, az egész magyar zsidóság áldásával kísért utolsó utat kívánva búcsúzott Vázsonyitól.⁷¹

68 Vázsonyiné 1949-ben a *Haladás* című lapban Fábián Béla esküszegéséről és a vészkorszakban tanúsított gyalázatos magatartásáról beszélt. VÁZSONYINÉ 2015, lásd 157. lábjegyzet

69 *Ujság*, 1926. június 2., 4.

70 *Egyenlőség*, 1926. június 12., 10.

71 *A Polgár*, 1926. június 10., 11.

11. A sír a bejáratától nézve. [A Fény Múterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten (A kép nem a bejáratnál, hanem a szertartási épület mögött készült.)

A Rákóczi úti villamosforgalom szünetelt, az egész úton végestelen végig sokezernyi szomorú, könnyező ember várakozott, a Nemzeti Színház előtti tér sötélt az embertömegtől,⁷² a házakon gyászlobogók, az ablakokból fekete drapériák hullottak alá, „és valami furcsa és mélységes csönd röpködött a tömegek fölött, amely érezte, hogy leghívebb barátját temetik.”⁷³ Szakadó esőben ért ki a menet a Salgótarjáni utcai zsidó temetőbe, a koporsót a szertartási terem ajtajában emelt ravatalra helyezték, Lineczky főkántor *Hácur tomim...* gyászénekét követően Grossmann Zsigmond főrabbi a szombat áhítatos órájába betörő lesújtó halálhír rettenetéről szólt, Kramer Miksa, a pesti Chevra Kadisa alelnöke a Szentegylet nevében mondott köszönetet az elhunyt hűségéért, dr. Pető Ernő a gyászoló százezrek árvaságáról, Vázsonyi névtelen közkatonáinak mérhetetlen veszteségéről beszélt, majd az újságírók nevében, ragaszkodó alázattal dr. Csergő Hugó búcsúzott.⁷⁴ A sírnál az egykor

⁷² *Ujság*, 1926. június 2., 4.

⁷³ *Uj Kelet*, 1926. június 3., 4.

⁷⁴ *A Polgár*, 1926. június 12., 11.

Vázsonyi házasságát megáldó Feldmann József ceglédi főrabbi szólt megrendítő fájdalommal, végül Weisz Miksa főrabbi és Feldmann Mózes héber imájával zárult este hét órakor a temetői szertartás.⁷⁵

A szemléletes és részletes sajtóbeszámolók alapján rekonstruált eseménysor, a Főváros, a Demokrata Kör és a Chevra Kadisa által megszervezett és lebonyolított „nagy temetés” szenírozása a közreműködők egyenrangú fellépése és együttműködése által jótékonyan elkerülte a politikai vagy felekezeti kisajátítás lehetséges csapdáit, s ünnepélyessége sem cifra kulisszák és üres frázisok teátrális szcénáiból építkezett, ellenben mértéktartó eleganciáját a megindító, széles körű társadalmi részvétel a nemzet gyászává emelte. A temetést követő hetekben nemcsak Budapesten,⁷⁶ hanem országszerte gyászistentiszteleteken áldoztak Vázsonyi emlékének,⁷⁷ iskolai és egyesületi gyászünnepeket tartottak,⁷⁸ megszámlálhatatlan sokaságú gyászszertartást celebráltak, emlékbeszédet és halotti imát recitáltak „a haza és a magyar zsidóság nagy halottjáért”.

„Dr. Vázsonyi Vilmos temetési albuma”

A temetés fotográfiai megörökítéséről néhány, sajtóban publikált riportfénykép⁷⁹ és egy 24 képből összeállított album tanúskodik.⁸⁰ Az *Egyenlőség* június 12-ei számának címlapján látható felvétel a koszorúkkal beborított sírt mutatja, a kép jobb alsó sarkában „A Fény” jelzéssel.⁸¹ A következő lapszám egyik apróhirdetése „Dr. Vázsonyi Vilmos temetési albumát” kínálja „10 darab, nagy, eredeti fényképpel, amely 300.000 koronáért megrendelhető a Váci utca 11/B alatti «A Fény» műteremben”.⁸² A címlapon megjelent fénykép azonos a 24 képből összeállított album utolsó képével, de a műterem jelzése sem azon, sem az album többi képén nem szerepel. A fényképalbum a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében található, és mivel

75 *Egyenlőség*, 1926. június 12., 10.

76 Gyászünnepele Vázsonyi Vilmosért. *Ujság*, 1926. június 11., 7.

77 Gyászistentiszteletek Vázsonyi emlékére. *Egyenlőség*, 1926. június 19., 13.; *Egyenlőség*, 1926. június 26., 8.

78 Iskolai gyászünnepele Vázsonyi Vilmos emlékére. *Egyenlőség*, 1926. június 26., 13.; Vázsonyi emléke. *Ujság*, 1926. június 9., 7.

79 A fotográfusok nevét nem tüntették fel. Az *Est*, 1926. június 5., 7.; *Tolnai Világlapja*, 1926. június 9., 12–13.

80 A borítón nincs felirat, a belső oldalon utólagos kézírással: „A Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban / 24 fénykép / Budapesten”. Az eredetileg zsinórral összefűzött album szétesett, borítója rossz állapotú. Digitalizálva elérhető:

<https://gallery.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWXHUwMGUxenNvbmlpIFZpbG1vcyBoZW1ldFxmMDBlOXNIIDE5MjYtYmFuIEJ1ZGFwZXNoZW4ifQ>

81 *Egyenlőség*, 1926. június 12., 1.

82 *Egyenlőség*, 1926. június 19., 17. A hirdetés a későbbi lapszámokban nem jelent meg. Egyelőre nem vezetett eredményre a kutatás arra nézvést, hogy ki dolgozott a kérdéses időszakban a Váci utca 11/B alatti „A Fény” műteremben.

**12. A pap búcsúztatója a Dohány utcai templom előtt. [A Fény Műterem]:
Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten**

nem ismertek a szerzeményezés körülményei,⁸³ így csak feltételezhető, hogy az albumot Vázsonyi Vilmos Tamás,⁸⁴ a politikus unokája adományozta 1978-ban a könyvtárnak.⁸⁵ A fényképek 12 különálló barna színű kartonlapra vannak kasírozva, a kartonokon egykorú képfeliratok olvashatók, amelyek egyértelműen beazonosíthatóvá teszik a képek készülésének helyszíneit: a sorozat a Demokrata Kör épületétől indul, négy felvétel szerepel az Oktogontól a Városházáig vezető menetről, nyolc kép a Városháza udvarán készült, egy a Károly körúton és egy a Dohány utcai templom előtt, három képen láthatjuk a Rákóczi úton keresztül vonuló gyászmenetet és öt fotográfián a szertartás temetői lezárását.⁸⁶ A képek többsége életlenség és kompozicionális bizonytalanságok miatt nem felel meg a sajtóban közölhető riportfény-

83 Az album csak 2009-ben, raktárrendezés után került nyilvántartásba B. kisnyomtatvány 7023-as csoportos leltárszámon. Nagy Zita szíves közlése (FSZEK Budapest Gyűjtemény, Fotótár). A BFL-ben lévő FSZEK-iratanyag 2059-ig nem hozzáférhető, így a szerzeményezésre vonatkozó iratok kutatása sem lehetséges.

84 Vázsonyi Vilmos Tamás (1935–2008), lásd még: HADAS - ZEKE 2012.

85 Zeke Gyula szíves közlése (2023. szeptember 19.).

86 Az album képei: „Demokrata Körből hozzák a koporsót”, „A kocsira helyezés”, „Gyászkíséret az Oktogonon”, „Gyászmenet az Andrássy úton”, „Gyászmenet az Andrássy úton a koszorúkat vivő kocsikkal”, „Gyászmenet a Vilmos császár útra fordul”, „Ravatal a Városházán”, „A gyászoló család”, „A család és a kormány képviselői a ravatal előtt”, „A kórus”, „A pap búcsúztatója”, „Fábián beszél”, „A Városházáról viszik a koporsót”, „Kocsira helyezik a koporsót a Városháza előtt”, „Kórus a gyászmenet élén”, „A dohány utcai templom előtt a pap búcsúztatója”, „Tűzoltók a menetben”, „Gyászmenet a Rákóczi úton”, „Menet a Rákóczi úton”, „A temető kapujánál”, „Sír a hantolás előtt”, „Koszorúk a temető udvarán”, „A sír elől nézetben”, „A sír a bejárattól nézve”.

képek technikai kívánalmainak, azaz elrontott, rossz felvételnek minősíthetők. Ezek a technikai hibák egyrészt a rosszul beállított fényképezőgép fókuszálási, exponálási problémáit mutatják, másrészt pedig váratlanul jelentkező külső elemek következményeit, mint az időjárás (a temetés egy része zuhogó esőben zajlott), valamint a tömeg, az emberek mozgása által előidézett véletlenszerű változásokat. Mindazonáltal feltételezhető a fényképész gyakorlatlansága és tapasztalatlansága is. Dacára a fényképek nyilvánvaló technikai fogyatékoságainak és hibáinak, mégis egy reprezentatívnak szánt fotóalbum képeivé válhattak, amely vélelmezhetően a Vázsonyi család birtokában több évtizeden át a temetési esemény képi emlékezetét szolgálta.⁸⁷ Mivel ez idáig a nagyközönség számára kínált tíz fényképből álló albumok egyike sem volt fellelhető, így a kutatás számára nem adódott lehetőség annak vizsgálatára, hogy az ott alkalmazott képválogatási szempontokra hatással voltak-e a technikai tényezők. A fotográfus az elkészült képeket tehát nem minősítette rossznak vagy elfogadhatatlannak, és akár anyagi, akár esztétikai megfontolások befolyásolták az alkotó döntését, a létrejött album részeivé váltak, egy képsorozat alkotó elemeivé. A képek elmosódottsága, homályossága, az akaratlan képi elemek jelenléte, valamint az egyes arcokra helyezett fókuszok kifejezőeszköze által az esemény valóságossága a maga esetlegességével együtt került rögzítésre, és ez az esetlegesség, ki nem számíthatóság közvetlenebb perspektívából, valóságossá, könnyebben átélhetővé teszi az egy évszázaddal ezelőtti látványt számunkra.

„Vázsonyi földi halhatatlansága”

A temetést követő napokban a Központi Demokrata Körben előkészületek történtek az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság megalakítására,⁸⁸ amely elsősorban a szellemi örökség, azaz a politikus beszédeinek, cikkeinek és lírai költeményeinek kiadására és terjesztésére lenne hivatott, s ezen túlmenően a síremlékállítás nemes feladatát koordinálná, és Vázsonyi személyének képzőművészeti megformálását szorgalmazná.⁸⁹ Öt hónappal később, Bárczy István elnökletével 1926. november 13-án az Ügyvédi Kamara Szalay utcai dísztermében megtartotta alakuló ülését a Emlékbizottság, az ünnepi nagygyűlés deklarált célja az volt, hogy megvitassák a Vázsonyi emlékének megőrzésére indított mozgalom feladatait.⁹⁰ „A legélőbb dokumentuma az lesz az ő nagyságának, – mondotta Bárczy, ha írásait, beszédeit, pályáját maradandó

87 Mindamelllett Vázsonyiné nem tesz említést az albumról egyik visszaemlékezésében sem, és Vázsonyi Vilmos Tamás sem utal rá a 2012-ben megjelent beszélgetőkönyvben.

88 Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság előkészítésére a Központi Demokrata Körben június 4-én tartott értekezleten jelölték ki a megalakítás céljából az előkészítő-bizottságot. Tagjai: dr. Baracs Marcell, dr. Bródy Ernő, Ehrlich G. Gusztáv, Dr. Fábián Béla, Pakots József, dr. Pető Ernő; jegyzője: dr. Csörgő Hugó.

89 *A Polgár*, 1926. június 10., 7.

90 *Ujság*, 1926. november 14., 8.

*munkában nyomatjuk ki.*⁹¹ A széles nagyközönség számára, „a jövő nemzedék épülésére” s mintegy kulturális misszióként felfogva szervezték az írások kiadását.⁹² Hevesi Simon főrabbi azon a véleményen volt, hogy a magyar zsidóságnak elől kell járnia abban a munkában, amely biztosítja, hogy Vázsonyi kivételes szellemi hagyatéka hozzáférhetővé váljék a nyilvánosság számára is. *„Emlékéhez méltó köntösben ki kell adni összes munkáit, beszédeit és mielőtt más külső emlékmű hirdetné alkotásait, – mondta Hevesi, szelleme kincseinek a maguk közvetlenségével kell bevonulniok a zsidó családok körébe. Magam is ki akarom venni a részemet belőle, hogy ez minél előbb és mennél méltóbb formában megtörténjék.*”⁹³ Minden bizonnyal nagy érdeklődés övezte a kötetek megjelenését, ezt az is alátámasztja, hogy az Emlékbizottság még júliusban szükségét érezte, hogy nyilatkozatban felhívja a nagyközönség figyelmét egy kezdetleges, a Vázsonyi családot anyagilag megkárosító ponyvakiadványra, amely csupán lelkiismeretlen vállalkozók üzleti célú haszonszerzését szolgálja, de méltatlan formája Vázsonyi emlékének alábecsüléséhez vezet.⁹⁴ Az Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadásában a kétkötetes mű végül 1927-ben jelent meg, sajtó alá rendezője Csergő Hugó és Balassa József voltak, előszót Apponyi Albert, Esterházy Móric és Bárczy István, utószót Vázsonyi János írt hozzá, az életrajzi bevezető Pakots József munkája.⁹⁵ A két kötet felépítése az időbeli kronológiát követi, kilenc nagyobb egységbe, és azon belül kisebb fejezetekbe osztották, a korrajzi bevezetővel és jegyzetekkel ellátott beszédek és publicisztikai írásokat, ezenkívül néhány Badenből írt levelet, a tizedik részben pedig az első világháború alatt írt huszonhárom költeményét közlik. Ez az 1100 oldal a Vázsonyi-életmű egy reprezentatív válogatása azzal a reménnyel közrebocsátva, hogy *„ha majd az idők jobbra változnak és a nyomorúságot felváltja a munka megbecsülése, a gyűlöletet a szeretet uralma, megjelenik valamennyi, gyűjteményes kiadásban.*”⁹⁶

Az Emlékbizottság 1926 novemberében tartott ülésén a Vázsonyi Vilmosnak emelendő síremlék fölállításának előkészítésére háromtagú bizottság alakult, Bárczy István, Bedő Mór és Bródy Ernő részvételével.⁹⁷ Miután elvetették a nyilvános pályázat kiírását,⁹⁸ valószínűsíthető, hogy a bizottság elnöke, Bárczy kérte fel a síremlék megtervezésére Maróti Géza építész-szobrászt.⁹⁹ A fennmaradt tervvázlatok

91 Uo.

92 Bárczy István bejelentette, hogy az írások és beszédek összegyűjtésének munkáját már megkezdték. *Magyar Hírlap*, 1926. november 14., 11.

93 Virágok és könyvek közt várja gyógyulását Hevesi Simon főrabbi. *Egyenlőség*, 1926. július 17., 9.

94 *Egyenlőség*, 1926. július 17., 12.

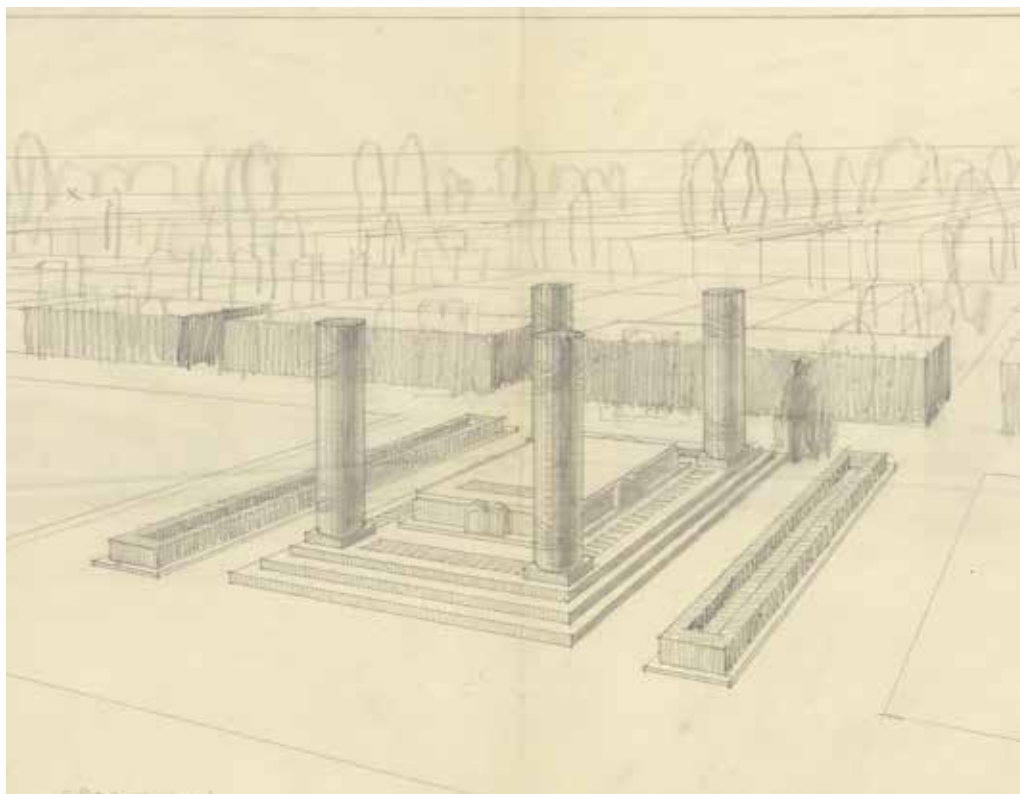
95 VÁZSONYI 1927.

96 VÁZSONYI János: Az én édesapám. In: VÁZSONYI 1927, 2. kötet, 543.

97 *Pesti Hírlap*, 1926. november 14., 8.

98 Botrányt hajhásznak a Vázsonyi-emlék körül. *Egyenlőség*, 1927. augusztus 13., 5.

99 CSÁKI 2018, 291. https://library.hungaricana.hu/en/view/BFLV_urbs_13_2018/?pg=262&layout=s

13. Maróti Géza-hagyaték síremléktervei

alapján látható, hogy Maróti korábbi elképzelése szerint a sírra egy háromlépcsős alépítményen nyugvó, négy oszloppal körbevett, fekvő helyzetű sírkövet tervezett, a kőlap oldalainak középvonalába kettős törvénytáblákat helyezve.¹⁰⁰ A későbbi tervrajz annyiban közelebb áll a megvalósulthoz, hogy álló emléket jelenít meg: kiterjesztett szárnyú sasmadár relieffel díszített, fekvő hasáb lábazatú fascies-oszlopot, amely Dávid-csillagos kockával záródik.¹⁰¹ A kétképcsős talapzaton álló, 3,76 méter magas, megvalósult síremlék négyzet alaprajzú, hasáb alakú. A hasáb négy oldalán gyöngysorral szegélyezett kőtáblák (törvénytáblák), amelyeknek az alsó harmadában középen féloszlop (összekötözött vesszőnyaláb), fölötté téglalap alakú feliratos tábla látható; a fejezetszerű lezáráson kiterjesztett szárnyú sasmadár jelenik meg, a szárnyak alatt és fölött két-két Dávid-csillaggal.¹⁰² Ikonográfiájában sajátos szintetizálást figyelhetünk meg, ahogy a zsidó szimbolika elemei univerzális jelképi-

100 Maróti Géza hagyaték síremléktervei, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. KRTF 8092

101 Maróti Géza hagyaték síremléktervei, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. KRTF 8091

102 CSÁKI - HAJDÚ 2017, 3., CSÁKI 2018, 293.

14. Maróti Géza-hagyaték síremléktervei

ségük által is kifejezést nyernek, amennyiben a kiterjesztett szárnyú sas isteni védelemre való utalását és a kettős kőtábla isteni parancsát és törvényét, a polgári szabadságeszmény és a jogegyenlőség jelentéskörébe kapcsoljuk.¹⁰³ Amiképpen Vázsonyi 1922 tavaszán írott programcikkében megfogalmazta: „Kezünkben a kőtábla. Szabad emberek, szabad Egy- Örökkévaló Istenének nevében harcolunk, hogy mi, a kicsinyek méltóak legyünk nagy Tanító-mesterünkhöz, aki összetörte az aranyborjut!”¹⁰⁴

A bizottság Maróti műtermében megtekintette a kicsinyített síremlékmintát és a munka tervezett költségvetését, s miután sikerült 300 millió koronára lealkudniuk a költségeket, kiadták a szobrásznak a megbízást a síremlék elkészítésére.¹⁰⁵ A főváros a teljes összeg egyharmadát, 100 millió koronát folyósított, amit még 15 millióval kiegészítve

Bárczy első részlet gyanánt kifizetett Marótinak és a kőfaragónak.¹⁰⁶ Bárczy 1927 januárjában levélben tájékoztatta az özvegyet a síremlék ügyével kapcsolatos fejleményekről, ahogyan arról is értesítette, hogy mivel hosszabb ideig Abbáziában szükséges maradnia, a további adminisztratív teendőket Bródy Ernőre testálta át, megemlítve Vázsonyinénak, hogy egyrészt a síremlék körül sürgős elintézendő kérdések várnak még megoldásra, másrészt a munka előrehaladását is szükségeltetik időnként ellenőrizni, s ezek organizálását már nem vállalhatja, ugyanakkor biztosította az özvegyet afelől, hogy a bizottság gondoskodni fog a további szükséges költségkeretről.¹⁰⁷ A július 30-ai *Egyenlőség* arról informálta olvasóit, hogy hamarosan elkészül Vázsonyi monumentális síremléke, amely arányaiban és művészi kivitelezésében a Deák Ferencnek emelt mauzóleummal fog vetekedni, hirdetve Deák méltó utódjának „közéleti puritátságban, törvényalkotói bölcsességben

103 Vö. Ács 2003, 47.: Maróti Géza síremlékeinek ikonográfiájában megszokottnak tekinthetők a tartalmilag szabadon válogatott, sokrétű jelentést hordozó elemek.

104 VÁZSONYI 1927, 2. kötet, 433.

105 BÁRCZY 1927. Vázsonyiné támogatta a Maróti által készített tervezetet, és ő kérte Bárczy Istvántól, hogy próbálják meg lealkudni a költségeket.

106 Uo. A márványtömböt Seenger Béla műhelyében faragták ki. Ács 2003, 48., CSÁKI - HAJDÚ 2017, 5.

107 Uo. A család időközben a megrendelés visszavonását kérte a bizottságtól, mert egy másik szobrászt, Róna Józsefet kívánta megbízni a síremlék elkészítésével. *Egyenlőség*, 1927. augusztus 13., 5.

igaz követőjének” emléket.¹⁰⁸ A koncepció szerint a tervezett síremlék a zsidó temető többi sztéléje fölötti erőteljes dominanciája, Vázsonyi Vilmosnak a magyar zsidóság generációiból való kiemelkedését reprezentálná.

A lap a készülő emlékmű leírásánál említést tett arról is, hogy a kőtáblákra („frigytáblákra”) vésett felirat formájában Vázsonyi egyik verséből és szónoklataiból kiemelnek egy-egy idézetet,¹⁰⁹ ezzel is prezentálva a politikus életpályájában az irodalmi hagyaték kivételes jelentőségét. A síremlék keleti oldalának középső tábláján olvasható a *Ne oltsd az ifjúság tűzét* című versének utolsó két strófája,¹¹⁰ melynek önmegszólító hangja a csalódott, megfáradt lírai ént sarkallja és lelkesíti, hogy kitartson bátor álmai mellett, s azok mellett, akik ezekért az álmokért csatáznak. Az északi oldal középső táblájának felirata Vázsonyi közéleti szövegeiből idéz: az 1922-es nemzetgyűlési választás előtt, az Erzsébetvárosi Demokrata Körben május 19-én elmondott beszédének utolsó mondatát, és a *Pesti Hírlap* 1898. szeptember 17-ei vezércikkének két mondatát vésték fel, feketére színezett betűkkel, mementónak az utókori emlékezetet szolgálva. „Szívesen el is égek a harcban, mert kell lenni olyanoknak is, akik elégnék, hogy legyen világosság.” – olvasható a síremléken, rámutatva Vázsonyinak a nemzeti demokráciáért folytatott engesztelhetetlen küzdelmére, arra a harcra, amit a jogegyenlőség és a közszabadság politikájával hirdetett, és emellett felhívja a figyelmet a teljes elkötelezettség felelősségére is, a váteszi karakterű vezéri szerep felvállalására. A sírfelirat így folytatódik: „A hatalom mindent megadhat, mindent kicsikarhat, de legendákat nem tud gyártani. E poétikus halhatatlanságot csak a nép adhatja meg annak, akit szeret, akit szívébe zár, aki idealizmusával szárnyat ad fantáziájának.” Az idézett két mondat Vázsonyi nekrológja, amelyben a tragikus halálában megdicsőült Erzsébet királyné legendájáról beszél, a ravatalon, a gyász virágai között nyugvó asszony halhatatlanságáról, amelyet az ország népének ragaszkodó szeretete táplált. Vázsonyi személye is eszménnyé magasztosult, a magyar városi polgár ideálját jelentette az őt gyászoló sokaság szemében, – írta a *Magyarország* cikkírója a temetés másnapján, „és jelentett Vázsonyi [...] egy legendát is. A szegény néptanító fia, akiből miniszter lett és még inkább a miniszter, aki megmaradt a nép fiának és aki bársonyszékéből távozván, mint legszűkebb családjába, menekedett vissza a népbe – íme a kész legenda, egyúttal Vázsonyi földi halhatatlansága, a mesének azok a szárnyai, amelyek emlékezetét át fogják adni nemzedékről nemzedékre.”¹¹¹

108 *Egyenlőség*, 1927. július 30., 3.

109 Uo.

110 „S ha megvénülnek az ifjak is, / Ott jönnek az ujak, a bátrak... / Ha mankón is, te menj velük, / Kik álmokért csatáznak. / Míg hül szived és hull reád / A rög tompán dörögve: / Csak bátor álmok harcosa / Álmodhat mindörökre!” VÁZSONYI 1927, 2. kötet, 527.

111 Emberek tízezrei. *Magyarország*, 1926. június 2., 5.

15. Vázsonyi Vilmos síremléke, Vinnay
Péter felvétele, 2017. január

16. Vázsonyi Vilmos síremléke a restaurátori
tisztítás után, Masznyik Csaba felvétele, 2017.
szeptember

1927. november 20-án, vasárnap délelőtt került sor a Salgótarjáni utcai izraelita temetőben a síremlék felavatására a Vázsonyi-Emlékbizottság szervezésében. Dr. Baracs Marcell a Demokrata Párt országgyűlési képviselője avatóbeszédét azzal a kívánsággal zárta, hogy „*őrizzük híven Vázsonyi örökségét, [...] és csorbíthatlanul adjuk át a következő nemzedéknek*”.¹¹² Fischer Gyula főrabbi imáját követően az ünnepség befejező aktusaként a hivatalok, pártok, testületek koszorúit helyezték el a síron, majd a megnyitott kordonon át, az addig a temetői útvonalakon várakozó közönség járult virágaival az emlékoszlophoz.¹¹³ A gyászünnepség aznap este 9 órakor tovább folytatódott a Vigadóban megtartott 1500 terítékű díszvacsorán, amely a Vázsonyi-serleg felavatásának eseményeként szerveződött.¹¹⁴ A nemzeti színű drapériákkal bevont szónoki emelvényt az ezüst emlékszerleg díszítette, a karzat oszlopai között Vázsonyi nemzeti zászlókkal kör-

¹¹² *Esti Kurír*, 1927. november 22., 2.

¹¹³ Kegyeletes részvétellel felavatták Vázsonyi Vilmos síremlékét. *Az Est*, 1927. november 22., 8.

¹¹⁴ Kettős gyászünnepély Vázsonyi emlékére. *Pesti Hírlap*, 1927. november 22., 10.

17. Vázsonyi Vilmos síremléke, Zsoldos Emese felvétele, 2021. október

bevett, életnagyságú képe tekintett az ünneplő egybegyűltekre.¹¹⁵ Egyfelől az intézményesen megalapított Vázsonyi-kultusz kifejezőjeként tekintettek az ékes serlegre,¹¹⁶ másrészt pedig azzal a deklarált szándékkal, hogy az egyénre való emlékezésen túlmutatva olyan egyetemes eszméknek és fogalmaknak a szimbólumaként jelenjen meg, mint a bölcsesség, a szabadság, a liberalizmus, a demokrácia és mindenekfelett a hazaszeretet.¹¹⁷

1994. március 25-én a magyar demokratikus liberalizmus hagyománytisztelete jegyében Vázsonyi Vilmos életművéről tudományos konferenciát szerveztek,¹¹⁸ amely egyúttal az újra megalakult Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság¹¹⁹ alakuló ülését is jelentette, s az itt elhangzott köszöntőjében Budapest akkori főpolgármestere, Demszky Gábor azt a megállapítást tette, hogy Vázsonyi „temetése egyben a polgárság impozáns tüntetése volt a szabadság-eszmék mellett”.¹²⁰ Végére is Vázsonyitól tudhatjuk, hogy „a magyarság sohasem jelenthet a világ népei előtt mást, csak alkotmányos szabadságot.”¹²¹

115 Magyarország, 1927. november 22., 13.

116 Vázsonyi-serlegavatás. Az Est, 1927. november 22., 8.

117 Pesti Hírlap, 1927. november 22., 10.

118 A konferenciát a Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság, az MTA Történettudományi Intézete és a Magyar Történelmi Társulat rendezte.

119 A Vázsonyi Vilmos Emlékbizottság „létrehozására és további tevékenységére azért kerül sor, mert Vázsonyi Vilmos, a magyar történelem egyik kiemelkedő alakja, olyan szellemi hagyatékot hagyott ránk, amely mindenképpen ápolásra, és bizonyos értelemben folytatásra is méltó.” (Dr. Seiler Tibor) A bizottság díszelnöke: Dr. Habsburg Ottó, fővédnöke: Dr. Demszky Gábor, elnöke: Dr. Seiler Tibor; tagok: Dr. Bródy Miklós, Faragó Béla (Párizs), Fejtő Ferenc (Párizs), Hanák Péter, Karády Viktor (Párizs), Kőszeg Ferenc, Ligeti György (Hamburg), L. Nagy Zsuzsa, Póbori Ágnes, Pók Attila, Sipos András, Szendy Károly (Párizs), Vajsz Péter, Vető Miklós (Párizs), Vázsonyi Vilmos (Párizs).

120 Dr. Demszky Gábor beszéde. In: VÁZSONYI 1995, 63.

121 VÁZSONYI 1927, 2. kötet, 150.

18. Koszorúk a temető udvarán. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten

Források

Budapest SzékesfővárosTörvényhatósági Bizottsága által az 1926. évben tartott közgyűlések jegyzőkönyvei, 1926, 218. (1926. június 23-iki közgyűlés, 598. szám)

Esti Kurír
Magyarország
Az Est
Ujság
8 Órai Ujság
Uj Kelet
Egyenlőség
Pesti Hírlap
Tolnai Világlapja
A Polgár
Nyírvidék
Magyar Hírlap

<https://www.sefaria.org/Shabbat.30a?lang=bi>

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=8482>

<https://gallery.hungaricana.hu/hu/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWXHUwMGUxenNvbnl-pIFZpbG1vcyBoZW1ldFcxMDBlOXNIIDE5MjYtYmFulEJ1ZGFwZXNoZW4ifQ>

Szakirodalom

ÁCS 2003

Ács Piroska (szerk.): „Mi vagyunk Atlantisz” – *Vederemo! Maróti Géza, 1875–1941*. Iparművészeti Múzeum, Budapest, [2003]

BÁRCZY 1927

Bárczy István levele özvegy Vázsonyi Vilmosnéhoz, Abbázia, 1927. január 21. BTM Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat-, és Nyomtatványgyűjtemény, leltári szám: 79.24.1

CSÁKI - HAJDÚ 2017

CSÁKI Tamás - HAJDÚ Virág: *Dr. Vázsonyi Vilmos családi síremléke. Bejelentési dokumentáció*. Nemzeti Örökség Intézete, kézirat, 2017.

CSÁKI 2018

CSÁKI Tamás: A Salgótarjáni utcai temető 1892 utáni története. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* 13. (2018), 261-305.

HADAS - ZEKE 2012

HADAS Miklós - ZEKE Gyula: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmossal*. Balassi, Budapest, 2012.

VÁZSONYI 1927

CSERGŐ Hugo - BALASSA József (szerk.): *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai*. (1–2.) Országos Vázsonyi-Emlékbizottság, Budapest, 1927.

VÁZSONYI 1995

KŐSZEG Ferenc (szerk.): *Vázsonyi Vilmos emlékezete*. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1995.

VÁZSONYINÉ 1931

VÁZSONYI Vilmosné: *Az én uram*. Genius, Budapest, 1931.

VÁZSONYINÉ 2015

VÁZSONYI Vilmosné: *Egyszer volt... Emlékirat 1947-ből*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2015.

Képjegyzék

1. Gárdonyi Testvérek Műterem: Vázsonyi Vilmos, 1920 körül, papír, zselatinos ezüst, 65x90 mm, MNM Történeti Fényképtár, ltsz. 67.1013
- 2-12., 18. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten, Fotóalbum, papír, pozitív, monokróm, 1926, 31x23 cm (teljes méret), 11,2x16,7 cm (képméret), Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, ltsz. B. kisnyomtatvány 7023
13. Maróti Géza-hagyaték síremléktervei, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. KRTF 8092
14. Maróti Géza-hagyaték síremléktervei, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. KRTF 8091
15. Vázsonyi Vilmos síremléke, Vinnay Péter felvétele, 2017. január
16. Vázsonyi Vilmos síremléke a restaurátori tisztítás után, Masznyik Csaba felvétele, 2017. szeptember
17. Vázsonyi Vilmos síremléke, Zsoldos Emese felvétele, 2021. október

Emese Zsoldos**'Now they are saying farewell to each other: Vázsonyi and Budapest.' (1926-1927)**

News about the unexpected death of Vilmos Vázsonyi caused general consternation in the Hungarian capital. The former Minister of Justice, member of the National Assembly and of the municipal General Assembly of Budapest died on the morning of 29 May 1926, in the Guttenbrunn sanatorium in Baden. The city council ordered the mourning flags to be displayed on the city hall and public buildings in the morning. Based on a mayor's decision, the municipality took care of his repatriation and burial at its own expense. The sequence of events can be reconstructed on the basis of vivid and detailed press reports. The 'grand funeral' was organized and conducted by the Municipality, the Democratic Circle and the Chevra Kadisa of Pest. Thanks to the equal action and cooperation of the contributors, it avoided the possible pitfalls of political or sectarian appropriation, and its solemnity was not built from cute backdrops and theatrical scenes of empty phrases, but its restrained elegance was elevated by the moving, broad social participation to the mourning of the nation. 'Since the death of Lajos Kossuth, no funeral in Budapest has manifested itself on such a huge scale, with such imposing mourning, such external splendour and intimate warmth' as at Vázsonyi's final farewell. The album of 24 photographs serving as a visual memory of the funeral event was donated by the Vázsonyi family to the Metropolitan Ervin Szabó Library in 1978, and after three decades of hiding in a warehouse, it became available to the public in 2009. In 1927, the National Vázsonyi Memorial Committee made Vázsonyi's intellectual heritage – the best of his speeches and journalistic writings – available for the general public, 'for the edification of future generations' and as a kind of cultural mission. It is also thanks to the organizing work of the Memorial Committee that the Vázsonyi grave monument designed by Géza Maróti was erected in the Jewish cemetery on Salgótarjáni Street in the fall of 1927.

A Demokrata Körből hozzák a koporsót. [A Fény Műterem]: Vázsonyi Vilmos temetése 1926-ban Budapesten (részlet)

Téma

05

A politika csúcsán

A fővárosi törvényhatósági bizottság vezető politikusai az 1920–1945 közötti korszakban

Bevezetés

Politikai háttér

Kutatásom célja a Horthy-korszak budapesti politikai elitjének vizsgálata, pontosabban az eliten belül egy szűk, közvetlen élcsoporthoz azonosítása és jellemzőinek feltárása. Figyelembe kell venni, hogy a vizsgált időszak a fővárosi politikában meglehetősen fordulatos volt, legalábbis a dualizmus korához képest: a Horthy-korszakban minden egyes törvényhatósági bizottsági választást (1920, 1925, 1930, 1935) más-más fővárosi törvény alapján tartottak meg,¹ illetve még a korszak elején, 1919–1920-ban (az első világháború után, az új politikai rendszer kiépítése kapcsán), valamint 1924–1925-ben (a törvényhatósági mandátum lejártát követő interregnumot kihasználó bethleni centralizációval összefüggésben), és 1934–1936-ban (a Gömbös-kormány fővárosi hatalomátvételi kísérletekor) is részlegesen vagy teljesen felfüggesztették a főváros autonómiáját.² Budapest politikai élete tehát korántsem mutat nyugodt képet ekkoriban: a kormányzat egyre erősebben igyekezett nyomást gyakorolni a fővárosi politikára, ahol saját szempontjai, céljai érvényesítésére törekedett.³ Ennek szükségszerű velejárója volt, hogy a fővárosi politika fokozatosan veszített súlyából (hiszen a kormányzat egyre több kérdésben szerzett a törvényhatósági bizottság fölött ellenőrzési jogot, és jogköröket is elvont a testülettől),

-
- 1 A különböző szabályozások legfontosabb elemei a következők: az 1920-as törvény Budapesten eltörölte a virilizmust, ezáltal sokkal nagyobb szerephez jutottak a választott törvényhatósági bizottsági tagok (ezzel párhuzamosan a választójogot is jelentősen kiterjesztették, ami azonban még így is szűkebb körnek adott lehetőséget a szavazásra, mint az országos szabályozás). Ugyanakkor bevezették a hivatali álláshoz, tisztséghez kötődő közgyűlési tagság intézményét. 1924-ben a választójog szigorítása mellett bevezették az intézmények, testületek törvényhatósági bizottsági képviselőit (a képviselőket az államfő nevezte ki). 1930-ban az általános közigazgatási reform keretei között megszülető új fővárosi törvény lehetőséget teremtett a városgazdálkodás szigorú állami ellenőrzésére, a belügyminiszter közvetlen beavatkozási jogot kapott pénzügyi, szervezeti, üzempolitikai ügyekbe. A választott tagság létszáma jelentősen csökkent, miközben a nem választott tagok száma kibővült az érdekképviselői csoportok küldöttjeivel, az örökös tagokkal és a szakszerűség képviselőivel. 1934-től a törvényhatósági bizottság döntéseit, rendeleteit a kormány utólag megsemmisíthette. BREINICH 1990, 46–52.
 - 2 IGNÁ CZ 2004, 1–6. Ennek különös jelentőségét mutatja, hogy az önkormányzati autonómia a helyi politikai elit létezésének feltételeként is értelmezhető. TAKÁ CS 2008, 35.
 - 3 IGNÁ CZ 2013, 34–42.

különösen a korszak második felében, a Gömbös-kormány regnálásától kezdve.⁴ Ugyanakkor mégis a törvényhatósági bizottság maradt a budapesti politika elsődleges színtere,⁵ annak ellenére, hogy nem csupán választott tagokból állt, hanem kiegészült a kormány által kinevezett, a delegált, illetve a törvényhatósági bizottság által választott tagokkal. A virilizmust a fővárosban felváltó „nem választott tagság” intézményének is a bizottság összetételének kormányzati részről történő befolyásolása, a választói akarat korrigálása volt az egyik fontos funkciója.⁶ (A növekvő kormányzati nyomást illusztrálja, hogy a nem választott tagok aránya a korszak során fokozatosan nőtt, 1935-ben már 40 százalékot tett ki!)⁷

Módszerek, források

Az adatgyűjtés során elsősorban korabeli lexikonokra, életrajzgyűjteményekre, almanachokra támaszkodtam, ezen források adatait összehasonlítva és összesítve alakítottam ki a vizsgálathoz szükséges adatbázist. Az összegyűjtött életrajzi adatokat az alább részletezett szempontok szerint csoportosítottam és elemeztem. A források közül kiemelkedő jelentőségű György Endre két munkája,⁸ melyek mind a fővárosi törvényhatósági bizottság 1925–1935 közötti képviselőiről, mind a testület működéséről részletes, bőséges információkkal szolgáltak. Munkám további, szintén nagyon fontos bázisát jelentik a korszak – legtöbb ciklusban több változatban is elkészült – parlamenti almanachjai.

Elitértelmezések, szakirodalom

A szociológiába a Vilfredo Pareto, illetve Gaetano Mosca által bevezetett „elit” fogalma a társadalomtörténet egyik gyakori, nagyon sokféle jelentéssel bíró terminusa.⁹ Mivel munkám az empirikus elitkutatások csoportjába sorolható, Varga Balázssal és Takács Tiborral egyetértve az elit kifejezést abban a Millsnél gyökerező értelemben használom kutatásomban, amely az elit tagjainak meghatározását bizonyos intézmények vezető pozícióihoz köti.¹⁰ A magyar társadalomtudományi hagyományban a politikai elitre vonatkozóan nagyon hasonló megközelítést alkalmazott Lakatos Ernő már 1942-ben: „A hatalom kifejtésének sok útja és módja van, mégis a liberális államban a törvényhozó testületek tagjait és a főbb hivatalok

4 IGNÁ CZ 2004, 8–12.

5 Az önkormányzati autonómia, ha egyre korlátozottabb formában is, de fennállt egészen 1944-ig.

6 IGNÁ CZ 2013, 48–55.

7 IGNÁ CZ 2007, 220–222. Mivel a nem választott tagok ugyanolyan jogokkal rendelkeztek a közgyűlésben, ugyanúgy részt vehettek a döntésekben, mint a választottak, így vizsgálatomból nem zártam ki ezeket a képviselőket sem.

8 GYÖRGY 1930, GYÖRGY 1931

9 VARGA 2009, 27–28.

10 VARGA 2009, 29., 38. TAKÁ CS 2008, 35–36.

tisztviselőit tarthatjuk a hatalom képviselőinek. A parlament és a minisztériumok társadalmi összetételét megvizsgálva [...] megtaláljuk a politikai hatalom tényleges birtokosait.”¹¹ Bizonyos értelemben szintén ezt az elitfelfogást fejlesztette tovább Lengyel György a következő definícióval: [Az elitet azok alkotják], „akiknek módjukban áll, hogy a társadalmi újratermelési folyamatokat személyes döntéseikkel és véleményeikkel befolyásolják”.¹² Ezekre az elméletekre támaszkodva, illetve Takács Tibor alapos, meggyőző érvelését¹³ elfogadva, a helyi – jelen esetben a fővárosi – politikai elitet a város törvényhatósági bizottságának tagságával és a városvezetőkkel azonosítottam elemzésemben. Céлом ezen belül egy szűk élcsoporthoz – a szelekciós szempontok alapján feltételezhetően legbefolyásosabb személyek csoportjának – azonosítása és jellemzőinek feltárása volt; ennek konkrét lépéseit a következő alfejezetben ismertetem.

Témaválasztásomat indokolja, hogy a Horthy-korszak budapesti politikájával foglalkozó művek jellemzően az egyes városházi párt(csoport)ok működését, történetét elemzik,¹⁴ de a fővárosi politikai elit egészéről nem nyújtanak átfogó képet.¹⁵ Gazdagon feldolgozott a korszak fővárosi választásainak története is, ezek a munkák azonban szintén csak érintőlegesen foglalkoznak a politikai elit témakörével.¹⁶ A dualizmus időszakára vonatkozóan készültek olyan elemzések, amelyek feltárják a korabeli törvényhatósági bizottsági tagok társadalmi hátterét, viszont az 1920 utáni korszakkal ezek nem foglalkoznak.¹⁷

A vizsgált elittagok kiválasztásának szempontjai

Az „eliten belüli szűk élcsoporthoz” alatt azokat a fővárosi politikusokat értem, akikről egyrészt pályafutásuk időtartama (legalább egy teljes fővárosi törvényhatósági ciklus), másrészt az országos politikában való szerepvállalásuk¹⁸ (országgyűlési

11 LAKATOS 1942, 5.

12 LENGYEL 1993, 15.

13 TAKÁCS 2008, 34–36.

14 L. NAGY 1972, VARSÁNYI 2007, GERGELY 2010

15 Korabeli adatgyűjtés alapján Wildner Ödön közölt (néhány leíró statisztikai szempontra támaszkodó, továbbá a törvényhatósági bizottság működési kereteit meghatározó törvények változásait vizsgáló) elemzést az 1900–1930 közötti törvényhatósági bizottságok összetételére vonatkozóan. (WILDNER 1931) A tanulmányban közölt adatok néhány esetben viszonyítási alapot nyújtottak számomra, ám ez a munka nem fedi le az általam vizsgált teljes időszakot (igaz, némi kitekintést nyújt a dualizmus utolsó évtizedeire), illetve vizsgálati szempontjai jóval szűkebbek kutatásomhoz képest.

16 FEITL–IGNÁCZ 2010, IGNÁCZ 2013

17 HORVÁTH J. 1999, HORVÁTH J. 2010, 98–172.

18 Az országos szerepvállalás különös jelentőségére mutat rá Takács Tibor azon megállapítása, hogy a modern polgári államokban a helyi elit döntési szabadsága mindig korlátozott, lehetőségei elmaradnak az országos elitétől. TAKÁCS 2008, 35. Feltételezésem ezzel összefüggésben az, hogy az országos elitbeli pozíció a politikusok helyi eliten belüli pozícióját erősítette, stabilizálta, ezért az eliten belüli élcsoporthoz azonosításához megfelelő indikátor.

képviselőség- és/vagy felsőházi tagság),¹⁹ vagy a városvezetésben (főpolgármester, polgármester) való részvétel, illetve a törvényhatósági bizottságban „örökös tagság”²⁰ elnyerése révén feltételezhető és tudható, hogy a fővárosi politika jelentős, vezető szereplői voltak. A fentebb vázolt kritériumok „szigorú szűrőnek”²¹ bizonyultak: összesen 146 képviselő került be a vizsgálandó személyek közé. Ezek a személyek a fővárosi politikai elitben kivétel nélkül stabil pozícióval rendelkeztek,²² és legtöbbjük hosszabb-rövidebb időre az országos politikai elitben is helyet kapott. Az elemzésbe bevont politikusok legfontosabb jellemzője tehát, hogy nagy részük egyszerre volt tagja az országos és a fővárosi politikai elitnek.²³

Hipotézisek, a kutatás kérdései

Vizsgálatom legfontosabb hipotézise, hogy a fent említett pozíciók és kiválasztási szempontok indikátorai lehetnek a képviselők által a törvényhatósági bizottságban vitt szerep súlyának, a politikusok véleményformáló erejének. Önmagában érdekes kérdés ehhez kapcsolódóan, hogy az általam meghatározott indikátorok alapján vezetőnek tekintett fővárosi politikusok mennyiben számítottak valóban megkerülhetetlennek a budapesti politikai életben, valamint mennyire voltak az országos politikában is jelentős tényezők, milyen szerepeket vittek saját pártjaikon belül. Értelemszerűen fontos kérdés az is, hogy az általam körülhatárolni kívánt elitcsoport milyen pártmegoszlású. Különösen érdekes, hogy a fővárosi politika szűk vezető rétegében felül vannak-e reprezentálva a korszakban Budapesten irányító szerepet

-
- 19 Itt annyi engedményt tettem, hogy néhány olyan képviselőt is vizsgáltam, akik az országos politikában csak 1945 után jutottak országgyűlési szerephez, ugyanakkor a Horthy-korszak során több cikluson keresztül törvényhatósági bizottsági tagok voltak. Ezek a személyek párttörvények szerint jellemzően szociáldemokraták voltak.
 - 20 Az örökös tagság intézményét 1930-ban vezették be, ezeket a képviselőket a közgyűlés választotta meg a „közélet területén érdemeket szerzett fővárosi polgárok sorából”.
 - 21 Ezt alátámasztja, hogy a korszakban a közgyűlés teljes taglétszáma 182 (az 1935-tel kezdődő ciklusban) és 310 (az 1925-tel kezdődő ciklusban) között alakult. (IGNÁCZ 2007, 220.)
 - 22 Tartósan közgyűlési tagok voltak.
 - 23 Fontos rögzíteni, hogy ilyen módon egyaránt vizsgáltam olyan képviselőket, akik 1920–1926 között nemzetgyűlési képviselők és/vagy 1927–1944 között az országgyűlés képviselői, illetve felsőházának tagjai. Természetesen a felsőházi tagság egészen más természetű volt, mint a képviselőházi (a felsőházi képviselők ugyanis nem választás útján nyerték el mandátumukat, a felsőház jórészt az érdekképviselők, kamarák, történelmi egyházak, egyetemek, illetve nem utolsósorban a városok és vármegyék törvényhatósági bizottságai által delegált tagokból állt), ugyanakkor mégis azt feltételeztem, hogy a felsőházi tagoknak lehetett beleszólásuk országos ügyekbe, tehát az országos politika menetében is volt esélyük elképzeléseik mellett érvelni, azokat kifejtetni. A vizsgált személyek között 30 olyan képviselő szerepel, aki felsőházi tag volt (ezek közül 4 egyúttal a képviselőháznak is tagja volt más parlamenti ciklusban), közülük 14 a fővárosi törvényhatósági bizottság delegáltjaként. Ezek a képviselők kivétel nélkül a fővárosi közgyűlés köztisztviselőiben álló, befolyásos tagjai voltak, vagyis megfelelnek a kutatás elején kialakított vizsgálati szempontoknak.

játszott Wolff Károly-féle Keresztény Községi Párt képviselői, vagy a politikai elit élcsoportjának pártmegoszlása a korabeli törvényhatósági bizottsági erőviszonyokat tükrözi.

Kutatásom elsősorban az előbb körülhatárolt politikuscsoport társadalmi hátterét fogja feltárni (jórészt a szokásos szociodemográfiai változók, vagyis a születési hely, iskolai végzettség, foglalkozás, felekezeti megoszlás, lakóhelyi megoszlás szerint), alapvetően korabeli életrajzi források feldolgozása alapján. Különös hangsúlyt kívánok fektetni továbbá a képviselői mobilitás és a multipozicionalitás kérdéseire.

A mobilitásvizsgálathoz kapcsolódva értelemszerűen célom a képviselők származásának, felmenőinek, családi hátterének minél alaposabb feltérképezése, hogy legalább egy hozzávetőleges kép felvázolható legyen a '20-as, '30-as évekbeli vezető fővárosi politikusok rekrutációjáról. A multipozicionalitáshoz kapcsolódva potenciálisan fontos kérdés lehet, hogy melyek voltak azok a szervezetek, intézmények, társadalmi egyesületek, mozgalmak, amelyekben tipikusan szerepet vállaltak a korszak vezető fővárosi politikusai, vagyis amelyek a politikusok közötti kapcsolattartás törvényhatósági bizottságon, országgyűlésen kívüli színhelyeiként is értelmezhetők.

A fentebb ismertetett célokon kívül Illés Ivánnak az elitek nemzedéki ciklusaira vonatkozó elméletét²⁴ is tesztelni kívánom. Illés hipotézise szerint az elitek sok esetben nemzedéki ciklusok szerint szerveződnek, vagyis alapvetően generációváltások során lehet bekerülni az elitbe, míg egyéb időszakokban ez jóval nehezebb. Illés a 19., illetve 20. századi magyar kormánytagok születési évszámaival támasztja alá hipotézisét. A vizsgálat szempontjából releváns 19. században ennek alapján az ország vezető politikusai három nemzedékbe tömörültek, születési évszámaik szerint ezek a következő generációkat jelentik: 1822–1823, 1846–1849, 1874–1877 között születettek. Kutatásom során ezzel kapcsolatban egyrészt azt kívánom megvizsgálni, hogy az általam elemzendő fővárosi előjárók születési évszámai alapján lehet-e következtetni a korabeli fővárosi politikában is ilyen típusú nemzedéki ciklus létezésére. Másik kérdésem pedig az, hogy amennyiben adataim arra utalnak, hogy a fővárosi politikában is volt ilyen ciklus, akkor az mennyiben „mozgott együtt” az országos elit ciklusával. Vagyis konkrétan: az általam vizsgálni kívánt korszakból (1920-as, 1930-as évek) adódóan arra keresem a választ, hogy a vezető fővárosi politikusok mennyire tekinthetők – Illés elmélete alapján – egy közös, 1870-es évek derekán született generációnak.

24 ILLÉS 1991, 117–137.

Pártmegoszlás

A Horthy-korszak budapesti politikájáról általánosságban elmondható, hogy – a választójog fokozatos kiterjesztésével párhuzamosan – egyre inkább megszilárdult a modern tömegpártokra épülő politizálás gyakorlata. A korábbi, úgynevezett „törzsfőnökök” által irányított, nagyon erősen a képviselők személyes kapcsolataira épülő, bizonyos mértékig a modernizáció előtti társadalmi viszonyokat továbbbővítő elitpártok helyét átvették a tömegbázissal rendelkező, a választókkal állandó kapcsolatot ápoló, korszerű kampányeszközöket alkalmazó tömegpártok.²⁵ A korszak fővárosi politikáját meghatározó négy nagyobb politikai csoport (keresztény párt, fővárosi kormánypárt, liberálisok, szociáldemokraták) közül leginkább a Keresztény Községi Párt /KKP/, illetve a Magyarországi Szociáldemokrata Párt /MSZDP/ rendelkezett tömegpárti ismérvekkel. Mindemellett az is a korszak sajátossága, hogy ezek a csoportok – a szociáldemokraták kivételével – kisebb irányzatok gyűjtőkategóriáiként értelmezhetők, és megjegyzendő, hogy az egyes csoportok nem rendelkeztek nagyon szigorú, átjárhatatlan határokkal.²⁶ Az 1. táblázat a vizsgált képviselők – előbb említett gyűjtőkategóriák szerinti – pártmegoszlását mutatja a törvényhatósági bizottságban.

Politikai oldal	Baloldal	Liberálisok	Jobboldal			Delegált tagok	Városvezetők	Összesen
			KKP	Fővárosi kormánypárt	Egyéb jobboldal			
Képviselők száma	18 (12%)	14 (10%)	49 (34%)	32 (22%)	9 (6%)	18 (12%)	6 (4%)	146 (100%)
Ebből örökös tagok a korszak során	0 (0%)	3 (8%)	20 (51%)	14 (36%)	0 (0%)	2 (5%)	0 (0%)	39 (100%)

1. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának pártmegoszlása a törvényhatósági bizottságban kiegészítve a sorszázalékokkal

²⁵ A „kerületi klikkek” és a „törzsfőnöki uralomra” épülő rendszer megtörésére az 1890-es évek második felében a Vázsonyi Vilmos vezetésével kerületenként megszervezett Demokrata Körök (elsőként a Terézvárosi Demokrata Kör) már kísérletet tettek, hiszen ezek a csoportok már politikai programmal indultak a törvényhatósági választásokon. A korszerűbb, pártokon alapuló politikai élet kialakulását azonban a városházán az 1920 előtti időszakban még jelentősen akadályozta az egyértelmű többségben lévő korábbi politikusgárda. SIPOS 1996, 46–64.

²⁶ IGNÁCZ 2013, 57–80.

A meglehetősen jobboldali fölényen belül is látványosan kiemelkedik a Wolff Károly által vezetett Keresztény Községi Párt, amely a korszakban a fővárosi politika első számú, irányító pártja volt. (Ez érvényesül vizsgálatom eredményeiben is.) Wolff vezetésével 1920-ban Budapesten is megvalósult a jobboldali-keresztény hatalomátvétel; a dualizmus liberális városvezetése elvesztette korábbi domináns pozícióját. Wolff azonban – mivel nem volt hajlandó feladni önállóságát – hamarosan (Bethlen István hatalomra jutása után) szembekerült a kormánnyal. A miniszterelnök megkísérelte a teljes fővárosi hatalomátvételt is (erre szolgált volna a Ripka Ferenc kormánybiztos által vezetett Egységes Községi Polgári Párt /EKPP/ létrehozása), Wolff befolyásának megtörése azonban nem sikerült sem ekkor, sem később, egészen a pártvezér 1936-ban bekövetkezett haláláig.²⁷

A második legnagyobb csoport az előbb említett fővárosi kormánypárté – illetve a kormánypárt változásaival párhuzamosan a fővárosban is létrejövő utódpartoké.²⁸ A – kutatásom alapján is kirajzolódó – fölényben levő jobboldal harmadik csoportját olyan politikusok alkotják, akik bizonyos elvi különbségek, esetleg személyes ellentétek miatt formálisan nem tartoztak a két nagyobb jobboldali tömbhöz, ugyanakkor egyáltalán nem ellenzékként viselkedtek, maguk is a törvényhatósági bizottság jobboldali többségéhez tartoztak. Jellemző, hogy sok esetben ezek a képviselők is bizonyos időszakokban a nagyobb jobboldali pártokban politizáltak: jó példa erre Friedrich István, aki a Keresztény Községi Pártból kiválva alapította meg Keresztény Ellenzék nevű csoportját.

A vizsgált képviselők harmadik legnagyobb csoportját a baloldali (szociáldemokrata) politikusok alkotják. Ugyanakkor látható az is, hogy az általam körülhatárolt elitcsoporton belül a szociáldemokratákkal azonos mértékben volt jelen a törvényhatósági bizottság – az előző fejezetben rögzítettek alapján általában szintén jobboldali kötődésű – delegált tagsága is.

Szintén jelentősebb csoport még a liberális – 1873–1920 között vezető pozícióban lévő – oldalé. Bár a pártszerkezet ezen a csoporton belül meglehetősen töredezett volt²⁹ – többször is előfordult, hogy a liberális pártok más szervezetekkel közös listákon indultak a választásokon –, ebben az esetben nem különítettem el pártontként a kutatásba bevont politikusokat (ez a kategóriánkénti elemszámok jelentős csökkenésével is járt volna).

²⁷ IGNÁCZ 2007, 201–203., GERGELY 2010, 187–195., 284–297., illetve *A főváros élén* 2008, 94–95.

²⁸ Ezek a következők: NEP = Nemzeti Egység Pártja, MEKKP = Magyar Élet Keresztény Községi Pártja.

²⁹ A liberális oldal a korszakban nem szerveződött egyetlen nagyobb tömbbe, hanem sok kisebb pártból állt, amelyek elnevezése és tagsága is sűrűn változott. Ide tartozó legfontosabb pártok: DBL = Demokratikus Blokk, NSZP = Nemzeti Szabadelvű Párt, NDP = Nemzeti Demokrata Párt, EPEL = Egyesült Polgári Ellenzék.

Külön érdemes foglalkozni a korszakban az örökös tagként (is) képviselővé választott törvényhatósági bizottsági tagokkal. Az örökös tagság intézményét 1930-ban vezették be, ezeket a képviselőket a közgyűlés választotta meg a „közélet területén érdemeket szerzett fővárosi polgárok sorából”.³⁰ Ez az intézmény különösen jó indikátora az általam körülhatárolni kívánt csoportnak, vagyis a törvényhatósági bizottság közvetlen vezetőrétegének, hiszen a közgyűlés általában a pártok vezetőit, a fővárosi politikában stabilan, hosszú idő óta aktív szerepet játszó személyeket delegálta ezen a módon a budapesti politika irányító testületébe. Ebből a szempontból különösen kedvező, hogy az általam választott módszer eredményeként kialakult 146 fős csoportból 39-en örökös tagokká váltak a vizsgált időszak során, hisz ez a tény mintegy igazolja, hogy ezek a politikusok valóban tagjai voltak a főváros legszűkebb politikai elitjének.

Az örökös taggá választott képviselők között még nagyobb arányú jobboldali fölényt tapasztaltam (39-ből 34 fő köthető a KKP-hoz, vagy a fővárosi kormány-párthoz, további 2 fő a delegált tagok közül került ki, az ellenzéki liberálisok közül pedig mindössze hárman váltak örökös taggá, a szociáldemokraták közül pedig egy képviselő sem). Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az örökös tagság intézménye – mint a nem választott tagságé általában is – nem utolsósorban azt a célt szolgálta, hogy a jobboldal fölénye mindenképpen biztosított legyen a közgyűlésben.³¹ Ennek megfelelően az 1930-as, első örököstag-ság-választáson 20 jobboldali és csupán két liberális politikus kapott ilyen módon törvényhatósági bizottsági mandátumot.³²

A korabeli törvényhatósági bizottsági mandátumarányokat³³ és az általam vizsgált elitcsoport pártmegoszlását összehasonlítva látható, hogy – a korabeli ellenzék háttérbe szorítására, mozgásterének szűkítésére tett politikai erőfeszítések alapján nem meglepő módon – a jobboldali politikusok felülreprezentáltak, míg különösen a szociáldemokraták, de a liberálisok is alulreprezentáltak.

30 1930: XVIII. tc. 23. § (2). Idézi: IGNÁCZ 2007, 221.

31 IGNÁCZ 2007, 220–222.

32 HORVÁTH 1980, 285. Idézi: IGNÁCZ 2007, 221.

33 1925-ben az ellenzéki választási szövetség, a Demokrata Blokk a törvényhatósági bizottsági mandátumok 51,2 százalékát szerezte meg (a jobboldali többséget a nem választott tagok biztosították), 1930-ban az MSZDP és a liberálisok mandátumaránya összesen 44,67 százalék volt, 1935-ben pedig 36,11 százalék. IGNÁCZ 2007, 213.

Társadalmi háttér

Születési hely

A 2. táblázat az elemzésbe bevont képviselők születési hely szerinti megoszlását³⁴ mutatja.

Pártok	Budapest	1920-as határokon kívül	1920-as határokon belül vidéki városokban	1920-as határokon belül községben	Összesen
MSZDP	22%	22%	6%	50%	100%
Liberálisok	21%	21%	29%	29%	100%
KKP	27%	28%	27%	18%	100%
Kormánypárt	37,5%	37,5%	0%	25%	100%
Egyéb jobboldal	22%	33%	11%	33%	100%
Delegáltak	56%	28%	0%	16%	100%
Városvezetők	33%	33%	0%	34%	100%
Összesen	32%	29%	13%	26%	100%

2. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának születési hely szerinti megoszlása

Nem meglepő, hogy a szűk értelemben vett fővárosi politikai elit legnagyobb része Budapesten született (32 százalék),³⁵ ugyanakkor a főváros fölénye nem kirívó, hiszen igen jelentős azon képviselők aránya is, akik a trianoni határokon kívülről származtak (29 százalék), valamint számottevő a községekből érkezők (26 százalék) aránya. Ezekhez képest jelentősen kisebb, csupán 13 százalékos a trianoni határokon belüli vidéki városokból származók aránya.

A nagyobb párt(csoport)ok esetében az látszik, hogy a születési hely szempontjából a fővárosi kormánypárt a leginkább fővároscentrikus (ugyanakkor a delegált képviselők még a kormánypárti politikusoknál is jóval nagyobb mértékben származtak Budapestről). Az is elmondható, hogy az összes vizsgált csoportban 20

34 A fejezet táblázataiban az adatok könnyebb összehasonlíthatósága végett az elemszámokat nem, csak a százalékos megoszlásokat közlöm, mivel az összelemszám mindvégig azonos (146). A csoportonkénti elemszámok a 1. táblázatban megtalálhatók.

35 Ez – a korszak első felében legalábbis – lényegében megfelel a teljes törvényhatósági bizottságban tapasztalható arányoknak: a budapesti születésű képviselők a teljes bizottságban is nagyjából egyharmados arányban voltak jelen. (WILDNER 1931, 533., 537., 542.) Budapest teljes lakosságát figyelembe véve 1925-ben 38,3 százalék volt fővárosi születésű, a fővárosi közigazgatási alkalmazottaknak viszont csak 30 százaléka származott Budapestről egy 1926-ra vonatkozó adat alapján. WILDNER 1931, 518.

százalék feletti a fővárosiak aránya. A trianoni határokon kívül született képviselők szintén a fővárosi kormánypártban voltak jelen a legnagyobb arányban, de ebben az esetben is megállapítható, hogy az összes vizsgált csoportban jelentős mértékben, 20 százalék feletti arányban fordultak elő az 1920-as határokon kívülről származó politikusok. A trianoni határokon belüli vidéki városokban születettek csupán a liberális, illetve a Keresztény Községi Párthoz tartozó képviselők körében voltak jelen számottevő mértékben. Az 1920-as határokon belüli községi rekrutációs bázis az MSZDP-re volt a legjellemzőbb, legkevésbé pedig a törvényhatósági bizottság delegált tagjaira. Egyértelműen látszik az is, hogy – a nagy elemszám miatt – a KKP és a fővárosi kormánypárt nagyjából hasonló szerkezetű születési hely szerinti megoszlása határozza meg az összesített megoszlást is.

Iskolai végzettség

A 3. táblázatban a vizsgált képviselők iskolai végzettségének adatait foglaltam össze.

Pártok	2 felsőfokú végzettség	Egyetemi diploma	Nem egyetemi felsőfokú végzettség	Középiskola	Szakiskola	4 középiskolai osztály	Magántanulmányok	Össz.
MSZDP	5,56%	11,11%	5,56%	5,56%	61,11%	5,56%	5,56%	100%
Liberálisok	7,14%	71,43%	14,29%	7,14%	0%	0%	0%	100%
KKP	10,2%	67,35%	10,2%	2,04%	8,16%	0%	2,04%	100%
Kormánypárt	9,38%	71,88%	9,38%	0%	9,38%	0%	0%	100%
Egyéb jobboldal	22,22%	66,67%	11,11%	0%	0%	0%	0%	100%
Delegáltak	5,56%	72,22%	11,11%	0%	11,11%	0%	0%	100%
Városvezetők	0%	100%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
Összesen	8,9%	63,7%	9,59%	2,05%	13,7%	0,68%	1,37%	100%

3. táblázat: A fővárosi politikai elit élccsoportjának legmagasabb iskolai végzettsége

Az adatokból egyértelműen látszik, hogy a budapesti politikai elit ezen vezető csoportja iskolai végzettsége szempontjából magasan képzett (82 százalékuk felsőfokú, 73 százalékuk egyetemi végzettséggel rendelkezett), legtöbbször a „tudáselit”³⁶

³⁶ Fontos megjegyezni, hogy a tudáselit kifejezést itt nem a fogalom eredeti, Kovács I. Gábor által definiált értelmében KOVÁCS I.–KENDE 2006, 99–100. használok, vagyis nem a tudományos intézményrendszer legmagasabb pozícióit betöltő személyeket (ezen belül különösen az egyetemi tanárokat) értem alatta, hanem egyszerűen a magasan iskolázottakat.

tagjának is tekinthető.³⁷ Szembetűnő az is, hogy az egyetemi diplomával rendelkező képviselők kimagaslóan a legnagyobb arányban (az egyetemi végzettséggel rendelkezők 75,5 százaléka, az összes vizsgált képviselő 55 százaléka) jogászok voltak. Megkockáztatható tehát az a megállapítás, hogy a korabeli fővárosi közéletet igen jelentős mértékben jogi végzettségű szakemberek irányították.³⁸ Nem jogász egyetemi végzettségű elittagok ugyanakkor a korszak vezető városházi pártjában, a Keresztény Községi Pártban fordultak elő leginkább, ám a párt diplomás politikusainak 60 százaléka így is jogász volt.

A legiskolázottabb csoport a városvezetőké, hiszen mind a hat elemzésbe bevont politikus egyetemi (jogász)diplomával rendelkezett. Szintén átlag feletti mértékben iskolázottnak tekinthetők a delegált képviselők, a nagy pártokon kívül álló jobboldaliak és a liberálisok csoportjai. A többi csoporthoz képest jóval nagyobb elemszámmal rendelkező nagy jobboldali pártok képviselőinek körében az előbb említett csoportokhoz képest nagyobb arányban fordulnak elő alacsonyabb iskolai végzettségű politikusok. A vizsgált csoportok közül egyértelműen a szociáldemokrata képviselők a legkevésbé iskolázottak³⁹ (ám a korszak országos arányaihoz képest így is jelentősen iskolázottabbnak tekinthető ez a politikuscsoport is).⁴⁰ Az elit élcsoporthoz tartozó MSZDP-s politikusok legnagyobb része szakiskolát végzett, ami a párt társadalmi bázisával, profiljával jól magyarázható.

-
- 37 Nem mellékes az sem, hogy a vizsgált 146 képviselő közül 13-nak (9 százalék) két felsőfokú végzettsége volt, miközben a korszakra jellemző adat, hogy a 25 évnél idősebb népességnek a népszámlálási adatok alapján 1920-ban 1,7, 1930-ban 1,8, 1941-ben – részben a területi visszacsatolások miatt – újra csak 1,6 százaléka rendelkezett felsőfokú végzettséggel. *Magyarország* 1997. Ez a tény is arra utal, hogy az elemzett csoport valóban rendelkezik specifikus elitjellemzőkkel.
- 38 Ez egyrészt amiatt sem meglepő, mert a képviselők egy része a közigazgatásban kezdte pályafutását, majd így került be a budapesti közéletbe. Másrészt elemzésem kifejezett célja volt az országos és a fővárosi politikai elit közös tagjainak körülhatárolása; a korszak országos politikai elitjére – legalábbis az országgyűlési képviselőkre – pedig jellemző adat, hogy a képviselőházi kormánypárti frakció (amely létszáma miatt a teljes országgyűlés arányait meghatározta) tagjainak nagyjából 50 százaléka rendelkezett diplomával (legnagyobb részük jogi végzettséggel), míg a felsőházi tagok 40–45 százaléka-nak volt jogi diplomája. (GYÁNI-KÖVÉR 2006, 244, 247.) Ennek alapján úgy tűnik, hogy a budapesti elitcsoportban az országos politikánál némileg koncentráltabban voltak jelen diplomás és ezen belül jogi végzettségű képviselők, azonban az is látható, hogy a jogász végzettségű képviselők aránya az országos politikában is igen jelentős volt. A jogi végzettségen kívül a leginkább előforduló további diplomás végzettségek az orvosi, a bölcsészeti és a műszaki voltak a vizsgált fővárosi elitcsoport körében.
- 39 Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy az MSZDP rendelkezik a legszínesebb iskolaivégzettség-palettával: a szociáldemokrata politikusok minden általam felállított végzettségi kategóriában jelen voltak. A szociáldemokraták mellett még a KKP-ra jellemző a végzettségi kategóriák széles körű lefedettsége, ami a két politikai alakulat tömegpárti jellegével is összefüggésbe hozható.
- 40 Ezt alátámasztja, hogy a Horthy-korszakban az ország 15 éven felüli népességében még a 8 osztályt befejezők is csupán 11,2, 12,9, illetve 15,1 százalékos arányban fordultak elő az 1920-as, 1930-as és az 1941-es népszámlálás adatai alapján. (*Magyarország* 1997)

A 4. táblázat a vizsgált képviselők külföldön végzett tanulmányait foglalja össze (természetesen a trianoni határokon kívül eső, de egykor Magyarországhoz tartozó területeken folytatott tanulmányokat nem vettem figyelembe a külföldi tanulmányok vizsgálata során, hiszen az elemzésben bemutatott elitcsoport tagjai jellemzően 1920 előtt – akkor még Magyarországon – végezték tanulmányaikat).

Pártok	Külföldi tanulmányok
MSZDP	11,11%
Liberálisok	64,29%
KKP	44,9%
Kormánypárt	50%
Egyéb jobboldal	44,44%
Delegáltak	72,22%
Városvezetők	16,67%
Összesen	45,89%

4. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának külföldi tanulmányai⁴¹

A külföldön folytatott tanulmányok esetében is szembeűnő, hogy ez leginkább a delegált⁴² és a liberális⁴³ képviselőkre jellemző. Ugyanakkor a jobboldali elittagok esetében is kifejezetten gyakori, az ide tartozó politikusok több mint 40 százaléka szintén tanult Magyarországon kívül.⁴⁴ Külföldi tanulmányok legritkább esetben az MSZDP-s politikusok körében fordultak elő, ami összefüggésben van a

41 A százalékos arányok az adott csoportban külföldi tanulmányokat végzettek számát viszonyítják a csoport összelemszámához.

42 Például Eszterházy Móric Oxfordban jogi, Gschwindt Ernő Heidelbergben bölcsészeti, Pompéry Elemér Karlsruhéban műszaki, Schimanek Emil Berlinben szintén műszaki tanulmányokat folytatott. A törvényhatósági bizottságba a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara delegáltjaként bekerült asztalosmester, Nagy Antal szintén tanult külföldi mestereknél is.

43 Megemlítenők Fábíán Béla bécsi jogi, Lázár Miklós bécsi és londoni bölcsészeti, és Sándor Pál drezdai kereskedelmi tanulmányai.

44 A Keresztény Községi Párthoz tartozó politikusok esetében Csepregi Horváth János Bécsben végzett jogi, Csilléry András Münchenben, Berlinben és Breslauban végzett orvosi, Eckhardt Tibor Berlinben és Párizsban végzett jogi, Vass József Rómában végzett teológiai és Wolff Károly Lipcsében, Berlinben és Halléban végzett jogi tanulmányai emelhetők ki. A fővárosi kormánypárti politikusok közül például Glücksthal Samu Bécsben jogot, Kozma Jenő Lausanne-ban jogot, Pözel István Bonnban és Oxfordban jogot, Ugron Gábor Lipcsében és Genfben szintén jogot tanult. A jobboldali politikusok közül kiemelendő még Friedrich István, aki Charlottenburgban műszaki, Berlinben pedig jogi tanulmányokat folytatott.

párt képviselőinek a többi vizsgált csoporthoz viszonyított alacsonyabb iskolai végzettségével is. Némileg meglepő, hogy a hat vizsgált városvezető közül mindössze egy (Huszár Aladár, az 1932–1934 közötti időszak főpolgármestere, aki Genfben jogot hallgatott) tanult a Trianon előtti országhatáron kívül is.

Foglalkozás

Az iskolai végzettséggel természetesen szorosan összekapcsolódik a foglalkozás, ennek megoszlását az 5. táblázatban tekintem át.

	MSZDP	Liberálisok	KKP	Kormány- párt	Egyéb jobboldal	Delegáltak	Város- vezetők	Össz.
Iparos	44,44%	0%	12,24%	0%	0%	11,11%	0%	10,96%
Író/újságíró	11,11%	21,43%	8,16%	6,25%	0%	5,56%	0%	8,22%
Közigazgatási tisztviselő (állam)	0%	0%	12,24%	6,25%	22,22%	27,78%	16,67%	10,96%
Közigazgatási tisztviselő (főváros)	0%	0%	0%	12,50%	0%	5,56%	83,33%	6,85%
Magán- tisztviselő	16,67%	7,14%	4,08%	0%	11,11%	0%	0%	4,79%
Mérnök	0%	0%	8,16%	6,25%	22,22%	5,56%	0%	6,16%
Orvos	0%	0%	6,12%	3,13%	0%	11,11%	0%	4,11%
Pap/lelkész	0%	0%	10,20%	0%	0%	0%	0%	3,42%
Tulajdonos	0%	0%	0%	9,38%	0%	11,11%	0%	3,42%
Ügyvéd	5,56%	42,86%	14,29%	25%	0%	5,56%	0%	15,75%
Ügyvéd + gyógyszerész	0%	0%	0%	0%	11,11%	0%	0%	0,68%
Ügyvéd + köztisztviselő	0%	21,43%	2,04%	15,63%	0%	5,56%	0%	6,85%
Ügyvéd + magán- tisztviselő	5,56%	7,14%	4,08%	3,13%	11,11%	0%	0%	4,11%
Egyéb	16,67%	0%	18,37%	12,50%	22,22%	11,11%	0%	13,70%
Összesen	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

5. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának foglalkozási megoszlása

A táblázat kategóriáit úgy alakítottam ki, hogy lehetőség szerint minél részletesebben ismertethessem az adatokat, azonban az alacsony elemszámú (5-nél kevesebb esettel rendelkező) foglalkozások⁴⁵ összevonása az egyéb kategóriába elkerülhetetlen volt. Amennyiben egy vizsgált személy pályafutása során több foglalkozással is rendelkezett, akkor életrajzában részletes áttekintése alapján döntöttem a foglalkozási kategóriába való besorolásról, illetve néhány érdekes foglalkozáspárt külön kategóriaként megtartottam. A szakmán belüli hierarchiában elért pozíciókat (például ha egy orvos kórházigazgatóként is dolgozott, mint Barla-Szabó József) nem tekintettem külön kategóriának. Bár nem az összes politikusra vonatkozóan, de a foglalkozásra vonatkozó részletes adatokat az 1. mellékletben közlöm.⁴⁶

Ahogy a jogászfölény már az iskolai végzettség bemutatásánál is látható volt, a vizsgált képviselők legnagyobb része (több mint egynegyede) ügyvéd. Jelentősebb foglalkozási csoport még a közigazgatási tisztviselőké (különösen, ha összevonom a fővárosi és állami alkalmazásban álló köztisztviselőket, összességében ebbe a két foglalkozási kategóriába a vizsgált politikusok közel egyötöde tartozik). Számottevő foglalkozási kategória az iparosoké is, ami alapvetően a kategóriának a szociáldemokrata képviselők foglalkozási megoszlásán belüli kitüntetett szerepével magyarázható.⁴⁷ A vizsgálatban körülhatárolt fővárosi elit élcsoport foglalkozási megoszlásáról összefoglalóan megállapítható az értelmiségi foglalkozások döntő dominanciája, a vizsgált politikusok jellemzően kifejezetten magas presztízsű szakmákban dolgoztak (sok esetben politikai pályafutásukkal párhuzamosan).⁴⁸ Ez nem meglepő annak alapján – ahogy a bevezetőben is jeleztem –, hogy vizsgálatom a korabeli fővárosi politikai eliten belül is egy szűk, vezető politikuscsoportot azonosít.

45 Például: gimnáziumi tanár, gyári munkás, rendőr, katonatiszt, vasúti tisztviselő, tanító.

46 A mellékletben terjedelmi okokból csak azokat tüntettem fel, akik esetében az apák végzettségére vonatkozóan is rendelkezésemre állt információ.

47 Az 1920–1930 közötti időszakban a teljes törvényhatósági bizottságban is ezek a foglalkozások voltak a leggyakoribbak a képviselők körében, és az egész testület figyelembe véve is az ügyvédek domináltak, ráadásul arányuk növekvő tendenciát mutatott: 1920-ban 14,6 százalékkal, 1930-ban már 17,4 százalékkal képviseltették magukat. WILDNER 1931, 533., 538., 542. Ugyanakkor látható, hogy az ügyvéd foglalkozású politikusok az elit élcsoportban felülreprezentáltak.

48 A politikai pályafutás és a „civil” szakma gyakorlása párhuzamosan legkevésbé az MSZDP-s politikusokra volt jellemző. Ennek magyarázata lehet, hogy a szociáldemokrata képviselők voltak a legkevésbé iskolázottak, és ennek megfelelően a többi elitcsoportnál jellemzően alacsonyabb presztízsű foglalkozásuk volt. Számukra tehát kedvező lehetőséget jelentett akár az intragenerációs mobilitásra is a politizálás, ennek megfelelően körükben gyakori volt a főállású pártbeli elhelyezkedés és „civil” foglalkozásuk feladása. Ugyanakkor eredeti foglalkozásuk érdekképviselését általában nem adták fel, hanem pártjukban és a szakszervezeti mozgalmában is tanult szakmájukkal összefüggő területen dolgoztak.

Az adatokat a korabeli országos politikai elit foglalkozásszerkezetével összehasonlítva (az iskolai végzettséghez hasonlóan) szintén megfigyelhetők azonos tendenciák a két elitcsoport között: 1920–1939 között a képviselőház kormánypárti frakciójának tagjai körében egyértelmű értelmiségi, illetve államhivatalnoki, valamint birtokos dominancia volt jellemző, továbbá az is általános jelenség volt (különösen a korszak első felében), hogy a képviselők nem főállásban végezték parlamenti munkájukat, egyéb elitpozíciókkal is rendelkeztek, vagyis státuszukat nem a politikában vállalt szerepüknek köszönhették, az csupán megerősítette elitpozíciójukat.⁴⁹

Az is kitűnik, hogy a kutatásba bekerült bizottsági tagok között a legszínesebb foglalkozási palettával a Keresztény Községi Párt képviselői rendelkeztek. Ebben feltehetően szerepe van annak, hogy ez a párt képviseltette magát a legnagyobb mértékben az általam vizsgált csoportban. (Ne feledjük, az MSZDP mellett iskolai végzettség szempontjából is ez a párt mutatta eredményeink alapján a legszínesebb képet.) Ezzel szemben foglalkozás szempontjából a leghomogénebb csoportot a városvezetők alkották (természetesen ez a megfigyelés a csoport kis méretével is összefügg), hiszen közülük öten is budapesti köztisztviselőként dolgoztak pályafutásuk során, egyikük pedig állami köztisztviselő volt.

Érdeemes röviden áttekinteni a többi párt(csoport) esetében is a foglalkozásszerkezeti megoszlást. A szociáldemokraták esetében a már említett iparosfőlény mellett számottevő csoportot jelentett a magántisztviselőké is. A liberális képviselők esetén az ügyvédek döntő főlénye tapasztalható, emellett még az írók/újságírók kategóriája volt jelentősebb. A KKP esetében a már említett sokszínű, viszonylag egyenletes eloszlás volt jellemző, a fővárosi kormánypártban azonban szintén jelentős volt az ügyvédfőlény, és ebben az esetben nagy arányban voltak jelen a köztisztviselői állással rendelkező képviselők is. A nem a nagy pártokhoz tartozó jobboldali képviselők körében a leggyakoribb foglalkozási kategóriák a köztisztviselő és a mérnök voltak. A delegált képviselőkre szintén egyenletesebb eloszlás volt jellemző, a köztisztviselői kategória azonban (a dolog természeténél fogva) ebben az esetben is kiemelkedő aránnyal rendelkezett.

A foglalkozási kategorizálásnál nem szerepeltettem – hiszen ez általában nem főfoglalkozás volt –, de fontos megemlíteni, hogy a vizsgálatba vont 146 személy közül 16 felsőoktatási oktatói címmel is rendelkezett egyéb beosztásai mellett: Barla-Szabó József, Becsey Antal, Berzeviczy Albert, Csilléry András, Ereky Károly, Ernszt Sándor, Harrer Ferenc, Hóman Bálint, Hutyra Ferenc, Kossalka János, Lipták Pál, Papp József, Raffay Sándor, Schimanek Emil, Vass József és Viczián István.

49 GYÁNI-KÖVÉR 2006, 243–245. A kormánypártok korabeli főlénye miatt a teljes országgyűlés foglalkozásszerkezete nem tér el ettől lényegesen.

Az adatok jobb értelmezhetősége érdekében szükséges kitekinteni a dualizmus kori törvényhatósági bizottsági tagok foglalkozási megoszlására is. Ahogy a tanulmány elején jeleztem, 1920 a budapesti politikában is jelentős korszakhatár volt, éles koncepcióváltással (a „keresztény” Budapest programjának meghirdetésével), továbbá a virilizmus fővárosi megszüntetésével. Ezek a változások nyilvánvalóan a várost irányító réteg cserélődését indukálták,⁵⁰ vagyis elmondható, hogy az 1920 előtti és az 1920 utáni városházi elit – ha találtam is példát a két korszak közötti személyi kontinuitásra⁵¹ – jelentősen eltért egymástól politikai gondolkodásmódját, mentalitását, illetve némileg társadalmi bázisát tekintve is. Ugyanakkor az 1873–1920 közötti törvényhatósági bizottságok tagságának foglalkozásszerkezetét és ennek változásait áttekintve az is egyértelmű, hogy a Horthy-kori fővárosi politikai elit szerkezete bizonyos mértékig már 1920 előtt zajló folyamatok eredményeként alakult ki.

Mivel az 1920 előtti korszakra vonatkozóan nem végeztem adatgyűjtést, Horváth J. András adatai⁵² alapján hasonlítottam össze a két korszakot. Figyelembe kellett vennem, hogy míg Horváth J. adatai a dualizmus kori teljes törvényhatósági bizottságokra vonatkoznak, addig az általam vizsgált politikusok egy szűk elit élcsoportot képeznek. Az adatok közvetlen összehasonlítása ezért nem volt lehetséges, csupán a tendenciákra koncentráltam. Az 1873–1920 közötti korszak egyik fontos változása az ügyvédek előretörése a törvényhatósági bizottságban: míg a város-egyesítéskor 43 ügyvéd képviselő volt a közgyűlésben, 1912-ben (ekkor volt utoljára önkormányzati választás a fővárosban 1920 előtt a háború miatt) már 88. Az értelmiségi foglalkozásúak (írók, tudósok, művészek, orvosok, ügyvédek) összességében az 1873–1920 közötti korszakban nagyjából a közgyűlések tagságának egyharmadát alkották (az 1900-as évek elején arányuk a 40 százalékot is meghaladta, utána azonban kissé visszaszorultak). A dualizmus kori közgyűléseket mindvégig az ipari foglalkozásúak dominálták (1873-ban 134, 1912-ben 113 iparos volt a közgyűlés tagja, azonban 1897-ben csak 80-an voltak), de jelentős csoport volt a kereskedőké is, a városegyesítéskor 95, 1912-ben pedig 72 taggal. E két csoport 1920 után egyértelműen visszaszorult korábbi pozíciójához képest (átadva helyét az értelmiségi, valamint hivatalnoki egzisztenciák még erősebb jelenlétének), ami össze-

50 Ez jól látható abból is, hogy míg 1900–1915 között választásonként átlagosan a törvényhatósági bizottság tagságának mindössze 16,8 százaléka cserélődött, addig az 1920-as választáskor a tagok 77 százaléka újonnan került be. WILDNER 1931, 535.

51 Például: Baracs Marcell, Bárczy István, Bódy Tivadar, Botzenhardt János, Bródy Ernő, Gaár Vilmos, Glücksthal Samu, Harrer Ferenc, Kozma Jenő, Szigeti János. Jellemző az is, hogy az 1920-as választásokon a törvényhatósági bizottsági tagságukat megőrző politikusok legnagyobb része a korábbi liberális városvezetés meghatározó alakja volt; képviselői helyüket ugyan többen is meg tudták tartani közülük, de hatalmuk, befolyásuk jelentősen csökkent, ellenzékbe kerültek.

52 HORVÁTH J. 2010, 102.

függ a virilizmus megszűntetésével is. Az 1920 utáni korszakhoz képest további különbség, hogy a dualizmus idején a városi, illetve állami hivatalnokok jelenléte a törvényhatósági bizottságban az 1873–1900 közötti növekedés után 1900–1920 között fokozatosan csökkent.

Társadalmi mobilitás

A foglalkozással szorosan összekapcsolódó kérdés a társadalmi mobilitás elemzése.⁵³ A rendelkezésre álló és elemzett életrajzok hiányosságai⁵⁴ miatt csupán 85 képviselő esetében találtam elérhető adatot az apa foglalkozására vonatkozóan.⁵⁵ A részletes adatokat az 1. mellékletben közlöm. Összességében elmondható, hogy a vizsgált politikai elit élcsoportban nem található intergenerációs státuszvesztő képviselő.⁵⁶ 22 olyan politikus szerepel a vizsgálatban, akik lényegében apjukkal teljesen azonos, vagy csak nagyon kis mértékben eltérő foglalkozást űztek,⁵⁷ 43 képviselő pedig egyértelműen növelte státuszát származási pozíciójához képest. További 20 képviselő esetében részletesebb adatok hiányában nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy történt-e státusznövekedés, vagy csupán családjuk pozícióját őrizték.⁵⁸

Az adatok közül érdemes kiemelni néhány konkrét példát, jellemző karrierutat. A már említett Bódy Tivadaréhoz hasonló, a városházi ranglétra fokozatait bejáró intragenerációs mobilitást valósított meg a korszak városvezetőinek nagy része, így Bárczy István, Sipőcz Jenő, Ripka Ferenc, Borvendég Ferenc, Szendy Károly, Keledy Tibor és Farkas Ákos is. A korabeli Budapest lényegében összes városvezetőjéről megállapítható tehát, hogy jelentős fővárosi közigazgatásbeli tapasztalatokkal rendelkező hivatalnokok voltak, akik pályafutásuk megkoronázásaként érték el polgármesteri, illetve főpolgármesteri tisztségüket. A fővárosi karrier azonban

- 53 A foglalkozási státusz változását tekintem az inter- és az intragenerációs mobilitás egyik legjobb mutatójának, amellett, hogy számolni kell a módszer hiányosságaival is. A hiányosságok közül a legfontosabb, hogy a tevékenységszerkezethez kapcsolódó foglalkozás csupán az egyik fontos – de nem kizárólagos – szegmens a társadalmi pozíciót alakító egyéb dimenziók (vagyon/jövedelmi helyzet, illetve a rang/presztízis) között. A háromtengelyes struktúra helyett (részletesen lásd: GYÁNI–KÖVÉR 2006, 70–112.) tehát a kizárólag a generációk foglalkozási pozíciójának különbségeire épülő mobilitáselemzés tulajdonképpen csak az egyik strukturális tengely mentén való tagozódást veszi figyelembe.
- 54 A történeti elitkutatások során a felmenőkről történő adatgyűjtés nehézségeiről lásd: KOVÁCS I.–KENDE 2006, 114–121. Mivel a kutatás során levéltári adatgyűjtést nem végeztem, a hivatkozott tanulmány részletgazdag, az életpálya több szakaszát figyelembe vevő adatokból kiinduló összetett megközelítésmódjáról, és így egy alaposabb mobilitáskutatásról (a vizsgálat terjedelmi korlátai miatt is) le kellett mondanom.
- 55 A foglalkozási kategóriák összevethetőségének problémája ezekben az esetekben is fennáll.
- 56 Mivel a kutatott képviselők egy szűk elitcsoport tagjai, erre az eshetőségre nem is számítottam.
- 57 Ebben a csoportban sem volt automatikus a státusz átörökítése: figyelemre méltó intragenerációs mobilitást valósított meg például Bódy Tivadar (apja ügyvéd volt), aki 1886-ban helyezkedett el a fővárosi törvényhatóságnál fogalmazódíjnokként, és 1918-ra a polgármesteri tisztségig jutott.
- 58 A pozícióvesztés ezekben az esetekben is nagy valószínűséggel kizárható.

Bódy Tivadarhoz hasonlóan például Sipőcz Jenő esetében sem jelentett feltétlenül felfelé irányuló intergenerációs mobilitást, hiszen Sipőcz apja jogtudósként a Székesfővárosi Árvaszék elnöki tisztségét töltötte be. Keledy Tibor esetében szintén nem állapítható meg egyértelmű státuszemelkedés, apja ugyanis főgimnáziumi tanárként dolgozott. Bódy Tivadaréhoz nagyon hasonló utat járt be az 1918-ra alpolgármesteri tisztségig jutó, és az 1920 utáni főváros politikai életében is aktívan részt vevő (ezzel családja hagyományait követő)⁵⁹ Harrer Ferenc is: 1896-ban helyezkedett el a városházán fogalmazóként, 1911-től már tanácsnok volt, míg 1918-ra a tágabb értelemben vett városvezetés tagja lett. Érdekes megemlíteni Oswald István és Szabóky Alajos karrierútját is: Oswald 1894-től aljárásbíróként kezdett dolgozni, 1909-től a Budapesti Királyi Ítéltábla táblabírója, 1918-tól a Budapesti Királyi Törvényszék elnöke, 1934-től pedig a Kúria elnöke lett. Szabóky 1895-ben a Statisztikai Hivatalnál helyezkedett el, 1917-től aligazgatói, 1920-tól igazgatói tisztséget kapott, a '20-as években pedig helyettes államtitkár és pénzügyminisztériumi osztályvezető, illetve az 1924-ben megalapított Magyar Nemzeti Bank kormánybiztosa lett. Az itt bemutatott intragenerációs mobilitási ívek is világosan rámutatnak, hogy a státusz-átörökítés a bürokratikus ranglétra kialakulásával már korántsem automatikus: a családi háttér inkább a hierarchiában való előrejutás sebességére van hatással, de közvetlenül jellemzően nem juttat pozícióhoz.

Az intergenerációs mobilitást vizsgálva figyelemre méltó, hogy a szociáldemokrata képviselők közül különösen sokan mutattak egyértelmű státuszemelkedést. Farkas Zoltán például szikvízüzem-tulajdonos fiaként lett ügyvéd és politikus, Kertész Miklós tanító fiaként gyári tisztviselő és politikus, Kéthly Anna villanyszerelő lányaként magántisztviselő és a korszak meghatározó baloldali politikusa, Peidl Gyula mészárossegéd fiaként – ha rövid időre is – miniszterelnök, vezető politikus, Peyer Károly porcelángyári munkás fiaként vezető szociáldemokrata parlamenti képviselő, Révész Mihály szabósegéd fiaként újságíró és politikus. Megjegyzendő, hogy az MSZDP társadalmi bázisát figyelembe véve nem meglepő a *homo novus*ok magas aránya a pártban.

A fentebb ismertetett adatok alapján természetesen más pártokban is előfordultak státuszemelkedést mutató politikusok. A KKP-sek közül megemlítendő Fröhvirth Mátyás, aki földműves apa fiaként lett számos katolikus társadalmi szervezet tisztségviselője, újságíró és politikus; Raffay Sándor, aki iparos fiaként lett evangélikus püspök és teológiai akadémiai rendes tanár; továbbá Vass József, aki szintén iparos apa gyermekeként lett pap, egyetemi tanár és népjóléti miniszter.

59 Nagypja szőlő- és házbirtokosként volt a budai képviselőtestület tagja a 19. század közepén, apja, Pál pedig Óbuda első és egyben utolsó polgármestereként a városegyesítés jelentős szereplője, majd virilisként az egyesített főváros törvényhatósági bizottságának is tagja volt 1873–1894 között. HORVÁTH J. 2010, 165–166.

A fővárosi kormánypártban politizálók közül Gaár Vilmos szintén iparos apa gyermekeként lett ügyvéd, illetve kúriai bíró; Kiss Menyhért földműves fiaként újságíró és állami felsőkereskedelmi iskolai tanár; Ripka Ferenc erdészsegéd fiaként fővárosi vállalatok igazgatója, majd főpolgármester. A liberálisok esetében kiemelendő Kabakovits József, aki fodrász apa fiaként lett ügyvéd, illetve törvényszéki bíró; Pakots József, aki iparos fiaként újságíró, illetve író; Rupert Rezső, aki cipész apa gyermekeként vált ügyvéddé. Kiemelendő továbbá a városvezetők közül a szűrszabó apától származó Borvendég Ferenc, valamint Szendy Károly, akinek apja asztalosmester volt. Ennek alapján is látható, hogy a városvezetők közül sem származott valamennyi magas státuszú családból: ezen politikusok számára a fővárosi hivatalnoki pálya kifejezetten felemelkedési lehetőséget, mobilitási csatornát kínált.

Néhány esetben egyértelmű volt, hogy a vizsgált képviselő a foglalkozási mobilitás szempontjából immobilnak tekinthető. Erre példa a KKP-s Csilléry András, hiszen apja ügyvéd, majd táblabíró volt, Csilléry pedig fogorvos, egyetemi oktató, továbbá a Friedrich-kormány népegészségügyi és népjóléti minisztere; Milotay István ügyvéd fiaként lett jogász és újságíró. A fővárosi kormánypártból Glück Frigyes családja vendéglátóipari vállalkozásait örökölte, illetve fejlesztette tovább szállodatulajdonosként; Schmidt Richárd Glückhöz hasonló módon apja malomipari vállalkozását vitte tovább tulajdonosként; Vályi Lajos a Budapesti Királyi Ítéltábla alelnökének fiaként lett jogász és ügyvéd; Zsitvay Tibor pedig a Budapesti Büntetőtörvényszék elnökének gyermekeként lett ügyvéd, nemzetgyűlési elnök és igazságügy-miniszter. A nagyobb politikai tömbökön kívül politizáló, de szintén jobboldali elittagok közül Friedrich István gyógyszerész-gyáros apa fiaként lett mérnök-gépgyáros, illetve neves politikus, miniszterelnök; Martsekényi Imre építész apa gyermekeként szintén építész lett; Tauffer Gábor pedig gyógyszergyár-tulajdonos apja után szintén gyógyszerész, és emellett ügyvéd is lett. A liberálisok közül Baracs Marcell apja ügyvédi hivatását vitte tovább. A delegáltak közül Gschwindt Ernő a család neves, már a 19. században is jelentős szesz- és élesztőgyárát irányította tulajdonos-igazgatóként; Hódossy Gedeon országgyűlési képviselő apa (aki egyben a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke volt) gyermekeként vált orvossá és köztisztviselővé.

Olyan esetekre is található példa, amikor nem lehet egyértelmű megállapításokat tenni az intergenerációs társadalmi pozícióváltozás tekintetében. A KKP-s Petrovác Gyula polgári iskolai tanárképző főiskola igazgatójának fiaként lett építészmérnök, és felső-építőipariskolai tanár; Viczián István honvéd huszárezredes, földbirtokos apa gyermekeként helyettes belügyi államtitkár és egyetemi oktató lett, emellett szintén rendelkezett birtokkal is. A fővárosi kormánypártban politizáló Glücksthal Samu apja kereskedő és hitközségi elnök volt, míg Glücksthal ügyvéd lett (a hitközségében ő is tisztségviselő volt: alelnök, illetve a tanügyi osztály vezetője).

A liberálisok közül Gál Jenő magánzó státuszú apa (aki a kecskeméti törvényhatósági bizottság tagja volt több mint fél évszázadon keresztül) fiaként lett sikeres fővárosi ügyvéd, és a Pesti Izraelita Hitközség elöljáró-helyettese; Lázár Miklós pedig apai ágon orvos, anyai ágon zempléni szőlőbirtokos nagyapja, valamint gyógyszerész apja után lett író, illetve újságíró.

Az 1. mellékletben közölt adatokból az is kitűnik, hogy a szülői nemzedék korántsem volt olyan homogén a foglalkozása szempontjából, mint a kutatott képviselői csoport. Ez nemcsak az apák konkrét foglalkozásaira vonatkozik, hanem a viselt pozícióik presztízsére is, vagyis elmondható, hogy a vizsgálatba bevont fővárosi elittagok rekrutációs bázisa a családi háttér szempontjából meglehetősen széles spektrumot fogott át. A vizsgált elit élcsoportban általános tendencia az értelmiségivé (különösen jogászártelmiségivé) válás a két generáció között.

Felekezeti megoszlás

A vizsgált törvényhatósági bizottsági tagok vallási hovatartozását a 6. táblázat foglalja össze.

Pártok	Római katolikus	Református	Izraelita	Evangélikus	Unitárius	Görög-keleti	Felekezet nélküli	Nincs adat	Össz.
MSZDP	33,33%	5,56%	22,22%	5,56%	0%	0%	5,56%	27,78%	100%
Liberálisok	42,86%	0%	42,86%	0%	0%	0%	0%	14,29%	100%
KKP	67,35%	8,16%	0%	8,16%	0%	2,04%	0%	14,29%	100%
Kormánypárt	46,88%	15,63%	9,38%	9,38%	3,13%	0%	0%	15,63%	100%
Egyéb jobboldal	77,78%	22,22%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	100%
Delegáltak	83,33%	0%	0%	5,56%	0%	0%	0%	11,11%	100%
Városvezetők	33,33%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	66,67%	100%
Összesen	57,53%	8,22%	8,90%	6,16%	0,68%	0,68%	0,68%	17,12%	100%

6. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának vallási megoszlása

A táblázatban – a görögkatolikust leszámítva – valamennyi nagyobb magyarországi egyház feltűnik. (Az unitárius és a görögkeleti felekezethez azonban – a felekezet nélküli kategóriához hasonlóan – csak egy-egy vizsgált politikus tartozik.) A legnagyobb felekezet a törvényhatósági bizottsági elit esetében is egyértelműen a római katolikus (57,5 százalék), a második az izraelita (8,9 százalék, különösen a liberális

pártok tagjainak köszönhetően), ami megfelel a korabeli budapesti felekezeti sorrendnek.⁶⁰ Az izraelitáktól alig marad el a reformátusok csoportja (8,2 százalék), és számottevő még az evangélikus felekezet is 6,2 százalékos arányával. A vizsgált 146 politikus közül 25 esetében nem tudtam meghatározni a felekezeti hovatartozást. Ezek figyelembevételével a maradék 121 képviselő felekezeti megoszlását a korabeli budapesti adatokkal összehasonlítva látható, hogy a vizsgált elit élcsoportban a római katolikusok jelentősen, az evangélikusok enyhén felülreprezentáltak, míg az izraeliták és a reformátusok alulreprezentáltak.⁶¹

Az elemzett csoportok politikusainak felekezeti megoszlását összehasonlítva látható, hogy a római katolikusok legerősebb dominanciája a delegált képviselők körében volt tapasztalható. A katolikusok szintén átlag felett fordultak elő a nagy pártokon kívüli jobboldaliak, illetve a KKP képviselőinek körében. Legkisebb mértékben az MSZDP-sek és a városvezetők tartoztak a katolikus felekezethez. A reformátusok leginkább a nagy pártokon kívülálló jobboldaliak és a fővárosi kormánypárt politikusai között koncentrálódtak, de az átlaggal lényegében megegyező mértékben voltak jelen a KKP-sek körében is. Az izraeliták legnagyobb arányban a liberális pártokat jellemezték, de számottevő volt jelenlétük a szociáldemokrata és a fővárosi kormánypárti politikusok között is. Az evangélikusok átlag feletti jelenléte a két nagy jobboldali pártban volt megfigyelhető. A többi felekezet párt(csoport)okbeli jelenléte az alacsony elemszám miatt nem vizsgálható.

Lakóhelyi megoszlás

Az elemzett források címjegyzékeinek feldolgozása révén rendelkezésre álló adatok alapján érdekes megvizsgálni a korabeli fővárosi elit vezető csoportjának lakóhely szerinti (Budapest kerületei közötti) megoszlását is. A képviselők lakcímeire vonatkozó információkat a 7. táblázatban összesítettem.

Az eddigiek alapján feltűnő lehet, hogy a táblázat marginálisainak összege nem az összes vizsgált képviselő elemszámát, a 146-ot adja vissza. Ennek oka, hogy több politikus esetében azt tapasztaltam, hogy a vizsgált korszak során több különböző lakcímen éltek (tehát néhányszor elköltöztek/megváltoztatták címüket), és így új címeik is bekerültek a kialakított adatbázisba. Mivel egy-egy képviselőhöz több cím is tartozhatott, ezért az összesítő táblázat elemszáma nem egyezik meg a vizsgálatba bevont képviselők elemszámával. Ezt az eljárást azzal magyarázom, hogy itt elsősorban arra keresek választ, vajon a különböző pártokhoz tartozó politikusok jellemzően koncentráltak-e a város valamely pontján, és amennyiben igen, akkor milyen eltérések tapasztalhatók a párt(csoport)ok között. Ha egy politikushoz több lakcím is tartozik, az ebből a szempontból további információt jelent, amit szükséges

60 GERGELY 2010, 62–67.

61 Uo.

figyelembe venni. Ugyanakkor a fent ismertetett megfontolások miatt ebben az esetben nem az eddig használt százalékos arányokat közöltem (hiszen ezek kevésbé lennének értelmezhetők), hanem egyszerűen a címek gyakorisági megoszlását.

Pártok			MSZDP	Liberálisok	KKP	Kormány- párt	Egyéb jobboldal	Delegáltak	Város- vezetők	Össz.
Budai kerületek	1930 után	1	2	3	18	7	2	7	0	39
		2	0	4	5	7	2	2	3	23
		3	0	0	5	1	2	0	0	8
		11	1	0	3	3	1	1	0	9
		12	0	1	0	0	0	0	0	1
Pesti kerületek		4	0	4	14	6	1	6	0	31
		5	4	1	5	5	0	2	0	17
		6	6	10	2	1	4	0	1	24
		7	6	1	5	1	1	3	0	17
		8	6	1	11	6	3	4	2	33
		9	4	0	5	4	0	4	1	18
		10	1	0	3	0	0	0	0	4
	1930 után	13	0	0	0	0	0	0	0	0
		14	1	0	1	0	0	0	0	2
Budapesten kívül			0	0	0	3	3	3	0	9
Összesen			31	25	77	44	19	32	7	235

7. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának lakóhely szerinti megoszlása

A lakcímadatok alapján elmondható, hogy az elemzésbe bevont politikusok lakcímei közül 156 (66 százalék) volt pesti, míg 79 (34 százalék) budai. Amennyiben nem feltételezem, hogy a Duna két partján a lakcímváltoztatások gyakorisága eltért (és ennek feltételezésére nem látok indokot), akkor valószínűsíthető, hogy ezek az arányok lényegében megfelelnek a vizsgált elit élcsoport két part közötti megoszlásának. A lakcímmegoszlást kerületi⁶² bontásban áttekintve látható, hogy a képviselők lakóhelye leggyakrabban az I., II., IV., VI. és a VIII. kerületben (vagyis a budai kerületekben, a pesti belvárosban és Józsefvárosban) volt. Ezek közül az első három a vizsgált időszakban a város kifejezetten magas presztízzsel rendelkező területét jelentette, de

62 A korabeli kerületi beosztás nem teljesen egyezett meg a maival: a IV. kerület például a belpesti város-magot jelöli.

az utóbbi kettőnek is voltak olyan területei (például a józsef-városi Palotanegyed) – a városközponthoz közelebb eső részeiken –, amelyek szintén előkelő városrészeknek számítottak.⁶³

A képviselők lakcímeinek megoszlását pártonként elemezve látható, hogy az egyes párt(csoport)ok politikusainak lakóhelyei némileg eltérő módon helyezkedtek el a város kerületeiben. A szociáldemokrata képviselők leggyakrabban a pesti oldalon, a VI., VII., VIII. kerületben éltek. A liberális elittagok lakóhelyei kiugró mértékben a VI. kerületben koncentrálódtak, de jelentős részük élt Budán is. A kereszténypártiak lakóhelye legtöbbször az I., IV. és VIII. kerületben volt. A fővárosi kormánypártiak egyenletesebb eloszlást követtek, esetükben a legjellemzőbb I., II., IV., V. vagy VIII. kerületi lakóhely nagyjából azonos gyakoriságú volt. A nagy pártokon kívül álló jobboldali képviselők esetében nem lehet olyan kerületeket azonosítani, ahol a többi városrészhez képest jelentősebben koncentrálódtak volna a vizsgált politikusok. A delegált képviselők lakcímeinek megoszlása sem tér el jelentősen az egyenletes eloszlástól, de az azért megállapítható, hogy ezek a képviselők legtöbbször az I. és a IV. kerületben laktak. A városvezetők lakcímei szintén nem mutatnak erős városrészi koncentrációt. Megjegyzendő még, hogy a Budapesten kívül lakcímmel rendelkező képviselők kivétel nélkül rendelkeztek fővárosi lakcímmel is.

Pártok	Telefonnal rendelkezik
MSZDP	88,89%
Liberálisok	85,71%
KKP	89,8%
Kormánypárt	90,63%
Egyéb jobboldal	88,89%
Delegáltak	83,33%
Városvezetők	100%
Összesen	89,04%

8. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportja lakásainak telefonnal való ellátottsága

A lakóhely szerinti megoszlást elemezve két hatás is feltűnő: egyrészt látható, hogy a vizsgált politikusok – nem meglepő módon – elsősorban a főváros magas presztízzsel rendelkező, elit kerületeiben koncentrálódtak. Ugyanakkor úgy tűnik, a nagyobb párt(csoport)ok tagjainak lakóhelyi megoszlása bizonyos mértékig követte

63 IGNÁCZ 2013, 124–127.

a pártokra leadott szavazatok jellemző területi megoszlását. A liberális szavazók ugyanis az V–VI–VII. kerületekben mutattak tömbösödést, míg a jobboldal a belső-budai, belvárosi, illetve belső-józsefvárosi és belső-ferencvárosi területeken szerepelt a legjobban, az MSZDP bázisát pedig a városközponttól távolabb eső pesti területek alkották.⁶⁴

A feldolgozott címjegyzékekben feltüntetett telefonszámok alapján elemezni tudtam azt is, hogy a képviselők mekkora része rendelkezett a korszakban korántsem általános kommunikációs eszközzel.⁶⁵ A megvizsgált 146 személyből 130-nak (89 százalék) volt telefonja a lakásán, ami kimagasló arány. A telefonnal felszerelt lakások adatai szintén azt erősítik, hogy a vizsgált csoport nem csupán politikai döntéshozó szerepe miatt tekinthető elitcsoportnak, hanem egyéb tekintetben is kiváltságos helyzetben volt a korabeli társadalomban. Érdekes, hogy ebben a vonatkozásban a különböző párt(csoport)ok tagjai között lényegében nem tapasztalhatók különbségek.

Társadalmi részvétel, multipozicionalitás⁶⁶

Vezető tisztségek

Miután részletesen ismertettem az általam körülhatárolt fővárosi elitcsoport társadalmi hátterét, érdemes kitérni arra is, hogy a vizsgálatba bevont képviselők a politikai vezető szerepen (vagyis törvényhatósági bizottsági és parlamenti munkájukon) kívül egyéb módokon is meghatározhatták a közéletet, hiszen a politikai élet irányítása mellett a társadalmi élet más területein is rendelkeztek elitpozíciókkal. A képviselők életpályájának vizsgálata során szembeötlő volt, hogy mind szakmai tevékenységük és eredményeik, mind közéleti-társadalmi, egyházi tisztségeik révén is megfelelnek az elit sokféleképpen értelmezhető definíciójának – nem tekinthetők pusztán politikai elitnek.⁶⁷ Ez egyáltalán nem különleges jelenség, az elitek sokszor megfigyelhető, jellegzetes tulajdonsága a multipozicionalitás. A társadalom magas presztízű szerepei gyakran vonzzák egymást, hajlamosak a tömbösöedésre.

64 IGNÁ CZ 2007, 215–217.

65 Egy 1926-ra vonatkozó statisztika alapján Budapesten 100 személyre mindössze 5 telefon-előfizetés esett. FRISNYÁK 2008, 25.

66 A fejezetben a multipozicionalitás kifejezést az eredeti, Lengyel György által bevezetett jelentésénél tágabb értelemben használom: nem a két világháború közötti magyar gazdasági elit egyszerre több vezető gazdasági pozícióval rendelkező tagjait, hanem egyszerűen a különböző társadalmi színtereken betöltött vezető tisztségek halmozását értem alatta, nem csupán a gazdasági elitre alkalmazva a szak kifejezést. LENGYEL 1993, 35.

67 Az elit értelmezési lehetőségeiről lásd: TAKÁCS 1998.

Ebben a fejezetben tehát a képviselői életrajzokból készített adatbázis alapján különböző szempontok mentén azt illusztrálom, hogy az elemzett csoport korántsem pusztán törvényhatósági bizottsági szerepe kapcsán volt Budapest életének irányítója. Természetesen az életrajzok alapján összegyűjtött tisztségek nem tekinthetők azonos társadalmi súlyúaknak, mégis, mindegyik alkalmas lehetett arra, hogy a tisztséget viselő személy valamilyen formában érvényesítse akaratát, meghatározza társadalmi környezetét.⁶⁸

Pártok	Állami vezető tisztség	Vidéki városi/megyei vezető tisztség	Fővárosi vezető tisztség
MSZDP	16,67%	5,56%	5,56%
Liberálisok	7,14%	21,43%	0%
KKP	22,45%	10,20%	6,12%
Kormánypárt	21,88%	34,38%	12,50%
Egyéb jobboldal	33,33%	22,22%	0%
Delegáltak	38,89%	27,78%	11,11%
Városvezetők	33,33%	50%	83,33%
Összesen	23,29%	20,55%	10,27%

9. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának vezető tisztségei a közigazgatásban

Először a vizsgált elit élcsoport közigazgatási/államigazgatási pozícióit veszem sorra. Vezető állami tisztséget viselőnek azokat a politikusokat tekintetem, akik pályafutásuk során valamikor (sok esetben még a dualizmus alatt) betöltötték a következő tisztségek valamelyikét: államtitkár, miniszter, kormánybiztos, miniszterelnök, házelnök. Vidéki vezető tisztségek közé a helyi közigazgatás és politika irányító pozícióit (például polgármester, főjegyző), illetve a megyék, valamint a vidéki városok törvényhatósági bizottságaiban való tagságot soroltam. Fővárosi vezető tisztségviselők alatt pedig a városházi adminisztráció vezető állásait betöltőket (ügyosztályvezetők, tanácsnokok), a budapesti közigazgatási hivatalok vezetőit, és a törvényhatósági bizottság különböző ügykörökkel foglalkozó szakbizottságainak elnökeit értem.

A 9. táblázat alapján megállapítható, hogy vezető állami tisztségeket a vizsgált politikusok 23,3 százaléka, vezető vidéki tisztségeket 20,55 százalékuk, vezető fővárosi tisztségeket pedig 10,3 százalékuk viselt pályafutása során. Ez utóbbi adat arról tanúskodik, hogy az elemzésbe bevont törvényhatósági bizottsági képviselők

68 Fontos megjegyezni, hogy a társadalmi-közéleti és a politikai tisztségek nem állíthatók kizárólagos ok-okozati kapcsolatba, inkább folytonos dinamikus kölcsönhatás áll fenn közöttük. Az egyes szférákban való előrelépés sokszor indukálja a társadalmi élet egyéb szegmenseiben is a felemelkedést.

nagy része nem a fővárosi közigazgatásban dolgozott. (Erre a tényre a foglalkozások elemzésekor is fény derült már.) Feltűnő viszont, hogy a városvezetők milyen nagy arányban rendelkeztek egyéb budapesti vezető pozíciókkal: esetükben az életrajzok áttekintése alapján is arra lehet következtetni, hogy tipikusan a városi hivatalok révén, illetve a városháza ranglétráján egyre magasabbra kapaszkodva jutottak el a polgármesteri vagy a főpolgármesteri címhez, szabályos karrierutat bejárva.

A párt(csoport)okat összehasonlítva látható, hogy vezető állami tisztségeket legnagyobb arányban a delegált törvényhatósági bizottsági tagok viseltek. Mivel a nem választott tagság intézményét szabályozó törvény szerint delegált tagok egy része állami tisztségénél fogva,⁶⁹ lényegében kormánykinevezés révén kapta törvényhatósági bizottsági mandátumát, ez az eredmény természetes. Vidéki vezető tisztségekkel szintén a városvezetők csoportja rendelkezett legnagyobb arányban, és jelentősen az átlag feletti mértékben volt vidéki vezető pozíciója a fővárosi kormánypárti elittagoknak is.

Pártok	A Fővárosi Közmunkák Tanácsának tagja	A Törvényhatósági Tanács tagja
MSZDP	0	16,67%
Liberálisok	0	21,43%
KKP	4	18,37%
Kormánypárt	4	31,25%
Egyéb jobboldal	0	11,11%
Delegáltak	1	0%
Városvezetők	0	33,33%
Összesen	9	19,18%

10. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának jelenléte a Fővárosi Közmunkák Tanácsában és a Törvényhatósági Tanácsban

A 10. táblázat alapján a vizsgált elittagoknak a korszak fővárosi közéletében, politikájában kiemelkedő szereppel bíró testületeiben való részvételét elemzem. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa az 1873-as városegysítés kapcsán létrehozott testület volt, amelynek fő feladata a városrendezési kérdések koordinálása (és így egy egységes városfejlesztési program feltételeinek megteremtése), amelyhez hatósági ellenőrző jogkörök is társultak.⁷⁰ Joggal állítható, hogy a korszak

69 1930: XVIII. tc. 11. §

70 Közmunkatanács, http://fond.bparchiv.hu/lny_ffcs_02.html

Budapestjének fejlődésére, a városszerkezet és a városkép alakulására döntő hatással bíró testület tagjai nagyon jelentős befolyással rendelkeztek a főváros életében. A testület 18 tagból állt, ebből kilencet a fővárosi törvényhatósági bizottság delegálhatott. A tagokat kilenc évre választották, de nem egyszerre, hanem háromévenként cserélődött hat-hat tag.⁷¹ A vizsgált időszakban a potenciálisan bekövetkező tagcserék ellenére várható alacsony elemszám miatt ebben az esetben nem a százalékos arányt, hanem az elemszámokat adtam meg a táblázatban. Látható, hogy a vizsgált elit élcsoporthoz kilenc képviselő is tagja volt a Közmunkatanácsnak. Ez, ahogy az előbb jeleztem, a tagcserék és a tagság időtartama miatt nem jelenti azt, hogy az összes korabeli, főváros által delegált tag szerepel a körülhatárolt elitcsoportban, az viszont megállapítható, hogy a testület jelentős számú tagja tartozott a vizsgált képviselők közé. A testület szerepéből következően nem meglepő, hogy a Közmunkatanács tagjai a vizsgált csoporton belül döntően a Horthy-korszak budapesti politikáját domináló két nagy jobboldali pártból kerültek ki.

A Törvényhatósági Tanács 1930. évi létrehozása a fővárosi autonómiát korlátozó kormányzati törekvések sorába illeszkedett. A tanács a törvényhatósági bizottság jogköreinek egy részét kapta meg szűkebb körű (törvényhatósági bizottsági tagokból álló) végrehajtó szervként. A tanács 1934-ig – a következő kormányzati központosító intézkedésekig – működött.⁷² A rövid fennállási időszaka ellenére tagsága – a tanács funkciójából adódóan – vizsgálatom szempontjából igen jelentős. Ebben az esetben a nagyobb elemszámok jobb összehasonlíthatósága miatt ismét a százalékos arányokat közlöm. A vizsgált politikusok nagyjából egyötöde vett részt a tanács munkájában. Ez azt jelenti, hogy az elit élcsoporthoz tagjai erősen felülreprezentáltak voltak a tanácsban, hiszen a testület 26 tagú volt,⁷³ ami az 1930–1934 közötti törvényhatósági bizottság méretének (229 fő)⁷⁴ nagyjából csupán 11 százaléka. Jelentősen átlag feletti arányban a vizsgált párt(csoport)ok tagjai közül a városvezetők csoportja,⁷⁵ valamint a fővárosi kormánypárt képviselői voltak Törvényhatósági Tanács-tagok.

71 A háromévente sorra kerülő választás előtt a kilépő tagokat sorsolták, de lehetőség volt az újrválasztásra is. A pontos szabályozást lásd: 1870: X. tc. 11–12. §.

72 1930. évi XVIII. törvénycikk indokolása Budapest székesfőváros közigazgatásáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000018.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49>

73 1930: XVIII. tc. 45. §.

74 IGNÁZ 2007, 220.

75 A polgármesterek hivatalból tagok voltak. Lásd: 1930: XVIII. tc. 45. §.

Pártok	Pártbeli vezető tisztség	Egyházi tisztség
MSZDP	77,78%	0%
Liberálisok	71,43%	14,29%
KKP	59,18%	18,37%
Kormánypárt	43,75%	31,25%
Egyéb jobboldal	44,44%	0%
Delegáltak	0%	5,56%
Városvezetők	16,67%	0%
Összesen	49,32%	15,07%

11. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának saját párton belüli vezető-, illetve egyházi tisztségei

A 11. táblázatban a vizsgált elittagok pártvezetői szerepköreit, illetve egyházi tisztségeit foglaltam össze. Összességében a párt(csoport)ok tagjainak nagyjából fele viselt valamilyen vezető tisztséget azokban a pártokban,⁷⁶ amelyekben politikai tevékenységét kifejtette. Itt nem csupán az országos vagy fővárosi pártvezetésben való részvételt vettem figyelembe, hanem a kerületipártszervezet-vezetőket is. Látható, hogy legnagyobb mértékben a szociáldemokrata politikusok vállaltak pártjukban vezető tisztségeket, de jelentősen átlag feletti mutatóval rendelkeztek a liberális és a KKP-s képviselők is.

Egyházi (egyházközségi, hitközségi, presbitériumi) tisztségeket a vizsgált elit élcsoport tagjainak 15 százaléka töltött be. Ez a fajta szerepvállalás a két nagy jobboldali párt képviselőire volt jellemző átlag feletti mértékben (különösen a kormánypártiakra), de a liberális politikusok is közel az átlagnak megfelelő mértékben rendelkeztek ilyen tisztségekkel.

Szervezeti/egyesületi koncentráció

Az itt következő alfejezetben azt vizsgálom, hogy melyek voltak azok a társadalmi egyesületek, intézmények, szervezetek, ahol az elemzett elit élcsoport több tagja nagyobb számban, együtt volt jelen. Ahogy a bevezető fejezetben is utaltam rá, ezek a szervezetek/intézmények bizonyos értelemben az elittagok közötti kapcsolattartás színhelyeiként is értelmezhetők. Azt azonban rögzítenem kell, hogy jelen munkám fókuszja és terjedelmi korlátai ezeknek a potenciális kapcsolatoknak érdemi elemzését nem tették lehetővé, ehhez ugyanis beható módon kellett volna tanulmányozni az egyes szervezetek/egyesületek működését, illetve a bennük szerepet vállaló

⁷⁶ Ahogy a pártmegoszlásról szóló fejezetben is jeleztem, a korszak pártszerkezete nem volt teljesen szilárd, kisebb átalakulások, és a képviselők „vándorlása” is megszokott volt.

képviselők pontos szerepét. A kutatás keretei között a potenciális kapcsolatokra tudom csupán felhívni a figyelmet. Ugyanakkor a képviselői multipozicionalitás vizsgálata szempontjából azon legfontosabb szervezetek azonosítása is eredmény, amelyeken – mint kapcsolati színtereken – keresztül a vizsgált politikuscsoport irányító, akarátérvényesítő, a korszak társadalmának működésmódját befolyásoló képessége kiteljesedett.

A 12. táblázat azt a 32 társadalmi egyesületet, intézményt, szervezetet (és fő profiljukat, a szervezeti jellegükre vonatkozó információt) tartalmazza, amelyekben legalább négy vizsgált elittag politikus szerepet vállalt az elemzett korszak során. A 2. mellékletben szervezetenként közlöm, hogy az adott intézményben mely politikusok voltak jelen.

33-as Országos Bizottság	parlamenti bizottság
Baross Szövetség	szakmai egyesület (kereskedő-iparos)
Bírói és Ügyvédi Vizsgálóbizottság	szakmai testület
BSZKRT igazgatóság, felügyelőbizottság	fővárosi vállalat
Budapesti Izraelita Hitközség (vezetőség)	vallási testület
Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara	szakmai testület
Budapesti Polgári Lövészegylet	sportegyesület
Budapesti Ügyvédi Kamara	szakmai testület
Budapest-Szentlőrinci HÉV	közlekedési vállalat
Ébredő Magyarok Egyesülete	közéleti egyesület
Interparlamentáris Unió	nemzetközi szervezet
Katolikus Népszövetség	közéleti egyesület
Keresztény Nemzeti Liga	közéleti egyesület
Magyar Jogászegylet	szakmai testület
Magyar Mérnök- és Építész Egyesület	szakmai testület
Magyar Nemzeti Bank	pénzügyintézet
Magyar Városok Országos Szövetsége	érdekképviselői szervezet
Magyarországi Munkások Gyermekbarát Egyesülete	társadalmi egyesület
Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége	érdekképviselői szervezet
Népszava	újság
Országos Idegenforgalmi Tanács	szakmai testület
Országos Ipartanács	szakmai testület
Országos Kaszinó	társadalmi egyesület
Országos Központi Hitelszövetkezet	pénzügyintézet
Országos Magyar Képzőművészeti Társulat	szakmai egyesület

Országos Takarékosági Bizottság	szakmai testület
Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI)	állami biztosító
Országos Testnevelési Tanács	szakmai testület
Szakszervezeti Tanács	szakszervezeti koordináló szervezet
Székesfővárosi Elektromos Művek	fővárosi vállalat
Szent István Akadémia	tudományos társaság
Társadalmi Egyesületek Szövetsége	társadalmi egyesület

12. táblázat: Azon legfontosabb intézmények, szervezetek, egyesületek, amelyekben a fővárosi politikai elit élcsoportha leginkább képviseltette magát

Mint látható, az összegyűjtött lista szervezeti jelleg és profil szerint sokszínű, ugyanakkor a szakmai szervezetek/testületek, állami/fővárosi vállalatok/intézmények, társadalmi egyesületek dominanciája nyilvánvaló.

Egyéb elitsajátosságok

Az alfejezetben a vizsgált elit élcsoportha sajátosságait (kitüntetésekkel való rendelkezés és publikációs tevékenység) mutatom be, amelyek szintén értelmezhetők az elitstátusz indikátoraiként.

Pártok	Publikációs tevékenység	Kormányfőtanácsos ⁷⁷	Közeleti kitüntetés	Szakmai kitüntetés
MSZDP	88,89%	0%	38,89%	5,56%
Liberálisok	78,57%	7,14%	7,14%	0%
KKP	57,14%	20,41%	44,90%	38,78%
Kormánypárt	46,88%	28,13%	59,38%	25%
Egyéb jobboldal	77,78%	22,22%	88,89%	66,67%
Delegáltak	61,11%	11,11%	94,44%	55,56%
Városvezetők	50%	33,33%	66,67%	0%
Összesen	62,33%	17,81%	53,42%	30,14%

13. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoporthának egyéb elitsajátosságai

⁷⁷ A kitüntető címet Horthy Miklós kormányzó alapította 1922-ben a korábban a király által adományozott udvari tanácsosi, illetve királyi tanácsosi címek helyettesítésére. Megszólítása „méltóságos” volt. A kitüntetettek szakmai kérdésekben kötelezve voltak a kormányzati döntések megalapozásának tanácsadói támogatására. (WEICHERT 1936, 9.)

Ebben az esetben publikációs tevékenység alatt egyaránt értem a napilapokba való cikkírást és a tudományos tevékenységet. A publikációs tevékenység jelentősége elemzésem szempontjából nyilvánvaló, hiszen a politikusok azáltal, hogy elképzeléseiket nagyközönség elé tárták, egyben biztosították is azt, hogy ezek a gondolatok – a közvélemény formálása által is – közelebb kerüljenek a gyakorlati megvalósuláshoz.⁷⁸ Látható, hogy a vizsgált elit élcsoporthoz 62,3 százaléka élt is ezzel a lehetőséggel. Különösen feltűnő, hogy a szociáldemokrata politikusok milyen nagy arányban publikáltak: az elemzésbe bekerült MSZDP-sek közel 90 százaléka rendszeresen írt cikkeket a párt lapjába, a *Népszavába*.⁷⁹

A kitüntetések vizsgálata példát ad arra, hogy a Horthy-kori fővárosi politikai elit vizsgálatomban meghatározott élcsoporthoz a – korábban már említett – háromtengelyes társadalomszerkezet rang- és presztízstengelye szempontjából is rendelkezett az elitet azonosító jellemzőkkel. A kitüntetések emellett definíciószerűen, hétköznapi értelemben is indikátorai az elitjellemzőknek, mivel adományozásuk által az adományozó közösség ismeri el kiemelkedő tagjait.

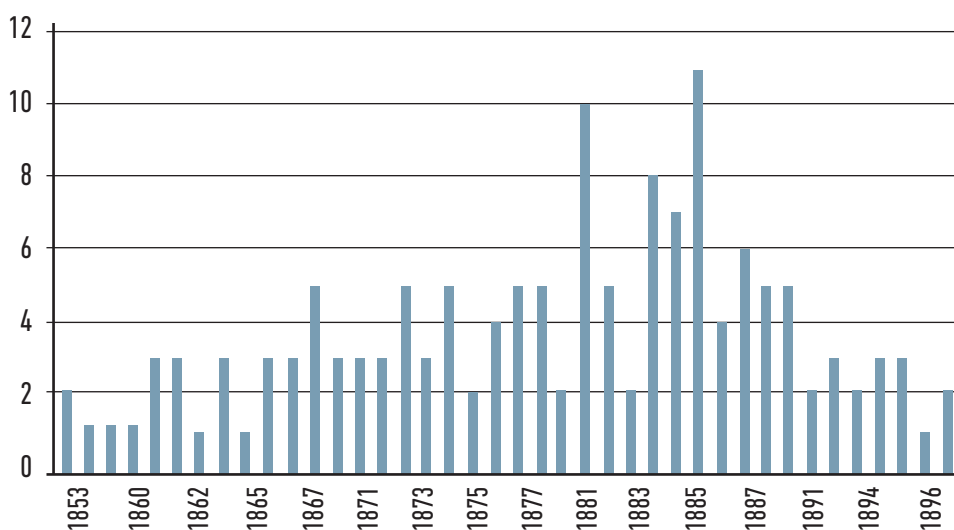
Kormányfőtanácsosi címmel a vizsgált elit élcsoporthoz 17,8 százaléka, szakmai kitüntetéssel 30,1 százaléka, közéleti kitüntetés(ek)kel pedig 53,4 százaléka rendelkezett. A párt(csoport)okat összehasonlítva látható, hogy kormányfőtanácsosok a legnagyobb arányban a fővárosi kormánypárti politikusok és a városvezetők között fordultak elő, de a többi jobboldali csoportban is átlag feletti az arányuk. Közéleti kitüntetéssel legnagyobb arányban a delegált képviselők, valamint a nagy pártokon kívül álló jobboldali politikusok rendelkeztek, de átlag feletti arányban fordultak elő kitüntetett politikusok a városvezetők és a fővárosi kormánypárti képviselők körében is. Szakmai elismerésekben legnagyobb mértékben szintén a nagy pártokon kívül politizáló jobboldaliak részesültek, és átlag feletti arányban fordultak elő szakmájukban kitüntetettek a delegált és a keresztény községi párti képviselők körében is. A delegált tagok magas részesedése jól magyarázható azzal, hogy esetükben a törvényhatósági bizottságba való bekerülés egyik szempontja eleve a társadalmi tekintély, presztízis volt. A kitüntetésekben való részesedést elemezve feltűnő, hogy az ellenzéki politikusok – különösen a liberálisok – jóval kevésbé rendelkeztek ilyen típusú elismerésekkel.

⁷⁸ Figyelembe kell venni azt is, hogy a Horthy-korszak jelentős részében a tömegkommunikációt nagymértékben a nyomtatott sajtó uralta.

⁷⁹ Ahogy az az előző, multipozicionális jelenléttel foglalkozó alfejezetből is látható, sokan közülük munkatársai is voltak a lapnak egyéb tisztségeik mellett.

Nemzedéki ciklus, születési évek

A képviselők születési évszámainak gyakorisága alapján ellenőrizhető, vajon a bevezetőben említett Illés Iván-féle, nemzedéki ciklusokra vonatkozó hipotézis érvényesül-e az általam vizsgált budapesti politikusok esetében. Bár az 1. ábrán látható egy kiugrás a gyakorisági megoszlásban az 1880-as évek első felében, mivel a vizsgált időintervallum (a Horthy-korszak) – és ebből következően a születési évszámok intervalluma is – rövid, ezért a ciklikussággal kapcsolatos következtetések levonására az adatok nem elégségesek. Az viszont megállapítható, hogy ha létezett is valamiféle ciklikusság a törvényhatósági bizottság szűk elitjének születési évei vonatkozásában, akkor a ciklus hullámhegyei kissé eltolódva, némi lemaradással követték az országos politikai elit Illés által azonosított ciklusait, hiszen a csúcs a fővárosi politikusok esetében nem az 1870-es évek közepére, hanem az 1880-as évek elejére esne. (Mivel adataim amúgy sem teszik lehetővé a ciklikusság azonosítását, annak elemzésétől ehelyütt eltekintek, vajon az 1880-as évek első felében született törvényhatósági bizottsági tagok az egymáshoz közel eső születési dátumaikon túl mutattak-e valójában valamiféle nemzedéki sajátosságot.)

1. ábra: A születési évek gyakorisága a fővárosi politikai elit élcsoportjában (darabszám)

Pártok	Medián születési év ⁸⁰
MSZDP	1885
Liberálisok	1878,5
KKP	1878
Kormánypárt	1880
Egyéb jobboldal	1884
Delegáltak	1872,5
Városvezetők	1885
Összesen	1880

*14. táblázat: A fővárosi politikai elit élcsoportjának
párt(csoport)onkénti medián születési éve*

A születési évekre vonatkozó leíró statisztikákat áttekintve elmondható, hogy a Horthy-korszak fővárosi politikai elitjének élcsoportját 1853 és 1898 között született politikusok alkották. A születési évek mediánja 1880. A 14. táblázat alapján a szociáldemokrata és a nagy pártokon kívüli jobboldali képviselők, valamint a városvezetők a teljes vizsgált csoport egészéhez viszonyítva némileg fiatalabbak voltak a korszak egészét tekintve, míg a delegált tagok jellemzően idősebbek. A liberális, keresztény községi párti és fővárosi kormánypárti politikusok születési éveinek mediánja nagyjából megegyezik a teljes csoport mediánjával.

Összefoglalás

Elemzésem tapasztalatai alapján elmondható, hogy a bevezetésben ismertetett kritériumokat alkalmazva sikerült körülhatárolni a Horthy-korszak budapesti közéletének egy olyan csoportját, amely társadalmi hátterét és egyéb sajátosságait tekintve is úgy tűnik, jogosan tekinthető a városi politika kiemelkedő, vezető halmozának. Az így kiválasztott képviselők többsége saját pártjának, a korszak fontos intézményeinek, társadalmi egyesületeinek/szervezeteinek vezetői közé tartozott, és valóban a budapesti politika „csúcsán” helyezkedett el.

A képviselők pártmegoszlása alapján megállapítható volt, hogy a korszak fővárosi politikájára jellemző jobboldali – különösen keresztény párti – túlsúly a vizsgált elit élcsoportban is érvényesült, miközben az ellenzéki képviselők a budapesti politika „csúcsán” belül alulreprezentáltak voltak.

Látható volt, hogy iskolai végzettség tekintetében a vizsgált elittagok jelentős része magasan képzett, döntően jogászdiplomával rendelkező értelmiségi volt.

80 Mivel nem egy konkrét időpontot, hanem egy korszakot vizsgállok, ezért indokoltabbnak láttam az átlagéletkor helyett a születési évek mediánját feltüntetni.

Legnagyobb részük ennek megfelelően ügyvédi, köztisztviselői állásokban dolgozott. Az elit élcsoporthoz felekezeti megoszlását vizsgálva kitűnt, hogy a római katolikusok felülreprezentáltak voltak körükben, a felekezetek méret szerinti sorrendje viszont megfelelt a korabeli fővárosi adatoknak. A képviselők lakóhelyi megoszlása alapján a legfontosabb következtetésem az volt, hogy az elittagok jellemzően a város magas presztízsű kerületeiben koncentráálódtak, illetve némi hasonlóság mutatkozott a pártok szavazatarányainak kerületi megoszlása és az egyes párt(csoport)okhoz tartozó politikusok lakcímeinek kerületenkénti megoszlása között.

A multipozicionalitás különböző szempontok szerinti vizsgálata alapján kimutattam, hogy az elemzés során körülhatárolt elit élcsoporthoz tagjai számos olyan attribútummal rendelkeztek, amelyek lehetővé tették, hogy ezek a politikusok valóban a korszak fővárosi közéletének vezetői, irányítói legyenek. Emellett azonosítottam olyan intézményeket, szervezeteket, társadalmi egyesületeket, amelyekben a vizsgált képviselők kisebb csoportjai együtt voltak jelen (sok esetben vezető pozíciókat betöltve). Azt azonban, hogy ezek a közös szervezeti tagságok milyen szerepet játszottak a politikusok közötti kapcsolatokban, nem tudtam megvizsgálni, mert ehhez egy jóval részletesebb, a szervezetek működését is alaposan feltáró adatgyűjtésre lenne szükség.

Érdemes kitérni még arra a kérdésre, hogy a vizsgálatban meghatározott elit élcsoporthoz mennyire tekinthető homogénnek. Az elemzett szempontok alapján úgy tűnik, hogy – a legkevésbé sem meglepő módon – a párt(csoport)ok között a legnagyobb különbség a szociáldemokraták és a többi csoport között mutatkozott. Az MSZDP-s képviselők társadalmi hátterüket, rekrutációs bázisukat tekintve jelentősen eltértek a fővárosi politika összes többi reprezentánsától. A párt hagyományait, történetét és szavazóbázisát figyelembe véve ez a különbség természetesnek tekinthető. Ez a cezúra abban a tekintetben is szembetűnő, hogy míg az egész vizsgált korszak uralkodó politikai irányzata a kommünnel szemben határozta meg önmagát,⁸¹ és a vizsgált elittagok 30,1 százaléka 1919-ben az ellenforradalom mozgalmainak aktív résztvevője volt, a szociáldemokrata politikusok közül jó néhányan jelentős szerepet töltöttek be a Tanácsköztársaságban. Bár a város irányításában a Horthy-korszakban adminisztratív eszközök által is korlátozva, tényleges társadalmi súlyuknál jóval kisebb mértékben vehették ki a részüket – részben ez is magyarázza a vizsgált elit élcsoporthoz belüli alulreprezentáltságukat –, pártjukon belül mégis egyértelmű, hogy vezető szerepük volt, amit az is bizonyít, hogy az 1945-ben, a jelentősen megváltozott körülmények között újrászerveződő, és elitváltáson átesett fővárosi intézményekben már jellemzően vezető tisztségekhez

81. Ebben a tekintetben a vizsgált elitcsoporthoz belül a városházi politikát irányító jobboldal és a liberális politikusok álláspontja között nem volt lényeges különbség.

jutottak. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott a Horthy-korszak fővárosi politikájában szerzett tapasztalatuk is.

Fontos megjegyezni még, hogy ennek a kutatásnak a keretei között elsődlegesen a képviselők nyilvános életrajzi adatok alapján rekonstruált társadalmi hátterére koncentráltam, a csoportba tartozó személyek egyéni életpályáinak, politikai és társadalmi közéletben kifejtett tevékenységüknek konkrétabb, levéltári iratokat is felhasználó vizsgálata egy másik munka tárgya kell, hogy legyen. Az elemzést indokolt lenne kiterjeszteni továbbá a Horthy-korszakot megelőző dualista időszakra, illetve az 1945–1949 közötti átmeneti korszakra is, különös tekintettel a tanulmányban már utalásszerűen említett 1920-as, illetve 1945-ös elitcserékre. A két szakaszhatár (és a hozzájuk társuló elitcserék) alaposabb vizsgálata természetesen indokolná a teljes törvényhatósági bizottsági tagságra (azaz a teljes fővárosi politikai elitre, nem csupán az élcsoporthoz) vonatkozó adatgyűjtést és elemzést. E kibővített adatbázis lehetővé tenné annak vizsgálatát is, hogy az országos politikában az 1920-as és az 1930-as évek között megfigyelhető jelentős fluktuáció⁸² milyen mértékben ment végbe a budapesti városházán. Úgy gondolom, a jelen munkában körülhatárolt elitcsoport elemzésének szempontjai és eredményei megfelelő kiindulási alapot nyújthatnak a fővárosi elit átfogó kutatásához.

1. melléklet: A fővárosi politikai elit élcsoportjának foglalkozási mobilitása

Név	Apja foglalkozása/beosztása	Foglalkozás/beosztás ⁸³
KKP		
Buday Dezső	tisztviselő	mérnök
Csilléry András dr.	ügyvéd, táblabíró	fogorvos, miniszter
Eckhardt Tibor dr.	földbirtokos	közigazgatási hivatalnok, politikus, ügyvéd
Frühwirth Mátyás	földműves	újságíró, katolikus társadalmi szervezetek tisztségviselője
Haller (J.) József dr.	kisbirtokos	újságíró, ügyvéd
Haller István	kisbirtokos	újságíró, politikus
Homonnay Tivadar	MÁV-felügyelő	MÁV-felügyelő, földbirtokos
Ilovsky János	kereskedő-iparos	nagykereskedő-iparos
Kocsán Károly	kisiparos, kisbirtokos	tanító, újságíró, politikus
Kontra Aladár	református lelkész	református lelkész, egyházmegyei tanácsbíró

⁸² GYÁNI-KÖVÉR 2006, 244–246.

⁸³ Azon képviselők esetében, akik foglalkozási státuszát egyes konkrét pozíciójuk segítségével azonosítottam, értelemszerűen a pályafutás során elért legmagasabb tisztséget adtam meg.

Név	Apja foglalkozása/beosztása	Foglalkozás/beosztás
KKP (folyt.)		
Lázár Ferenc dr.	ügyvéd, ref. egyház. gondnok	ügyvéd, közjegyző
Milotay István	ügyvéd	jogász, újságíró
Petrovác Gyula	főiskolai igazgató	építésszámológép, felső-építőipari iskolai tanár
Platthy György dr.	földbirtokos	ügyvéd
Raffay Sándor dr.	iparos	ev. lelkész, püspök, teológiai akadémiai rendes tanár
Schlachta Margit	Kassai Takarékpénztár ig.	polgári iskolai tanár, szociális nővér
Topeczer Ákosné	orsz. képviselő, beregi főispán	háztartásbeli, politikus
Usetty Ferenc	kocsigyártó, politikus	középiskolai tanár
Vass József	iparos	pap, egyetemi tanár, népjóléti miniszter
Viczián István dr.	huszárezredes, földbirtokos	helyettes belügyi államtitkár, földbirtokos
Virter László dr.	számtanácsos	ügyvéd

Kormánypárt

Apponyi György gróf	politikus, földbirtokos, publicista	földbirtokos, politikus
Bárczy István dr.	főreáliskolai tanár	fővárosi hivatalnok, polgármester, főpolgármester
Barla-Szabó József dr.	ref. lelkész, parlamenti képviselő	orvos, kórházigazgató, egyetemi tanár
Becsey Antal	honvédtiszt	gépészmérnök
Bessenyei Zénó dr.	földbirtokos nemes	földbirtokos, közigazgatási hivatalnok, bankvezető, ügyvéd
Bódy Tivadar dr.	ügyvéd	fővárosi hivatalnok, polgármester
Dési Géza dr.	kereskedő	ügyvéd
Gaár Vilmos dr.	iparos	ügyvéd, kúriai bíró
Glück Frigyes	vendéglátó	szállodatulajdonos, vendéglős
Glücksthal Samu dr.	kereskedő, hitközségi elnök	ügyvéd
Harrer Ferenc dr.	Óbuda polgármestere	fővárosi hivatalnok, egyetemi magántanár
Kiss Menyhért dr.	földműves	író-költő, újságíró, állami felsőkereskedelmi iskolai tanár
Kozma Jenő dr.	polgári és ker. iskolai igazgató	ügyvéd, földbirtokos
Ripka Ferenc dr.	erdészsegéd	városi vállalatok, magáncégek igazgatója, főpolgármester
Schmidt Richárd	malomtulajdonos	gőzmalomtulajdonos
Szabó Sándor	kisbirtokos, községi bíró	jegyző, ügyvéd, földbirtokos
Szilágyi Lajos dr.	földbirtokos	katonatiszt, jogász
Ugron Gábor dr.	parlamenti képviselő	közigazgatási tisztviselő, belügyminiszter
Usetty Béla dr.	kocsigyártó, politikus	ügyvéd
Vályi Lajos dr.	Bp-i Királyi Ítéltábla alelnöke	jogász, ügyvéd
Zsitvay Tibor dr.	Bp-i büntetőtörvényszék elnöke	ügyvéd, jogász, politikus, miniszter

Név	Apja foglalkozása/beosztása	Foglalkozás/beosztás
Egyéb Jobboldal		
Árvátfalvy N. István dr.	vezető járásbíró	ügyvéd, jogtanácsos
Friedrich István	gyáros, gyógyszerész	mérnök, gépgyáros
Hóman Bálint	hivatalnok	történész, egyetemi tanár, múzeumigazgató, miniszter
Martsekényi Imre vitéz	építész	építész
Tauffer Gábor	gyógyszergyártulajdonos	ügyvéd, gyógyszerész
Weiss Konrád dr.	vasutas	vasúti tisztviselő

Liberálisok

Auer Pál dr.	kereskedő	ügyvéd
Baracs Marcell dr.	ügyvéd	ügyvéd
Bródy Ernő dr.	kereskedő	ügyvéd, újságíró
Fábián Béla dr.	szőlőbirtokos	ügyvéd, királyi büntetőtörvényszéki bíró
Gál Jenő dr.	magánzó	ügyvéd
Kabakovits József	fodrász	ügyvéd, törvényszéki bíró
Lázár Miklós	gyógyszerész	újságíró, író
Pakots József	iparos	újságíró, író
Rassay Károly dr.	Duna Gőzhajózási Társaság állomásfőnöke	ügyvéd, közigazgatási tisztviselő, államtitkár
Rupert Rezső dr.	cipész	ügyvéd

MSZDP

Bechtler Péter	molnár	(fa)szobrász
Büchler József	tisztviselő kispolgár	magántisztviselő
Farkas István	földműves	cipész
Farkas Zoltán dr.	szikvízüzem-tulajdonos	ügyvéd
Kertész Miklós	tanító	gyári tisztviselő, politikus
Kéthly Anna	gépész, villanyszerelő	magántisztviselő, politikus
Peidl Gyula	mészárossegéd	nyomdász
Peyer Károly	porcelángyári munkás	gyári munkás, szakszervezeti mozgalmár, politikus
Révész Mihály	szabósegéd	újságíró

Delegáltak

Belatiny Artúr	pezsgőgyáros	nagyiparos, pezsgőgyáros
Berzeviczy Albert	vármegyei alispán	tudós, állami hivatalnok, politikus
Bittner János	műkertész	nagyiparos (hentes)
Eszterházy Móric gróf	földbirtokos, főrendiházi képviselő	földbirtokos, politikus, miniszterelnök
Gschwindt Ernő	gyáros	gyátulajdonos, tőzsdetanácsos

Név	Apja foglalkozása/beosztása	Foglalkozás/beosztás
Delegáltak (folyt.)		
Hódossy Gedeon dr.	Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, országgyűlési képviselő	orvos, kormánytisztviselő
Huszár Károly	gyógykovácsmester (iparos)	tanító, újságíró, politikus
Kállay Tamás	földbirtokos	közigazgatási tisztviselő, földbirtokos, műkereskedő, dohánynagykereskedő
Karafiáth Jenő dr.	ügyvéd	ügyvéd, köztisztviselő
Némethy Károly dr.	belügyi államtitkár	fővárosi tisztviselő
Papp József dr.	kereskedő	ügyvéd, a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, egyetemi tanár
Rakovszky Iván dr.	számvevőszéki elnök, politikus	jogász, politikus
Szabóky Alajos	minisztériumi hivatalnok	jogász, közgazdász, statisztikus, államtitkár

Városvezetők

Huszár Aladár	földbirtokos	közigazgatási hivatalnok (jegyző)
Borvendég Ferenc	szűrszabó	fővárosi hivatalnok
Sipőcz Jenő	jogtudós, árvaszéki elnök	ügyvéd, fővárosi hivatalnok
Szendy Károly	asztalosmester	fővárosi hivatalnok
Keledy Tibor	főgimnáziumi tanár	fővárosi hivatalnok

2. melléklet: A szervezetekben való részvétel

Ébredő Magyarok Egyesülete

Benárd Ágoston / KKP
 Buday Dezső / KKP
 Eckhardt Tibor / KKP
 Kiss Menyhért / KKP, EKPP
 Szabó József / KKP
 Szmrecsányi György / KKP
 Wolff Károly / KKP

Petainek József / KKP
 Tóperczer Ákosné / KKP
 Vályi Lajos / Nemzeti Egység Pártja
 Wolff Károly / KKP

Keresztény Nemzeti Liga

Bocsáry-Spur Kálmán / KKP
 Botzenhardt János / KKP
 Kiss Menyhért / KKP, EKPP
 Kossalka János / KKP
 Lampel Vilmos / KKP
 Szőke Gyula / KKP
 Viczián István / KKP
 Wolff Károly / KKP

Társadalmi Egyesületek Szövetsége

Árvátfalvy Nagy István / Frontharcosok Egyesült
 Nemzeti Pártja
 Bocsáry-Spur Kálmán / KKP
 Buday Dezső / KKP
 Farkas Ákos / városvezető
 Kontra Aladár / KKP

BSZKRT igazgatóság, felügyelőbizottság

Bárczy István / EKPP
 Buday Dezső / KKP
 Joanovich Pál / KKP
 Millok Sándor / MSZDP
 Pakots József / Demokrata Párt
 Platthy György / KKP
 Scheuer Róbert / EKPP
 Sipőcz Jenő / KKP
 Szabó József / KKP
 Szigeti János / KKP
 Usetty Béla / KKP, EKPP
 Verebély Jenő / KKP
 Virter László / KKP

Budapest-Szentlőrinci HÉV

Botzenhardt János / KKP
 Platthy György / KKP
 Szigeti János / KKP
 Verebély Jenő / KKP

Budapesti Polgári Lövészegylet

Bittner János / delegált
 Bozók Ádám / KKP
 Kozma Jenő / KKP, EKPP
 Tabódy Tibor / KKP

Magyar Mérnök- és Építész Egyesület

Becsey Antal / EKPP
 Buday Dezső / KKP
 Petrovác Gyula / KKP
 Pompéry Elemér / delegált

Országos Központi Hitelszövetkezet

Barcy-Berczen Gábor / Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja
 Csepregi Horváth János / KKP
 Szabó Sándor / EKPP
 Szabóky Alajos / delegált

Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI)

Avarffy Elek / KKP
 Barla-Szabó József / EKPP
 Benárd Ágoston / KKP
 Csilléry András / KKP
 Huszár Aladár / városvezető
 Huszár Károly / delegált
 József (Reisz) Móric / MSZDP

Országos Testnevelési Tanács

Csilléry András / KKP
 Homonnay Tivadar / KKP
 Pőzel István / Nemzeti Egység Pártja
 Zsitvay Tibor / Nemzeti Egység Pártja
 Karafiáth Jenő / delegált, városvezető
 Szendy Károly / városvezető

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara

Barcy-Berczen Gábor / Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja
 Becsey Antal / EKPP
 Belatiny Artúr / delegált
 Bittner János / delegált
 Éber Antal / KKP
 Gschwindt Ernő / delegált
 Ilovszky János / KKP
 Kossalka János / KKP
 Lédermann Mór / EKPP
 Müller Antal / KKP
 Nagy Antal / delegált
 Sándor Pál / Nemzeti Szabadelvű Párt

Baross Szövetség

Barcy-Berczen Gábor / Frontharcosok Egyesült Nemzeti Pártja
 Eckhardt Tibor / KKP
 Ilovszky János / KKP
 Kossalka János / KKP

Szent István Akadémia

Ernszt Sándor / KKP
Hóman Bálint / delegált (KKP-támogató)
Hutyra Ferenc / delegált
Osvald István / delegált

Katolikus Népszövetség

Ernszt Sándor / KKP
Frühwirth Mátyás / KKP
Haller István / KKP
Haller József / KKP
Huszár Károly / delegált
Lampel Vilmos / KKP

Országos Takarékosági Bizottság

Ernszt Sándor / KKP
Homonnay Tivadar / KKP
Szterényi József / -
Ugron Gábor / Szabadelvű Városi Párt, EKPP

Országos Ipartanács

Frühwirth Mátyás / KKP
Ilovsky János / KKP
Kossalka János / KKP
Propper Sándor / MSZDP
Szterényi József / -

Országos Kaszinó

Homonnay Tivadar / KKP
Apponyi György / EKPP
Hódossy Gedeon / delegált
Pözel István / Nemzeti Egység Pártja
Schmidt Richárd / EKPP
Szabóky Alajos / delegált
Szilágyi Lajos / EKPP

Székesfővárosi Elektromos Művek

Fábián Béla / Demokrata Párt
Joanovich Pál / KKP
Pásztor Imre / MSZDP
Scheuer Róbert / EKPP

Bírói és Ügyvédi Vizsgálóbizottság

Gaár Vilmos / EKPP
Gál Jenő / Demokrata Párt
Lázár Ferenc / KKP
Osvald István / delegált
Papp József / delegált

Országos Magyar Képzőművészeti Társulat

Hódossy Gedeon / delegált
Petrováczy Gyula / KKP
Szendy Károly / városvezető
Viczián István / KKP

Országos Idegenforgalmi Tanács

Glück Frigyes / EKPP
Németh Béla / EKPP
Rakovszky Iván / delegált
Szigeti János / KKP

Magyar Jogászegylet

Baracs Marcell / Nemzeti Szabadelvű Párt
Dési Géza / EKPP, Nemzeti Egység Pártja
Gaár Vilmos / EKPP
Osvald István / delegált
Papp József / delegált
Viczián István / KKP

Magyar Városok Országos Szövetsége

Bódy Tivadar / EKPP
Harrer Ferenc / EKPP
Sipőcz Jenő / KKP
Szendy Károly / városvezető

Magyar Nemzeti Bank

Belatiny Artúr / delegált
 Gschwindt Ernő / delegált
 Schmidt Richárd / EKPP
 Szabóky Alajos / delegált

Interparlamentáris Unió

Berzeviczy Albert / delegált
 Kéthly Anna / MSZDP
 Szilágyi Lajos / EKPP
 Sztterényi József / -

33-as Országos Bizottság

Éber Antal / KKP
 Eszterházy Móric / delegált
 Rassay Károly / Nemzeti Szabadelvű Párt
 Sztterényi József / -
 Ugron Gábor / Szabadelvű Városi Párt, EKPP

Budapesti Ügyvédi Kamara

Árvátfalvy Nagy István / Frontharcosok Egyesült
 Nemzeti Pártja
 Baracs Marcell / Nemzeti Szabadelvű Párt
 Kozma Jenő / EKPP
 Papp József / delegált
 Vályi Lajos / Nemzeti Egység Pártja

Budapesti Izraelita Hitközség (vezetőség)

Bródy Ernő / Demokrata Párt
 Dési Géza / EKPP, Nemzeti Egység Pártja
 Gál Jenő / Demokrata Párt
 Glücksthal Samu / EKPP
 Sándor Pál / Nemzeti Szabadelvű Párt

Magyarországi Munkások Gyermekebarát Egyesülete

Deák Lajos / MSZDP
 Györki Imre / MSZDP
 Kéthly Anna / MSZDP
 Pollák Ferencné / MSZDP

Magyarországi Vas- és Fémmunkások**Központi Szövetsége**

Györki Imre / MSZDP
 Pásztor Imre / MSZDP
 Peyer Károly / MSZDP
 Vanczák János / MSZDP

Szakszervezeti Tanács

Halász Alfréd / MSZDP
 József (Reisz) Móric / MSZDP
 Kertész Miklós / MSZDP
 Pásztor Imre / MSZDP
 Peyer Károly / MSZDP
 Vanczák János / MSZDP

Népszava

Kéthly Anna / MSZDP
 Millok Sándor / MSZDP
 Propper Sándor / MSZDP
 Révész Mihály / MSZDP
 Vanczák János / MSZDP

Források

1870. évi X. törvénycikk a Duna-folyamnak a főváros mellett szabályozásáról s a forgalom és közlekedés érdekében Buda-Pesten létesítendő egyéb közmunkák költségeinek fedezéséről és e közmunkák végrehajtási közegeiről.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000010.TV&keyword=1870.+%C3%A9vi+X.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk>

1930. évi XVIII. törvénycikk Budapest székesfőváros közigazgatásáról.

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000018.TV>

1930. évi XVIII. törvénycikk indoklása Budapest székesfőváros közigazgatásáról

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93000018.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D49>

Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsági közgyűlési jegyzőkönyvei. Budapest Székesfőváros, Budapest, 1873–1949.

Fondjegyzék BFL

http://fond.bparchiv.hu/lny_ffcs_02.html

WILDNER 1931

WILDNER Ödön: Budapest Törvényhatósági Bizottságának keresztmetszete a legutóbbi 30 év alatt. Különös tekintettel a főváros szervezeti törvényeire. *Városi Szemle* 4 (1931), 501–543.

A tanulmányban szereplő táblázatokat az alább feltüntetett kiadványokban megtalálható életrajzi adatokból állítottam össze:

A magyar társadalom lexikonja. Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat, Budapest, 1930. http://mt-daportal.extra.hu/ADATBANK/A_MAGYAR_TARSADALOM_LEXIKONJA/a_magyar_tarsadalom_lexikonja_index.html

BAJÁN 1922

BAJÁN Gyula (Szerk.): *Parlamenti almanach 1922–1927. Sturm-féle országgyűlési almanach.* Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1922.

BERZA 1993

BERZA László (Főszerk.): *Budapest lexikon.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.

FEITL 2008

FEITL István (Szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

FREISSBERGER 1927

FREISSBERGER Gyula (Szerk.): *Országgyűlési Almanach 1927–1931. Sturm-féle országgyűlési almanach.* 1–2. kötet. Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1927.

GYÖRGY 1930

GYÖRGY Endre (Szerk.): *Amíg városatya lettem... A főváros főtisztviselőinek és a törvényhatósági bizottság tagjainak önéletrajzgyűjteménye fényképekkel, valamint az összes bizottságok és választmányok felsorolásával.* Magánkiadás, Budapest, 1930.

GYÖRGY 1931

GYÖRGY Endre (Szerk.): *Amíg városatya lettem... A főváros főtisztviselőinek és a törvényhatósági bizottság tagjainak önéletrajzgyűjteménye.* Magánkiadás, Budapest, 1931.

HAEFFLER 1931

HAEFFLER István (Szerk.): *Országgyűlési Almanach 1931–1936. Sturm-féle országgyűlési almanach.* Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1931.

HAEFFLER 1940

HAEFFLER István (Szerk.): *Országgyűlési almanach 1935–1940. Sturm-féle országgyűlési almanach.* Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940.

HAEFFLER 1940

HAEFFLER István (Szerk.): *Országgyűlési almanach. Az 1939–1944. évi országgyűlésről.* Magyar Távirati Iroda Rt., Budapest, 1940.

HARKÁNY 1925

HARKÁNY Rezső (Összeáll.): *A budapesti székesfővárosi törvényhatósági bizottság tagjainak életrajza.* Budapest, 1925.

Ki kicsoda? Kortársak lexikona. Béta Irodalmi Rt., Budapest, 1937.

KUN–LENGYEL–VIDOR 1932

KUN Andor – LENGYEL László – VIDOR Gyula (Szerk.): *Magyar országgyűlési almanach.* Magánkiadás, Budapest, 1932.

LENGYEL–VIDOR 1922

LENGYEL László – VIDOR Gyula (Szerk.): *Nemzetgyűlési Almanach 1922–1927.* Magánkiadás, Budapest, 1922.

LENGYEL–VIDOR 1931

LENGYEL László – VIDOR Gyula (Szerk.) *Magyar országgyűlési almanach 1931–1936.* Magánkiadás, Budapest, 1931.

Magyar Katolikus Lexikon. Szent István Társulat, Budapest, 1980–2013. <http://lexikon.katolikus.hu/>

MARELYN Kiss–VIDA 2005

MARELYN Kiss József–VIDA István (Főszerk.): *Az 1947. évi Országgyűlés almanachja. 1947. szeptember 17.–1949. április 12.* Magyar Országgyűlés, Budapest, 2005.

SZEMERJAI DR. DEÁK 1927

SZEMERJAI DR. DEÁK Imre (Szerk.): *Magyar Országgyűlési Almanach 1927–1932.* Magánkiadás, Budapest, 1927.

SZINNYEI 1891–1914

SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Magánkiadás, Budapest, 1891–1914. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

T. BOROS–MADARÁSZ 1929–1935

T. BOROS László – MADARÁSZ Elemér (Szerk.): *Magyar politikai lexikon.* 1–2. kötet. Magyar Politikai Lexikon Kiadóvállalat, Budapest, 1929–1935.

VIDA 1994

VIDA István (Főszerk.): *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés almanachja. 1944. december 21.–1945. november 29.* Magyar Országgyűlés, Budapest, 1994.

VIDA 1999

VIDA István (Főszerk.): *Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja. 1945. november 29.–1947. július 25.* Magyar Országgyűlés, Budapest, 1999.

VIDOR 1921

VIDOR Gyula (Szerk.): *Nemzetgyűlési almanach 1920–1922.* Magánkiadás, Budapest, 1921.

WEICHERT 1931

WEICHERT Béla (Szerk.): *Az új városháza. A főváros főtisztviselőinek és a törvényhatósági bizottság tagjainak életrajza, a főváros hivatalainak, intézményeinek és üzemeinek ismertetése.* Budapest, 1931.

WEICHERT 1936

WEICHERT Béla (Szerk.): *Magyar királyi bányáügyi, egészségügyi, gazdasági, kereskedelmi, kincstári kormányfőtanácsosok és tanácsosok albuma.* 1–2. kötet. Magánkiadás, Budapest, 1936.

Szakirodalom

BREINICH 1990

BREINICH Gábor: A főváros képviseleti szerve: a törvényhatósági bizottság. In: Lőrincz Lajos (Szerk.): *Összeállítás a budapesti közigazgatási önkormányzat múltjából*. Főszinform, Budapest, 1990, 35–55.

FEITL 2008

FEITL István (Szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei 1873–1950*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

FEITL–IGNÁCZ 2010

FEITL István–IGNÁCZ Károly (Szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten 1867–2010*. Napvilág, Budapest, 2010.

FRISNYÁK 2008

FRISNYÁK Zsuzsa: Munka, üzlet, fecsegés – távbeszélőn. *História* 30. (2008) 8. szám 22–25.

GERGELY 2010

GERGELY Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939)*. Gondolat, Budapest, 2010.

GYÁNI–KÖVÉR 2006

GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világ-háborúig*. Osiris, Budapest, 2006.

HORVÁTH 1980

HORVÁTH Miklós (Szerk.): *Budapest története V. A forradalmak korától a felszabadulásig*. Akadémiai, Budapest, 1980.

HORVÁTH J. 1999

HORVÁTH J. András: Új emberek az Újvárosházán – az egyesített főváros első közgyűlésének társadalmi összetétele. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 28. (1999), 23–52.

HORVÁTH J. 2010

HORVÁTH J. András: *A megigényelt világváros. Budapest hatósága és lakossága a városeyesítés éveiben*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2010.

IGNÁCZ 2004

IGNÁCZ Károly: Budapest önkormányzatának alakulása a Horthy-korszakban. In: Gergely Jenő (Főszerk.): *Autonómiák Magyarországon, 1848–2000*. CD-ROM-verzió, L'Harmattan–ELTE Történelem-tudományok Doktori Iskola–Arcanum, Budapest, 2006.

IGNÁCZ 2007

IGNÁCZ Károly: Fővárosi választások és a törvényhatósági bizottság közgyűlése Budapesten (1920–1945). *URBS. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 2. (2007) 201–226.

IGNÁCZ 2013

IGNÁCZ Károly: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Napvilág, Budapest, 2013.

ILLÉS 1991

ILLÉS Iván: *Nemzedékek, elitek, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

KOVÁCS I.–KENDE 2006

KOVÁCS I. Gábor–KENDE Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: KÖVÉR György (Szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 2006, 99–204.

LAKATOS 1942

LAKATOS Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg. 1848–1918*. Magánkiadás, Budapest, 1942.

LENGYEL 1993

LENGYEL György: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 1993.

L. NAGY 1972

L. NAGY Zsuzsa: *A budapesti liberális ellenzék 1919–1944*. Akadémiai, Budapest, 1972.

Magyarország 1997

KOLLEGA TARSOLY István (Főszerk.): *Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság*. 2. kötet. Babits, Szekszárd, 1997.

Az iskolai végzettségi adatok: [https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/171.html#l1-171\[AH3\]](https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/171.html#l1-171[AH3])

SIPOS 1996

SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Várostartörténeti Tanulmányok 3., Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1996.

TAKÁCS 1998

TAKÁCS Károly: Az elit szociológiai fogalmáról. *Szociológiai Szemle* 1 (1998), 139–148.

TAKÁCS 2008

TAKÁCS Tibor: *Döntéshozók. Városi elit és önkormányzat Nyíregyházán a 20. század első felében*. L'Harmattan, Budapest, 2008.

VARGA 2009

VARGA Balázs: *Az 1945–1956 közötti győri politikai és közigazgatási vezetőréteg társadalmi összetétele és életútjai*. Kézirat, Budapest, 2009.

http://tditeszt.elte.hu/file/dissz_2009_VargaBalazs.pdf

VARSÁNYI 2007

VARSÁNYI Erika: A szociáldemokrata frakció a fővárosi Törvényhatósági Bizottságban, 1925–1948. *URBS. Magyar Várostartörténeti Évkönyv* 2. (2007) 227–245.

Ágoston Horváth**At the top of politics. Leading members of the Budapest Municipal Committee between 1920 and 1945**

The aim of the research is to investigate the political elite of the Horthy era in Budapest, and more precisely to identify a narrow, immediate group of elites and to explore their characteristics. I consider the members of the Budapest Municipal Committee to be the political elite of the capital. By the "narrow elite group within the elite" I mean those politicians in the capital who can be assumed and known to have been significant figures in Budapest politics, on one hand, through the duration of their career (at least one full term in the Budapest Municipal Committee), on the other hand, through their involvement in national politics (membership of the parliament and/or the upper house), or through their participation in the city administration (lord-mayoralty, mayoralty), or through their "permanent membership" in the legislative committee. A total of 146 politicians were included in. Their party distribution showed a right-wing predominance typical of the politics of the capital of the period; the opposition was under-represented at the "top" of Budapest politics. During the data collection I mainly relied on the work of Endre György entitled *Until I became a city councillor...* and the parliamentary almanacs, but I also used other encyclopaedias and biographical collections. Based on the data compiled from the biographies I have studied, I analyse the distribution of politicians by place of birth, education, occupation, religion and place of residence (at district level). I also look at issues of social participation and the multiple functions of the leading political actors. Examination of the data shows that the politicians included in the analysis have received a high proportion of professional awards and public honours, too. In addition, 32 social associations and institutions can be identified which were important "scenes" of contacts between the politicians under study, as several of the politicians included in the analysis had also held positions in these associations. My research justifies that it was not only because of its political role that the analyzed group was a leading actor in the life of Budapest.

Az Invalidus-ház / Károly-kaszárnya Gránátos (ma Városház) utcai homlokzata, 1890-es évek, Weinwurm Antal felvétele, BTM KM Fényképgyűjtemény (részlet)

Téma

06

„Pusztá kézzel meríteni a Dunát” – A Székesfővárosi Népjóléti Központ tevékenysége

Az első világháború okozta társadalmi és gazdasági nehézségek miatt tízezrek egzisztenciája került rövid időn belül veszélybe Budapesten. A főváros gyorsan reagált a háború kitörésére különböző hivatalok létrehozásával, hogy segítségükkel elláthassa hagyományos szegényügyi, illetve az egyre nagyobb mértéket öltő, a hadirokkantakhoz, árvákhoz és özvegyekhez kapcsolódó hadigondozási feladatait. Az állami és hatósági szerepvállalás a szociálpolitikai feladatok (amely ekkor még a legtöbb esetben a szegényügyre korlátozódott)¹ terén éppen a 19. század végén válik egyre nagyobb mértékűvé, többek között szeretetotthonok, szegény- és árvaházak, illetve egyéb intézmények fenntartásával, azonban a szegényügy egyéb vetületeiben főleg az adminisztratív és ellenőrzési tevékenységet végezték, és próbáltak egyre több feladatot a társadalom karitatív szereplőire hárítani.

A főváros rohamosan növekedő szociálpolitikai feladatait látva két évvel a háború kitörése után a szegényügyet népjóléti gondozássá kívánta átalakítani, túllépve annak addigi hagyományos keretein. Ez a reformgondolat már a Bárczy István polgármester köréhez tartozó hivatalnokok között korábban is megjelent, de a háború során vált nyilvánvalóvá az addigi elavulttá vált rendszer tarthatatlansága. Az új – immár népjóléti– szabályrendelet rendelkezett a Népjóléti Központ létrehozásáról, amely a népjóléti feladatok ellátásában volt hivatott támogatni a főváros hatóságait és a társadalom különböző karitatív szereplőit, és maga is rendkívül kiterjedt tevékenységet folytatott a háborúban és az azt követő időszakban megkárosodott és segélyre szoruló társadalom ellátásában. Tanulmányom célja a Népjóléti Központ munkájának bemutatása, illetve a szegényügyet megreformálni kívánó hivatali működésének elemzése levéltári források, a szakirodalom és a korabeli sajtó segítségével.²

A főváros szegényügye az első világháborút megelőzően

A dualizmus korszakában Budapesten az 1875-től 1906-ig hatályban lévő szabályrendelet,³ illetve az 1905-ben elfogadott új szabályrendelet⁴ szabályozta a szegényügyet. 1875-öt követően a teljesen vagyontalan, munka- és keresetképtelen, fővárosi illetékességű,⁵ és eltartására kötelezhető rokonnal nem rendelkező egyének

- 1 Hilscher Rezső ennek épp szöges ellentétét határozta meg. Véleménye szerint a hatásos szociálpolitikai működés esetén a szegényügyre nemes egyszerűséggel nincs szükség. FERGE 1998, 71–72.
- 2 Sajnos a Népjóléti Központ hivatalának iratanyaga nem maradt fenn, így a székesfővárosi tanács különböző forrásaira lehet hagyatkozni a kutatások során.
- 3 Szegényügy rendezését tárgyzázó rendszabály, 848/1875. kgy. sz.
- 4 Szabályrendelet a szegényügyről, 944/1905. kgy. sz.
- 5 Ez lényegében kétévnyi a főváros területén lakást, illetve a folyamatos adófizetést jelentette.

voltak részesíthetők segélyben. Kétfajta segélyt hoztak létre így a fővárosban: állandó havi (életkor vagy egészségügyi problémák miatt munkaképtelenek számára) és ideiglenes segélyt (ún. rögtöni segélyt, amelyet az „ideiglenesen” munkanélküliek kaphattak).⁶ A segélyek kiutalásáról és a zárt szegénygondozás keretében működő szegényházi⁷ beutalásról a kerületi elöljáróságok előterjesztése alapján a tanács volt hivatott határozni. Ezen a rendszeren az 1893-ban elfogadott kerületi elöljáróságokról rendelkező jogszabály⁸ változtatott. Az elöljáróságoknak volt ettől kezdve feladatuk a vagyontalanok segélyezése, szegényházba ajánlásuk, illetve az árvákról és a lelencekről való gondoskodás. A hatóságok munkáját a kerületi választmányok,⁹ a kerületi jótékonyági bizottságok¹⁰ segítették, valamint a karitatív egyesületek egészítették ki.¹¹

Az 1905-ben elfogadott új szegényügyi szabályrendelet értelmében jött létre a szegénygyám és a közjótékonyági bizottság intézménye. A tanács munkáját a közjótékonyági bizottság segítette, amelybe a kerületi közjótékonyági bizottságok és a fővárosi szegénygyámolítással foglalkozó intézetek, illetve a különböző karitatív egyesületek delegáltak tagokat. A bizottság feladata volt a költségvetés előirányzata, az intézetek házirendjének kidolgozása és költségvetési felügyelete, valamint az intézeti felvételek iránti javaslattevés. A szegénygyámok járásokra bontva végezték a fővárosban a feladataikat, helyszíni kiszállásokon vettek részt, hogy döntsenek a segélyezés szükségességéről.¹²

6 A rögtöni segélyre jogosultak száma egyhuszada volt az állandó segélyben részesülőkének. SIPOS 1996, 240.

7 Ekkor két szegényházat (későbbi nevükön: szeretetotthont) működtetett a főváros: a pesti oldalon az Erzsébet, és Budán a Dunajobbparti Szegényházakat. Az általános helyhiány okán kellett 1913-ban létrehozni a Kamaraerdőben egy újabb szegényházat.

8 1893. évi XXXIII. törvénycikk Budapest székesfőváros kerületi elöljáróságairól.

9 A kerületi választmány az elöljáró elnökleite alatt működött, a 24 tagú testületet 6 évre választották meg. Szegényügyi feladatait a törvény az alábbiak szerint szabályozta: „a kerületi elöljáróság előterjesztésére [...] pénzsegélyt engedélyez; javaslatot tesz a tanácsnak a szegényeknek az ápolóintézetekbe való felvételére nézve; intézkedik a kerületi elöljáróságok előterjesztésére a közsegélyre szorult árvák, lelencek, gondnokoltak és ideiglenes közellátásra szoruló gyermekek elhelyezése és neveltetése iránt, és közreműködik azok felügyeleténél.” (1893. évi XXXIII. tc. 30. § 3.)

10 A jótékonyági egyesületek sokrétű feladatkört láttak el, népkonyhákat, népszállókat és egyéb közművelődési és kulturális intézményeket is működtettek a kerületi (általánosságban a tehetősebb) polgárság bevonásával. Kiemelendő ezek közül Hanvai Sándor és a VIII. Kerületi Általános Közjótékonyági egyesület működése. SIPOS 1996, 241–242.

11 SCHULER 1930, 7–8.

12 CSORNA 1930, 137–139.

Az első világháború előtti újabb változtatást jelentett a szegényügyi igazgatásban egy új székesfővárosi ügyosztály, a Szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály (XIV.) létrehozása.¹³ Ferenczi Imre, az ügyosztály munkatársa már egy reformszellemű, a jóléti állam jegyeit magán hordozó programot terjesztett a tanács elé. A városi hatóságok feladatainak kiterjesztése egy sokkal tágabb, már preventív módszerekkel is dolgozó szociálpolitikai tevékenység ellátására (pl. zöldterületek fejlesztése, kulturális és gazdasági népművelés, munkakörülmények javítása) is ekkor merült fel, amely alapját képezte a későbbi népjóléti szabályrendeletnek.¹⁴

„Nem beszélni, hanem cselekedni kell” – a háborúra adott hatósági válaszok Budapesten

Lényegében az előzőekben bemutatott jogszabályi keretrendszerrel és intézményi háttérrel rendelkezett Budapest az első világháború kitörésekor. A szociálpolitikában ekkor előtérbe kerülő még rendkívül kiforratlan hadigondozás (rokkantgondozás, özvegyek és árvák tartós segélyezése) intézményrendszerének szervezetlensége még hónapokig probléma volt nem csupán Budapesten, hanem az egész országban.¹⁵ A férfiak tartós távolléte miatt veszélybe került a hátrahagyott családtagok megélhetése, amely a hiányos hadsegélyezési és jogszabályi keretrendszer okán megalapozott félelemnek bizonyult.¹⁶

Bárczy István már augusztus elején utasította az elöljáróságokat hivatalnokaik átcsoportosítása ügyében, hogy a segélyezés gördülékenyebben folyhasson.¹⁷ A polgármester rövidesen két intézményt is felállítatott az ugrásszerűen megnövekedett szociális problémák kezelésére. A Városi Népségi Iroda 1914. augusztus 3-án kezdte meg működését a Papnevelde utcai iskolaépület tornatermében.¹⁸

13 A Bárczy körül a már világháborút megelőzően szerveződő „reformszellemű” csoport munkájának köszönhetően – amely csoporttal közösen hajtotta végre lakásépítési programját – sok reformkísérlet és akció vette kezdetét, de ezek nem jártak maradandó sikerrel, és „szociálpolitikai tűzoltásnak” tűntek. MELINZ–ZIMMERMANN 1994, 45–50.

14 SIPOS 1996, 239.

15 1914 augusztusában az 1875. évi LI. (a közös hadsereg (haditengerészet) és a m. kir. honvédség egyéneinek katonai ellátásáról) és az 1882. évi XI. törvénycikk (a mozgósítás esetében behívott állandóan szabadságoltak, tartalékosok, póttartalékosok, honvédek és egyéb jogosultak gyámol nélküli családjainak az 1880. évi XXVII. tc. 5. §-a alapján nyújtandó segélyezés módozatáról) volt érvényben a hadigondozás terén, amelyek rendkívül elmaradott jogszabályok voltak. Fontos megjegyezni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia a porosz–osztrák háború óta relatív békében élt, eltekintve a boszniai hadműveletektől és megszállástól. A hadigondozás akkori rendszere siralmasan szerepelt a világháborút megelőzően. Erről bővebben: TELEKI 1918, 7–8.

16 ROMSICS 2018, 51–56.

17 BFL IV.1419.d 4. nagydoboz – Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai – A Budapesti Központi Segítő Bizottsággal kapcsolatos iratok.

18 Ma az ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium és Kollégium épülete.

**1. Bevonult családtagjának segély iránti kérelme
a Városi Népsegítő Iroda ajánlásával**

2. Utalvány a Budapesti Központi Segítő Bizottság irodalom és művészetpártoló osztályának színészeti alapjából

Hanvai Sándor, az intézmény vezetője a segítségnyújtás gyorsítását, és ezzel a rászorulóknak számára célzott és hatékony tanácsadást emelte ki elsődleges célként: *„míg a hatóság és a társadalom megtalálja a segítség helyes módját és eszközeit, szervezzen egy irodát, amely részint tanácssal, részint anyagiakban úgyszólván az első segítséget nyújtja.”*¹⁹ Fennállása alatt az Iroda feladatai kiterjedtek a hadba vonultak családjainak nyújtott tanácsadásra és útba igazításra, ajánlólevelek kiadására közjótékonysági egyesületek és hatóságok közbenjárása ügyében, élelmiszerárak növekedésével kapcsolatos uzsorapanaszok kivizsgálására, valamint a rögtöni pénzbeli segély nyújtására is.

Az Iroda egy hónapnyi működés után több mint 18 ezer személynek segített különböző módokon. Legtöbb esetben (5862 személy) pénzbeli segélyezéssel (ez augusztus közepétől felfüggesztésre került, innentől kezdve a kerületi elöljáróságokhoz küldték a segélyhez folyamodókat), illetve a fővárosból hazautazni kívánó személyek számára vasúti jegyek vásárlásával.²⁰ Az Iroda feladatai egyre szűkültek a háború előrehaladtával, ahogy egyre több hatáskörére külön szerveket hoztak létre (pl. az uzsorapanaszok kivizsgálására), mindemellett az intézmény egészen a népjóléti szabályrendelet és a Népjóléti Központ létrehozásáig folytatta tevékenységét.

A Budapesti Központi Segítő Bizottságot Bárczy 1914. szeptember 4-én állította fel. Elsődleges feladata a fővárosban működő karitatív társadalmi egyesületek törvényességi felügyelete és irányítása volt, különös tekintettel azon tevékenység terén, amely a háborúban károsultak ellátására tett kísérletet. Emellett az Országos Hadsegélyező Bizottság és a kerületi elöljáróságok közötti kapcsolattartást is ez a szerv volt hivatott elősegíteni.²¹ A Bizottság kezdetben tíz ügyosztállyal kezdte meg működését: elnöki, közigazdasági, közegészségügyi, népgondozó, gyermekvédő, anyavédő, népélelmező, ruházati, katonai ruházati és könyvellátási²² ügyosztályokkal. Ez rövidesen kiegészült a tizenegyedik, segélyező osztállyal, amelynek létrehozását a hadirokkantak ügyének megoldatlansága²³ indokolta. A Bizottság

19 HANVAI 1914, 550.

20 Uo., 550-551.

21 A Budapesti Központi Segítő Bizottság beszámoló jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1916. március 24. Melléklet, 1.

22 Ez rövidesen átalakult irodalom- és művészetpártoló osztállyá, mivel a könyvellátó osztályt az Országos Hadsegélyező Bizottsághoz áthelyezték, így az egész országra kiterjedő munkát végzett, ügyvezető alelnökének pedig Szabó Ervin fővárosi könyvtárigazgatót nevezték ki. A Székesfővárosi Nyilvános Könyvtár vezetésével az ország közgyűjteményei több százezer könyvet és folyóiratot küldtek a fronton harcoló katonáknak. BFL VIII.3831.a 165. tétel – Sebesült katonák ellátása olvasnivalóval.

23 A hadigondozásban még a háború kitörése után több hónappal sem jött létre központi intézmény, így a társadalmi egyesületek vállaltak vezető szerepet, többek között a Lábadozó Sebesülteket Elhelyező Bizottság, valamint a Rokkant Katonákat Gyámolító és Elhelyező Hivatal. Az állami szerepvállalás kiterjedése 1915 februárjától volt igazán kézzelfogható: ekkor kezdte meg működését a Csonkított és Béna Katonákat Gondozó Bizottság, amely ősszel Rokkantügyi Hivatallá, majd 1917-ben Országos Hadigondozói Hivatallá vált.

a polgármesterhez fel is terjesztette e problémát: meglátásuk szerint a frontról visszatért rokkantak nyugdíjban vagy segélyben nem részesültek, rokkantságuk lévén munkába nem tudtak állni, így saját és családjuk megélhetése is megoldatlan volt, csupán a társadalom jótékonyaságából éltek.²⁴ Szeptembertől a Városi Népségítő Iroda is a Bizottságnak alárendelve működött, és több ügyosztály munkájában működött közre, többek között a népgondozó osztály végrehajtó szerveként.

A fővárosi népjóléti szabályrendelet megszületése és a Népjóléti Központ létrejötte

A hadigondozottak ügyének tartós megoldatlansága, és a világháború okozta szociális nehézségek további lépésekre sarkallták a székesfővárost. Bárczy szabályrendeletben kívánta ismét újrászervezni Budapest szegénygondozását, egyúttal kiterjesztve azt népjóléti gondozássá. Az 1916 októberében elfogadott szabályrendelet²⁵ kimondta, hogy az eddigi szegényügy helyébe a tágabban értelmezett népjóléti gondozás lép, amely *„magába foglalja a közjótékonyaság, mint általában a szociális gondoskodás tágabb körébe eső mindennemű hatósági tevékenységet”* és gondoskodik a *„szűkös szegényügyi-igazgatásnak liberálisabb és szélesebbkörű népjóléti igazgatássá való átszervezéséről, amelynek feladata, hogy a szabadjára hagyott emberértéket [...] minden veszedelemtől preventív intézkedésekkel megóvjá”*.²⁶ A preventív gondoskodás gondolata nagy szakítás volt a hagyományos, liberális alapokon nyugvó szegénypolitikával, amelyet már Ferenczi Imre programjában láthattunk.

A szabályrendelet értelmében a népjóléti gondozás az általános szegényellátáson (pénz- és természetbeni segélyek, beteggondozás, intézeti ellátás és ingyenes temetés) túl immáron kiterjedt ingyenes jogvédelemre és tanácsadásra, munka- és állásközvetítésre, foglalkoztató műhelyekben munkaadásra, népegészségügyre, anya- és csecsemővédelemre, népművelésre, népelelmezésre, lakáskérdés kezelésére, iparosok és kereskedők támogatására, cselédügyre, végezetül pedig egy új intézmény, a népjóléti megbízottak munkájának irányítására.²⁷

Fontos újítása volt a szabályrendeletnek, hogy nem csupán a fennálló jogszabályok által előírt szegényügyi feladatait hivatott teljesíteni a főváros, hanem – ha gazdasági ereje engedi – szélesebb, népjóléti tevékenységet is kifejt, azonban a szabályrendelet kiemelte, hogy erre a főváros nem kötelezhető, csupán lehetőségeihez mérten teszi meg.²⁸ A népjóléti igazgatás élén a tanács, a tanács közjótékonyasági

24 BFL IV.1407.b – Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsok Központi Ügyosztályok iratai. IX.368/1915. – A Budapesti Központi Segítő Bizottság felterjesztése Bárczy Istvánhoz a hadirokkantak ügyében.

25 Szabályrendelet a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről. 1092/1916. kgy. sz.

26 CSERGŐ 1919, 18.

27 Szabályrendelet a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről. 11.§.

28 Szabályrendelet a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről. 1-2.§.

ügyosztálya, a közjótékonysági bizottság és újonnan létrehozott hivatalként a Népjóléti Központ állt. A kerületi eljárások a saját közjótékonysági osztályaik mellett népjóléti bizottságokat voltak hivatottak létrehozni, a kerületeken belül létrehozott népjóléti körzetekben pedig a népjóléti megbízottak tevékenykedtek.

1916. december 25.

**BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS
NÉPJÓLÉTI KÖZPONTJA**

**1917. évi január 3-án kezdi meg működését
a VIII. ker., Főherceg Sándor-utca 8. szám
alatt, a régi képviselőházban.**

A főváros azért alkotta meg a Népjóléti Központot, hogy állandó, szerves intézményt teremtsen a népgondosítás munkájára.

A Népjóléti Központ feladata egyrészt: közt: emberek útbaigatásával, másrészt: mindenféle ügyekben tanácsot, más: szervezkedni.

Minden népjóléti közigazgatási (közvetlen, gyámügyi, ipari, munkahelyi, anyakönyvi, katonai, adó, stb.) ügyben, valamint a nem-peres jogi ügyekben, vagyis mindazokban az esetekben, amelyekben az útbaigazító szolgálatot eddig a Városi Népségi Iroda látta el, ezentúl tanácsot, útbaigazítással a Népjóléti Központ szolgál.

A Népjóléti Központ látja el továbbá az anya- és csecsemővédelmi teendőket, (várható nők elhelyezése, babaápolás, szoptatási segély, csecsemő-gondozás, stb.), amely ügyekben eddig a Budapesti Központi Segítő Bizottság anyas- és csecsemővédelmi osztálya járt el.

A Budapesti Központi Segítő Bizottság valamennyi osztályának és a Városi Népségi Irodának működése 1917. évi január 3-ával megszűnik és e háborús intézmények működési körébe állandó, szerves intézményként a Népjóléti Központ veszi át.

A segélyügyek (állami, városi, társadalmi segélyek) intézése továbbra is a kerületi elöljáróságok hatáskörében marad, ilyen ügyekben a lakóhely szerint illetékes kerületi elöljáróságokhoz kell fordulni. Minden kerületi elöljáróság épületében 1917. évi január 3-tól fogva külön népjóléti osztály intézi a segélyes munkáját.

A Népjóléti Központ egyrészt összehívja megszervezni a hatóság és a társadalom népjóléti tevékenységét és bizalommal hívja fel a fővárosi társadalmat, a jótevőket egyeztetéssel és intézkedéssel erre az összhangos együttműködésre.

Különösen becsületes bizalommal fordul a Népjóléti Központ a főváros polgáira, a nemesei, bírákhoz és férfiakhoz, hogy a népgondosítás művészetét munkájukkal segítve a népjóléti megbízott (közgyám) emberbaráti tisztességét a kerületi elöljáróságoknál elvállalják. Az igazságot felkutatni, a kező orvosokról gondoskodni, a visszavetéseket pedig gátlástalanul a népjóléti megbízottak nemesei és szép feladata. Csak egy-két családot kell vállalnia mindenkinél és akkor a fővárosban senki olyan, aki a gyámoktól szorult, gyámoktól nem marad.

Déri Ferenc
alpolgármester,
a Népjóléti Központ ügyvezető elnöke.

Bárczy István
polgármester,
a Népjóléti Központ elnöke.

3. „Budapest Székesfőváros Népjóléti Központja 1917. január 3-án kezdi meg működését” (hirdetmény)

Bárczy előterjesztésében egy központi népjóléti szerv előnyeit hangsúlyozta: „közös szervezetben egyesíteni a népjóléti munka összes tényezőit [...]; a meglévő hatósági és társadalmi munkát célszerűen összeegyeztetni, szükség esetén kiegészíteni, fokozni, kimélyíteni, a hiányzó szerveket pótolni. [...] Ennek a szervezetnek a feladata lesz, hogy [...] biztosítsa a társadalmi és hatósági szervek célszerű és harmonikus együttműködését és ez úton a ránk váró népjóléti feladatok elvégzéséhez szükséges szociális felkészültséget.”²⁹ A szabályrendelet értelmében a tanács mellett működött az újonnan létrehozott Népjóléti Központ. A főváros célja egy előremutató, modern és a szociális problémákat preventív módszerekkel is kezelő intézményrendszer létrehozása volt.

4. Erdélyi Mór:
dr. Csörgő Hugó
portréja

A Népjóléti Központ első igazgatójának a tanács dr. Csörgő Hugót,³⁰ a Budapesti Központi Segítő Bizottság volt titkárát nevezte ki. Csörgő a *Városi Szemlé*ben közölt cikkében ismertette az intézmény legfőbb célját: „[a] társadalmi jólétkonyság erőinek

29 BFL IV.1419.d 4. nagydoboz – Bárczy István, polgármester előterjesztése Budapest Székesfőváros tekintetes Tanácsához a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről, 1916.

30 Csörgő Hugó (született Hőnig Hugó, 1877–1944/45) évtizedekig volt különböző lapok (*Pesti Hírlap*, *A Polgár* stb.) munkatársa, költésszettel, drámaírással is foglalkozott, amely munkájának díjazásáért 1907-ben a főváros Ferenc József-díjjal is kitüntette. A háború alatt kinevezték a Népjóléti Központ igazgatójának, de innen a Tanácsköztársaság után távoznia kellett kommunista szimpátiái okán. Perében felmentették, de a fővárosi hivatalnoki állását feladta. Visszatért az újságíráshoz, majd a Pesti Izraelita Hitközség főjegyzőjeként dolgozott hosszú éveken át. A német megszállást követően Stern Samu mellett dolgozott a Zsidó Tanácsban, végül 1944 őszén elhurcolták, és a holokauszt áldozatául esett. Csörgő 1919-ben könyvben (*A budapesti nyomor vöröskönyve*) is kiadta a Népjóléti Központ élén eltöltött két évének tapasztalatait.

szétforgácsolását meg kell gátolni s összefoglaló keretbe kell tömöríteni a jótékony egyesületeket, intézményeket, hogy működésük céltudatos egyöntetűsége hatályosabban érvényesüljön.”³¹

A szabályrendelet a főváros területén működő társadalmi népjóléti egyesületek és szervezetek tevékenységének ellenőrzését, felügyeletét és irányítását; a hatósági és társadalmi tevékenység összehangolását, a kapcsolattartás elősegítését; népjóléti nyilvántartás vezetését; a fővárosi önkormányzat részére népjóléti ügyekben tanács-adást; illetve a népjóléti megbízottak munkájának irányítását határozta meg a Központ feladataként. Az intézmény a rászorulóknak útba igazítást és jogi tanács-adást nyújtott szükség szerint, azonban peres ügyeket nem vállalhatott ezen tevékenysége során.³² Az intézmény a Budapesti Központi Segítő Bizottság és a Városi Népségítő Iroda feladatait is átvette, és 1917. január 1-jén kezdte meg működését, a Főherceg Sándor utca 8. sz. alatti Régi Képviselőházban. A szabályrendelet tizenkét ügyosztály felállításáról rendelkezett az intézményen belül.³³

5. A Népjóléti Központ Főherceg Sándor utcai épülete előtt várakozók 1918-ban

31 CSERGŐ 1917, 99–100.

32 Szabályrendelet a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről. 64. és 68. §.

33 A szabályrendelet még 12 szakosztályról rendelkezett: tanácsadó és jogvédő, munka- és rokkantügyi, gazdasági, népegészségügyi, népélelmező, anya- és csecsemővédő, gyermekvédő és hadiárvaügyi, gyermekfelruházó, népművelő, cselédügyi, különleges segélyező, illetve népgondozó szakosztályok. Ezek rövidesen kiegészültek az újabb tanácskozások következtében 19-re, de 1917 végére sem jött létre mind a 19 szakosztály.

„Hatóság, hatósági jogkör nélkül” – a kezdeti problémák

Csergő visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a Népjóléti Központ működése nehezen indult, és már a szabályrendelet elfogadásakor nehézségek léptek fel. Az intézmény és annak hivatali apparátusa január elsején még csupán papíron létezett, testületileg először május 12-én ülésezett,³⁴ szakosztályai pedig 1917 folyamán csak fokozatosan jöttek létre. A háborús, majd forradalmi körülmények közepette nehezen lépett át a szabályrendelet a valóságba: *„a népjóléti körzetek kerületek szerint csak térképen vannak meg, a népjóléti megbízottak nincsenek kinevezve, a szélesebbkörű népjóléti gondozás nincs a gyakorlatban végrehajtva. [...] az emberek pusztulásának preventív intézkedésekkel való megóvása, a szociálisan vagy gazdaságilag megingott egzisztenciák talprasegítése [...] mindez a szabályrendelet formális életbeléptetése óta sem öltött valóságos életet”*³⁵ – írta Csergő két évvel a szabályrendelet elfogadása után. A működés során is alapvető hatásköri akadályok jelentkeztek, mivel a városházán sokan a teljes, tehát hatósági (tanácsai és előljárósági) és társadalmi népjóléti igazgatás irányítását is a Központtól várták el, de annak erre csak a társadalmi egyesületek tekintetében volt jogköre. A Központ hivatala számos ügyben nem is járhatott el, mivel a szakosztályok feladata volt a különböző javaslatok és rendelkezések kidolgozása, amelyeket ezután a hivatalnak fel kellett terjeszteni az illetékes hatósághoz.³⁶ A kerületi előljáróságokkal Csergő szerint különösen rossz volt az intézmény kapcsolata: sok átiratra nem is válaszoltak, illetve amikor nem volt lehetősége az előljáróságoknak az egyes rászorulókat támogatására, akkor nem vették igénybe a Központ által kínált segélyezési lehetőségeket. A rászorulókat az előljáróságok ridegségére is panaszkodtak, ezért Csergő jelentette is a problémákat a polgármesternek, kérve a közbenjárását ezen ügyek megoldásában.³⁷

További jelentős probléma a Központ tagságából és testületi működéséből adódott. Államigazgatási küldöttek,³⁸ fővárosi ügyosztályok vezetői, a fővárosi törvényhatósági bizottság egyes tagjai, a tanács által választott tagok, illetve a társadalmi karitatív egyesületek tagjai is képviseltették magukat az egyes szakosztályokban, így számos testület működése gyakorlatilag sokszor megbénult a ritkán összehívott tanácskozások okán.³⁹ A jogszabály megalkotásakor a hatósági jogkör hiányában Csergő elképzelése szerint ez a tagság garantálhatta volna a Központ

34 A Népjóléti Központ. *Pesti Hírlap*, 1917. május 13., 11.

35 CSERGŐ 1919, 20.

36 Uo., 24–26.

37 *Források Budapest múltjából II. 1873–1919.* 1971, 358–360.

38 Különböző minisztériumok (miniszterelnökség, belügy-, pénzügy-, kereskedelemügyi-, vallás- és közoktatásiügyi- és igazságügyi minisztériumok) képviselői, az Állami Gyermekmenhely igazgatója, a rendőrség főkapitánya, a fiatalkorúak felügyelő hatóságának elnöke mind a Népjóléti Központ tagjai voltak.

39 CSERGŐ 1919, 25–26.

sikeres működését és beágyazottságát. A központi hatóságoktól, minisztériumoktól és a fővárosi törvényhatóság különböző intézményeitől érkező képviselők lettek volna hivatottak garantálni a javaslatok elfogadtatását, a társadalmi egyesületek képviselői pedig értelemszerűen a karitatív munkát végző szervezetekkel való együttműködést segítették volna elő.⁴⁰

Csergő ezeket a problémákat a Központ népjóléti ügyosztálya vagy hatósági jogkörrel felruházott hivatallá (mint egy állami népjóléti hivatal közép fokú, fővárosi illetékességű szerve) való átszervezésével kívánta orvosolni, amely már Nagy-Budapestben látta volna el tevékenységét.⁴¹ Ezek az előterjesztések azonban a háborús és szociális helyzet súlyosbodásával, és a fővárosi vezetés lefoglaltságával ellehetetlenültek. A főváros 1919 elején bizottságot is létrehozott a Központ átszervezésére, de ez nem járt eredménnyel.⁴²

A Népjóléti Központ első két éve

A Központ tevékenysége a szabályrendelet értelmében a népjóléti igazgatás széles spektrumára kiterjedt, amelyből a háborús időkben a hadigondozási feladatok váltak különösen fontossá. Ezen tevékenységét a Központ kezdetben a Budapesti Központi Segítő Bizottsághoz hasonlóan látta el, amelyben lényegi változást az új hadigondozottak ügyével foglalkozó miniszterelnöki rendelet hozott. A 900/1917. sz. M. E. rendelet⁴³ lehetővé tette a főváros számára, hogy maga rendelkezzen a hadigondozási tevékenységéről egy hadigondozási szabályrendelet útján, de egyúttal Budapestre is kiterjesztette az Országos Hadigondozó Hivatal⁴⁴ főhatóságát. A főváros által tervezett új szabályrendelet még évekig nem került elfogadásra, azonban a tervezet alapján képet kaphatunk arról, hogy miképp tervezte hadigondozási feladatait végrehajtani a főváros, amelyben fontos szerepet szánt a Népjóléti Központnak.

A 900/1917. sz. M. E. rendelet rendelkezett a pártfogók és tanácsadók intézményének létrehozásáról. Korábban a Rokkantügyi Hivatal is alkalmazott segítőket a rokkantak kezelésére és patronálására, az új rendelet azonban részletesen

40 Kissé naiv módon Csergő bízott abban, hogy törvényi szankció híján, majd „erkölcsi szankció” fogja kioroszakolni központi államigazgatási szinten a Népjóléti Központ elképzeléseit. CSERGŐ 1917, 105–106.

41 CSERGŐ 1919, 212–221.

42 A Népjóléti Központ átszervezése. *8 Órai Ujság*, 1919. január 11., 5.

43 A m. kir. minisztérium 1917. évi 900. M. E. számú rendelete a hadirokkantakat és családjukat, továbbá a hadiárvakat és a hadiözvegyeket gondozó szervezetről.

44 Az Országos Hadigondozó Hivatal vette át a Rokkantügyi Hivatal feladatait és szerveit a rendelet értelmében. Az Országos Hadigondozó Hivatal munkája elődjéhez képest sokkal több rászoruló volt hivatott kiszolgálni. Munkája kiterjedt továbbá a bevonult katona családjára is: a hadiözvegyek és hadiárvak gondozásáért is az újonnan létrehozott intézmény lett felelős, sőt a felmenő ági rokonság segélyezését is ellátta, ha bizonyítást nyert, hogy az elhunyt vagy keresetképeségét elvesztő katona volt felelős a gondozásukért.

szabályozta a hadigondozó személyek (tanácsadók és pártfogók összefoglaló elnevezése) feladatait. A modern értelemben szociális munkásként értelmezhető önkénteseket⁴⁵ a Hivatal nevezte ki a hadigondozottak mellé. A hadiárvákról a pártfogók, míg a hadirokkantokról és hadiözvegyekről a tanácsadók voltak hivatottak gondoskodni. Ezen feladatokat a fővárosban a népjóléti megbízottak (korábbi közgyámok) látták el: „A népjóléti megbízott a [...] hatóság és társadalom együttes képviselőjében a gondjaira bízott családok bajainak megfigyelője, felszívója és gyógyítója, egyúttal [...] az állandó és intézményesen szervezett összekötő kapocs.”⁴⁶

A tanács 3000 (!) népjóléti megbízottal számolt a hatékony munkavégzés ellátásához, mely szám irreálisan magasnak bizonyult („csak egy-két családot kell mindenkinél elvállalnia, és akkor a fővárosban senki olyan nem marad, aki gyámolításra szorul”). Ez a szám még inkább magasnak tűnik, ha arra gondolunk, hogy a népjóléti megbízottak a szabályrendelet értelmében díjazás nélkül voltak kénytelenek elvégezni feladatukat. Egyetlen „jutalmat” írt elő számukra a szabályrendelet: a törvényhatósági bizottság által kifejezésre juttatott elismerést.⁴⁷ A fizetés hiánya rendkívül lehatárolta azon személyek körét, akik elvégezhetnék volna ezen feladatokat, még úgyis, hogy a kerületi választmány tagjai automatikusan megbízottá lettek kinevezve. Volt olyan kerület, ahol 1919-ben sem tudtak megfelelő számú népjóléti megbízottat kinevezni, vagy el se küldték a kiválasztott személyek listáját a Központnak.⁴⁸ Csergő épp ezért hivatásos, szakképzett és fizetett népjóléti megbízottak kinevezését szorgalmazta a tanácsnál.⁴⁹ A népjóléti igazgatás teljesen állami kézbe kerülése mellett érvelt, és egy, már prevenciós feladatokat is ellátó központi szerv létrehozását kívánta, amely járási (törvényhatósági) és községi (kerületi) szinten is rendelkezett volna szervezeti egységekkel.

A rokkantak és hadiözvegyek pályaválasztása és munkaközvetítése⁵⁰ különösen fontos hangsúlyt kapott a fővárosban, tekintve, hogy Budapesten a pénzübeli segélyezettek száma a világháború alatt rendkívüli mértékben növekedett: míg 1914-ben 147 ezer ember részesült segélyben, 1917-re ez a szám 736 ezerre növekedett.⁵¹ A hadigondozás finanszírozása nagyrészt a Hadigondozó Hivatal

45 PIK 2001, 157.

46 BFL IV.1407.b XIV.35208/1917. – A szociálpolitikai ügyosztály újabb felterjesztése a hadirokkantak és hadihátrahagyottak ellátása és gondozása tárgyában.

47 Szabályrendelet a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezéséről. 33.§.

48 CSORNA 1930, 164.

49 CSERGŐ 1919, 21–22.

50 A munkaközvetítés (amely a Hadigondozó Hivatal létrehozását követően kiterjedt már a hátrahagyottakra is) és a rokkantak visszavezetése a munkaerőpiacra a fejlődő hadigondozási rendszer egyre fontosabb feladatává vált. A munkaközvetítés azonban sok problémával szembesült, a Hivatal működését is számos kritika érte. Erről bővebben: FERENCZI 1917.

51 CSORNA 1930, 155.

6. Vác, Kobra Cipőgyár. Képeslap, postatiszta, Schmidt Ferenc papírkereskedése, Budapesti főút

támogatásával (hadijövedelmi adó útján) valósult meg, de a főváros célja a segélyezettettek számának csökkentése volt például utógondozással és a keresetképeség visszaállításával.⁵² A Népjóléti Központ munka- és rokkantügyi szakosztálya is közreműködött ezen feladatokban, és rokkantiskolák és kereseti telepek létrehozását a főváros is támogatta. Vácon a csődbe ment Kobra bőripari gyárat vásárolta meg a tanács, és adta a Rokkantügyi Hivatalnak 40 évre díjtalanul, hogy ott rokkantak számára ingatlanokat építtessen és rokkantiskolát hozzon létre. Azonban a telep a budapesti rokkantak között a kezdeti időszakban népszerűtlennek bizonyult: a kerületi elöljáróságok felhívására 1917 áprilisa és júliusa között mindössze egyetlen ember jelentkezett.⁵³

Csecsemő- és anyavédelemmel már a Budapesti Központi Segítő Bizottság is kiemelten foglalkozott. A Bizottság anyavédő osztálya 1914-ben két szülőotthont nyitott meg: szeptemberben a Batthyány-szülőotthont (I., Mátyóki utca 11.), október végén pedig a Márta-szülőotthont (IX., Liliom utca 13.). A szülőotthonok előnye abban is megmutatkozott, hogy akár több hónappal a szülés előtt elhelyezhették az anyákat

52 Az Országos Hadigondozói Hivatal tevékenységéről bővebben: SUBA 2010.

53 BFL IV.1407.b – XIV.337/1917. – Hadirokkantak ipari kereseti telepei.

az intézetekben, és a szülés után is volt lehetőségük maradni szükség szerint.⁵⁴ Az osztály szorosan együttműködött az anya- és csecsemővédelemben kiemelkedő társadalmi munkát végző Anya- és Csecsemővédő Egyesülettel és a Stefánia Szövetséggel is. A Budapesti Központi Segítő Bizottság adatai szerint 1915 év végéig közel 7 ezer nőt részesítettek segélyben, a tej kiosztóban 43 ezer liter tejet osztottak ki,⁵⁵ 1916 novemberéig csak a Márta-szülőotthonban több száz anyát, gyermeket és csecsemőt helyeztek el és gondoztak.⁵⁶

Az osztály a Népjóléti Központ részeként működött 1917-től. Tevékenysége kiterjedt a terhesség és a szülést követő időszakra is: ún. bábautalványt (a díjazás megtérítése), szoptatási segélyt (szülés után 4-5 hónapig) és szülőotthoni⁵⁷ vagy kórházi elhelyezést is kérvényezhettek az anyák, amelyek költségeit a Központ állta, illetve természetbeni segélyt (élelmiszerek, tej, babaruhák, pelenkák) is nyújtott az intézmény. Csak néhány adat erről: 1917–18-ban 2620 bábautalvány került kifizetésre, összesen 5950 anya és 390 gyermek került gondozás alá valamelyik intézményben, és több mint 48 ezer esetben került szoptatási segély (akár rendkívüli hadigondozási segély útján) kiutalásra majd' 750 ezer korona értékben.⁵⁸

A gyermekvédelmi tevékenység számos esetben szorosan összefonódott a hadigondozással és az anyavédelemmel. A Központ az általános segélyezésen túl „tejben-dara akciót”, illetve reggeliztetési akciót indított a *Pester Lloyd* adományaiból 28 fővárosi kisdédóvóban és 25 elemiben.⁵⁹ A napközi gyermekotthonokban lehetőség volt a gyermekek elhelyezésére mialatt a szülők dolgoztak, itt az étkeztetést a Gyermekbarát Egyesület végezte.⁶⁰ Sor került gyermekek nyaraltatására is: a szerencsésebbek Svájcba utazhattak, de számos gyermek (főleg hadiárva) utazott vidékre különböző egyesületek, vállalatok vagy magánszemélyek adományaiból.⁶¹ A Központ ezen felül hasonló akció keretében szervezett németországi gyermekek Budapestre érkezésekor is magára vállalta ellátásukat, míg el nem hagyták a fővárost.⁶²

54 CSERGŐ 1919, 97–98.

55 A Budapesti Központi Segítő Bizottság beszámoló jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1916. március 24., Melléklet, 4.

56 A Székesfővárosi Márta Terhes- és Szülőotthon jelentése. *Fővárosi Közlöny*, 1916. december 8., Melléklet, 4.

57 A Központ továbbra is fenntartotta a Márta-otthont, illetve a Bethesda Kórházban is működtetett egyet. A Márta-otthon 1918 márciusáig, a Gyöngyösi úti városi szülőotthon átadásáig működött.

58 CSERGŐ 1919, 95–102.

59 Uo., 117–118.

60 A Népjóléti Központ első negyedéve. *Pesti Napló*, 1917. április 8., 20.

61 Ugron Gábor belügyminiszter támogatásával 2000 gyermeket utaztattak vidékre egy akció során. Kétezer szegény gyermek nyaralni ment. *Az Est*, 1917. augusztus 1., 7.

62 Hatszáz lipcsei gyerek Budapesten. *Az Est*, 1917. június 30., 4.

A Népjóléti Központ ruhaosztási tevékenysége is fontossá vált a háború végén, mivel több százezer budapesti lakosnak jelentett állandó problémát ekkora a megfelelő ruházat beszerzése.⁶³ Gyermekfelruházó szakosztályának megalakítása után már a Központ végezte egész Budapesten a rászoruló gyermekeket ruhával ellátó akciókat. 1917 és 1919 között összesen 85 ezer gyermeknek utaltak ki ruhát. Csak az 1917. évi téli akció keretében kisdédóvókban és elemi iskolákban az előjáróságok és a kerületi bizottságok útján 29566 pár cipő, több mint 10 ezer kabát és 15 ezer ruha került kiosztásra rászoruló gyermekeknek.⁶⁴ 1918-tól kezdve a Központ gyermekfelruházó tevékenysége az anyagárak növekedése, az egyre növekvő számú rászoruló, a csökkenő állami és társadalmi adományok okán rendkívül megnehezedett. Szükségből rosszabb minőségű ruhák és cipők készültek, de 1918 novemberéig így is csupán a segílyt igénylő gyermekek alig háromnegyede kapta meg a ruházatot.⁶⁵ Ebben némi változást hozott a népköztársaság időszaka, amikor 1918 novemberétől 1919 márciusáig 40 ezer pár cipő és 60 ezer ruha került kiosztásra Budapesten és a környező településeken.⁶⁶

Népélelmezési feladatait a Budapesti Központi Segítő Bizottság már kialakított szervezete útján folytatta. A Bizottság népélelmező osztálya a háború kezdeti szakaszától közreműködött a fővárosi népkonyhák működtetésében,⁶⁷ létrehozta a Fővárosi Diákmenzát,⁶⁸ ezzel fontos szerepet töltött be a nehéz helyzetben lévő fővárosi lakosság népétkeztetésének koordinálásában. E tevékenysége során felügyelte, hogy a népkonyhák biztosítják-e a meghatározott minimális tápértéket, illetve felméréseket végzett és ellenőrizte a kerületi előjáróságok útján, hogy a népkonyhákat igénybe vevők valóban rászorultak-e (ún. előjárósági igazolványok segítségével). 1917-ben létrehozták a Népélelmezési Kirendeltséget a népélelmezési feladatok ellátására, amely a Központ része volt, de gyakorlatban különálló szervként működött, szorosan együttműködve a IX. és XIV. ügyosztályokkal. A Népélelmezési Kirendeltség 1920-ban a Közérdekű Élelmezési Rt. (KÉRT) részévé vált.⁶⁹

63 VÖRÖS 1978, 742.

64 CSERGŐ 1919, 130–131.

65 UO., 134–137.

66 UO., 140–141.

67 Erről bővebben: UMBRAI 2018, 134–138.

68 A Városház utca 10. földszintjén 1916 februárjában nyílt meg a nehéz sorsú egyetemisták és fővárosiak megsegítésére. A Fővárosi Diákmenza megnyitása. *Fővárosi Közlöny*, 1916. február 11., Melléklet, 1.

69 UMBRAI 2018, 154–155.; UMBRAI 2020, 125–126.

Említést érdemel az intézmény művészeket és értelmiségieket pártoló munkája is. Már a Budapesti Központi Segítő Bizottság létesített öt művészeti segélyalapot (írói és hírlapírói, képzőművészi, színészi, zenészi és iparművészi), amelyek a Népjóléti Központ kezelésébe kerültek annak létrehozásakor. Ezen tevékenysége során a Központ segélyek kiutalását végezte, együttműködve az egyes foglalkozások érdekérvényesítő és egyéb társadalmi szervezeteivel.⁷⁰

7. Budapesti Központi Segítő Bizottság művésztétele a kereset nélkül lévő magyar írók és művészek javára a Népoperában

70 CSERGŐ 1919, 144–152.

Csergő a támadások keresztútjában – A Népjóléti Központ vesszőfutása

A Tanácsköztársaság idején a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács rendelete nyomán a Népjóléti Központ közvetlenül Bogár Ignác, a népjóléti ügyekkel megbízott elnökségi tag felügyelete alá tartozott.⁷¹ A Központ a kommunista hatalomátvételt követően számos pénzügyi (főleg társadalmi) forrástól esett el, így többször is kérvényeznie kellett a Munkaügyi és Népjóléti Népbiztosságtól támogatás folyósítását népgondozási célokra (áprilisban 5 millió korona rögtöni támogatást kért).⁷² Különösen nagy nehézséget okozott, hogy az Országos Hadigondozó Hivatal nem utalta ki az intézménynek járó összegeket.⁷³ Ennek ellenére a Központ igyekezett továbbra is ellátni a szabályrendelet által kiutalt feladatait, beleilleszkedve az új hatósági felépítésbe. Csergő szorgalmazta a budapesti vezetőségénél, hogy a hatékony feladatellátás érdekében a Népjóléti Központ egyéni gondozásra vonatkozó feladatai a kerületekhez legyenek decentralizálva, és egyúttal a Központ irányíthassa a kerületek népjóléti munkáját (gyakorlatilag az intézmény mintájára felállított kerületi irodák útján).⁷⁴ Ez részben megtörtént, és június 1-től kezdve a kerületi munkás- és katonatanácsok népjóléti osztályai végezték a segélyek kiutalását. A Központ továbbra is ellátta több speciális feladatát (gyermek-, anya- és csecsemővédelem, írók és művészek segélyezése), és képzéseket is tartott a népjóléti feladatokra kirendelt kerületi alkalmazottaknak.⁷⁵

A Tanácsköztársaság bukása után a helyreállított fővárosi törvényhatóságban rövidesen a keresztény nemzeti erők kerültek erőfölénybe, és Sipőcz Jenő kormánybiztosságával, majd polgármesterségével megindult az 1918–19-es években kompromittálódott hivatalnokok eltávolítása a főváros intézményeiből.⁷⁶ Csergő Hugó is ennek a politikai csatározásnak esett áldozatul. Csergő a népköztársaság és a Tanácsköztársaság alatt is töretlenül dolgozott, előadásokat tartott, adománygyűjtéseket végzett, de a *Budapesti nyomor vöröskönyve* című műve és kommunista szimpátiái okán támadások keresztútjába került. Bárczy Istvánt a nemzetgyűlésben is ezzel kapcsolatban támadták. Usetty Ferenc (aki a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt színeiben nyert nemzetgyűlési mandátumot) azzal vádolta a volt polgármestert,

71 BFL IV.1407.b – I.84568/1919 – A Népjóléti Központ Budapesti Központi Forradalmi Munkás és Katonatanács közvetlen fennhatósága alá helyezése.

72 BFL XVI.1.a – A Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács elnökségének sürgős felterjesztése a főváros Népjóléti Központja részére.

73 BFL XVI.1.a – 1654/919 – Előterjesztés a Népjóléti Központ költségeinek, továbbá a népgondozás munkájának kerületek szerint való decentralizálása és az e célból szükséges költségek fedezése tárgyában.

74 Csergő évi 6 millió korona (1 millió a Népjóléti Központ, 500-500 ezer az egyes kerületi irodák tevékenységére) adminisztrációs költséggel számolt. Forrás: BFL XVI.1.a – 1654/919.

75 A segélyezések új rendszere. *Népszava*, 1919. június 11., 9.

76 GERGELY 2008, 1359–1360.

hogy „állásokat kreáltak” a jó kapcsolatokkal rendelkező embereknek, mint például ennek a „szegény újságírónak” – utalva Csergőre.⁷⁷ A *Fővárosi Hírlap* Csergő zsidó származásával magyarázta „elkergetését” a városházáról.⁷⁸ Bárczy védte Csergő első világháború alatti tevékenységét, lelkes, ügyes és szociális érzékű embernek nevezte őt, és követendő példaként beszélt a Népjóléti Központról mint intézményről, ám Csergő 1919-es tevékenységétől elhatárolódott.⁷⁹ Csergőt szabadságolták, majd felfüggesztették állásából, de az ellene folyó eljárást bizonyíték hiányában megszüntették.⁸⁰ Az igazgatói székbe nem tért vissza, újra újságírással kezdett foglalkozni és folytatta szépirodalmi tevékenységét, illetve az Országos Izraelita Patronage Egyesület alelnöki székét töltötte be.

Ezután megkezdődött a Népjóléti Központ vesszőfutása, mivel pénzügyi támogatásai egyre inkább elapadtak. Sipőcz rövidesen a közjótékonysági ügyosztályhoz csatolta az intézményt, így hivatali különállása ezzel megszűnt. Gyakorlati működése beszűkült, leginkább a kül- és belföldi jótékonysági adományok szétosztására, gyermekvédelmi feladatokra, tanácsadásra, illetve a szegénynyilvántartás vezetésére korlátozódott, amelyet immár ügyosztályi irányítás keretében végzett. 1919 második felétől jellemzően a főváros is természetbeni adományokra tért át a közvetlen pénzügyi segélyezés helyett. A társadalom is teljesen kimerült, egyre többen vették igénybe a fővárosi segélyeket és akciókat.⁸¹ A jótékonysági tevékenységet folytató egyesületeket is szétzilálta a háborút követő vészterhes időszak.

1920-at követően a Népjóléti Központ semmiféle állami támogatásban nem részesült, főleg fővárosi és külföldi forrásokból, illetve magánadományokból látta el feladatait. Az állami járadékok folyósításának elmaradása komoly érvágás volt az intézménynek, mivel bevételeinek 1917-ben háromnegyedét, 1918-ban ötödét, 1919-ben pedig 60%-át tették ki (a főváros fenntartási költségein kívül) az állami források és az Országos Hadigondozó Hivatal biztosította járadék a hadijövedelmi adóból.⁸² A szűkölködő intézmény nemsokára jelentős pénzügyi problémákkal szembesült, amelynek következtében a szoptatási segély (havi 20 korona) kiutalását is fel kellett függesztenie 1920 májusát követően.⁸³ Jelentős fővárosi és állami összegektől elesve,

77 *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. III. kötet. 1920. március 19., 26.

78 A Láthatatlan Vendég tiszteletére lakomát rendez Huszár Károly a parlament épületében. *Fővárosi Hírlap*, 1922. január 4., 1.

79 *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. III. kötet. 1920. május 20., 73.

80 BFL VII.18.d – 13/6142/1920 – dr. Csergő (Hönig) Hugó büntetőügye.

81 SCHULER 1930, 18.

82 Bizottsági és tanácsi előterjesztés Bienskiné Ocskay Irma törvényhatósági bizottsági tagnak a közgyámi intézmény újbóli életbeléptetése iránti indítványa ügyében. *Fővárosi Közlöny*, 1921. október 21., Melléklet, 7.

83 CSORNA 1930, 177.

csak az adományok útján kezelésébe adott, illetve pénzbeli adományok útján vásárolt termékek szétosztásában, illetve segélyek kiutalásában vett részt.

**AKAR ÖN
ÉLELMISZERT
AMERIKÁBÓL?**

**Vannak hozzátartozói vagy
barátai
az Egyesült Államokban?
Ők segíthetnek Önön!**

**Az American Relief Administration raktárt fog
felállítani Budapesten amerikai élelmiszerek
kiosztása céljából. Az Egyesült Államok minden
bankjában élelmiszerutalványok vásárolhatók,
melyek Magyarországra küldhetők. Írjon egy le-
velezőlapot Amerikába és kérjen rokonaitól vagy
barátaitól ilyen élelmiszerutalványt, melynek
ellenében azután az itteni raktárban amerikai
élelmiszereket kaphat.**

**Levelezőlapok és értesítések
az
AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION
WAREHOUSES
tájékoztató irodájában
Budapest, IV. Váci utca 31.
IV. emelet 19. sz.
kaphatók.**

8. Az American Relief Administration hirdetménye az ételosztásról

9. Rokkant katonák a régi Képviselőház előtt az amerikai Vöröskereszt képviselőinek látogatása alkalmából, 1921. április, Müllner János felvétele

10. Pedlow kapitány és az amerikaiak távoznak a régi Képviselőházból, 1921-1922, Müllner János felvétele

A kommunista hatalomátvétel komoly hátrányt okozott Magyarországnak a külföldi segélymissziók tekintetében, mivel a tanácsuralom alatt az amerikai szervezetek (akik egész Európában foganatosítottak segélyeket) nem kezdték meg a magyarországi segélymisszió megszervezését. A munka csak augusztust követően indult meg,⁸⁴ amelyben a Népjóléti Központ tevékenyen részt vett: a segélyre jogosultak nyilvántartását volt hivatott vezetni, és újságokban megjelent felhívásukra 70-80 ezer ember jelentkezett pár nap alatt.⁸⁵ A segélyakciókat már 1919 őszétől kezdte intézni a Népjóléti Központ, szorosan együttműködve a különböző missziókkal.⁸⁶ A *Fővárosi Hírlap* tudósítása szerint a Vöröskereszt a Népjóléti Központ által végzett eredményes munka okán bízta meg az intézményt a segélyakció lebonyolításával, és a „kiváló amerikanusok” maguk is irodát nyitottak az intézmény hivatalában.⁸⁷

1921-ben a főváros mindössze 200 ezer koronával járult hozzá az intézmény működéséhez, így a Vöröskereszt vállalta fenntartási költségeit. Magánadományokból közel 890 ezer korona folyt be, és 8500 családnak utaltak ki ruhát, élelmiszert és háztartási cikkeket.⁸⁸ 1921 szeptemberében már az alábbi tábla fogadta a Központot felkeresőket a Főherceg Sándor utcában: „*Mindenemű segélyezés szünetel. Felvétel nincs.*”⁸⁹ Egy évvel korábban az emberek még tolongtak az épület folyosóin.⁹⁰ A lecsökkent feladatai és az állami és hatósági pénzinjekciók hiánya⁹¹ miatt a baloldali és a liberális sajtó a Központ lezüllesztésével vádolta a polgármestert és a Wolff Károly köréhez köthető fővárosi politikusokat.^{92 / 93} 1921 végén még a Fővárosi Könyvtár Királyi Pál utcában működő 1. számú tagkönyvtárának gyermekrészlegét is a Főherceg Sándor utcai épületébe helyeztette át a főváros vezetése, mert a könyvtárhelyiségre igényt tartott a Keresztény Községi Párt.⁹⁴ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az áthelyezést maga Kremmer Dezső könyvtárigazgató kérelmezte a

84 GLANT-JUHÁSZ-ABLONCZY 2018, 1329–1330.

85 SCHULER 1930, 19.

86 A Tanácsköztársaságot követően kezdődtek meg újra a nyugati segélyakciók, 1919 novemberében az amerikai Vöröskereszttel működött közre ételszállítások lebonyolításában. BFL IV.1407.b – XIV. 128309/1919 – Dr. Csergő Hugó népjóléti központ igazgató előterjesztése az amerikai Vöröskereszt budapesti missziója által felajánlott ruházati cikkek átvétele, elraktározása, biztosítása és szétosztása ügyében.

87 A pesti szegény gyermekek Eldorádója. *Fővárosi Hírlap*, 1919. november 26., 2.

88 CSORNA 1930, 178.

89 Koldussora jutott a főváros népjóléti központja. *A Nép*, 1921. szeptember 1., 7.

90 Egy délelőtt a Népjóléti Központban. *Friss Újság*, 1920. március 30., 3.

91 Halódik a Népjóléti Központ. *Az Est*, 1921. január 26., 2.

92 Felbomlott a főváros szegényügyi szervezete. *Pesti Napló*, 1921. június 5., 6.

93 A Népjóléti Központ helyett fölelevenítik a közgyámi intézményt. *Az Est*, 1921. október 16., 3.

94 „nem kell könyvtár ma, amikor a kulturátlanság orgiáit üli, nem kell Népjóléti Központ ma, amikor lassankint éhen esnek majd össze az utcán az emberek. Mindez nem kell: a pártklubra azonban szükség van.” *Fővárosi Hírlap*, 1921. november 16., 2.

Királyi Pál utcai helyiség bérleti díjának emelkedése miatt, és persze a rendkívül előnyös ingatlan első emeleti irodáinak megszerzése céljából, de végül csak az alagsori helyiségeket kapta meg használatra a könyvtár.⁹⁵

A Központ 1922-ben a Vöröskereszt és a Huszár-kormány segélyakciójában még közreműködött. A Nyomorenyhító Akciót a fővárosban még az intézmény vezényelte le, de a külföldi segélyakciók fokozatos leállása (kifejezetten az amerikai missziók elvesztése) sok feladatától megfosztotta az intézményt, amely „*üres kasszával és üres raktárakkal gúnyja lett a saját címének.*”⁹⁶ A jogvédő osztály még rendszeren működött az év során, és 1731 személy (erős emelkedés az 1921-es év 1265 esetéhez mérten) kereste fel jogi tanácsadás vagy útba igazítás céljából.⁹⁷

A pénzhiány nem csupán a Központot, hanem a közjótékonysági ügyosztályt is sújtotta.⁹⁸ 1923-ban az intézmény működése már nagyrészt leállt, új hivatalnokokat nem nevezett ki a főváros, amely működése csúcsán 64, ekkora már csak kicsivel több mint tucatnyi alkalmazottja volt. Bár az októberi közgyűlésen még az intézmény „feltámasztása” mellett érveltek, ennek ellenére 1923 végén döntés született a Népjóléti Központ megszüntetéséről a létszámcsökkentési akció keretében.⁹⁹

Az intézmény megszüntetése szükségessé tette egy új népjóléti szabályrendelet megalkotását. Az új szabályrendelet tervezete¹⁰⁰ szerint a Népjóléti Központ feladatait a IX. ügyosztály (karitatív egyesületek nyilvántartása, jótékonysági események szervezése), a kerületi előjáróságok (egyedi tanácsadás, szegények nyilvántartása) és a közjótékonysági bizottság (fővárosi intézetek alapszabályainak véleményezése, ellenőrzésükben való közreműködés), illetve a központi népjóléti bizottság (hatósági és társadalmi népjóléti tevékenység összehangolása) vette volna át.

A Népjóléti Központ egyedülálló szerepet volt hivatott betölteni a főváros modern alapokra helyezett népjóléti igazgatásában. A modern, preventív módszerekkel is működő szociálpolitikai gondolkodás már a háborút megelőzően tervbe volt véve Bárczy körében a fővárosban. Annak felismerése, hogy az állam és a hatóság felelősséggel tartozik a területén élő emberek boldogulásáért, és hogy a szociálpolitika túlmutathat a szegények segélyezésén, korszakalkotónak tekinthető az 1910-es évek Magyarországon. A cél, hogy a főváros népjóléti gondoskodás jegyében felelősséget vállaljon a lakosság megélhetésének biztosításáért és a hátrányos helyzetbe került emberek talpra állításáért, progresszív és modern felfogásnak bizonyult. Az 1916-os népjóléti szabályrendelet azonban az első világháború nyomán

95 BFL VIII.3831.a – 386. tétel – Az 1. számú fiók indulása.

96 Huszár Károly megbuktatta Sipőcz nyomorenyhító akcióját. *Fővárosi Hírlap*, 1922. január 4., 3.

97 A Népjóléti Központ jogvédő osztályának tavalyi működése. *Fővárosi Közlöny*, 1923. február 23., 412.

98 Ki ad ruhát, cipőt télen a szegény gyerekeknek? *Pesti Napló*, 1922. július 23., 5.

99 1943/1923. közgyűlési határozat.

100 1014/1924. közgyűlési határozat.

tapasztalt nyomorúságos állapotok, a társadalom kifáradása, a hatóságok pénzügyi kimerülése és a vesztes háború következményei miatt nem tudott tartósan vagy egyáltalán átlépni a valóságba.

A Népjóléti Központ a fővárosi népjóléti reformtörekvésekbe illeszkedett bele, azonban hatósági jogkör hiányában csupán javaslatokat tudott tenni a fővárosi szerveknek, a hatékony feladatellátáshoz szükséges változtatások pedig nem realizálódhattak a háború miatt szétfeszített fővárosi törvényhatóságban. A főváros válsághelyzete miatt az intézmény tevékenysége nem tudott igazán kibontakozni. A gazdasági válsághelyzet, a hatékony működéshez szükséges pénzeszegek elégtelensége, a fővárosi politikai csatározások és a népjóléti szabályrendelet hiányosságai okán működése rövidesen ellehetetlenült. Mindazonáltal a Központ fennállása alatt több százezer ügyben járt el, több tízmillió korona értékű segílyt nyújtott, ezzel rengeteg fővárosi lakos megélhetésén segített csecsemőktől kezdve munkaképtelen aggokon át.

Csergő Hugó a szegénygondozás és a népjóléti feladatok ellátása terén már a világháború időszakában a kiterjedtebb állami szerepvállalást szorgalmazta és támogatta. A két világháború között is több szociális szakirodalmi mű vetette fel a szegénygondozás centralizálását és egy állami szinten hatékony módszerekkel rendelkező intézményrendszer létrehozását, azonban ez nem valósult meg, ahogy a központi kormányzat az egi normát karolta fel. A Népjóléti Központ pedig minden igyekezet ellenére a „szociális tűzoltás” hálátlan feladatát tudta csupán betölteni rövid fennállása alatt.

11. Amerikai szeretetadomány kiosztása 1921. június 9-én, középen Pedlow kapitány és Huszár Károly volt miniszterelnök, Müllner János felvétele

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

IV.1407.b Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai. Tanácsi Központi Ügyosztályok iratai
IX.368/1915 – A Budapesti Központi Segítő Bizottság felterjesztése Bárczy Istvánhoz
a hadirokkantak ügyében
I.84568/1919 - A Népjóléti Központ a Budapesti Központi Forradalmi Munkás és Katonatanács
közvetlen fennhatósága alá helyezése.
XIV.35208/1917 - A szociálpolitikai ügyosztály újabb felterjesztése a hadirokkantak
és hadihátrahagyottak ellátása és gondozása tárgyában.
XIV.337/1917 – Hadirokkantak ipari kereseti telepei.
XIV.128309/1919 – Dr. Csergő Hugó népjóléti központ igazgató előterjesztése az amerikai
Vöröskereszt budapesti missziója által felajánlott ruházati cikkeken átvétele, elraktározása,
biztosítása és szétosztása ügyében.

IV.1419.d Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Statisztikai kimutatások, tanul-
mánykéziratok, külön kezelt hivatali iratok gyűjteménye
A Budapesti Központi Segítő Bizottsággal kapcsolatos iratok
Bárczy István, polgármester előterjesztése Budapest Székesfőváros tekintetes Tanácsához
a székesfőváros népjóléti igazgatásának szervezetéről

VII.18.d Budapesti Királyi Ügyészség (1946-tól Budapesti Államügyészség) iratai. Büntetőpererek iratai.
13/6142/1920. Dr. Csergő (Hönig) Hugó büntetőpere

VIII.3831.a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár iratai. Történeti archívum
165. tétel – Sebesült katonák ellátása olvasnivalóval.
386. tétel – Az 1. számú fiók indulása.

XVI.1.a 1. kisdoboz Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanácsának iratai. Bogár Ignác
elnökségi tag irathagyatéka
A Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács elnökségének sürgős
felterjesztése a főváros Népjóléti Központja részére a népgondozás feladatának
ellátására szükséges költségek engedélyezése és kiutalása tárgyában.
1654/919 – Előterjesztés a Népjóléti Központ költségeinek, továbbá a népgondozás
munkájának kerületek szerint való decentralizálása és az e célból szükséges
költségek fedezése tárgyában.

8 Órai Ujság
A Nép
Fővárosi Hírlap
Fővárosi Közlöny
Friss Ujság
Népszava
Pesti Hírlap
Pesti Napló

Szakirodalom

CSERGŐ 1917

CSERGŐ Hugó: Budapest népjóléti központja. *Városi Szemle* 10. (1917), 97-117.

CSERGŐ 1919

CSERGŐ Hugó: *A budapesti nyomor vöröskönyve*. Népjóléti Központ. Budapest, 1919.

CSORNA 1930

CSORNA Kálmán: *Szegénygondozás Budapesten*. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1930.

FERENCZI 1917

FERENCZI Imre: Rokkantpolitikánk eredeti fejleményei. *Közgazdasági Szemle* 57. (1917), 321-347.

FERGE 1998

FERGE Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Kávé Kiadó, 1998.

Források Budapest múltjából II. 1873–1919. 1971

Források Budapest múltjából II. 1873–1919. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1971.

GERGELY 2008

GERGELY Jenő: A Keresztény Községi (Wolff) Párt első éve. *Századok* 142. (2008) 6. szám, 1325-1382.

GLANT–JUHÁSZ–ABLONCZY 2008

GLANT Tibor – JUHÁSZ Balázs–ABLONCZY Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén. *Századok* 152. (2018) 6. szám, 1321-1352.

HANVAI 1914

HANVAI Sándor: A Városi Népségítő Iroda. *Városi Szemle* 7. (1914), 549-550.

MELINZ–ZIMMERMANN 1994

Gerhard MELINZ – Susan ZIMMERMANN: A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Budapesten és Bécsben (1873–1914). *Aetas* 9. (1994) 3. szám, 37-56.

PIK 2001

PIK Katalin: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990)*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 2001.

ROMSICS 2018

ROMSICS Ignác: *A Nagy Háború és az 1918–1919-es magyarországi forradalmak*. Helikon, Budapest, 2018.

SCHULER 1930

SCHULER Dezső: *A hatósági nyílt szegénygondozás Budapesten*. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1930.

SIPOS 1996

SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890-1914*. Várostörténeti tanulmányok 3. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1996.

SUBA 2010

SUBA János: Az Országos Hadigondozó Hivatal. *Rendvédelem-történeti füzetek*. 18. (2010) 21. szám, 123-139.

TELEKI 1918

TELEKI Pál: *Szociálpolitika és hadigondozás*. Országos Hadigondozói Hivatal, Budapest, 1918.

UMBRAI 2018

UMBRAI Laura: A szegényétkeztetéstől a népétkeztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk* 63. (2018) 2. szám, 132-165.

UMBRAI 2020

UMBRAI Laura: A budapesti közkonyhák története az 1920-as években, avagy hogyan lesz fogékonysága „az államnak bizonyos szociális közszükségletek ellátására”. *Múltunk* 65. (2020) 1. szám, 115-144.

VÖRÖS 1978

VÖRÖS Károly (Szerk.): *Budapest története IV. A márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.

Képjegyzék

1. Bevonult családtagjának segély iránti kérelme a Városi Népsziget Iroda ajánlásával (kitöltetlen). BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 11166.
2. Utalvány a Budapesti Központi Segítő Bizottság irodalom és művészetpártoló osztályának színészeti alapjából BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 11142.
3. „Budapest Székesfőváros Népjóléti Központja 1917. január 3-án kezdi meg működését”, plakát, 1916. december 25. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár első világháborús plakátgyűjteménye, 1916 (3398. tétel).
4. Erdélyi Mór: dr. Csergő Hugó portréja, In: *Csergő Hugó munkái 1897–1927*. Budapest, 1928.
5. Csoportosulás a Székesfővárosi Népjóléti Központ előtt 1918-ban, a Főherceg Sándor utcai épületnél. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, ltsz. 021191
6. Vác. Kobrak Cipőgyár. Képeslap, postatiszta, Schmidt Ferenc papírkereskedése, Vác Budapesti főút; Nr. 18791/C. 196. Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-, Plakát- és Kisnyomtatványtár, V0162r
7. A Budapesti Központi Segítő Bizottság művészestélye a kereset nélkül lévő magyar írók és művészek javára a Népopera-ban. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 11402
8. Az American Relief Administration hirdetménye az ételosztásról. BTM KM Plakátgyűjtemény, gysz. 24/920
9. Rokkant katonák a régi Képviselőház előtt az amerikai Vöröskereszt képviselőinek látogatása alkalmából, 1921. április, Müllner János felvétele. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 13602.67
10. Pedlow kapitány és az amerikaiak távoznak a régi Képviselőházból, 1921-1922, Müllner János felvétele. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 13602.45
11. Amerikai szeretetadomány kiosztása 1921. június 9-én, középen Pedlow kapitány és Huszár Károly volt miniszterelnök, Müllner János felvétele. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 13602.69

Áron Szendrői

‘Diving the Danube with your bare hands’ - History of the Municipal Public Welfare Centre

The Municipal Public Welfare Centre (*Székesfővárosi Népjóléti Központ*) was founded in 1916 by the city of Budapest, with the aim to assist the city council’s various departments and institutions in their public welfare duties, which became especially important in the backdrop of the Great War. It was one of the progressive initiatives headed by mayor István Bárczy, whose tenure was responsible for many social improvements in Budapest. The duties of the Centre included caring for the poverty-stricken working classes in several ways: veteran and orphan care, food and clothing aid for mothers and children, or even legal advice, but it was also meant to keep an up-to-date record of aid given out across the city and the beneficiaries. The article covers the work of the Centre, the effect it had during its operation, while exploring the reasons for its eventual closure. Although the Centre’s idealistic goals perhaps proved to be too optimistic, as most of its aims couldn’t materialize as Budapest was stricken by war, revolutions and foreign occupation, the institution’s work between 1917 and 1920 helped tens of thousands of people, be it with food, money, clothes or legal advice. The Public Welfare Centre’s operation was cut short, as its leader – Hugó Csergő, a famous playwright, poet and city official who also wrote a detailed book about his experience at the Centre – had to leave his post on account of his political sympathies. Even though the Centre only operated for a few years, its aims and goals proved to be quite progressive for the time.

Téma

07

Árvaházból a városházáig – Liber Endre élete és munkássága

Jelen tanulmánnyal Budapest egyik jelentős várospolitikusának, a 145 éve született Liber Endrének szeretnék emléket állítani, aki árva gyermekből küzdötte fel magát a városháza alpolgármesteri székéig. Liber Endre – végigjárva a köztisztviselői ranglétrát – kereken 40 évig dolgozott a városházán, egész életét a főváros ügyeinek szentelte. Életéről és rendkívül sokoldalú, példaértékű munkásságáról eddig nem született összefoglaló munka, a tanulmány célja, hogy ezt a hiányt pótolja.

Gyermekkora, tanulmányai

Liber Endre 1878. augusztus 15-én született Budapesten.¹ Árva gyermek volt,² aki 6 éves korától az Üllői út 76. szám alatti fővárosi József Fiúárvaházban nevelkedett.³ Adatunk van egyik nevelőjéről, Bujda Edéről, akit „1894-ben a bp.-i József fiú-árva-ház felügyelőjének választottak meg és családfője volt Liber Endre későbbi alpolgármesternek”.⁴

1. Klösz György: A fővárosi József Fiúárvaház, 1900

- 1 Vö. Liber-Ráth család anyakönyvi adatai, Liber Endre katonai szolgálata ügyében készített kivonat, Bp., 1899. február 28. András keresztnévvel. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.199.1
- 2 Liber József értesítése arról, hogy kinevezték Liber Endre gyámjaul, Bp., 1885. április 22. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.200.1
- 3 *Amíg városatya lettem...* 1930, 32.; Liber Endre bizonyítványa, József Fiúárvaház, 1897. november 17. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.202.1
- 4 *Keresztény magyar közéleti almanach* 1. A–L.1940, 150. A József Fiúárvaházban ún. családokban éltek a gyermekek, egy családot 20–30 különböző korú gyermek alkotott, élén nevelőjükkel, akit családfőnek neveztek. Érdeklődésképpen említjük, hogy Bujda Ede később József Attila ének- és szépírástanára lett.

Liber Endre árvasága nagyban meghatározta gondolkodását és későbbi pályáját. Középiskolai éveit a Kegyes Tanítórendiek Főgimnáziumában (a mai Piarista Gimnázium elődje) töltötte. Neve feltűnik a gimnázium 1895/96-os évkönyvében⁵: végzős tanulóként az Országos Magyar Gyorsíró Egyesület által megrendezett gyorsíróversenyen⁶ szép eredményt ért el, amelyért elismerő oklevelet kapott.⁷ Az érettségi letétele⁸ után a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán folytatta tanulmányait,⁹ ahol 1903. december 22-én szerzett oklevelet.¹⁰

A közigazgatási pálya kezdetei

Liber Endre 18 évesen, az érettségit követően három hónapig Brassó vármegye közigazgatásában dolgozott,¹¹ majd 1896. november 5-én lépett a főváros szolgálatába mint a budapesti V–VI. kerületi állami anyakönyvvezetőség díjnoka.¹² Gyorsan haladt felfelé a ranglétrán: 1899-ben már jegyzőként van jelen az

2. Liber Endre portréja az egyetemi leckekönyvében, 1896 körül

- 5 A Kegyes-tanítórendiek Budapesti Főgymnasiumának értesítője az 1895/96-iki tanévről 1896, 72.
- 6 Pesti Hírlap, 1896. március 23.
- 7 A Kegyes-tanítórendiek Budapesti Főgymnasiumának értesítője az 1895/96-iki tanévről 1896, 44. Ennek a tudásának jó néhány évvel később is hasznát vette, a Fővárosi Közlönyben a következőt olvashatjuk: „Elnök az ülést megnyitva, jelenti, hogy az elnöki ülés tárgyainak fontosságára való tekintettel Liber Endre tanácsjegyzőt gyorsíróul kérte föl.” Fővárosi Közlöny 25 (1914) 67. szám, 2.
- 8 Liber Endre gimnáziumi érettségi bizonyítványa, Bp., 1896. június 13. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.201.1
- 9 Liber Endre jogi egyetemi leckekönyve, Bp., 1896. szeptember 26. –1901. január 7. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.203.1
- 10 Fővárosi Közlöny 26 (1915) 62. szám, 2441.; Liber Endre államvizsga bizonyítványa, Bp., 1903. december 2. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.204.1
- 11 Városok Lapja 18 (1923) 21. szám 177.
- 12 Fővárosi Közlöny 8 (1897) 105. szám, 4.

3. Goszleth és Fia: Liber Endre portréja

idős Jókai Mór és a fiatal színésznő, Nagy Bella esküvőjén, amelyről a Budapesti Hírlap így tudósít: „*Fölsiettek Kozáry László anyakönyvvezető szobájába, s ott várakoztak, amíg a tiz és félóra kitűzött esküvő lefolyt. A történelmi hűség kedvéért följegyeztük, hogy Jókai előtt közvetlenül Ruttkai Ignác vette feleségül Stern Gizellát a Terézvárosban. A várakozás alatt Jókai derült kedvvel humorizált s egyetlen kívánsága az volt, hogy zárt ajtóknál legyen a szertartás. Tizenegy órakor az anyakönyves Liber Endre jegyzővel bevonult az eskető terembe s eléje léptek a jegyesek.*”¹³

Liber Endrét 1904-től a városházán találjuk: a Polgármesteri Hivatal IV. Katonai és illetőségi ügyosztályának 1. illetőségi alosztályán fogalmazógyakornok,¹⁴ ahonnan 1905 novemberében az Elnöki és személyzeti ügyosztályra kerül,¹⁵ majd innen 1906 júliusában a VI. ügyosztályra. 1907. május 1-jétől segédfogalmazó,¹⁶ 1908. november 1-jétől II. oszt. fogalmazó:¹⁷ ezekben az években megjárja a IX. Közjótékonyági ügyosztályt,¹⁸ helyettesít az I. Jogi, ipari és rendészeti ügyosztály-

on,¹⁹ áthelyezik az V. Közlekedési ügyosztályra,²⁰ 1908 végétől pedig ismét az I. ügyosztályon találjuk,²¹ ezúttal tartósan, 1916-ig. Ittléte alatt 1911. január 1-jétől

¹³ Budapesti Napló, 1899. szeptember 17., 6.

¹⁴ Magyarország tiszti cím- és névtára 1905, 129.; Kinevezés tanácsi fogalmazó gyakornokká, 1904. június 7. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.192.1

¹⁵ Fővárosi Közlöny 16 (1905) 90. szám, 1609.

¹⁶ Kinevezés tanácsi segédfogalmazóvá, 1907. április 18. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.192.2

¹⁷ Fővárosi Közlöny 21 (1910) 6. szám, 72.; Kinevezés II. osztályú fogalmazóvá, 1908. október 28. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.192.3

¹⁸ Magyarország tiszti cím- és névtára 1907, 141.

¹⁹ Fővárosi Közlöny 18 (1907) 40. szám, 1041.

²⁰ Az Ujság, 1908. április 26., 16.

²¹ Az Ujság, 1908. november 17., 14.

kinevezik I. oszt. fogalmazónak,²² ugyanezen év decemberétől II. oszt. tanácsjegyzőnek,²³ 1916. január 1-től pedig I. oszt. tanácsjegyzővé lép elő.²⁴ Mindemellett tíz éven keresztül volt a Fővárosi Közlöny társszerkesztője, illetve a közgyűlés gyorsírója és a tanácsülések jegyzője.²⁵

Szociálpolitikai tevékenysége – árvaügy, szegénygondozás, gyermekvédelem, népművelés

Liber Endre 1916 augusztusában Bárczy István polgármestertől megbízást kapott arra, hogy a románok erdélyi betörése miatt Budapestre érkező menekültek segélyezési ügyeit intézze, így az e célból létrehozott Erdélyi Menekültek Központi Irodájának vezetője lett. (Később, 1918-ban a menekültügy kormánybiztosává nevezték ki, országos hatáskörrel.) Ennek megfelelően a közjótékonysági ügyosztályra helyezték át, erről a következő tudósítást olvashatjuk: „A polgármester Liber Endre tanácsjegyzőt az elnöki ügyosztályból a közjótékonysági (IX.) ügyosztályba helyezte át és őt az ügyosztály-vezető tanácsos állandó helyettesítésével is megbízta. Liber azonkívül a Fővárosi Közlönnél eddig teljesített szolgálatát is el fogja látni. Áthelyezése szeptember 1-én lép életbe.”²⁶ Áthelyezése másnapján, szeptember 2-án már a közjótékonysági bizottság ülésén találjuk.²⁷

A szociálisan érzékeny és közjóért tenni akaró Liber Endre képességeinek megfelelő pozícióba kerülve eljutott az ügyosztály vezető székéig, ahonnan korának egyik legjelentősebb szociálpolitikusként nőtt ki magát, kiemelkedő eredményeket érve el, főként az árvaügy, az idős-, illetve szegénygondozás területén. Különös gondot fordított az árvaházakra és a főváros szociális intézményeire: 100 új férőhelyet létesített a József Fiúarvaházban, a VIII. kerületi Alföldi utcai menhelyet²⁸ 360 férőhellyel bővítette, elindította az 1600 férőhelyes Horthy Miklós Szeretetotthon²⁹ felépítését, ezenkívül több szeretetotthont, átmeneti otthont, melegedő otthont, valamint menhelyet hozott létre.³⁰ Jövedelméből, később írásaiért kapott tisztelet-

22 *Fővárosi Közlöny* 22 (1911) 92. szám, 3652.; Kinevezés tanácsi I. osztályú fogalmazóvá, 1911. november 20. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.192.4

23 *Pesti Hírlap*, 1911. december 30., 9.; Jegyzőkönyvi kivonat Liber Endre II. osztályú tanácsjegyzővé választásáról, 1911. december 13. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.193.1

24 *Fővárosi Közlöny* 29 (1917) 11. szám, 393.; Jegyzőkönyvi kivonat Liber Endre tanácsjegyzővé választásáról, 1915. december 15. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.193.2

25 *Amíg városatya lettem...* 1930, 32.

26 *Magyarország*, 1916. július 16., 18.

27 *Fővárosi Közlöny* 27 (1916) 47. szám, 1682.

28 Itt a mai napig, száz évvel később is hajléktalanszálló működik.

29 Az épületben ma a Bajcsy-Zsilinszky Kórház működik.

30 *Amíg városatya lettem...* 1930, 32–33.

4. Liber Endre (középen) a József Fiúárvaház karácsonyi ünnepségén, 1931

díjából rendszeresen adakozott a József Fiúárvaház javára,³¹ valamint rendszerint részt vett az árvaház karácsonyi ünnepségén.³² 1923 júliusában a városligeti Műcsarnokban megrendezett Gyermekügyi Kiállításon szakelőadást tartott, *Az árvaházak* címmel.³³ Ugyanezen év őszén tanácsnökká választják.³⁴

Még a kommün bukása után, a főváros számos akciója keretében elindította a rászorulókat rendszeres segélyezését. Nevéhez fűződik az 1920-ban megindult ún. gyermekétkeztetési akció megszervezése, amelyhez az American Relief Administration nevű szervezet nyújtott segítséget.³⁵ Az akció eredeti célja az volt, hogy a téli hónapokban meleg ételhez juttassák a szegény gyermekeket, később Libernek köszönhetően ezt egész évre, illetve a felnőtt lakosságra is kiterjesztették.³⁶ 1921-ben a polgármester segítségével és a lakosság bevonásával elindította az ún. nyomorenyhítő akciót, amely a szegények olcsó étkeztetéséről és felruházásáról gondoskodott.³⁷ Ezenkívül számos további akciót indított, illetve bonyolított le

31 *Fővárosi Közlöny* 47 (1936) 51. szám, 1522.

32 *Budapesti Hírlap*, 1932. december 23., 4.

33 *Világ*, 1923. július 24., 7.

34 *Városok Lapja* 18 (1923) 21. szám, 177.; Jegyzőkönyvi kivonat Liber Endre tanácsnökká választásáról, 1923. október 19. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.193.4

35 *LIBER* 1927, 571.

36 *Ujság*, 1926. március 21., 13.

37 *LIBER* 1927, 572.

a következő évtizedben, úgymint tej-, tüzelőanyag-, csecsemőkelengye-, cipőtalpalási stb. akciók.³⁸ Nagyszabású és hatékony szociális intézkedéseinek köszönhetően 1920-tól négy és fél százalékkal csökkent a gyermekhalandóság Budapesten.³⁹

A magyar szociálpolitika a 20. század elején még gyerekcipőben járt: Liber fontosnak tartotta a külföldi példák tanulmányozását, illetve az ott megismert jó gyakorlatok magyar környezetbe való átültetését. 1924-ben részt vett a IV. nemzetközi gyermeksegélyezési kongresszuson Bécsben, amelynek folyományaként magyar meghívásra az év októberében Magyarországra érkeztek a kongresszus résztvevői. Az Országház kupolatermében összegyűlt vendégeket Albrecht királyi herceg megnyitója után Liber Endre köszöntötte a polgármester nevében. Magyarország ezen az ülésen csatlakozott a genfi gyermekvédelmi egyezményhez. Az ülés résztvevői itt-tartózkodásuk során megtekintették a magyarországi gyermekvédelmi intézményeket.⁴⁰

Bélatelep. Székesfehérvári árvaházak Gróf Zichy Béla üdülőtelepe.

5. Bélatelep, Székesfehérvári Árvaházak Gróf Zichy Béla üdülőtelepe

³⁸ LIBER 1927, 572–573; *Ujság*, 1930. június 22., 11.

³⁹ *Amíg városatya lettem...* 1930, 33.

⁴⁰ *Az Ujság*, 1924. október 10., 4.

Még ugyanebben az évben a közjótékonyági ügyosztály vezetőjeként – a középítkezési ügyosztállyal együttműködve – nagyszabású beruházást indított el: felépíttette a gróf Zichy Béla által a fővárosnak adományozott fonyódi telken a székesfőváros árvaházainak üdülőtelepét, amelynek ünnepélyes megnyitására 1925 júliusában került sor.⁴¹ Libernek oroszlánrésze volt az építkezésekhez szükséges hatalmas összeg előteremtésében.⁴² 1925-től Fonyód–Bélatelepen a fővárosi fiúárvaházak lakói nyaranta 1-1 hónapot tölthettek el, 100 fős csoportokban.⁴³ Később, Liber közbenjárására, 1928-ban egy újabb telket vásárolt meg a főváros Fonyódon, ahol a leányárvák számára létesítettek üdülőtelepet.⁴⁴

1925 augusztusában részt vett a Nemzetközi Gyermekvédő Unió I. nemzetközi gyermekvédelmi kongresszusán Genfben.⁴⁵ 1926-ban a közjótékonyági ügyosztály vezetőjeként lehetővé tette, hogy beosztottjai külföldi (főként osztrák) kiküldetéseiben különféle népművelési mozgalmakat tanulmányozhassanak, majd az így megismert külföldi példákat itthon a gyakorlatba is átültessék (tehetségvédelmi akció, iskolai fiú- és leánymozgalmak, ismeretterjesztő előadások, egészségügyi és háziasszonyi hivatásra képző tanfolyamok, minden réteg számára elérhető árú hangversenyek).⁴⁶

6. Gyerekcsoport a gondozóban, 1928

41 LIBER 1927, 569.

42 *8 Órai Ujság*, 1925. július 7., 4.

43 LIBER 1927, 569.

44 *Magyország*, 1928. december 25., 13.

45 *A Nép*, 1925. augusztus 22., 4.

46 *A Zene* 14 (1933) 13–14. szám, 237–238.

1927-ben, érdemei elismeréseképpen, kormányfőtanácsosi címmel tüntették ki.⁴⁷ Ez alkalomból a következőképpen méltatja az Ujság: *„Liber tanácsnokot fáradhatatlan munkabírási jellemzi. Reggel az első hivatalában, délután pedig az utolsó, aki azt elhagyja, hogy munkáját rövid megszakítással a késő éjjeli órákig folytassa... A főváros közjótékonyossági rendszerét átalakította, megszervezte és a lehető legnagyobb mértékre emelte az inségakciókat s kifejlődött és közismert szociális érzékével mindig megtalálta azt a pontot, ahol a leggyorsabban vagy legalaposabban kellett segíteni. A főváros művészeti munkájába új lelket öntött, nagy hozzáértéssel gyarapította és gondozta a főváros műkincseit. Az árvaházakat kibővítette, a szegényházakat szintén nagyobbította és új szegényház építésének alapjait rakta le. Munkájának, a közjótékony-ságnak és a szociálpolitikának szinte fanatikusa, aki a legnagyobb eréllyel száll sikra át-gondolt eszméinek keresztülvitelért. Amit pedig megcsinál, abba szeretetet visz bele.”*⁴⁸

Ugyanebben az évben jelenik meg összefoglaló tanulmánya *A szegényügy szervezete* címmel, amelyben a szegényügy aktuális állapotáról ad számot, a célra-vezető szociálpolitikáról és a szegényügy rendezésének helyes módjáról értekeznek.⁴⁹

Liber Endrének köszönhetjük az anya- és csecsemővédelem intézményes kiépítését is: 1928-ban nyitotta meg a főváros anya- és csecsemővédelmi intézeteit, amelyekben *„az anyák nemcsak orvosi tanácsot kapnak s ha szükséges, anyagi segítséget is, hanem gyermeküket reggeltől késő estig az intézetben hagyhatják. A gyerekeket átveszik, megfürdetik mindennap, ruhájukat naponta fertőtlenítik, intézeti ruhába öltöztetik s aztán estig gondozzák, élelemmel látják el és állandó orvosi vizsgálat alatt vannak. Az intézetben tíz anya is elhelyezést nyer, mégpedig az olyan anyák, akik szülés után, amikor a kórházat el kell hagyniok, foglalkozást még nem kaptak.”*⁵⁰ Az első ilyen intézet ünnepélyes megnyitásán Liber Endre e szavakkal üdvözölte a megjelenteket: *„Az anya- és csecsemővédelem alapja a szociálpolitikának, erre kell felépíteni a helyes szociálpolitikát, az embervédelmet.”*⁵¹ Sipőcz Jenő polgármester pedig a következőket mondta el: *„Mély boldogsággal eltelve – úgymond – veszem át a székesfőváros közön-sége nevében ezt az intézményt. Kevés anyagi eszközzel valósította meg Liber tanácsnok úr az új anya- és csecsemővédő intézeteket.”*⁵²

1929-ben jelenik meg *Közjótékonyosság és szociálpolitika* című összefoglaló írása, amelyben a közigazgatás ezen két ágának eddigi magyarországi történetét, valamint a főváros utóbbi években szociálpolitikai területen elért eredményeit

47 Vö. Bethlen István miniszterelnök levele arról, hogy a közjótékonyosság megszervezéséért Liber Endre magyar királyi kormányfőtanácsosi címet kapott, Bp., 1927. december 15. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.185.1

48 *Ujság*, 1927. december 20., 10.

49 LIBER 1927

50 *Magyarország*, 1928. szeptember 30., 6.

51 Uo.

52 Uo.

ismerteti.⁵³ 1930-ban Horthy Miklósné jótékonyági akcióihoz segítséget keresett a főváros szociálpolitikával foglalkozó szerveinél, így került kapcsolatba Liber Endrével, akinek személyében céljaihoz megfelelő munkatársra talált. Liber ezután több ízben bonyolította le a kormányzóné nyomorenyhítő, illetve karácsonyi akcióit.⁵⁴ Együttműködésük a későbbiekben gyermekotthonok létesítésére és fenntartására is kiterjedt: a főváros korábban már létrehozott ilyen otthonokat az óvodák mellett, ahol a szegény szülők gyermekei kora reggeltől késő estig gondozást és táplálékot kaptak, a kormányzóné segítségével azonban innentől kezdve csak az újak alapításával kellett foglalatoskodniuk, fenntartásukat Horthy Miklósné hölgybizottsága segítségével magára vállalta. 1932-re 25 ilyen gyermekotthon nyílt a fővárosban.

7. Horthy Miklósné és Liber Endre látogatása egy fővárosi óvodában, 1930-as évek

1931-ben a városházán állandó orvosi felügyelet mellett működő diétás konyhát hozott létre, ahol azok a rászoruló betegek étkezhetek jelképes összegért, akik egyébként nem tudták volna megfizetni a diétás kosztot. Előzőleg Münchenbe küldte ki egyik beosztottját, hogy tanulmányozza az ott működő hasonló intézményt, és az ott szerzett tapasztalatok alapján alakította ki a budapestit.⁵⁶

⁵³ LIBER 1929, 1165–1167, 1170–1182.

⁵⁴ *Budapesti Hirlap*, 1930. március 1., 22; *Pesti Hirlap*, 1930. december 19., 5.

⁵⁵ *Pesti Hirlap*, 1932. december 4., 16.

⁵⁶ *Ország-Világ*, 1931. január 4., 8.

A Nemzeti Gyermekhét

Külön említést kell tennünk a Nemzeti Gyermekhét intézményéről, amely egy évente megrendezett, egyhetes, nagyszabású rendezvénysorozat volt, és amelynek megvalósításában, programjának kidolgozásában Liber Endre évről évre oroszánrészt vállalt.⁵⁷ A rendezvénysorozatot 1930-ban a főváros hívta életre: *„Nemrégiben igen nagyfontosságú mozgalom indult meg a magyar gyermekvédelem gondolatának népszerűsítésére. A gondolat megteremtői és szervezői tegnap délután a Városházán ankétet hívtak össze a Magyar Nemzeti Gyermekhét megvalósítására, amelyen a székesfőváros, a minisztériumok, a pedagógiai intézetek és a karitativ intézmények képviselői nagy számban voltak jelen.”*⁵⁸ Célja a gyermekek testi-lelki fejlődésének elősegítése volt: az egy héten át tartó rendezvénysorozat programján ehhez kapcsolódó előadások, foglalkozások, intézményi bemutatók szerepeltek.

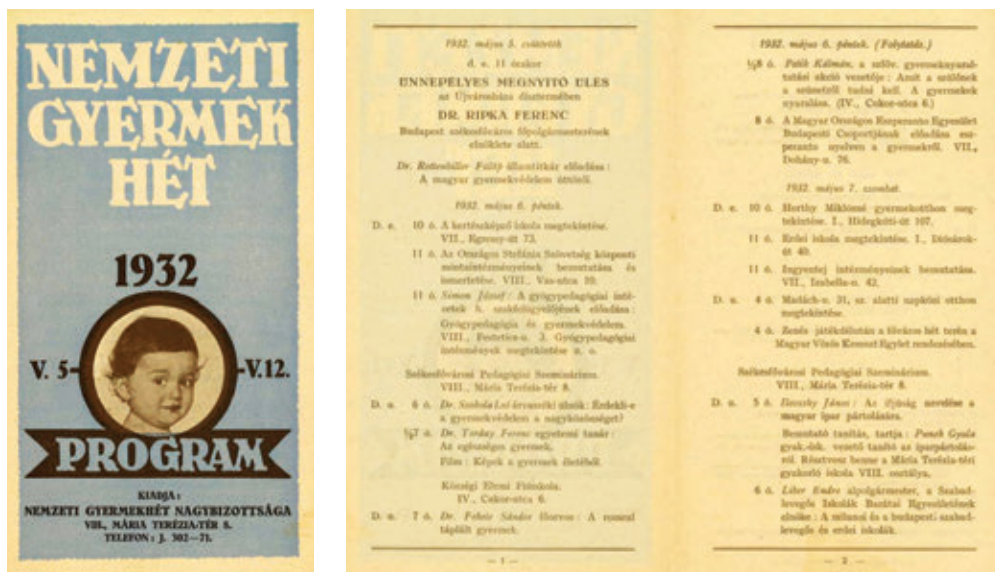
Az első gyermekhét megrendezésére 1931. május 3-ai kezdettel került sor, amelynek fővédnöke Horthy Miklósné volt, és amelynek a városháza dísztermében tartott ünnepélyes megnyitóján Liber Endre alpolgármester tartott előadást. Egy korabeli évkönyv így számol be az eseményről: *„Az általános emberi szempontokon túl, hazánk szomorú sorsa fokozott mértékben követeli a gyermek védelmét. A magyar jövőnek, Magyarország föltámadásának legfőbb letéteményese a magyar ifjúság, melynek fölkarolása, minden rendelkezésünkre álló eszközzel való istápolása jelenünk legfőbb feladata, elhanyagolása pedig a legsúlyosabb, soha többé jóvá nem tehető nemzeti bűn. Ily magasztos cél érdekében csak a legteljesebb megértésre számíthat a magyar gyermek fokozottabb védelmére alakult Nemzeti Gyermekhét Nagybizottságának nagyszabású mozgalma, melynek programja a gyermekvédelem legszélesebb területét öleli fel. Az erről kiadott prospektusok bő tájékoztatást nyújtanak. A Nagybizottság – a gyermekneveléssel és gyermekgyámolítással foglalkozó intézmények szemléltető bemutatásával karöltve – kitűnő szakemberek előadássorozatában foglalkozik a gyermek lelkének ismertetésével, a gyermeki szellem megnyilatkozásával (művészet, zene), testi kultúrájának fejlesztésével (sport, kézügyesség stb.), valamint a gyermek életének fokozott védelmével (közlekedési szabályok, betegségek, járványok stb.) – egyszóval a gyermek testi, lelki fejlődésének felkarolásával.”*⁵⁹

1934 áprilisában Liber Endre sajtótájékoztatót tartott a közelgő gyermekhét előkészületeiről, amelynek kapcsán így nyilatkozott: *„A Nemzeti Gyermekhétnek kettős célja van. Az első cél az, hogy a társadalom érdeklődésének homlokterébe állítsa a gyermeket a maga összes problémáival, amely problémák egyuttal a nemzet jövőjét érintik. A második cél: örömet szerezni a gyermekeknek, különösen azoknak,*

57 A Nemzeti Gyermekhét mai „utódja” a minden év májusában megrendezésre kerülő gyermeknap rendezvénysorozat.

58 *Budapesti Hírlap*, 1930. március 6., 8.

59 A Budapest Székesfővárosi II. kerületi községi Árpádházi Boldog Margit női felső kereskedelmi iskola XV. értesítője az 1930/31. iskolai évről 1931., 17.

8. Az 1932. évi Nemzeti Gyermekhét prospektusa

akiknek szegény sorsuk nagyon kevés örömet juttat... Nagy tetszés közepette jelentette ki az alpolgármester, hogy a főváros a Nemzeti Gyermekhét rendelkezésére bocsátotta egész hivatalos szervezetét... A Gyermekhét programja rendkívül gazdag. Május 3-tól 13-ig, de ha az ötlet beválik, akkor egészen őszig a főváros minden kerületének egy-egy parkjában vagy terén játszódélutánokat rendeznek gyermekek számára. A Gyermekhét keretében, május 12-én délután öt órakor a székesfőváros minden egyes ilyen játszótéren meguzsonnáztatja a gyermekeket. Az Országos Tejpropaganda Bizottság a hűvösvölgyi nagyréten majálist rendez, amelyen ötszáz gyermek kap uzsonnát. Gyermekelőadásokat tartanak részint a Magyar Ifjúsági Vöröskereszt Egylet, részint az Országos Apródközpont rendezésében a Városi Színház, a Népművelési Bizottság rendezésében az Uránia, de bekapcsolódnak a gyermekek szórakoztatásába a Nemzeti Színház, az Operaház, az Angol Park stb. is. A rádió megfelelő propagandát biztosít a Nemzeti Gyermekhétnek, május 12-én pedig, mikor a főváros tizezer uzsonnát oszt szét, a Tisza Kálmán-téri játszóhelyről helyszíni közvetítést ad. A Gyermekhét idején szülők számára naponta előadást tartanak kiváló pedagógusok és orvosok. A játéktéri felügyeletre három hónapi tanfolyammal állás nélküli tanítónőket képeztek ki, a rendre a cserkészek ügyelnek, általában a gyermekeknek nemcsak szórakoztatásáról, hanem legmesszebbmenő felügyeletéről is gondoskodik a Nemzeti Gyermekhét szervező bizottsága. ⁶⁰Több korabeli felvételen láthatjuk Liber Endrét a Nemzeti Gyermekhéten. ⁶¹

60 Pesti Hírlap, 1934. április 25., 9.

61 <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1039> (1934 Nemzeti Gyermekhét a fővárosban)
<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1457> (1935 Nemzeti Gyermekhét Budapest 25 parkjában)
<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1875> (1936 Gyermekhét uzsonna)

Lakásépítési programja

Liber Endre kezdeményezésére indította meg a főváros 1925-ben az ún. kislakásépítési programját, amelynek során 1929-ig több mint 4000 kis- és közepes lakást, valamint szükséglakást építettek.⁶² Liber fontosnak tartotta tanulmányozni más országok példáit, gyakorlati megvalósításait, ezért több külföldi tanulmányutat tett, kifejezetten ezzel a céllal. A főváros nagyszabású munkájáról később a *Középítkezések Budapesten 1920–1930* című írásában számolt be részletesen, gazdag képanyagot is közölve.⁶³

9. Lenke úti kislakások

1926. szeptember 14-én Bécsben rendezték meg az első nemzetközi lakásügyi kongresszust, ahol Magyarországot Liber Endre és Wurga László városrendezési szakértő képviselte.⁶⁴ 1929 szeptemberében Liber részt vett az Olaszországban – Rómában, Nápolyban és Milánóban – rendezett lakásügyi kongresszuson is, ahol mindhárom városban tanulmányozta a szociálpolitikai intézményeket is, erről *Szociálpolitikai tapasztalataim Olaszországban* címmel jelent meg összefoglalója.⁶⁵ Még 1927 májusában hosszabb külföldi tanulmányúton vett részt Németország, Belgium, Franciaország, Svájc és Ausztria érintésével. Visszatértekor ennek kapcsán az *Ujság* interjút készített vele.⁶⁶ Nürnbergben a kislakásépítkezést és a városi galériát tanulmányozta, valamint, hogy miként alakították át egy templomot múzeummá.⁶⁷

62 *Amíg városatya lettem...* 1930, 34.

63 LIBER 1930a

64 *Magyar Hírlap*, 1926. szeptember 3., 8.

65 LIBER 1930b

66 *Ujság*, 1927. május 26., 17.

67 A főváros az 1927-ben tulajdonába került Wenckheim-palotát szeretne volna könyvtárrá átépíttetni, ennek kapcsán vizsgálta meg Liber a fenti átalakítást, valamint ekkor már tervben volt Budapesten a főváros tulajdonában lévő műalkotások egy helyen történő összegyűjtése és bemutatása, ennek kapcsán tanulmányozta a helyi városi galériát.

Lipcsében nagy érdeklődéssel tekintette meg a Planetáriumot, amelyhez hasonlót már Budapesten is évek óta terveztek.⁶⁸ Berlinben tanulmányozta az ún. Wochenende-mozgalmat,⁶⁹ Kölnben pedig egy 18 emeletes üzletházat és a világ legnagyobb állandóan mozgó liftjét (páternosztér). Párizsban szintén a fővárosi lakásépítési gyakorlatot, valamint a gyermekjátsszótérket vette górcső alá Liber, aki így zárta az interjút: *„Utunkon igen sok értékes tapasztalatot gyűjtöttünk, amelyeket igyekszünk majd itthon értékesíteni.”*⁷⁰

Ugyanebben az évben a főváros szabályozatlan bérlakásügyeinek rendezésére ügyosztálya a tiszti ügyészséggel közösen kidolgozta a székesfőváros új lakásbérleti szabályrendeletének tervezetét, amelynek tárgyalására a főváros 1928-ben egy általa vezetett bizottságot küldött. A szabályrendeletet – amely Liber hathatós munkájának köszönhetően *„a székesfőváros közönségének akaratát híven juttatja kifejezésre”*⁷¹ – végül hosszas egyeztetések és módosítások után, 1936 júniusában fogadták el, és ezt követően léphetett hatályba. Liber Endre így fogalmaz erről a kiadott szabályrendelet előszavában: *„Kezdetől fogva rám hárult a csaknem nyolc esztendő igénybevett kodifikációs munkálat vezetése. Igen nehéz kodifikációs munkálat volt, amelynek befejeztével nem mulaszthatom el, hogy valamennyi munkatársamnak odaadó munkájáért ezúttal mondjak hálás köszönetet.”*⁷²

1933-ban szakcikke jelent meg *Lakáshiány és építkezés Angliában* címmel a Városi Szemlében, amelyben Anglia világháború utáni nagyszabású lakásépítkezését ismerteti és elemzi.⁷³ A Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetségének (FANSZ) tisztségviselői számára – amely szövetség elnöke Liber Endre volt – a Lenke úton építettek lakásokat (ma Bocskai út 43–45.). 1937-ig öt ilyen háztömb épült meg itt, más és más elnevezéssel (Lenke-, Gellért-, Béke-, Géza- és Endre-udvar). 1936-ból a következőt olvashatjuk ennek kapcsán: *„A Fővárosi Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége tagjai társasházat építenek a Lenke tér és Edömer utca sarkán. Az alapkövetelési ünnepségen Liber Endre alpolgármestert az építési intézőbizottság nevében Korontay Lajos főmérnök üdvözölte. Az építők engedélyt kértek az alpolgármestertől, hogy a megépülő tisztségviselő társasházat Endre udvarnak nevezhessék el.”*⁷⁴

68 Egy Budapesten létesítendő planetárium ötletét néhány évvel korábban vetette fel Tass Antal, a budapesti Csillagvizsgáló Intézet igazgatója.

69 A Wochenende-mozgalom lényege az volt, hogy a dolgozók, alkalmazottak szombatonként munkájuk befejezését követően kirándulni indultak, a hétvégét a szabadban töltötték.

70 *Ujság*, 1927. május 26., 17.

71 LIBER 1936a, 9.

72 Uo.

73 LIBER 1933a, 871.

74 *Ország-Világ*, 1936. január 25., 4. Az egyik háztömb az Endre-udvar nevet viseli Liber Endre tiszteletére.

Az alpolgármesteri székben

A székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1931. március 5-ei, rendkívüli közgyűlésén, első ízben Liber Endre tanácsnokot választotta meg alpolgármesternek⁷⁵ (a másik alpolgármester Liber régi kollégája, Borvendég Ferenc lett). Ripka Ferenc főpolgármester ezekkel a szavakkal köszöntötte: *„Üdvözlöm Liber Endre alpolgármester urat, aki a közjótékonysági és szociálpolitikai osztály élén szerzett kiváló eredményeket. Tudása, szorgalma és nemesen érző szive biztosították ebben a körben törekvéseinek eredményeit. Büszkén mondhatjuk, hogy őt a főváros nevelte erre a munkára. A József főúrvaházból tisztán a saját erejéből emelkedett erre a magas vezető állásra és ezzel a legnemesebb demokrácia példáját mutatja nekünk.”*⁷⁶ Liber Endre ekképpen köszönte meg a méltató szavakat: *„A szociálpolitika biztosítja a gazdasági élet megnyugtató alapjait, amint ezt a közgyűlés is már régen belátta. Hálás köszönetet mondok azért, hogy e nagyfontosságú elhatározásokban a közgyűlés akaratának végrehajtója lehettem és ezzel a polgárságnak is használtam. Úgy érzem, hogy mai megválasztásom további intenzív szociális munkára kötelez, annak a folytatására, amit elkezdtem.”*⁷⁷ Alpolgármesteri tisztségében is ugyanazon munkakörökben működött tovább, mint korábban, figyelme azonban a későbbiekben mindinkább kiterjedt a közművelődésre, az idegenforgalomra és a fürdőkultúrára.

10. Liber Endre Budapest alpolgármestere, 1931 körül

11. Gárdonyi testvérek: Városházi vezetők csoportja, 1930-as évek

75 Jegyzőkönyvi kivonat Liber Endre alpolgármesterré választásáról, 1931. március 5. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.193.6

76 *Pesti Hírlap*, 1931. március 5., 11.

77 Uo.

1932-ben volt 35 éve, hogy a főváros szolgálatába lépett, ez alkalomból a Pesti Hírlapban a következő méltatást olvashatjuk róla: „*Harmincöt esztendeje annak, hogy Liber Endre alpolgármester a főváros szolgálatába lépett s bár Liber, a maga nagy szerénységével ezuttal is elhárított minden nyilvános ünneplést, nem lehet megemlékezés nélkül elhaladni emellett az évforduló mellett. A mai nagy gazdasági válságban a legkomolyabb segítségek az ő nevéhez fűződnek, sőt lehet mondani, hogy az a szociálpolitika, amelyet Liber Endre kezdeményezett a városházán, a leghatalmasabb villámhárítója azoknak a szenvedéseknek, amelyekbe a főváros tömegeit a válság sodorta. ... Liber Endre személyében összpontosul a hivatalos szociálpolitika és ennek a szociálpolitikának meg kell küzdenie a pártok közönyösségével és kicsinyes szempontjaival. A városháza hivatalos szociálpolitikájának intézői közül egyedül Liber Endre volt az, aki – bármily állást is töltött be a tanácsban – fanatikus hittel bízott abban, hogy a szociálpolitika intézményei be fognak válni, ha válságos időkbe kerül a főváros népe. Szélcsend idején elég a kereteket megteremteni, tartalmat ráérünk belevinni, ezekbe a keretekbe, ha itt a vihar: ez volt Liber Endre elgondolása, fogalmazói asztalától egészen a polgármester-helyettességig. Ebben a nagy munkában minden irányban újat kellett alkotni, mert a régi Budapest városi élete nem ismerte a szociálpolitikát, sőt maga Liber is éveken keresztül tanulmányozta a külföld példáit, amíg a legmodernebb nagyvárosi szociálpolitika alapjait le tudta rakni. Ha nem volnának ezek az alapok, az átütő-erejű szociálpolitika minden eszközei, ma tehetetlenül állnánk itt a válság legnehezebb hónapjaiban, mert egy egész ország pénze nem volna elégséges ahhoz, hogy a már meglévő eszközöket előteremtse. A régi népkonyháktól az 50.000 és 70.000 ebédig óriási ut vezet és erre az utra gondtalan esztendőkből Liber Endre vitte a főváros adminisztrációját. Ha nem érvényesült volna Liber Endre szociálpolitikája?... Ma nem volna elegendő férőhely a szegényházakban, nem volnának melegedőszobák, modern városi kislakások, az iskolák nagy helyiségeit nem lehetne ép úgy megmozdítani a nyomor leküzdésére, mint ahogy azokat a háború idejében a hadsereg céljaira igénybe vették. Nem volna ez a szociálpolitikai apparátus, amely ma oly precízen működik, hogy segítségével meg tudjuk uszni a legkegyetlenebb gazdasági válságot, amely valaha nagyvárost ért. E város polgársága hálással tekint Liber Endrére, fővárosi szolgálatának harmincötödik éve betöltésekor.*”⁷⁸ 35 éves jubileumára Berán Lajos éremművész készített emlékérmét,⁷⁹ amelynek hátlapján egy köpenyes nőalak egy gyermeket és egy csecsemőt tartó anyát vesz védelmébe.

⁷⁸ Pesti Hírlap, 1932. január 28. 8.

⁷⁹ Magyarság, 1932. december 23. 7.

12. Berán Lajos (1882-1943): Liber Endre alpolgármester emlékérmé, 1932

1935. június 28-án másodszor is alpolgármesterré választották,⁸⁰ esküjét október 2-án tette le.

13. Schäffer fotószalon és fotóriport iroda: Alpolgármesterek beiktatása 1935. október hó 2-án

80 Jegyzőkönyvi kivonat Liber Endre alpolgármester államfői megerősítéséről, 1935. június 28., BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.193.7

Közművelődési és művészetpártoló munkássága, várostörténeti és szakírói tevékenysége

„A művészeti ügyeket a főváros tanácsában és közgyűlésén Liber Endre tanácsnok szokta előadni” – olvashatjuk 1929-ből az Est egyik számában.⁸¹ Fenti tevékenységei egymástól elválaszthatatlanok, lévén a fővárosért végzett munkájának eredményét szinte minden esetben publikálta is, ezért a fenti területeken kifejtett, szerteágazó munkásságát az alábbiakban tematikusan ismertetjük.

Közművelődési tevékenysége

Liber Endre javaslatára 1927-ben a főváros megvásárolta a Wenckheim-palotát, amelyben a fővárosi könyvtár kialakítását tervezték. Liber ehhez 1927-es útján folytatott előtanulmányokat, mint azt fentebb már említettük. Még ebben az évben el is kezdődött a palota átalakítása, amely 1931-ben nyitotta meg kapuit.⁸² Fiókkönyvtárhálózatának kerületenkénti bővítését szintén Libernek köszönhetjük.⁸³ Ugyancsak a Nürnbergben látott példa nyomán szorgalmazta a főváros tulajdonában lévő műalkotások egy helyre történő összegyűjtését és nagyközönség előtti bemutatását: ennek eredményeképpen 1933-ban, a városegyesítés 60. évfordulóján nyitotta meg kapuit a Székesfővárosi Képtár a Károlyi-palota épületében.⁸⁴

Rendszeresen publikált különféle témákban a *Városok Lapja* és a *Pedagógiai Szeminárium* című szaklapokban, valamint egyéb folyóiratokban, napilapokban: ezek közül itt kiemelnénk a városegyesítés 60. évfordulójára írt köszöntőjét,⁸⁵ valamint *A hatvanéves Budapest művészete* címmel megjelent tanulmányát, amelyben a főváros művészeti fejlődését kívánja elemezni.⁸⁶ A színházak válságára reflektálva jelent meg a budapesti teátrumok történetéről szóló írása, amelyben a mozgóképszínházak és a rádió rohamos elterjedésével magyarázza a krízist.⁸⁷ Rádió-előadásokat is gyakran tartott a legkülönbözőbb témákban,⁸⁸ 1933-ban a városegyesítés 60. évfordulóján beszédet mondott a rádióban, amelyben a főváros hatvanéves történelmét ismertette.⁸⁹ Mindezen felül számos kulturális, közjótékonyági, társadalmi, művészeti és sportegyesület vezetőségi tagja volt.

81 Az Est, 1929. június 19. 4.

82 Jelenleg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár központi épülete.

83 *Amíg városatya lettem...* 1930, 34.

84 LIBER 1934c, 811.

85 LIBER 1933b

86 LIBER 1934c

87 LIBER 1930c

88 *Fővárosi Közlöny* 47 (1936) 51. szám, 1522.

89 *Nemzeti Ujság*, 1933. november 18., 7.

Szobrok, emléktáblák

1927-ben meghívás érkezett az Egyesült Államokból Kossuth Lajos 1928. március 15-én, New Yorkban felavatandó szobrának leleplezési ünnepségére, amelynek kapcsán Budapesten megalakították az Amerikai Kossuth-Zarándokbizottságot.⁹⁰ A bizottság alakuló ülésén Liber Endre szólalt fel a székesfőváros nevében, 1928-ban pedig tagja volt az Egyesült Államokba látogató városházi küldöttségnek, amely a szoboravatóra utazott. Útjának naplószerű útleírását hazatérve a Városi Szemlében jelentette meg, két részletben.⁹¹ Az út része volt több szociális intézmény, köztük árvaházak meglátogatása is, ezekről részletesen beszámol naplófeljegyzéseiben.⁹²

14. Jelfy Gyula: A New York-i Kossuth-szobor avatására utazó budapesti küldöttség

Két évvel később tagja volt az akkor alakult *Nemzet Vértanúinak 1918–1919* elnevezésű országos emlékműbizottságnak, amely javaslatot tett egy hasonló elnevezésű, a Tanácsköztársaság áldozatainak nevét megörökítő emlékmű felállítására. Ennek helyszínéként Liber Endre a Parlament épületéhez közeli, a Báthory,

⁹⁰ *Pesti Hírlap*, 1927. október 26., 2.

⁹¹ LIBER 1928a, Liber 1928b

⁹² LIBER 1928b, 578–582.

Vécsey és Nádor utcák találkozásánál található háromszögletű teret javasolta.⁹³ Az emlékmű felavatására 1934 márciusában került sor.⁹⁴

1929-ből származik a következő érdekes adat, amely a Városházát díszítő Pallas Athéné-szobor sorsáról tudósít: *„Lehet, hogy hasonló sorsa volt, mint Pallas Athene szobrának, egy régi olasz szobrász remekművének, amelyet régebben az egyik városi üzem altisztje egyszerűen a lakására szállított, később pedig eladta. Liber tanácsnok, a főváros művészeti ügyeinek lelkes irányítója, séta közben ráakadt a szoborra, mely egy budai villa kertjében díszelgett. A műkincset a főváros kénytelen volt magas áron visszaszerezni és most a várbeli előljárósági épület oldalfalában látható Athene, a harc istennője, a város védője.”*⁹⁵

Alpolgármestersége idején számtalan új szoborral és emléktáblával gazdagította a főváros köztereit és parkjait, 1934-ben jelent meg *Budapest szobrai és emléktáblái* című, nagy sikerű monográfiája, amely kötetbe rendezve tartalmazza a főváros összes ilyen jellegű, 1702 és 1933 között keletkezett emlékét. A kötet rendkívül értékes forrásként szolgálhat a téma kutatóinak – sok köztéri szobrot már csak Liber kiváló monográfiájából ismerhetünk.

15. Liszt Ferenc emléktáblájának leleplezése, 1934. október 21.

93 *Fővárosi Közlöny*, 40 (1929) 44. szám, 1119. 28.

94 LIBER 1934a, 388. Az 1934-ben felavatott emlékművet 1945-ben ledöntötték és megsemmisítették. 2019-ben korabeli fotók és dokumentumok alapján rekonstruálták, és így újra az eredeti helyén, a mai Vértanúk terén áll.

95 *Pesti Hirlap*, 1929. március 3., 38; LIBER 1934a, 143. A szobrot a főváros 1928-ban állította fel újra, később 1964-ben egy másolat készült róla, amely azóta is a Várban a Szentháromság téren látható, az eredetit pedig a pesti Városházára szállították.

Fürdőkultúra

Lakásépítési programjával egy időben kezdeményezésére indult meg a népfürdő program, amelynek első lépéseként a IX. kerületben megépült a Dandár utcai népfürdő, hogy ezt további, kerületenként létesítendő hasonló intézmények kövessék.⁹⁶ Alpolgármestersége idén figyelme az idegenforgalom felé fordult, 1934. április 4-én rádió-előadást tartott *Budapest fürdőváros kialakulása* címmel,⁹⁷ amelyben hangsúlyozta a természetes termálvízi adottságok kihasználásának fontosságát, nemcsak Budapest, hanem az egész ország tekintetében. Ennek kapcsán készítette el a következő két évben a balneológia területén hiánypótló, háromkötetes monografikus munkáját, amely a főváros fürdőinek történeti fejlődését mutatja be a római kortól a török koron át egészen a 20. század fürdőpolitikájáig.⁹⁸ Írásában megemlíti, hogy a munka elkészítésére a székesfőváros közgyűlésének egyik indítványa sarkallta, miszerint: „*Utasítsa a közgyűlés a polgármestert, hogy gondoskodjék Budapest gyógyforrásaira és gyógyfürdőire vonatkozó tudományos és népszerű irodalomnak minél sűrűbb és minél szélesebb rétegeket felölelő kiterjesztése iránt, hogy a nagyközönség, de elsősorban az arra hivatott orvosi kar minél gyakrabban hozzájuthasson a gyógyforrások és*

16. A Juventus- és Attila-gyógyforrások ünnepélyes felavatásán Liber Endre iszik az Attila-forrás gyógyvizéből

96 *Amíg városatya lettem...* 1930, 34.

97 LIBER 1936b, 1., valamint lásd azonos című 1935-ben megjelent tanulmányát LIBER 1935

98 LIBER 1936b, LIBER 1936c, LIBER 1936d. Munkáját 1935 nyarának végén fejezte be, 1936-ban jelent meg.

gyógyfürdők ismertetéséhez.”⁹⁹ 1934 júniusában megnyitotta a Szent Gellért Fürdő új pezsgőfürdőjét, amelyet filmhíradó is megörökített.¹⁰⁰

17. A Juventus- és Attila-gyógyforrásokat népszerűsítő reklámcédulák

Parkok

1928-ban javaslatot tett a fővárosnak az állam tulajdonába került Károlyi-palotához tartozó Károlyi-kert közparkként való hasznosítására, amelynek eredményeképpen a kertet övező magas kőfalat lebontották, helyére alacsony rácskerítést építettek, és közparkként 1929-ben átadták a nagyközönségnek.¹⁰¹ 1934-ben jelent meg összefoglaló munkája *Budapesti parkok és sétahelyek* címmel, amelyben a zöldterületek, közkertek, sétahelyek egészségmegőrző szerepéről, a gyermekek szabad levegőn való tartózkodásának fontosságáról értekezik,¹⁰² továbbá részletesen bemutatja a fővárosi parkok történetét, a Margitszigettől kezdve a Városligeten át egészen az Orczy-kertig.¹⁰³ 1936 áprilisában a főváros nevében átvette Lipótváros új közparkját.¹⁰⁴

99 LIBER 1936b, 4.

100 <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?id=1091>

101 *Pesti Napló*, 1929. március 22., 9.

102 LIBER 1934b, 643.

103 Uo., 645–665.

104 A mai Olimpiai Park. *Képes Pesti Hírlap*, 1936. április 2., 2; <https://filmhiradokononline.hu/watch.php?d=1828>

Sportéleti tevékenysége

1932-ben az Ujság sportrovatában a következő méltatást olvashatjuk Liber Endréről: „Az a modor, amellyel a neves Pannónia versenyzőit igyekszik dicsőségre vinni, az a sportkészség, amelyben szeretett egyesületét támogatja, az az ambíció, amellyel tüzei és fanatizálja a versenyzőket: követésre méltó. Kevés közéleti férfi, tudná ezt hatalmas elfoglaltsága mellett így megtenni, ahogyan ezt Liber Endre teszi. Amilyen kiváló városvezető, ugyanolyan elsőrangú vezére a Pannóniának. Hőn kívánják nemcsak a Pannóniában, hanem mindenütt, ahol csak evezésről szó esik, hogy még igen sokáig teljesítse ezt a magyar sporttal szemben érzett és követett nemes munkáját.”¹⁰⁵ 1934-ben a Pannonia Evezős Club új nyolcas hajóját Liber Endréről nevezték el, a hajókeresztanya pedig Liber Endréné volt. A hajókeresztelő ünnepséget díszvacsora követte, amelyen Liber Endre adta át az díjakat az az évi győzteseknek.¹⁰⁶ 1936 májusában a Pannonia Evezős Club elnökeként beszédet mondott az új klubház alapkövetésén a Margitszigeten, amelyet a Filmhíradó is megörökített.¹⁰⁷

18. Az 1936. évi balatonkenesei pünkösdi vívóverseny résztvevői, középen Liber Endre

¹⁰⁵ Ujság, 1932. augusztus 14., 17.

¹⁰⁶ Pesti Hírlap, 1934. október 3., 16.

¹⁰⁷ <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=1877>

Ugyanebben az évben megalapította a Liber Endre-vándordíjat, amelyet az a fővárosi tisztviselő kapott meg, aki a Budapest Sport Egyesület által minden év pünkösdjén Balatonkenesén rendezett kétnapos kardvívóversenyt a versenykiírásban közölt feltételek szerint megnyerte.¹⁰⁸ Az 1936. június 3-án megrendezett, első versenyről a következő tudósítást olvashatjuk: *„A versenyre 30 fővárosi vivó nevezett, akik elkeseredett küzdelmet vívtak a döntőbe jutásért. A verseny érdekességét emelte az, hogy a győztes a legjobb „fővárosi vivó” címet és az először kiírt Liber-vándordíjat nyerte. ...A szebbnél-szebb díjakat Liber alpolgármester nyújtotta át a versenyzőknek magasszárnyalásu beszéd kíséretében. Honffy vivószakosztályu elnök a BSE nevében köszönetet mondott Liber alpolgármesternek a vándorserleg alapításáért.”*¹⁰⁹ Halála után, 1938-ban a klub megalapította a Liber Endre-émlékversenyt, időleges vándordíjjal.¹¹⁰

Magánélete, családja

1905-ben a VIII. kerület Vas u. 6. szám alatt lakik,¹¹¹ 1911-től pedig az Üllői út 119-ben, a Hübner Jenő tervezte tisztviselői bérházban volt lakása.¹¹² Felesége, Aranyossy Erzsébet (1885–1977) egyetemet végzett, tanult nő volt, aki szintén a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, ami akkoriban egyáltalán nem volt szokványos dolog. A Budapesti Hírlap 1903. szeptember 24-i száma név szerint felsorolja az abban az évben bölcsész szakra beiratkozott hölgyeket: *„Ma délig összesen 5460 tanulót irtak be az egyetemen... A női hallgatók száma is még mindig erősen növekszik. Tavaly 35, az idén 54 ujonon iratkozó kisasszony volt az egyetemen. Egész számuk pedig a másfélszázat eléri... A bölcsészeti szakon ujonon beirt kisasszonyok névsora ez: Alexander Magda, Aranyossy Erzsébet, Bauer Irén, Berzeviczy Gizella, Bitzó Sarolta, Blitz Szidónia, Bredschneider Etel, Dénes Zsófia...”*¹¹³ Erzsébet évfolyamtársa volt Berzeviczy Gizella, valamint Dénes Zsófia, a későbbi író, újságíró, Ady Endre menyasszonya. Aranyossy Erzsébet három évig tanult a Bölcsészettudományi Karon,¹¹⁴ majd tanulmányai végeztével, 1907. október 5-én feleségül ment Liber Endre székesfővárosi segédfogalmazóhoz, esküvőjüket a budapest–erzsébetvárosi plébániatemplomban tartották.¹¹⁵ A következő évben már asszonyneven,

¹⁰⁸ Budapest Sport Egyesület, *Jubileumi jelentés 1913–1938.*, 36–37.

¹⁰⁹ Pesti Hírlap, 1936. június 3., 18. A vándordíjról az utolsó adatunk 1944-ből ismert.

¹¹⁰ Vízisport 1944 (18. évfolyam 5. szám) 1944. május 1., 9.

¹¹¹ Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1905–1906, 1380.

¹¹² Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1911, 1647.

¹¹³ Budapesti Hírlap, 1903. szeptember 24., 13.

¹¹⁴ A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem almanachja 1903–1904., 200.

¹¹⁵ Az Újság, 1907. október 6., 14.; Házassági anyakönyvi kivonat: Liber Endre és Aranyossy Erzsébet, V-VI. kerületi állami anyakönyvvezetőség, Bp., 1908. április 2. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.180.1

kezdő középiskolai tanárként a katedrán találjuk,¹¹⁶ ezután évtizedekig természetrajzot és vegytant tanított több budapesti leánygimnáziumban.¹¹⁷ Liber Endrével két gyermekük született: Endre, későbbi vegyészmérnök, a Gázművek főmérnöke, és Erzsébet, aki 1934. április 28-án ment feleségül Görgényi (Gerzanits) László tüzér-főhadnagyhöz.¹¹⁸ Liber Endre lánya esküvője alkalmából a József Fiúárva- és az Erzsébet Leányárva- és összes növendékét uzsonnával vendégelte meg.¹¹⁹

19. Album a Liber család hagyatékából

¹¹⁶ *A Budapesti Magy. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium értesítője az 1907–1908-iki harmincharmadik iskolaévről* 1908, 23.; Liberné középiskolai tanárvizsgálati értesítője, 1908. május 20. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.173.1; Liberné kiküldése a Dohány utcai leányiskolába vegytanórákra, 1908. szeptember 24. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.174.1

¹¹⁷ Liberné megválasztása polgári iskolai rendes tanítóná, Bárczy István aláírásával, 1912. június 1. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.174.2; Liberné kiküldése az I. ker. felsőbb leányiskolába természetrajz és vegytan tanárnak, 1917. szeptember 9. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.174.3; Liberné meghívója tanári eskütételre mint leánygimnáziumi természetrajz és vegytan tanár, 1918. július 9. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.174.4.; Liberné áthelyezési értesítése (VIII. ker. leánygimnázium), 1918. szeptember 7. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.174.5.

¹¹⁸ *Magyarság*, 1934. április 29., 15.

¹¹⁹ *Kis Ujság*, 1934. április 29., 5.

20. Liber Endre és felesége, Aranyossy Erzsébet ezüstlakodalma, 1932. október 6.

Betegsége, halála

Liber Endre 1936. július 28-án még részt vett a Hősök terén a berlini olimpiára tartó fáklya megérkezésének tiszteletére rendezett ünnepségen. Két nappal később, július 30-án, amikor éppen nyári szabadságát kezdte volna meg, hirtelen rosszul lett, ezért le kellett mondania külföldi nyaralását. Lakásán lábadozott, majd Lillafüredre

21. Hősök tere, ünnepség a Hősök emlékkövénél a Berlinbe tartó olimpiai fáklya megérkezésekor, 1936. július 28.

utazott gyógykezelésre, ahonnan megerősödve tért haza. Szeptember 7. és 10. között rádió-előadásokat tartott Budavár visszavételének 250. évfordulója alkalmából,¹²⁰ szeptember 18-ra tervezett előadását azonban már nem tudta megtartani.¹²¹ Állapota ismét rosszabbra fordult, ezért szeptember 23-án a Szent János Kórházba szállították,¹²² ahol szeptember 26-án szívrohamot kapott, majd elhunyt.¹²³ Temetésére 1936. szeptember 29-én, kedden került sor: hétfőn a belvárosi plébánia-templomban ravatalozták fel, ahol másnap délelőtt Bednárz Róbert apát-plébános mondott gyászmisét, ezt követően Szendy Károly polgármester búcsúbeszédében méltatta az elhunytat.¹²⁴ A ravatal körül a Pannónia Evezős Egylet olimpiai nyolcasának tagjai álltak díszőrséget, a gyászszertartás után a koporsót is ők vitték a Kerepesi úti temetőbe. A menetben a családtagokon kívül a minisztériumok és a fővárosi testületek képviselői, tisztelői, és nem utolsósorban a József Fiúárvaház növendékei kísérték utolsó útjára Budapest legmelegszívűbb alpolgármesterét.¹²⁵

1937 januárjában a főváros az elhunyt emlékére díszes síremlék felállítását határozta el, a pályázat eredményét 1937 októberében ismertették: *„Liber Endre síremlékét a zsüri döntése alapján Pásztor János szobrászművész fogja elkészíteni. A síremlék magas talapzaton lesz elhelyezve, közepén márványból készült nőalak fog állni, a szeretetnek szimbóluma, a szoboralak egy családot ölel magához.”*¹²⁶ A síremlék 1938-ra készült el.

1937. november 30-án felavatták Liber Endre arcképét és emléktábláját a József Fiúárvaházban – az emléktáblát ott helyezték el, ahol a néhai alpolgármester gyerekkori ágya állt.¹²⁷

120 *Uj Nemzedék*, 1936. augusztus 27.

121 *Fővárosi Közlöny* 47 (1936) 51. szám, 1522.

122 *Az Est*, 1936. szeptember 24., 9.

123 *Pesti Hírlap*, 1937. szeptember 27., 7.; Liber Endre alpolgármester halotti anyakönyvi kivonata, I. kerületi állami anyakönyvvezetőség, Bp., 1936. szeptember 28. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.177.1; Temetkezés céljára kiadott értesítés a halálesetről, 1936. szeptember 30. (A halál oka: szívizom elfajulás.) BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.177.2

124 Szendy Károly: Liber Endre gyászbeszéde, megjelent a Fővárosi Közlönyben, 1936. október 2. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.179.1

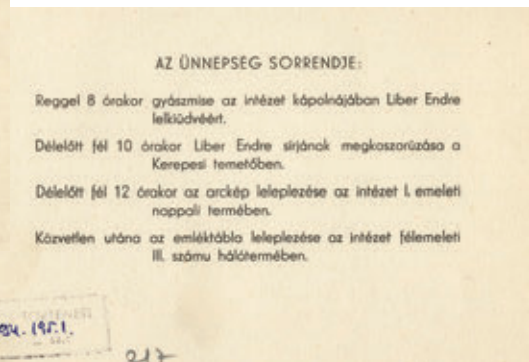
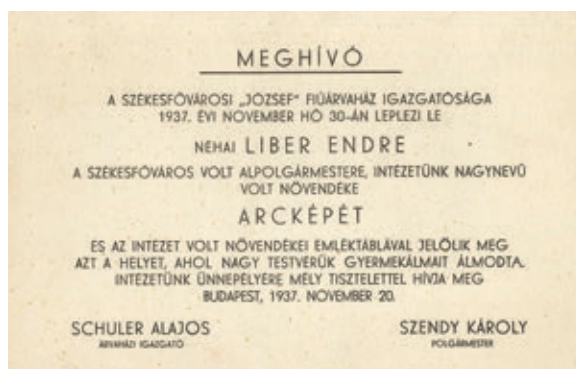
125 *Pesti Napló*, 1936. szeptember 30., 10.

126 *Magyar Országos Tudósító* 19 (1937) 241. szám, 114.

127 Meghívó néhai Liber Endre arcképének leleplezésére a József Fiúárvaházba, 1937. november 30. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.195.1; *Pesti Hírlap*, 1937. december 1., 12.; A Magyar Nemzet 1984. június 23-i számában, a 14. oldalon *Kallódó emléktáblák* címmel megjelent egy olvasói levél, amelynek írója, dr. Földvári Árpád műemléki kutatásai során néhány évvel korábban járt az árvaház egykori épületében, amelynek pincéjében megtalálta Liber Endre fehér márványból készült emléktábláját – amelyet le is fényképezett – a következő felirattal: *„Itt álmodta gyermekálmait intézetünk nagy növendéke néhai Liber Endre a Szfőv. volt alpolgármestere. Áldás emlékére! Állította a Szfőv. „József” fiúárvaház volt növendékeinek egyesülete.”*

22. Liber Endre síremléke a Fiumei úti sírkertben

23. Meghívó néhai Liber Endre arcképének leleplezésére a József Fiúárvaházba, 1937. november 30.

Liber Endrét kortársai, városházi kollégái – pártállástól függetlenül – kivétel nélkül rendkívül önzetlen, szociálisan érzékeny, a közjóért tenni akaró, lelkiismeretes emberként jellemezték, aki lelkesen és fáradhatatlanul támogatta a szegények és rászorulóknak ügyeit. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Liber a magyar szociálpolitika egyik legkiemelkedőbb alakja volt. Életrajzának ismertetése önálló kötetet érdemelne. Széles körű munkásságán belül is kiemelt figyelmet fordított a gyermekvédelem és a gyermekjólét területeire, jó érzéssel ismerte fel, hogy a mentálisan és fizikálisan egyaránt jól gondozott gyermekből lesz később az állam javára váló, tevékeny állampolgár. Liber Endre egész életében a közjóért dolgozott, büszkén emlegette, hogy a székesfőváros nevelte fel őt – amit későbbi munkásságával maradéktalanul meghálált. Áldozatos munkájával, tevékeny hozzáállásával, egész életútjával ma is példaként szolgálhat az utókor szociál- és várospolitikája számára.¹²⁸

Források

A Budapest Székesfővárosi II. kerületi községi Árpádházi Boldog Margit női felső kereskedelmi iskola XV. évfolyamának az 1930/31. iskolai évről, 1931.

A Budapest Székesfővárosi II. kerületi községi Árpádházi Boldog Margit női felső kereskedelmi iskola XV. és a Budapest Székesfőváros II. kerületi községi női kereskedelmi szaktanfolyam VII. évfolyamának az 1930/31. iskolai évről. Budapest, 1931.

A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem almanachja, 1903–1904.

A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-egyetem almanachja. Magyar Királyi Tud.-Egyetemi Nyomda, Budapest, 1904.

A Budapesti Magy. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium évfolyamának az 1907–1908-iki harmincharmadik iskolai évről, 1908.

A Budapesti Magy. Kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium évfolyamának az 1907–1908-iki harmincharmadik iskolai évről. Budapest, 1908.

A Kegyes-tanítóréndiek Budapesti Főgymnasiumának évfolyamának az 1895/96-iki tanévről 1896.

A Kegyes-tanítóréndiek Budapesti Főgymnasiumának évfolyamának az 1895/96-iki tanévről. Budapest, 1896.

Budapest Sport Egyesület, Jubileumi jelentés 1913–1938

Budapest Sport Egyesület, Jubileumi jelentés 1913–1938. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, Budapest, 1938.

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1905–1906

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. Franklin Társulat, Budapest, 1906.

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1911

Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. Franklin Társulat, Budapest, 1911.

¹²⁸ Tanulmányom elkészítéséhez nyújtott segítségéért szeretnék köszönetet mondani nagypapámnak, Thész Jánosnak, aki Liber Endre alpolgármestersége idején, 1934-től a József Fiúárházban nevelkedett, és aki nélkül ez az írás nem jöhetett volna létre. Munkámat az ő emlékének ajánlom.

Keresztény magyar közéleti almanach 1. A–L. 1940.
Keresztény magyar közéleti almanach 1. A–L. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1940.

Magyarország tiszti cím- és névtára. 1905
Magyarország tiszti cím- és névtára. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1905.

Magyarország tiszti cím- és névtára 1907
Magyarország tiszti cím- és névtára. M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1907.

Szakirodalom

Amíg városatya lettem... 1930
GYÖRGY Endre (Szerk.): *Amíg városatya lettem... A főváros főtisztviselőinek és a törvényhatósági bizottság tagjainak önéletrajzgyűjteménye.* Biró Miklós Nyomdai Műintézet Rt., Budapest, 1930.

LIBER 1927
LIBER Endre: A szegényügy szervezete. *Városi Szemle* 13. (1927) 7–8. szám, 557–573.

LIBER 1928a
LIBER Endre: A főváros küldöttségének amerikai útja. I. rész. *Városi Szemle* 14. (1928) 3. szám, 453–475.

LIBER 1928b
LIBER Endre: A főváros küldöttségének amerikai útja. II. rész. *Városi Szemle* 14. (1928) 4. szám, 561–594.

LIBER 1929
LIBER Endre: Közjótékonyosság és szociálpolitika. *Városi Szemle* 15. (1929) 6. szám, 1165–1182.

LIBER 1930a
LIBER Endre: *Középítkezések Budapesten 1920–1930.* Budapest Székesfőváros házinyomdája, Budapest, 1930.

LIBER 1930b
LIBER Endre: Szociálpolitikai tapasztalataim Olaszországban. *Városi Szemle* 16. (1930) 2. szám, 225–270.

LIBER 1930c
LIBER Endre: Egy darab színház-történelem. *Uj Budapest*, 1930. december 22., 4.

LIBER 1933a
LIBER Endre: Lakáshiány és építkezés Angliában. *Városi Szemle* 19. (1933) 1. szám, 871–886.

LIBER 1933b
LIBER Endre: Budapest hatvan éves! *Ujság*, 1933. november 12., 3.

LIBER 1934a
LIBER Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái.* Budapest, 1934.

LIBER 1934b
LIBER Endre: Budapesti parkok és sétahelyek. *Városi Szemle* 20. (1934) 5. szám, 643–671.

LIBER 1934c
LIBER Endre: A hatvanéves Budapest művészete. *Városi Szemle* 20. (1934) 6. szám, 803–814.

LIBER 1935
LIBER Endre: *Budapest fürdőváros kialakulása.* Magyar Idegenforgalmi Érdekeltségek Szövetsége, Budapest, 1935.

LIBER 1936a

LIBER Endre: Előszó. In: *Budapest székesfőváros lakásbérleti szabályrendelete (265/1936. kgy. sz.)*. Fővárosi Tudósító, Budapest, 1936. 5–11.

LIBER 1936b

LIBER Endre: Budapest-fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros községi fürdőpolitikájára I. In: *Statisztikai Közlemények*, 74. kötet, 1. szám. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1936.

LIBER 1936c

LIBER Endre: Budapest-fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros községi fürdőpolitikájára II. In: *Statisztikai Közlemények*, 81. kötet, 4. szám. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1936.

LIBER 1936d

LIBER Endre: Budapest-fürdőváros kialakulása különös tekintettel a székesfőváros községi fürdőpolitikájára III. In: *Statisztikai Közlemények*, 82. kötet, 2. szám. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1936.

Képjegyzék

1. Klósz György: A fővárosi József Fiúárház, 1900. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.652378
2. Liber Endre portréja az egyetemi leckekönyvében, 1896 körül, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.203.1
3. Goszleth és Fia: Liber Endre portréja a Budapest Székesfővárosi Állat- és Növénykerti Igazolvány hátoldalán, 1920-1921-1922-es bélyegzővel, BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 94.1761
4. Liber Endre (középen) a József Fiúárház karácsonyi ünnepségén, 1931. december 19. (Dr. Buza Péter: Elárvult árvaház. Budapest, 18. évf. 10. szám, 1980. október, 20.)
5. Bélatelep; Székesfővárosi Árvaházak Gróf Zichy Béla üdülőtelepe, Képeslap, Karinger Budapest; 300. sz., OSZK Képeslapgyűjtemény, F 1.095
6. Gyerekcsoport a gondozóban, 1928, In: Amerikai utunk, 1928., BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.94.39.1-112 (86. kép)
7. Horthy Miklósné és Liber Endre látogatása egy fővárosi óvodában, 1930-as évek FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. B. kisny. sz. 7143, képszám: 024351
8. Az 1932. évi Nemzeti Gyermekehét prospektusa, benne Liber Endre előadásával (a szerző tulajdona)
9. Lenke úti kislakások (Liber Endre: Középítkezések Budapesten 1920–1930., Bp., 1930., 109. 22.kép)
10. Liber Endre Budapest alpolgármestere, 1931 körül, FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. bibFOT00003031, képszám: 040020
11. Gárdonyi testvérek: Városházi vezetők csoportja, 1930-as évek, FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. bibFSZ01478463, képszám: 023561
12. Berán Lajos (1882-1943): Liber Endre alpolgármester emlékérmé, 1932, bronz, átmérő: 70 mm, jelezve az előlapon: j.: BERÁN / LAJOS / 1932; hátlapon: l.: BERÁN / LAJOS; BTM KM Fővárosi Képtár, Éremgyűjtemény, ltsz.: 53.130.1
13. Schäffer fotószalon és fotóriport iroda: Alpolgármesterek beiktatása 1935. október hó 2-án, FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. bibFSZ01426917, képszám: 021085

14. Jelfy Gyula: A New York-i Kossuth-szobor avatására utazó budapesti küldöttség útja: Játék a hajón, 1928, In: A newyorki Kossuth-szobor leleplezésére kiküldött székesfővárosi delegációnak útja képekben 1928. március hó 5.-től március hó 31.-ig. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.93.753.1-43 (5. kép)
15. Ismeretlen fényképező: Liszt Ferenc emléktáblájának leleplezése, 1934. október 21., FSZEK Budapest Gyűjtemény, ltsz. bibFSZ01471665, képszám: 021590
16. A Juventus- és Attila-gyógyforrások ünnepélyes felavatásán Liber Endre iszik az Attila-forrás gyógyvizéből (Liber Endre: Budapest fürdőváros kialakulása, 2. kötet, 355.)
17. A Juventus- és Attila-gyógyforrásokat népszerűsítő reklámcédulák (a szerző tulajdona)
18. Az 1936. évi balatonkenesei pünkösdi vívóverseny résztvevői, középen Liber Endre «Budapest» Sport Egyesület Jubileumi jelentés 1913–1938. szerk. Leitgib János, Bp., 1938, 77.
19. Album a Liber család hagyatékából, BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.94.12 (21. kép)
20. Ismeretlen fényképező: Liber Endre és felesége, Aranyossy Erzsébet ezüstitakodalmá, 1932. október 6., BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.94.13.1-8 (3. kép)
21. Hősök tere, ünnepség a Hősök emlékkövének a Berlinbe tartó olimpiai fálya megérkezésekor, 1936. július 28. (Fortepan/Bojár Sándor, képszám: 177211) [Jobbra Liber Endre alpolgármester]
22. Liber Endre síremléke a Fiumei úti sírkertben (34-1-26. sírhely, a szerző saját felvétele)
23. Meghívó néhai Liber Endre arcképének leleplezésére a József Fiúárvaházba, 1937. november 30. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 94.195.1

Dóra Thész**From an orphanage to the Town Hall: Life and work of Endre Liber**

This study aims to commemorate the life and achievements of one of Budapest's significant municipal politicians, who rose to the post of deputy mayor after humble beginnings at an orphanage. Endre Liber, born 145 years ago, walking through the echelons of civil service, spent 40 years of his life at the Budapest Town Hall, devoting all his efforts to public affairs. He was born on 15 August 1878, in Budapest. Nothing is known about his ancestry and family, he was brought up in the Budapest boys' orphanage, József Fiúárvaház. After his secondary education, he studied law at the Faculty of Law of Budapest University. He entered civil service in 1896 in Budapest, first as office clerk then swiftly rising to the post of secretary of the mayor. He also became editor of *Fővárosi Közlöny (Budapest Bulletin)*. Later he was appointed head of the department for public welfare and social policy, perfectly suiting him, with most notable achievements in relief policy. During World War I he served as government commissioner for the provisioning and accommodation of displaced persons. After the war he directed poverty alleviation activities. In the 1920s he oversaw the starting of schooling and housing programmes, covering on these in detail in his volume *Public constructions in Budapest, 1920-1930*. In 1931 he was elected deputy mayor. He was also active as an urban historian, publishing important works, such as *Sculptures and memorial tablets of Budapest (1934)* and *Budapest baths (1936)*.

Endre Liber devoted all his life to the development of Budapest and to the common good of its inhabitants. He was proud to say that, having been brought up by the municipality, he was only reciprocating this with his forty-year service at the Town Hall.

Jelfy Gyula: A New York-i Kossuth-szobor avatására utazó budapesti küldöttség (részlet)

Téma

08

„igyekeztem munkásságommal Budapest népének segítségére lenni”¹

Dr. Gámenczy Béla fővárosi tanácsnok karrierje a közellátásban

A tanulmány megkísérli felvázolni egy feledésbe merült fővárosi hivatalnok életrajzát a saját maga által rendezett személyi hagyaték és máig kiadatlan kéziratának segítségével. Az életpálya rekonstrukciója során kiemeltem azokat a csomópontokat, melyeket fontosnak tartott, s amelyek összefonódtak a korszak közellátásának történetével is. A gördülékeny olvashatóság érdekében a kéziratból vett idézeteket a mai helyesírás szabályai szerint vettem át.

A visszaemlékezés: motiváció és mondanivaló

A dr. Gámenczy Béla által több példányban, több közgyűjteménynek is átadott kézirat *A jegyrendszer története. Budapest és az ország helyzete a közellátás tükrében 1940–1952 között* címet viseli. A kötet időkeretének kezdete 1940, a jegyrendszer bevezetésének előzményeinek ismertetése, a vége 1951, a jegyrendszer megszüntetésének időpontja. A kötött gazdálkodás jelenti a keretet a kötetben, amely egyben közrefogja Gámenczy karrierjének legfontosabb időszakát is. A memoárból kimaradt a gyermek- és fiatalkor, illetve az 1952 utáni időszak, amit a tanulmány a személyi hagyaték, valamint a sajtó segítségével igyekszik rekonstruálni.²

Hogyan érdemes megközelíteni egy *hibrid* műfajú, a tudományos közlés és a visszaemlékezés mezsgyéjén egyensúlyozó művet? Gámenczy a bevezetőben előbb leszögezi, hogy *„Bár ez a könyv főleg a jegyrendszerek előzményeit és alakulását ismerteti, mégis maguk a jegyrendszerek csak keretet szolgáltatnak Budapest és az ország helyzetének a közellátás tükrében való bemutatásához és ezzel kapcsolatban sok olyan esemény leírásához és dokumentálásához, melyeknek nem csupán közellátási, de egyéb vonatkozású, fővárostörténeti és országos jelentősége is van.”*³ Majd néhány oldallal később maga is rávilágít arra, hogy az események alakulásában tevékenyen részt vett, így az olvasó szubjektív megállapításokra is számíthat: *„De hát ez a könyv részben memoárnak is tekinthető, ugyanakkor olyan időszak jelentős és érdekes eseményeit foglalja magában, melyek közvetlen személyes közreműködésemmel és részvételemmel történtek, így ez szükségszerű és nélkülözhetetlen volt.”*⁴

1 BFL XIV.52.3 Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Kéziratok. Gámenczy Béla: *A jegyrendszer története*. 391.

2 A visszaemlékezés értelmezésében nagy segítségemre volt Sipos Balázs módszertani megközelítése. SIPOS 2022.

3 Uo., 1.

4 Uo., 5.

Mondandója alátámasztásául, az objektivitás keretét az általa gondosan megőrzött dokumentumok, hivatalos rendeletek, határozatok, jelentések és jegyzőkönyvek biztosították, amelyek, mint fogalmazott: „*hiteltérdemlően alátámasztják és megerősítik a történeteket*”.⁵ Írását motiválhatta, hogy a korszakban reneszánszukat élték a visszaemlékezések, amelyek javarészt a Magvető Könyvkiadó *Tények és tanúk* sorozatában jelentek meg. Az 1970–80-as években a 20. század elején született generáció, amely több rendszerváltást is megélt, életének utolsó szakaszában korábbi élményei, tapasztalatai rögzítése mellett döntött. Erős ösztönző erő lehetett továbbá az is, hogy idős korára látszólag megfeledezett róla a közvélemény, így lehetséges, hogy a kötet esetleges megjelenésével saját életpályájának próbált emléket állítani.

A befejezésben továbbá arra is kitért, hogy a korabeli dokumentumok szó szerinti közlésével a jövőbeli történeti kutatásokat is szeretne volna segíteni, amely végeredményben sikerült is, mert írása és forrásközlései főként a gazdaságtörténet tekintetében gazdag adalékanyaggal szolgálhatnak. A részletekbe merülő adatközlés azonban a személyes tapasztalat utólagos értelmezésétől vett el teret. A kötetben Gámenczy, mint „magánszemély” csupán néhány mondat vagy bekezdés erejéig szólal meg, a „hivatalnok” háttérbe szorítja. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a második világháború után alkalmazott köztisztviselők csoportjáról is kaphatunk egy általános képet a visszaemlékezés segítségével.

Gyermek- és fiatalkora

Gámenczy Béla 1904. szeptember 15-én született Budapesten. Édesapja, Gámenczy Béla, erdélyi örmény kereskedő volt, édesanyja, Pados Mária egy Vas megyei négyholdas kisparaszti családból származott. Édesapjának rövid ideig vegyes kiskereskedése volt a Kolozsvártól északkeletre fekvő Désen, majd Budapestre költözött.⁶ 1903-ban szülei már a fővárosban kötöttek házasságot.⁷ Minden bizonnyal a kiegyezés utáni gazdasági fellendülés is szerepet játszhatott a nagyvárosba költözésben, hiszen az erdélyi örmények ekkorra már asszimilálódtak, csupán örmény nyelvű római katolikus vallási szertartásaikat tartották meg.⁸

Édesapja 1911-ben hunyt el, amikor Gámenczy még csak hétéves volt, így édesanyja nevelte nehéz anyagi körülmények között. Az özvegyasszony házivarrónőként fővárosi módosabb családokhoz járt, és minden nélkülözés ellenére fontosnak tartotta fia taníttatását.⁹ Gimnáziumi tanulmányait az 1914/15-ös tanévben kezdte meg a Budapesti VIII. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban, majd a

5 Uo., 3.

6 BFL XIV.52.1. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Személyes iratok. Önéletrajz.

7 BFL XIV.52.2. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Hivatali iratok. Gámenczy Béla 1940-es években készült családfája.

8 Az erdélyi örményekről bővebben: TARJÁN 2017.

9 BFL XIV.52.2. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Hivatali iratok. Életrajz.

következő tanévben már a X. kerületi Tisztviselőtelepi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba járt. Tanulmányi eredményeit tekintve küszködött a készségtantárgyakkal és néhány reál tárggyal is, mint a mennyiségtan és a mértani rajz, azonban humán tárgyakból, így magyar nyelvből, történelemből és német nyelvből jó eredményeket ért el.¹⁰ Az érettségi bizonyítványt 1922-ben szerezte meg, de rögtön utána munkába is kellett állnia, így ezzel párhuzamosan, az 1922/23-as tanévben kezdte meg tanulmányait a budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán.¹¹

Egy karrier kezdete a Városházán

1922. november 23-án került először a főváros alkalmazásába díjnokként a III. kerületi Adóhivatalnál. A napidíjas hivatalnokok nem havi rendszerességgel, hanem naponta kapták fizetésüket, s általában valamilyen segédhivatali munkát végeztek. A két világháború közötti időszakban a köztisztviselők száma igen magas volt, s a húszas évek elejére az állami alkalmazotti réteg 210 ezer főre duzzadt, amit a kormányzat igyekezett csökkenteni.¹² Gámenczy ebben az igen nehéz időszakban, a leépítések-től tartva kezdte meg pályafutását. 1926-ban jogtudományi doktorrá avatták, így ideiglenes segédfogalmazó lett, ami anyagilag is előrelépést jelentett számára. Másfél év múlva a Központi Számvevőséghez került, majd a VIII. kerületi Anyakönyvi Hivatalhoz helyezték át.¹³ Ekkor még mindig csak ideiglenes hivatalnokként dolgozott, de átkerült a VIII. fizetési osztályba, vagyis elméletileg búcsút inthetett a kishivatalnoki és így a kispolgári jövedelemnek. A valóságban azonban fizetése havonta csak 74 korona volt, amely csekély lakáspénzzel egészült ki.¹⁴ Fizetése jócskán elmaradt a 400 pengőként számontartott középosztálybeli jövedelmi sávtól, így jelentős életszínvonal növekedésre sem számíthatott.¹⁵ Segédfogalmazóként 1932-ben kerületi rendőri büntetőbírónak nevezték ki, ebben a minősítésben a rendőri intézkedést nem igénylő kihágási ügyek kerültek hozzá.¹⁶ A következő évben áthelyezték az I. kerületből a X. kerületi elöljáróságához, ez azonban nem volt tartós, még abban a hónapban átkerült a Magasépítési ügyosztályhoz, majd ismét a VIII. kerületi elöljáróságához.¹⁷

10 BFL XIV.52.1. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Személyes iratok. Gimnáziumi bizonyítvány.

11 Uo. Igazolványok-iratok.

12 GYÁNI-KÖVÉR 2001, 262.

13 *Fővárosi Évkönyv az 1926. évre.* 279.

14 BFL XIV.52.2. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Hivatali iratok. dr. Gámenczy Béla személyi iratai. 48762/1925.I. sz.

15 GYÁNI-KÖVÉR 2001, 263.

16 Új rendőri büntetőbírók az elöljáróságokon. *8 Órai Ujság*, 1932. november 8., 8.

17 Áthelyezések a városházán. *Magyarság*, 1933. április 20., 7.; Áthelyezések. *Nemzeti Ujság*, 1933. április 30., 17.; Áthelyezések. *Pesti Hírlap*, 1934. március 1., 11.

Néhány hét múlva, 1934 áprilisában átvezényelték a VIII. közélélmzési ügyosztályhoz, ami határozott áttörést hozott a karrierjében.¹⁸ Az 1884-ben felállított ügyosztály főbb feladatköréit javarészt az élelmiszerforgalommal kapcsolatos kérdések, valamint a fővárosi fenntartású közélélmzési intézmények (például a Községi Kenyérgyár) kezelésével kapcsolatos ügyek tették ki. 1936-ban Gámenczy ismét feljebb lépdelt a ranglétrán, és megkapta fogalmazói kinevezését, közben sikeresen letette a közigazgatási államvizsgát, és közigazgatási továbbképzéseken is részt vett.

A második világháború kitörését követően a közélélmzési ügyosztályra egyre több feladat hárult, hiszen már 1941-ben bevezetésre került a jegyrendszer és a kötött gazdálkodás. Ennek koordinálására a székesfőváros létrehozta az Élelmiszerjegy Központot, amely az élelmiszerek forgalomba hozatalával, a hatóságilag kijelölt kereskedők és iparosok nyilvántartásával és árukészlettel való ellátásával, az élelmiszerjegyre jogosult ellátatlanok összeírásával és nyilvántartásával, a jegyek elszámolásával és ellenőrzésével foglalkozott. Még ugyanabban az évben dr. Rosta János tanácsnok, a VIII. ügyosztály vezetője megbízta Gámenczyt a kötött élelmiszergazdálkodás kisebb jelentőségű ügyiratainak aláírási jogával az ügymenet gördülékenysége érdekében, majd 1942-ben Szendy Károly polgármester a Jegyközpont élére nevezte ki.¹⁹ Gámenczyt egyre inkább érdekelni kezdte a közélélmzés biztosításának, megszervezésének elméleti háttere, dr. Halász Árpáddal, a *Fővárosi*

1. Gámenczy Béla Bárczy Kató, Simor Erzsi, Déry Sári és Szép Ilonka társaságában az Élelmiszerjegyközpont adománygyűjtő előadása után, 1942. Méreiné Wellesz Ella felvétele

Közlöny szerkesztőjével közösen egy kötetet is kiadott *A kötött élelmiszergazdálkodás gyakorlati kézikönyve* címmel, amely igyekezett praktikus információkkal ellátni olvasóit, valamint az éppen érvényben lévő közellátással kapcsolatos rendeleteket is tartalmazta.

Az ekkorra már egyre inkább szélsőjobb-
oldal felé orientálódó közéletben Gámenczy nem exponálta magát nyíltan, a sajtóközlések alapján valószínűsíthető, hogy csupán egyetlen nagyobb nyilvános eseményen vett részt. 1942 nyarán az Élelmiszerjegy Központ az elesett honvédek árváinak megsegítésére jótékonysági előadást szervezett a Zeneakadémiára, ahol Gámenczy tartotta a megnyitó beszédet.²⁰

18 Áthelyezések. *Pesti Hírlap*, 1934. április 29., 13.

19 1507/1942. I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1942. február 6., 128.; 777/1941-I. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny*, 1941. január 21., 36.

20 Ünnepi hangverseny a hadiárvák javára. *Pesti Hírlap*, 1942. június 7., 10.

1942 végén Szász Lajos közellátási miniszter követelte Szendy Károly polgármestertől, hogy az élelmiszerjegyeket csak meghatározott üzletekben válthassák be az emberek, hogy ennek segítségével külön lehessen választani a vallási és/vagy politikai okokból üldözötteket a lakosság többi részétől. A polgármester visszakozott, így szabotálással gyanúsították a fővárost. Gámenczyt mint a jegyrendszer megszervezőjét küldték a miniszterhez tárgyalni, s megegyeztek, hogy minél rövidebb idő alatt elvégzi a rajonírozást, azonban bárminemű megkülönböztetés nélkül.²¹ 1943. január 17-én, egyrészt a Szociáldemokrata Párttal való kapcsolatai, a rajonírozás késleltetése és Baitz Józseffel, a Községi Élelmiszerüzem vezérigazgatójával való nézeteltérései miatt azonnali hatállyal eltávolították az Élelmiszerjegy Központ éléről.²²

„1943. január 17-én, amikor bementem a Lajos utcai Élelmiszerjegy Központba, ott találtam az íróasztalomon egy polgármesteri határozatot, melyben azonnali hatállyal leváltottak az Élelmiszerjegy Központ vezetése alól – minden indoklás nélkül. A Városháza közélelmezési ügyosztályáról is kitéttek.”²³

Gámenczy ezt a későbbiek során úgy értelmezte, hogy eltanácsolásával megvárták, amíg végez a húsellátást is magában foglaló új jegyrendszer kidolgozásával. A rendszerváltás után megjelenő visszaemlékezések alapján úgy tűnik, hogy Gámenczy is tagja volt annak az ellenállói csoportosulásnak a Városházán, amely dr. Szádeczky-Kardoss László fogalmazó körül alakult ki, de azt nem tudjuk rekonstruálni, hogy ez is közrejátszott-e elbocsátásában.²⁴ Érdemes azt is kihangsúlyozni, hogy saját memoárjában Gámenczy erről nem ejtett szót, csak a rajonírozás halasztásáról.

1943 januárjában a II. kerületi előljáróságra került, majd júliusban jelentkeznie kellett katonai szolgálatra: *„Engem meg rövidesen katonának hívtak be, mint elmaradt korosztályú személyt és újonc lettem. A katonaságnál nem sokra vittem.”²⁵* Elvégzett egy gazdasági hivatali zászlósi tanfolyamot, és 1944 októbere és novembere között a 202. számú Vöröskereszt hadikórház élelmező őrmestere volt.²⁶

A szovjet csapatok 1944. december végén elkezdték körbezárni a fővárost, a nyilas csapatok pedig igyekeztek minden mozdíthatót magukkal vinni. Gámenczy

21 A „jegyek ura”. Magyarország, 1977. október 9., 21.

22 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: A jegyrendszer története. Kézirat. 46.; szociáldemokrata kapcsolatok alatt Reisz Mórchoz fűződő barátságát érthették, aki mérszárosként a húsiparosok szakszervezetét vezette és tagja volt a szociáldemokrata pártnak. Ezen kívül jó kapcsolatot ápolt a szintén szociáldemokrata Bechtler Péterrel, a későbbi alpolgármesterrel.

23 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: A jegyrendszer története. Kézirat. 46.

24 A csoport tagjai röplapokat sokszorosítottak, elsabotálták a kiürítési parancs végrehajtását, okmányokat és igazolványokat hamisítottak és élelmiszerrel látták el az üldözötteket. BÜZA 1989.

25 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: A jegyrendszer története. Kézirat. 47.

26 Uo., 47.

alakulata, a hadikórház is készen állt a Nyugatra vezető útra, ő azonban nem akart menni, s írásában is utal arra a szándékára, hogy az új városvezetés részére fogja felajánlani szolgálatait. Az alakulattól végül egy „taktikai” vakbélműtéttel menekült meg: *„Az alakulat indulása előtti napokban egy orvos barátom, dr. Szirmay Emil egy más sebész orvos barátommal, dr. Verbényi Bélával estefelé bevittek a Pajor szanatóriumba, amely egy magánszanatórium volt. Itt »sürgősségi alapon« nagyhirtelen kioperálták az egyébként teljesen egészséges vakbelemet. A műtéti jegyzőkönyvbe hamis adatokat vezettek be, miszerint gennyes vakbélgyulladás miatt kellett azonnal megoperálni. A műtét csak helyi érzéstelenítésben történt, még másnap délelőtt is nagy fájdalmaim voltak, amikor hadikórház alakulatom részéről megjelent nálam két katonaorvos, akik megvizsgáltak.”*²⁷ A katonaorvosok nem hitték el, hogy nem tud utazni, így másnap érte mentek a szanatóriumba, de már nem találták ott, mert Gámenczy mindeközben polgári személyként jelentkezett a Rókus Kórházban.²⁸ 1945. január elején a Nagyváradi téri ötemeletes sarokház légoltalmi pincéjében húzta meg magát, csakhogy hamis szabadságolási papírja nem jelentett garanciát a nyilas igazoltatások alkalmával. Szerencséjére még aznap megjelentek az első szovjet katonák az óvóhelyen.²⁹

A fővárosi közellátás újraszervezése (1945–1949)

Gámenczy saját visszaemlékezésében, illetve személyi hagyatékában a Budapest ostromát követő időszakot emelte ki pályafutásából. Úgy érezte, hogy maga is aktívan hozzájárult munkájával ahhoz, hogy a főváros lakossága végül megmenekült az éhhaláltól a front átvonulását követően. Ennek fényében, mintha maga is érezte volna a korszak történeti jelentőségét, iratait – korabeli jelentések a közellátás állapotáról, jegyzőkönyvek, határozatok, meghívók stb. – megtartotta az utókor számára.

A második világháborút követően a megszálló szovjet hadsereg és a koalíciós kormányzat is arra helyezte a hangsúlyt, hogy minél hamarabb helyreálljon a közigazgatás, így az ország talpra állítása során a korábbi, tapasztalt hivatalnokréteg munkájára támaszkodtak. Mivel hivatalnokként helyben maradt, és nem menekült el a nyilasokkal, megbízhatóvá tette őt a szovjet hatóságok szemében is.³⁰ Többek között ennek és jó kapcsolatrendszerének köszönhető Gámenczy, hogy már 1945 első heteiben be tudott kapcsolódni a közellátás megszervezésébe.

Az ostromot követő hatalmi vákuumban 1945. január 21-én létrejött a Budapesti Nemzeti Bizottság (BNB), amely az újonnan megalakult koalíciós pártok és a

²⁷ Uo., 58.

²⁸ Uo., 58.

²⁹ Uo., 61–62.

³⁰ GYARMATI 1996, 64.

szakszervezetek képviselőiből állt. Az Ideiglenes Nemzeti Kormánytól való nagy távolság, a folyamatban lévő harcok és az összeköttetés hiánya miatt a BNB látott hozzá az élet újraindításához szükséges legfontosabb feladatok megoldásához, a közigazgatás újjászervezéséhez az ideiglenes törvényhatósági bizottság májusi megalakulásáig. Tette mindezt a szovjet városparancsnoksággal együttműködve. A székesfővárosi tisztviselők, hivatalnokok és politikusok egy része a Fővárosi Vízművek Kecskeméti utcában található óvóhelyén rendezkedett be az ostrom alatt. A Központi Városháza épülete használhatatlan volt, ezért ideiglenesen a vízművek székházába költözött az új városvezetés is. 1945. január 22-én Gámenczy a Kecskeméti utcai óvóhelyre kapott „meghívót” barátjától, Reisz Mórictól, hogy vegyen részt a főváros új vezetésének megalakításában.³¹

Az ostrom utáni feladatok valóban végeláthatatlannak tűntek: a harci cselekmények folytán az épületállomány nagy része megsérült, megszűnt az összeköttetés a budai oldallal, a járványveszély miatt mihamarabb el kellett hantolni az állati és emberi tetemeket, s végül gondoskodni kellett a termelés megkezdéséről is. Az egyik legégetőbb kérdés mégis az élelmezés volt: a főváros készletek nélkül maradt, a jegyrendszert pedig újra ki kellett építeni. 1945. január végén Csorba János polgármester és a BNB megbízta Gámenczyt a közélélmezési ügyek vezetésével. Ennek ismeretében január 23-án a polgármester és a tanácsnok felhívást intézett a fővárosi közélélmezési üzemek és intézmények dolgozóihoz, hogy vegyék fel a munkát. Ezzel hivatalosan is újraindult a közélélmezési (VIII.) ügyosztály.³²

1945. február 12-én a BNB döntése értelmében küldöttség indult az Ideiglenes Nemzeti Kormányhoz Debrecenbe, hogy megoldást találjanak Budapest kilátástalan élelmezési helyzetére. Február 15-én a pártközi értekezleten való megegyezést követően az Ideiglenes Nemzeti Kormány a kommunista Vas Zoltánt nevezte ki Budapest közellátási kormánybiztosának, ami széles körű felhatalmazással járt együtt. Vas Zoltán Gámenczyt bízta meg a kormánybiztosság adminisztratív kiépítésével, valamint a közélélmezési ügyosztály vezetésével. Rövid időn belül Vas és Gámenczy között „*kölcsönösen és tartósan jó együttműködés alakult ki*”.³³ Mivel a közellátási kormánybiztossághoz is szükségeltetett személyzet, valamint a feladatkörök is hasonlóak voltak, a főváros kirendelés útján helyezett át dolgozókat. Gámenczy a kéziratban Vas Zoltán 1970-ben megjelent *Hazatérés, 1944* című visszaemlékezéséből is idézett részleteket közös munkájuk kezdeteiről, s amellet nagy jelentőségűnek értékelte a kommunista politikus kinevezését a közellátás élére.³⁴

31 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: *A jegyrendszer története*. Kézirat. 63.

32 Uo., 64, 70–71.

33 Uo., 91.

34 Uo., 93.

2. Vas Zoltán közellátási kormánybiztos és fővárosi polgármester is részt vesz a romeltakarításban, 1945. Magyar Fotó felvétel

3. Közellátási kirendeltség a Nyugati pályaudvarnál, 1945. Magyar Fotó felvétel

A közellátási kormánybiztosság működése 1945. február és augusztus között hozzájárult a Budapest ostromát követő első, nélkülözésekkel teli hónapokban az éhínség megakadályozásához. Gámenczy hatalmas sikerként értékelte, hogy 1945 márciusában a pesti oldalon sikerült újra bevezetni a jegyrendszert: ehhez nemcsak a lakosság összeírására volt szükség, hanem lehetőség szerint minél több vidéki készletet kellett a fővárosba juttatni.³⁵ Szimbolikus jelentőségű volt továbbá az első nagyszabású krumpliosztás Budapesten 1945 áprilisában, amely során az addig holttestek szállítására használt egyetlen megmaradt keskeny nyomtávú mozdonyt, a „Mukit” vetették be: *„Javasoltuk, hogy ezt a gőzmozdonyt vegyük igénybe. A halottak eltemetésében lehet átmeneti fennakadás, de az élőknek enni kell adni.”*³⁶ Hasonlóképpen nagy utat járt be a sajtóban a hidak pusztulása által ideiglenesen elszakadt budai oldal bekapcsolása is a közellátásba. Visszaemlékezésében az élelmezés nehézségein kívül egy-egy alfejezetben beszámolt az építőipar alapanyaggal való ellátásának problémájáról, a járványveszély leküzdéséről, a közlekedés megindulásáról is. Az egyes különálló történetek egymás után jelennek meg a kéziratban, néhol szorosan, néhol kevésbé szervesen kapcsolódva egymáshoz, ahogy az emlékezet felszínre hozta őket. Gámenczy azonban nem feledkezett meg eredeti célkitűzéséről sem, és részleteiben közölte a saját hivatalos jelentéseit a közellátási helyzetről, valamint a jegyrendszer működéséről. Mindeközben 1945 márciusában Gámenczyt megválasztották a Városi-Vármegyei és Községi Alkalmazottak Szakszervezetének központi vezetősége elnökének, amely nemcsak érdekképviseleti szervként működött, hanem rászoruló tagjainak élelmiszersegélyt is juttatott.³⁷

1945. május 17. és október 7. között Vas Zoltánt az ideiglenes fővárosi törvényhatósági bizottság polgármesternek nevezte ki Csorba László lemondása után. Ez azt jelentette, hogy Vas 1945 tavaszán és nyarán egy személyben volt közellátási kormánybiztos és a főváros vezetője. Egyik első intézkedésével a kormánybiztosságot beolvasztotta a VIII. közellátási ügyosztályba, jogköreit pedig a főváros közlelmezési tanácsnokán, vagyis Gámenczyn keresztül gyakorolta.

A főváros két ízben kapott a szovjetektől élelmiszerkölcson, azonban az infláció elszabadulásával 1945 ősztől egyre nehezebbé vált a közellátás biztosítása. Az új polgármester, Kővágó József a külföldi segélyszervezetekhez fordult, Gámenczy azonban nem tartotta elégségesnek az intézkedéseket, és úgy vélte, hogy ismét egy olyan széles körű felhatalmazásra lett volna szükség, mint a kormánybiztosság idején.³⁸

35 Uo., 108–123.

36 Uo., 124.

37 4328/1945–I. Fővárosi Közlöny, 1945. május 18., 244.; VAOSZ körlevél. Fővárosi Közlöny, 1945. június 7., 276.

38 Uo., 218.

4. Élelmiszerek és mosószappanok egy bolt kirakatában, 1945. Magyar Fotó felvétel

A kézirat nem ejt szót a kommunisták 1945 őszi választási vereségeiről, de általánosságban is elmondható, hogy a politikai élet fejleményeibe a szerző nem kívánt belebonyolódni. A visszaemlékezés és a hagyaték alapján nehéz megállapítani, hogy Gámenczy mennyire látta át a közéleti folyamatokat, ugyanis beszámolója szerint mindig a közellátás gyakorlati biztosítása mentén foglalt állást.

1945–46 telétől a forint bevezetéséig a stabilizáció megteremtése volt a cél, Gámenczy pedig közéleti tanácsnokként egyre befolyásosabb pozíciókba került kapcsolati hálójának köszönhetően. Még 1945 végén a törvényhatósági bizottság közgyűlése minden ügyosztály mellé egy-egy 15 fős szakbizottságot utalt a pártok delegáltjaiból, amely azonban lassú és nem túl hatékony döntéshozatalt eredményezett. Az ügymenet felgyorsítására Gámenczy, Bechtler Péter alpolgármester és József Móric, a szakbizottság tagja egy közéleti albizottságot hozott létre, amelybe a pártok szintén egy-egy tagot delegálhattak.³⁹

³⁹ Uo., 219.

Vas Zoltán számára polgármesteri leköszönését követően továbbra is gazdasági kulcspozíciót szánt a kommunista párt, amit az 1945 novemberében létrehozott Gazdasági Főtanács főtítkáráként töltött be. 1946 nyarán a stabilizáció élelmezési előfeltételeinek megteremtésére Vas, Gámenczy és Bárányos Károly közellátási miniszter részvételével úgynevezett „hármass bizottság” alakult.⁴⁰ A korábbi közellátási kormánybiztossághoz hasonlóan széles jogkört kapott, ráadásul növelte a bizottság hatékonyságát, hogy a tagok ismerték egymást és *„rendkívül jó volt közöttük az együttműködés, jól megértették egymást és mindegyikük bízott a másik szaktudásában, hozzáértésében”*.⁴¹ A hármass bizottság ármegállapító és árellenőrző feladatával a forint bevezetését megelőző stabilizációs folyamatokban vett részt.

A forint bevezetését követően átmenetileg javulni látszott a gazdasági helyzet, az ellátási nehézségek és az áremelkedés azonban megmaradt, amit feltételezhetően személyes kudarcként élt meg Gámenczy. Ezt támasztja alá, hogy statisztikák és gazdaságelméleti megközelítések sokaságát tárja az olvasó elé, melynek végén a feketepiac elleni eredménytelen harc és az államosítások melletti kiállás is megjelenik: *„érthető és jogos volt a munkásság és a munkáspártoknak a spekulációs drágaságok megszüntetésére és az államosítások mielőbbi végrehajtására irányuló követelése”*.⁴²

Az 1947–1949 közötti időszakot Gámenczy a *„szocialista gazdálkodás alapjainak lerakásával”* jellemezte.⁴³ A közellátás lehetőségei még mindig szűkösek voltak ugyan, de már nagy előrelépésként értékelte, hogy kielégítően működött a jegyrendszer.⁴⁴ A rossz termésnek köszönhetően azonban 1947 elején ismét közellátási válság fenyegetett: nem volt elég gabona. Ekkor Szabó Jilek Jenőt kenyérellátási miniszteri kormánybiztosnak nevezték ki, de ezzel egy időben a Gazdasági Főtanács személyes megbízottjaként Gámenczy hasonló jogköröket kapott: *„Azért választották ezt a megoldást, mivel változatlanul rám hárult a nagybudapesti közellátás vezetése, viszont a GF (Gazdasági Főtanács – a szerző) részéről ragaszkodtak ahhoz, hogy a miniszteri biztosság irányításával, a végrehajtás ellenőrzésében, és a GF felügyeleti jogkörét biztosítva »személyes felelősséggel működjek közre a miniszteri biztosi teendők ellátásában.«”*⁴⁵

40 Uo., 269.; A Gazdasági Főtanács megállapította a stabilizációs szénárakat. *Dunántúli Népszava*, 1946. július 5., 2.

41 Uo., 245.

42 Uo., 279.

43 Uo., 280.

44 Uo., 281.

45 Uo., 286.

Ekkor már a kiskgazda Erőss János volt a közellátási miniszter, aki elődjével, Bárányossal ellentétben kevésbé bizonyult együttműködőnek a kommunistákkal, az MKP számára pedig fontos volt, hogy az új, rendkívüli felhatalmazás (pl. az adó-gabona elszámoltatása) ne kerüljön ki a felügyeletük alól – erre Gámenczy jelentette a személyes garanciát. A helyzetet végül a külföldi gabonaszállítmányok mentették meg. Eredményes szolgálatainak köszönhetően 1947 márciusában Vas Zoltán a Gazdasági Főtanácshoz rendelte Gámenczyt a közellátási ügyek intézésére. Ezzel párhuzamosan ugyanakkor megtarthatta pozícióját a fővárosnál is: *„Ettől kezdődően rendszerint reggel bementem a Városházára, ott a közellátási kormánybiztosi hatáskörben intéztem a nagybudapesti közellátási ügyeket, majd a déli órákban átmentem a GF titkárságára és ott országos szinten intéztem a közellátási és belkereskedelmi ügyeket a GF főtitkárának alárendelve.”*⁴⁶ Ekkoriban került felszámolásra a Közellátásügyi Minisztérium, amelynek helyére az Országos Közellátási Hivatalt állították fel, amelynek felügyeleti hatósága a Gazdasági Főtanács volt.⁴⁷ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Gámenczy kezében felgyorsult a közellátási ügymenet, hiszen pl. egy fővárosi ügy esetében a felterjesztéseket egyből átvihette a Gazdasági Főtanácshoz megtárgyalni.⁴⁸ 1948 közepéig tartott ez a kettős pozíció, majd végleg átkerült a Gazdasági Főtanácshoz.⁴⁹

1947 végén 25 éves szolgálati jubileuma alkalmából tiszteletére a városligeti Gundel Étteremben rendezett vacsorát a főváros. Kéry János, törvényhatósági bizottsági tag így köszöntötte levelében a hivatalnokot: *„Budapest népe még ma is hálásan gondol vissza arra az időre, amikor a felszabadulás után munkáddal igen láthatóan járultál hozzá az élelmezési nehézségek megszüntetéséhez.”*⁵⁰ A sajtó és a fennmaradt fotó tanúsága szerint ott volt az ünnepségen Vas Zoltán, Földes Mihály (MKP), Mayer Béla (SZDP), Szilágyi Sándor (FKGP), Payr Hugó (PDP) és Nádor Jenő, a Népszava szerkesztője, akik mind beszéddel köszöntötték.⁵¹

1948 januárjában Gámenczy javaslatára létrejött az Országos Közellátási Jegyközpont a kötött gazdálkodás és a közellátás országosan egységes megteremtésére. Az OKJ megszervezésével nem meglepő módon szintén őt bízták meg.⁵² 1947–1948 között tulajdonképpen megvalósult a közellátás kommunista átvétele, hiszen az Országos Közellátási Hivatal és az Országos Közellátási Jegyközpont is a

46 Uo., 291.

47 1947. évi XXXV. tc.

48 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: *A jegyrendszer története*. Kézirat. 292.

49 A közigazgatási bizottság ülése 1948. április 12-én. *Fővárosi Közlöny*, 1948. április 30., 2.; Gámenczy tanácsnok a GF-nél magasabb beosztást kapott. *Világ*, 1948. március 11.

50 BFL XIV.52.1. Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Személyes iratok. K.2696/1947. sz. levél.

51 BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: *A jegyrendszer története*. Kézirat. 297.

52 Uo., 299.

5. Sándor jelzéssel, karikatúra, Ludas Matyi, 1947. november 19.

Gazdasági Főtanács irányítása alá került, amiről Gámenczy úgy vélte, hogy a gazdaság javára fog válni, még akkor is, ha kötetlenebb, a szabadpiacot visszaengedő gyakorlatra váltottak volna.⁵³

A Gazdasági Főtanács új, állami nagyvállalatok létrehozásán is dolgozott, kezdetben részvénytársasági formában. Így jött létre a KÖZÉRT, a Községi Kenyérgyár Rt., a Malomipari és Terményforgalmi Rt. (MITART), a Pók Ruházati Rt., a Tűzfakereskedelmi Rt. és az Élelmezési Nemzeti Vállalat, melyek öttagú igazgatóságában az elnöki pozíciót Gámenczy töltötte be.⁵⁴ Ezeket azért is tartotta fontosnak kihangsúlyozni, mert jogutódjaik a Kádár-korszak kereskedelmi- és vendéglátóipari szférájának meghatározó elemei voltak, így említésük egyfajta gesztusként is kezelhető az akkori berendezkedés felé.

A Gazdasági Főtanács 1949 novemberében szűnt meg, és az év végén a jegyrendszert is megszüntették, Gámenczy pedig követte Vas Zoltánt az Országos Tervhivatalba is. A sajtóban utoljára 1948-ban szerepelt a neve, amikor ki-nevezték a Malomipari és Terményforgalmi Rt. igazgatóságába, legközelebb 1965-ben tűnt fel a lapokban, amikor a „felszabadulás” 20. évfordulója kapcsán készültek vele interjúk.

Az Országos Tervhivatalban

A közigazgatási apparátus a második világháborút követően több lépésben került átváltoztatásra: először az 1945–46-ban lefolytatott igazolóbizottsági eljárásokkal, amely során a nemkívánatos, a korábbi politikai berendezkedéssel szimpatizáló személyektől tudtak megszabadulni. Második lépésként az 1946-os B-lista szolgált, amely az állami és közigazgatási tisztviselők létszámának 10%-os csökkentését jelentette.⁵⁵

53 Uo., 301.

54 Uo., 303–307.

55 GYARMATI 1996a

A kommunista hatalomátvételt követően megindult az új berendezkedéshez hű káderek képzése, illetve az egyes pozíciók megbízható személyekkel való feltöltése. Ebben az átalakulási folyamatban a korábbi hivatalnokok és értelmiségiek számára két lehetőség adódott: korábbi egzisztenciájukat, kapcsolatrendszerüket, esetleg még származásukat is megtagadva beállnak a sorba, vagy felhagynak addigi hivatásukkal.⁵⁶ Gámenczy esetében – aki egyértelműen a „nélkülözhetetlen reakciós szakember” kategóriájába került volna – sokat segített, hogy már 1945-öt megelőzően is jó kapcsolatot ápolt néhány szociáldemokrata politikussal, valamint az is, hogy Vas Zoltán barátja és állandó munkatársa lett.

A megszüntetést követően egy éven belül az Országos Tervhivatalnál ismét terítékre került a jegyrendszer bevezetésének kérdése, mert a sztálinista gazdaságpolitika súlyosan veszélyeztette az élelmezést. A jegyrendszer annyira megosztó volt, főként politikai kihatásai miatt, hogy elsőként részletes vizsgálatot kellett végezni, hogy amint fogalmazott: *„A Párt és az ország vezetőiben kialakulhasson az a fajta elhatározás, miszerint más és jobb szükség-lehetőség, mint az adott készletek legszorosabb beosztása, irányítottan-kötött, tehát egy szervezett gazdálkodás – a jegyrendszer újbóli bevezetése mellett.”*⁵⁷ Gámenczy nem írt arról visszaemlékezésében, hogy pontosan hogyan került az Országos Tervhivatalhoz, az viszont egyértelműen kitűnik, hogy teljesen más légkörben kellett dolgoznia, és az ügymenet is kényesebb és lassabb volt. Az előbb említett jelentést természetesen ő készítette el, azonban Vas Zoltán és Bognár József belkereskedelmi miniszter tehetett csupán javaslatot. 1950 decemberében fekete autóval vitték Bognárhoz, aki közölte vele, hogy 1951. január 1-től ismét bevezetik a jegyrendszert, és őt bízzák meg a kidolgozásával. Mindezt a lehető legnagyobb titokban kellett tennie, így a minisztérium munkatársaival együtt Balatonalmádiba vitték, ahol egy elkülönített üdülőben kaptak szállást. Végül az év utolsó napjaiban Bognár szobájában várták a Minisztertanács döntését, amit Gerő Ernő telefonon közölt.⁵⁸

Az ismételten bevezetett jegyrendszer tekintetében a belkereskedelmi miniszter és Gámenczy folyamatosan egyeztetett – jó volt köztük a munkakapcsolat, hiszen még Bognár polgármestersége idejéből ismerték egymást. 1951 júniusában a miniszter Érdligetre küldte, hogy a külvilágtól elzártan dolgozzon az országosan egységes jegyrendszer megszervezésén.⁵⁹ Az 1945-öt követő időszakkal ellentétben azonban az újabb jegyrendszer nem lett sikertörténet: a Párt vezetése úgy határozott, hogy az 1951-es jobb termés miatt kivezethető, s inkább az ár- és bérrendezéssel kerekednek felül a problémákon. A szükséges intézkedések előkészítésére 1951

⁵⁶ VALUCH 2001, 150.

⁵⁷ BFL XIV.52.3. Gámenczy Béla: *A jegyrendszer története*. Kézirat. 348–349.

⁵⁸ Uo., 352–353.

⁵⁹ Uo., 365.

novemberében egy 60 tagú munkabizottságot küldtek Hollóházára, ahol a korábbi Károlyi-vadászkastélyban szállásolták el őket: *„A bizottság itt is a legnagyobb titoktartással dolgozott kötetlen munkaidőben, egy hónapig.”*⁶⁰

Az első tanácskozáson Vas Zoltán a tervezet ismertetése után felkérte Gámenczyt, hogy mondja el véleményét, ő azonban igyekezett kitérni a válaszadás alól, mert nem értett egyet a döntések várható következményeivel. Másnap azonban már nem visszakozerhatott, és beszédében erősen kritizálta a tervezetet. Vas nyilvános kritikával illette: *„Gámenczy elvtárs alapvetően pesszimista és óvatos beállítottságú, így észrevételeit a jelen esetben nem célszerű figyelembe venni.”* Mindezt azonban Gámenczy érdekében tette, hogy a bizottságban ülő vezető személyek előtt ne kerüljön bajba.⁶¹ Miután Vas helyzete megingott a moszkoviták által alkotott „ötösfogatban”, mivel nem támogatta az egyre irreálisabb gazdasági elképzeléseket, 1953-ban minden pártbéli és állami tisztségétől megfosztották. Ezzel párhuzamosan Gámenczy is kegyvesztetté vált: *„Végül itt rögzítem még azt, hogy nemsokára, 1952. májusában az Országos Tervhivatalból sokkal alacsonyabb beosztásba áthelyeztek. Magam sem láttam már lehetőségét az akkori viszonyok közt, hogy a felszabadulás után igazoltan eredményes közellátási munkámat, jelentős gyakorlati tapasztalataimat népgazdaságunk érdekében tovább hasznosíthassam, miértis ezt követően kizárólag jogi vonalon –, mint állami gazdaságok stb. jogtanácsosa és ügyvéd – működtem, 1968-ig, amikor 64 éves koromban nyugdíjba mentem.”*⁶²

Háttérbe szorítása

Még 1952-ben áthelyezték a Fővárosi Zöldség, Gyümölcsértékesítő Nagykereskedelmi Vállalathoz osztályvezető-helyettesi posztra. Ettől kezdve évente akár többször is kénytelen volt munkahelyet változtatni, ráadásul egyre gyakrabban kényszerült másodállást is vállalni. A vállalatok, amelyekhez került, általában élelmiszeriparral, kereskedelemmel foglalkoztak, de állami gazdaságoknál is megfordult. A szövevényes munkaviszonyokról Gámenczy munkakönyvéből kaphatunk információkat. 1953–1955 között több, gombatermesztéssel és értékesítéssel foglalkozó vállalatnál dolgozott: Belkereskedelmi Minisztérium Kertészeti és Gombatermelési Trösztje (1953), Erdei Gomba Felvásárló és Értékesítő Vállalat (1953–1954) és Gombatermelési Vállalat (1953–1955). Mindezek a Bel- és Külkereskedelmi Minisztérium Állami Gazdaságainak Termelő Trösztjei alá tartoztak, s mint megbízott ügyvédet vagy jogi előadót foglalkoztatták. Az állami gazdaságok közül 1953 és 1957 között az érdi (1953–1955), a szigetbecsei (1954), a törökbálinti (1955), a taksonyi (1955), valamint a nagymiskolci (1953–1955) jogügyi teendőit kezelte, személyesen

60 Uo., 383.

61 Uo., 384–385.

62 Uo., 386.

csak eseti jelleggel kellett eljárnia, munkáját alapvetően továbbra is a fővárosban végezhetette.

1957 és 1959 között a Halgazdasági Tröszt jogi tanácsadója volt a Kossuth Lajos téri központjukban. Szintén ezzel párhuzamosan mellékállásban a Mezőhegyesi Állami Gazdaság jogtanácsosa is volt. A 33/1958-as számú kormányrendelet megszüntette a vállalatok részéről a magángyakorlatot folytató ügyvédeknek adott tartós és eseti megbízásokat, így jogviszonyát átalakították. A vállalat ezt követően jogügyi szakértőként alkalmazta a gazdaság jogi ügyeinek ellátására, 1961-ben azonban felmondtak neki.⁶³

1959-ben a Zöldség-Gyümölcs Értékesítő Országos Szövetkezeti Központjához került, ahol a nyíregyházi központ budapesti jogi képviseletét látta el. Ez azt jelentette, hogy a Központ Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei összes budapesti tárgyalását, bírósági ügyeit, a KÖZÉRT-tel és más budapesti vállalatokkal való egyeztetéseket is ő folytatta le.⁶⁴ Utolsó tíz évében vendéglátóipari vállalatoknál fordult meg. Elsőként 1961–1966 között az Éttermi és Büfé Vállalat jogtanácsosi feladatait látta el mellékállásban, majd a Pannónia Szálló és Vendéglátó Vállalathoz került.

Nyugdíjas évek

1969. január 1-jén nyugdíjazták, de az alacsony nyugdíj miatt kénytelen volt továbbra is dolgozni. A Gyümölcs-Zöldség Göngyölegellátó és Gyártó Országos Szövetkezeti Vállalatnál (GEV) helyezkedett el nyugalmazott jogtanácsosként, havi 1300 forintért, 1973. júliusáig.⁶⁵ 1970 áprilisában megkapta a 25 éves Felszabadulási Jubileumi Emlékérmet, majd egyre közeledve a hetvenedik életéhez, súlyos vesebetegséggel küzdött, munkaképtelenné vált, és szívbeteg feleségéről is gondoskodnia kellett. Az orvosi költségeket nem tudta fedezni szerény nyugdíjából, így Apró Antalhoz, régi ismerőiséhez és Lázár György munkaügyi miniszterhez fordult segítségért, hogy korábbi hivatalnoki munkásságáért magasabb nyugdíj kategóriába kerülhessen.⁶⁶ A Szocialista Hazáért Érdemrend, valamint az 1945 előtti munkásmozgalmi és szakszervezeti mozgalomban kifejtett tevékenység hiányában azonban elutasították kérelmét.⁶⁷ Pénzügyileg szorult helyzetében 1973-ban a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumnak felajánlotta értékes élelmiszerjegy- és dokumentumgyűjteményének egy részét, amelyért 40 ezer forintot kapott.⁶⁸

63 BFL.XIV.52.1. 6158/1958. Dr. Gámenczy Béla jogtanácsos munkaviszonyának átalakítása.

64 BFL.XIV.52.1. 2889/2 Dr. Gámenczy Béla jogtanácsos megbízása a MÉK. budapesti képviseletével.

65 BFL.XIV.52.1. Gámenczy Béla munkakönyve.

66 BFL.XIV.52.1. Gámenczy Béla levele Apró Antalhoz. 1974. december 4.; Uo. Levél Lázár Györgyhez. 1970. június 28.

67 Uo., 20–1086/1974.XIII. sz. levél.

68 BFL.XIV.52.1. Átadás-átvételi szerződés.

A főváros „felszabadulásának” évfordulóján a neve időről időre felbukkant a lapokban, s már az 1960-as évek közepétől elkezdett dolgozni visszaemlékezésén.⁶⁹ Az 1976-ban befejezett kézirat kiadásából némi bevételt remélt, s ennek érdekében felkereste Bakó Ágneszt, a Párttörténeti Intézet akkori igazgatóhelyettesét, arra kérve, hogy patronálják a kötet megjelentetését a Kossuth Kiadónál. A könyv kiadása végül nem valósult meg.⁷⁰

1978-ban a *Lobogó* című lap cikksorozatot indított az 1945–46-os időszak eseményeinek felelevenítéséről, amelyhez Gámenczyt kérték fel segítségül. A lap azonban nem jó sorrendben és szelektálva publikálta a cikkeket, az 1945 márciusi szovjet élelmiszerkölcsönről szóló írását például magyarázat nélkül kihagyták. Az ekkor már 74 éves Gámenczy nehezményezte ezt, és több levélben is felszólította a *Lobogó* főszerkesztőjét, hogy korrigálják a hibát, választ azonban nem kapott.⁷¹

Utolsó éveiről nincsenek információink, a sajtóban 1981-ben, olvasói levelek között találkozhatunk utoljára a nevével, amelyben az 1949 utáni elhibázott gazdaságpolitikáról és az 1951-es jegyrendszerről írt.⁷² A „jegyek ura” 1982-ben, 78 éves korában hunyt el.

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

XIV.52.1 Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Személyes iratok

XIV.52.2 Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Hivatali iratok

XIV.52.3 Gámenczy Béla jogász, székesfővárosi képviselő iratai. Kéziratok

Fővárosi Évkönyv az 1926. évre. Budapest székesfőváros hivatalos címtárával 1926.

Fővárosi Évkönyv az 1926. évre. Budapest székesfőváros hivatalos címtárával. Budapest, 1926.

8 Órai Ujság

Dunántúli Népszava

Esti Hírlap

Fővárosi Közlöny

Heti Budapest

Magyarország

Magyarság

Nemzeti Ujság

Pesti Hírlap

Világ

69 A gyertyafényes hivatal. *Esti Hírlap*, 1965. március 5.

70 BFL.XIV.52.1. Levél Bakó Ágneshez. 1974. május 23.

71 BFL.XIV.52.1. Gámenczy Béla levele Ágoston Lászlónak. 1978. március 29. és 1974. július 25.

72 Karácsonyi kottél. *Magyarország*, 1981. december 20.

Szakirodalom

BUZA 1989

BUZA Péter: Ellenállók a Városházán. *Heti Budapest*, 1989. november 25., 4.

GYÁNI-KÖVÉR 2001

GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 2001.

GYARMATI 1996

GYARMATI György: A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 1. szám, 63–98.

GYARMATI 1996a

GYARMATI György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok* 130. (1996) 3. szám, 490–570.

SIPOS 2022

SIPOS Balázs: *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése – Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

TARJÁN 2017

TARJÁN G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – A magyar örmények. *Acta Historica (Szeged)* 141. (2017) 12. szám, 105–118.

VALUCH 2001

VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001.

Képegyzék

1. Gámenczy Béla Bárczy Kató, Simor Erzs, Déry Sári és Szép Ilonka társaságában az Élelmiszerjegy-központ adománygyűjtő előadása után. Méreiné Wellesz Ella felvétele, *Színházi Magazin*, 1942. június 17. (5. évf., 26. szám), 28.
2. Vas Zoltán közellátási kormánybiztos és fővárosi polgármester is részt vesz a romeltakarításban, 1945. Magyar Fotó felvétel. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 31894.233
3. Közellátási kirendeltség a Nyugati pályaudvarnál, 1945. Magyar Fotó felvétel. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 31894.196
4. Élelmiszerek és mosószappanok egy bolt kirakatában, 1945. Magyar Fotó felvétel. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. 31894.285
5. Sándor jelzéssel, karikatúra, Ludas Matyi. 1947. november 19. (3. évf., 46. szám), 6.

Eszter Tarnai

'[...] I tried to help the people of Budapest with my work'. Dr. Béla Gámenczy's career in public services

Dr. Béla Gámenczy (1904-1982), a civil servant from a Transylvanian Armenian family, was employed in the Budapest municipal administration from 1923. From 1940 he was assigned responsibilities related to public provisioning and subsequently the management of the Food Stamp Centre. He thus acquired substantial knowledge of the contemporary mechanisms for addressing issues arising from food shortages.

He was among the experienced civil servants whose expertise remained valuable after the Second World War, the management of the ticket system becoming a consistent aspect of his career. A progress in his career can be observed between 1945 and 1951, when, concurrent with his role in the capital's public administration, he participated in the work of the Economic Council and the National Planning Office. A significant change occurred in 1952, when, along with his close associate, Zoltán Vas, he fell out of favour with the Communist Party.

Upon retirement, he donated his personal documents to several public collections, including the Budapest City Archives (BFL XIV.52). This collection encompasses family registers, school certificates, photographs, and correspondence. In the latter half of the 1970s, he documented his public service work from the Second World War onward in the form of a memoir. This work incorporated numerous contemporary statistics and decrees, as well as details extracted from other memoirs, thus rendering it a valuable source material on the history of Budapest between 1940 and 1951.

One of the objectives of this study is to reconstruct Béla Gámenczy's biography utilizing his personal papers, emphasizing the key points he himself deemed significant. Additionally, the study examines the potential applications of his unpublished memoir, investigating the challenges that arise from its posterior construction.

Látószög

01

Bisztró a Déli pályaudvaron

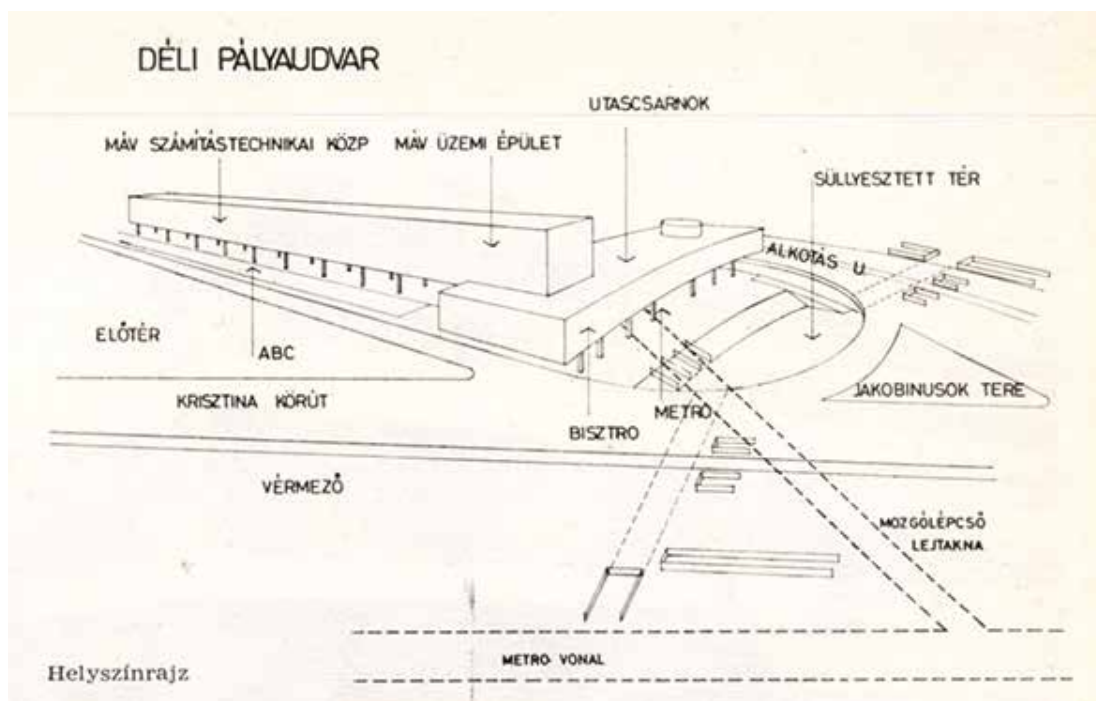
Előzmények

A mai Déli pályaudvar helyén már a 19. században is fontos közlekedési csomópont volt, a Vérmező mellett futó útvonal és a mai Alkotás utca találkozásánál 1861. április 1-jén nyitotta meg budai állomásépületét és indította első szerelvényét az üzemeltető Déli Vasút társaság. A 20. században egyre fontosabbá váló budai közlekedési csomópontban kívánták elhelyezni az 1950-es évek elején tervezett metróvonal végállomását is. Bár a metró építését akkor leállították, addigra az állomás felszín alatti elemeinek egy része és a lejárát már elkészült. Így a metrókapcsolat és a későbbi bővítés lehetőségének figyelembevételével épült fel 1962-re a mai fejpályaudvar elődje, egy kisebb, modern csarnok a kapcsolódó peronokkal. Tervezője a MÁVTI fiatal, ambiciózus munkatársa, Kővári György¹ volt. Első nagyszabású önálló munkáján, a Déli pályaudvar új fogadócsarnokán az érett modernizmus jellegzetesen kubisztikus elemeit alkalmazta. Az épület domináns eleme a nyolc méter magasságban a tér fölé nyúló, szintben a vágányokhoz csatlakozó üvegkocka lett. Ebből az építési periódusból származnak – és még ma is láthatóak – az Alkotás út felé nyíló, a balatoni régióra utaló balatonalmádi vörös terméskővel burkolt helyiségek. Már az új csarnok tervezésekor számoltak annak későbbi bővítésével, és valóban, a hatalmas balatoni forgalom hamar kinőtte az épületet, így 1970-ben megkezdődött az átépítés. Ennek nyomán alakult ki a ma látható épületegyüttes, a Déli pályaudvar utascsarnoka és irodaháza a kapcsolódó süllyesztett előtérrel, valamint aluljárókkal.² A jó minőségű és drága („nyugati” importból származó, vagyis valutáért beszerzett!) anyagokat, például norvég kvarcitot, francia biztonsági üveget és számtalan kreatív ötletet felhasználó épület a maga korában feltűnő tetszést aratott. Ezért is szomorú és méltatlan mai elhanyagolt, már-már romos állapota.

A Déli pályaudvar 1972–77 között megépült, ma látható közlekedési együttesét két fő tömeg alkotja: a főútvonalak összefutó tengelyei között ívelő, karsú pillérekre állított utascsarnok és a Krisztina körúttal párhuzamos tengelyű, háromemeletes, fekvő hasáb alakú üzemi épület. A döntően monolit vasbeton szerkezetű új csarnok földszintje felett, az emeleten hangsúlyos vízszintes sávként jelennek meg az épület födémlemezei. Az utasfogadó csarnok Vérmező felőli végén, a két épületrész összemetsződésében található az eredetileg gyorsbűfé, vagyis bisztró számára tervezett, ma használaton kívüli vendéglátó tér.

1 Kővári György (1934–1982) korábban a MÁV Északi Járműjavító fejpépületének (Budapest X. kerület, Kőbányai út 24.) tervezésén Derdák Tivadar osztályán, Rochlitz Tibor és Gundel István mellett dolgozott.

2 Tervező: Kővári György, munkatárs: Juhász András (MÁVTI), Belsőépítészek: Bánkiné Szerdahelyi Laura, Marosiné Hornicsek Erika, Vajk Ildikó (MÁVTI), Tervezés: 1968–74, építés: 1971–77, Metrókapcsolat és aluljárók: UVATERV, FÖMTERV, Generálkivitelező: KÉV (Közlekedési Építő Vállalat)

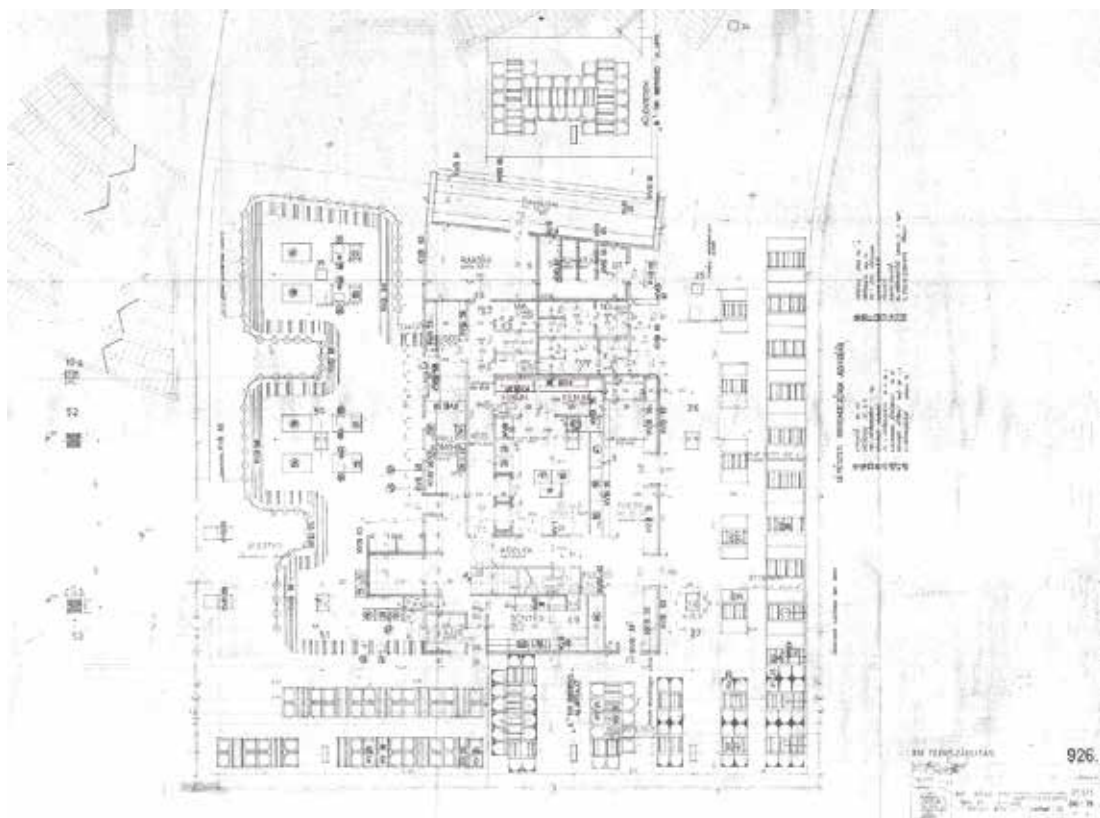
1. A Bisztró elhelyezkedése az utascarnok Vérmező felőli végén

Építéstörténet, tervváltozatok

Az első változat, 1970. A Déli pályaudvar építésének I. tervezési főütemében az utascarnok a MÁV üzemépület becsatlakozásáig készült el. A Bisztró terének kialakítása tehát a II. ütemre maradt. Eredetileg a vendéglátóipari koncepció az volt, hogy a Bisztró nyugati oldalán a kiszolgáló mag egy pavilonnal kapcsolódjon az utascarnokhoz, így az átmenő utasforgalom igényeit is kielégíthette volna. A négyzetes kiszolgálótér további oldalain a peron, illetve a panoráma felé három különböző, hagyományos típusú fogyasztóteret alakítottak volna ki: *Különterem*, *Bisztró*, *Étterem*. Ez a verzió mind a közlekedési, kiszolgálási útvonalak, mind az eltérő fogyasztási típusok szempontjából rendkívül bonyolult lett volna.

Második változat, 1971. Egy évvel később, 1971 októberében már az előbbi koncepció módosított változatát dolgozták ki a belsőépítészeti terveken. A konyhai és kiszolgálóhelyiségek kiosztása csak kissé módosult, de feltűnik egy kanyargó pultrendszer, ami a bisztró terét tagolta volna.

Végleges változat, 1972. A koncepció azonban hamarosan megváltozott, aminek hátterében a korszak alkoholizmus elleni, kérlelhetetlen harca is feltűnik. Ugyanis a vasútállomások képéhez ekkoriban kellemetlenül hozzátapadt a restiben italozó közönség, ezt pedig az új épület esetében mindenképpen el akarták kerülni.

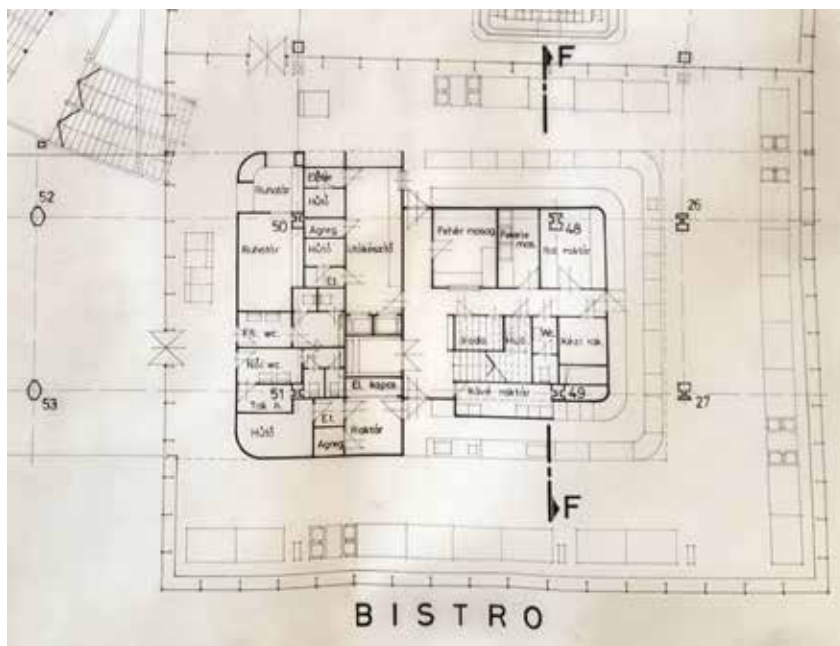

2. Peronszint alaprajza (részlet a Bisztróval), 1971. október

Így végül csak egyetlen vendéglátástípust tartottak meg: csökkentett konyhai funkciókkal tervezett bisztrót létesítettek, ahol az elképzelés szerint gyorsan, önkiszolgáló rendszerben lehetett enni valamit, vagy éppen csak felhajtani egy presszókávé. Alkoholt azonban nem árultak, és ezt minden sajtótudósítás ki is hangsúlyozta.³

A megvalósult bisztró alaprajza a korábbinál egyszerűbb és átláthatóbb koncepciót tükröz. Az étterem tervezője középre, egy vasbeton köpenyfallal lezárt, középső magba vonta össze az üzemi funkciókat (csomagmegőrző-ruhatár, vizesblokk, konyha, kiszolgálás), ezek a sarkon ívesen átforduló kiszolgálópultokkal kapcsolódtak az utascarnok, illetve a panoráma felé nyíló osztatlan fogyasztótérhez. A középén elhelyezett üzemi tömböt közlekedő folyosó osztotta egy kompaktabb déli traktusra és két kisebb, kiszolgálópul-

³ „Egyébként Urbán Lajos, a MÁV vezérigazgatója és Tóth László, az Utasellátó főigazgatója kedden öt évre szóló együttműködési szerződést írt alá. Ennek lényege: a MÁV elsősorban a kulturáltabb kiszolgálást elősegítő beruházásokat támogatja. Ma, szerdán nyitják meg a Déli-pályaudvari bisztrót, ahol egyáltalán nem lesz már szeszesital-árúsítás.” M.T. 1975

3. A Bisztró alaprajza. Befejező munkák, 1980 (részlet)

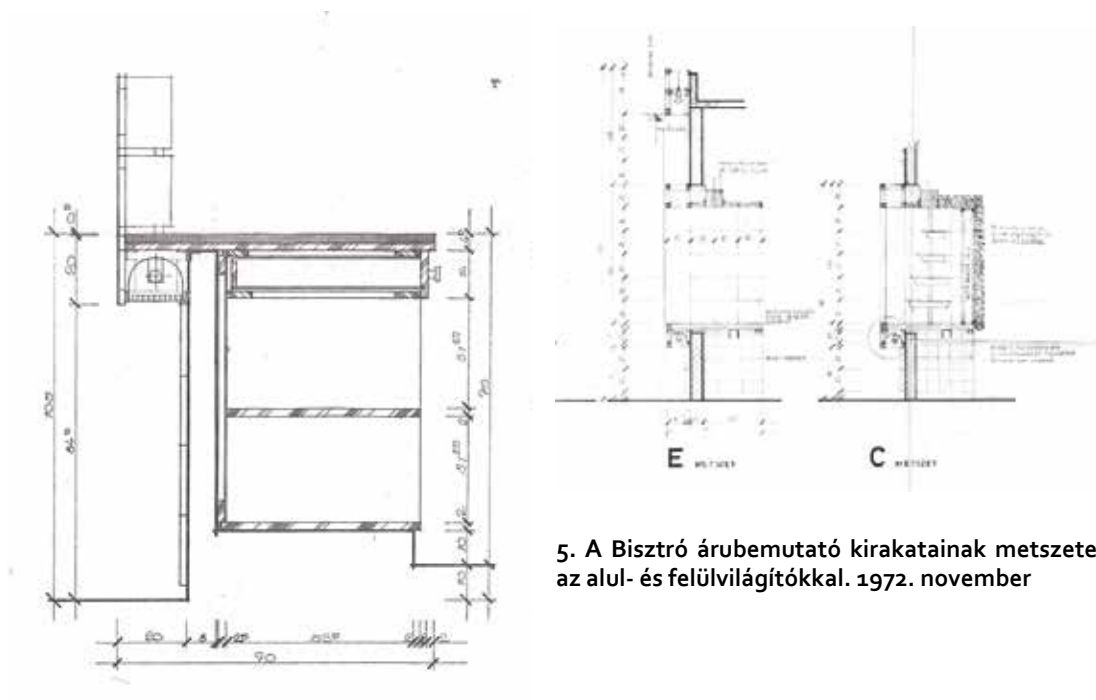
tokkal megnyitott északi blokkra. A peronok felőli déli traktusban nyílt a csomagmegőrző-ruhatár, és a nyilvános vizesblokkok, míg belül az élelmiszerraktárak, hűtők, mosogatóhelyiségek kaptak helyet. Az üzemi tömb északi részeiben mosogatót, irodahelyiséget, WC-t és kézmosót, kávé- és italraktárat helyeztek el, de itt volt a bisztró tere fölé benyúló MÁV-irodaház egyik lépcsőházának alsó szakasza is. A bisztrót az utascarnok és a peron felől kétszárnyú, krómozott vasalatokkal megfogott, edzett üveg lengőajtókon át lehetett megközelíteni. A vendéglátás-technológiai koncepció szerint a vendég az utascarnok felől érkezve a ruhatárban leadja a poggyászát, a pénztárnál felveszi a felíróblokkot, majd a GRILL ÉS MELEGÉTELEK pultról indulva, a fogyasztótér pulthajánál körben haladva kiválasztja az ételt, italt, és felírta a fizetendő összeget. Fogyasztás után, távozáskor fizet.

Különlegesen érdekes volt a Bisztró belsőépítészeti kialakítása. A födém 11 acélpillér támasztotta alá, ezek közül a fogyasztótérben szabadon állt az északi és a nyugati oldalon 2-2, a keleti oldalon 3 pillér. Burkolatuk hasított természetes pala volt. A Bisztróhelyiség⁴ külső határoló falait eredetileg a csarnokéval megegyező, acélszerkezet nélküli, szinte egybefüggő, teljes belmagasságú, francia importból származó, Saint Gobain márkájú, edzettüveg homlokzati falak alkották, és magától az utas-

4 A vendéglátóipari egység típusa gyorsbüfé, vagyis bisztró volt, de ezen belül nem kapott külön nevet, az irányítótáblák is csak mint „BISZTRÓ” hivatkoztak rá, ezért a továbbiakban ebben a formában használok: Bisztró.

4. Sütemény- és kávépult, háttérben a MÁV üzemépület (keleti oldal). Az előtérben egyedi tervezésű asztalok és ülőbútorok. 1976

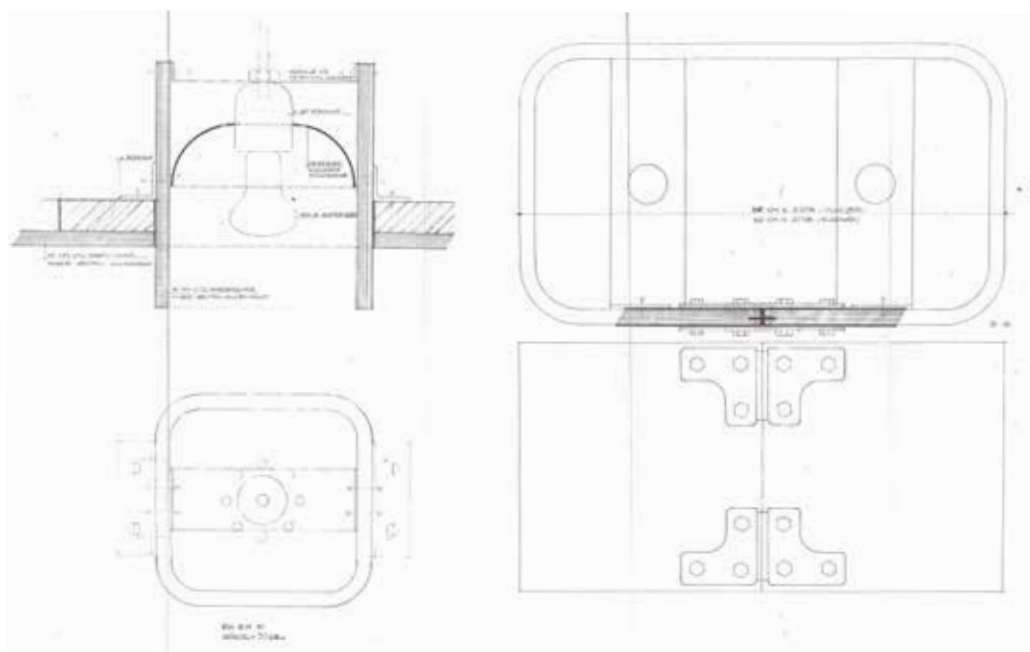

5. A Bisztró árubemutató kirakatainak metszete, az alul- és felülvilágítókkal. 1972. november

6. A pult metszete a beépített fénycső világítással.

csarnoktól is hasonló üvegfal választotta el. Belül, az üvegfalak előtt, derékmagasságban krómácel támaszkodókorlát futott végig.

A belső térben elsősorban a kiszolgálótér vasbeton körítőfalát és a fogyasztótér felé nyíló alacsony pultok külső oldalát díszítő, kör motívumra épülő, erőteljes színekkel operáló szitanyomott csempeburkolat, a Miskei László – Blaski János képzőművészek által tervezett murália dominált, amit a felirati sáv és a pultok hátfalának hideg krómácel felületei és a természetes kőburkolatok ellenpontosztak. A földémet világos fémszínű, sávos Luxalon álmennyezet fedte,⁵ a padlót a fogyasztótérben különböző méretű, téglalap alakú, 5 cm vastag sötétszürke gránitlapok burkolták. A tároló és kiszolgálóhelyiségek padlóburkolata jellemzően mettlachi és műkölap volt, az oldalfalakat fehér csempe borította. Mivel a kiszolgálóterület felett az üzemépület a Bisztró terébe metsződik, itt a fogyasztótérben az üzemépület homlokzatburkolati elemei, vagyis a szürke, erezett márványlapok is megjelentek. Közvetlenül ezalatt húzódott a Bisztró krómácel felirati sávja, GRILL ÉS MELEGÉTELEK / HIDEGÉTELEK ÜDÍTŐITALOK / SÜTEMÉNYEK, KÁVÉ egyedi, ide tervezett betűkkel.

7. A pult felülvilágítóinak és elszívóinak tervei

⁵ Peronszinti álmennyezet a Bisztró környezetében (dátum nem látható). L-73 Rajkszám: 1832. MT.18149-X21430151/14. lap MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum

8. A kiszolgáló tér nyugati oldala. Felső és alsó pultvilágítás, beépített hűtőpultok. 1976

A feliratok alatt a kiszolgálópult lekerekített sarkú, krómacél homloklappal és fehér márvány fedlappal burkolt szakaszokból állt, a parapetfalat is a Miskei László – Blaski János tervezte színes, szitanyomott csempeburkolat borította. Hasonló pultmegoldással készült a kiszolgálótér nyugati oldalfalában négy, alul-felül hajlított krómacél homloklappal szegélyezett pultnyílás. Közülük három ételbemutató kirakatként szolgált, a negyedik és a merőleges falban lévő szomszédos pult a ruhatár terébe nyílt. A ruhatári helyiségben az oldalfalakat a Bisztró fogasztóterében is alkalmazott színes csempeburkolat borította.

Feltétlenül érdemes külön kitérni a világítási elemekre is. A Bisztró terét felülről az utascarnokéhoz hasonló módon, a Luxalon álmennyezet síkjába illeszkedő kerek karimával megtoldott ipari lámpák világították meg, de közvetlenül az asztalok felett is volt világítás, ide egy-egy műanyag búrájú mennyezeti gömblámpa került. Általában a teljes épületegyüttest, a pénztárcsarnokot és a süllyesztett előteret is az indirekt világítási megoldások jellemezték, mert ez harmonizált az épület lebegő, légies karakterével. Hasonló, rejtett vagy indirekt megvilágítást alkalmazott a tervező a Bisztró tereiben is. A kiszolgálópult felett, a felirati sáv takarásában elhelyezett izzók világították meg a pultokat, a kiszolgálóteret pedig a felette lévő fehér UREPAN lakkbevonatú, talán bútortalapokból készült álmennyezetbe applikált izzók. Utóbbiakat búraként egyedi tervezésű,

lekerekített sarkú téglalap formájú krómacél palást takarta. Hasonló megoldással készült a ruhatári pultok világítása is, de itt a palást fehér UREPAN lakkfelületű fa (!) idom volt, belül acél hővédő burkolattal. Érdekesség, hogy maguk a pultok is hordoztak rejtett világítást: a konzolosan kiugró pultfedlap alsó felületén elhelyezett fénycső derengő megvilágítást adott a parapetfal színes csempeburkolatának. A fennmaradt terveken és a helyszínen ma is jól látszik, milyen egyszerű, egyedi szerkezetekről van szó. A világító krómacél sáv fa alapra erősített krómacél lemez, ami mögött típusfoglatok sorakoznak, egyszerű villanykörtékkel. A parapetvilágítás egyszerű neoncső, fényét meghajlított fém terelőlemez irányítja a padló felé. A műanyagnak látszó lámpapalástok homogén felületűre lakkozott fából készültek, ahogyan a feliratok hatásos tipográfiájú betűi is. Egyetlen „katalógusból rendelt” késztermék sincs közöttük, mindent a belsőépítészek gondoltak ki, és terveztek meg, aprólékos részletességgel. Jól mutatják ezek a részletek, hogy a szocialista korszak valutahiányos, korlátozott gazdasága milyen kreativitást igényelt azoktól a tervezőktől, akik az átlagosnál magasabb színvonalú munkát kívántak létrehozni.

A Bisztró falainak színes csempeburkolata

Nemcsak a Bisztró belsőépítészeti kialakítása volt igényes, de látványos eleme volt a fogasztótér felé nyíló falakat és pultokat borító *műalkotás*, a színes csempeburkolat is. Ebben az időszakban ugyanis rendelkezésre állt egy állami keretösszeg, amit az állami építési beruházások esetén képzőművészeti alkotások beépítésére, illetve elhelyezésére lehetett fordítani.⁶ A munka odaítéléséről általában meghívásos pályázat vagy egyszerű kijelölés során döntött a Képző- és Iparművészeti Lektorátus, az alkotások kiválasztásában pedig képzőművészekből, építészekből álló zsűri segítette a munkáját. Ebben az esetben (pályázat nélkül, kijelölés alapján) Blaski János⁷ és Miskei László⁸ kapta a megbízást a Bisztró faldekorációjának elkészítésére. Blaski elsősorban figurális munkáiról volt ismert, egyik korábbi dekoratív, monumentális üvegmozaikja (*A szocialista kultúra története*, 1967) a salgótarjáni József Attila Művelődési és Konferencia Központban (Szrogh György, KÖZTI, 1966) ma is látható.

6 1952-től az egyes épületek, majd a teljes állami építési beruházási keret összegének minimum 2 ezrelékét kellett az épületekhez kapcsolódó műalkotásokra fordítani, 1968-tól pedig összesen évi 20 millió forint állt rendelkezésre ilyen célra. Részletesebben, HORVÁTH 2015 és KERTÉSZ 2019.

7 Blaski János (1924–2015) háromszoros Munkácsy Mihály-díjas festőművész, tanár. Tanulmányait 1946–1949 között a Képzőművészeti Főiskolán, majd 1955-ig a Szovjetunióban végezte. 1960–1986 között a Képzőművészeti Főiskola tanára volt. Festményei mellett elsősorban figurális üveg és üvegmozaik muráliái ismertek.

8 Miskei László (1937–2015) 1961-ben végzett a Magyar Képzőművészeti Főiskolán. Alkotói munkásságát a táblakép, az épített környezettel kapcsolatos műfajok, a muráliák, a színes környezet és információs rendszerek tervezése területén fejtette ki. 1992-től a BME-n részt vett a színdinamikai szakmérnökök képzésében.

Miskei azonban korábban is készített körmotívumra épülő geometrikus épületplasztikát, például az egykori Kohó- és Gépipari Minisztérium székházának (Farkas Ipoly, Kévés György, Mészáros Géza, IPARTERV, 1971) előcsarnokába.⁹

Sőt, éppen abban az időben készült egy egészen hasonló munkája is.

Az 1970-es évek elején épült fel Mészöly András (IPARTERV) tervei szerint a Miskolc melletti Böcsön a Borsodi Sör- és Malátagyár hatalmas beruházása,¹⁰ ahol az előírt képzőművészeti alkotást a gyár főzőtermében szerették volna megvalósítani. A beruházó azzal a kéréssel fordult a Lektorátushoz, *„hogy az üzem főzőházába / laboratóriumába/ kerülő fajance falburkolat elkészítésére az alábbi művészeket jelölje ki: Csekovszky Árpád, Eőry Miklós, Miskei László, Schrammel Imre, Som János”*.¹¹ Első pillantásra is érdekes megoldás egyszerre öt, többségében ismert, jelentős és főleg eltérő karakterű művészt felkérni egyetlen murália megvalósítására. Ennek ellenére nincs tévedés, itt nem pályázat kiírását kérte a beruházó, hanem mind az öt művész megbízását. És valóban, a kijelölő határozat, a szerződések mind-mind öt művész nevére szóltak, mintha mindannyian a hatalmas (a két végfalat borító, időközben 330 nm-esre csökkentett) falkép megalkotásán munkálkodtak volna. Csak olyan apróságok tűnhetnek fel, hogy az 1:5 léptékű terv és az anyagrészlet bemutatása például Miskei Máglya közti műtermében történik, vagy hogy a későbbiek során a leveleket Miskei írja. Vagy például az a kis jelzés, hogy a Lektorátus iratanyagához csatolt munkafotók hátulján feltüntetett öt művész közül Miskei neve bekeretezve szerepel. Mit üzennek nekünk ezek a jelek? A Képző- és Iparművészeti Lektorátus működése kapcsán sokan nyilatkoztak úgy, hogy a szervezet nemcsak a közösségi alkotások megrendelője és esztétikai lektora volt, hanem egyben bizonyos művészek támogatásának folyósítója is a feladata volt.¹² Nyilván a támogatások mögé valamilyen névleges munkavégzést kellett rendelni, és egy nagyobb megbízásra szánt összegből volt mód több, csupán névleges alkotót is finanszírozni. Valószínűleg ezt látjuk ebben az esetben is, hiszen mind az öt művész pontosan egyenlő összegű honoráriumot vehetett fel a munka kivitelezése (1972. november) után, holott valószínűtlen, hogy együtt dolgoztak volna. Az ilyen könyvelési stílik azonban nagyon megnehezítik az egyes művészek valódi munkásságának feltérképezését. Szerencsére fényképen fennmaradt a csempefal képe, és ez erősíti azt a gyanút, hogy a murália Miskei László terve szerint készült el, mert Miskei festményeire, geometriai érdeklődésére, színdinamikai kutatásaira vezethetők vissza motívumai.

A történetnek ezzel még nem volt vége, ugyanis a csempe néhány éven belül (1975-ben) repedezni, peregni kezdett, aminek feltételezhetően statikai, illetve a gyár tech-

9 http://kiscellimuzeum.hu/virtualis_leletmentes/kgm_szekhaz

10 MÉSZÖLY 1974.

11 A megbízás irat- és fotóanyaga a Lektorátus archívumában megtalálható: Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/I/756 – S/XXXIII.

12 KOHUT-JANKÓ 2018, 221–224.

9. A Borsodi Sörgyár (Bőcs) főzőtermének egykori falburkolata

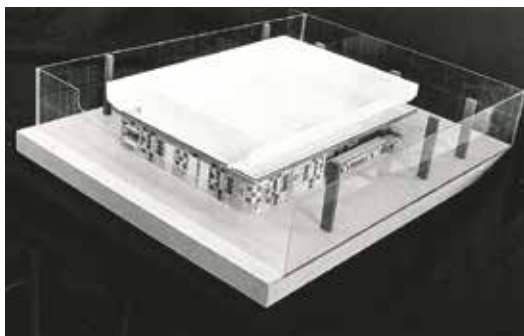
nológiájával (mozgás, rezgés) összefüggő okai lehettek. Ekkor ismét Miskei az, aki a javítások ügyében levelez (Csekovszky neve ekkor már nem szerepel az iratokban, Schrammel pedig bejelenti visszalépését). Szempontunkból még érdekesebb a falkép utóélete. 1984-ben felújították a gyárat, és Miskei Lászlót kérték fel (egyedül) a színdinamikai terv elkészítésére.¹³ Valószínűleg ekkorra a főzőterem csempedekorációja már menthetetlen lett, ezért azt is cserélték. Ezután kerülhetett oda a jelenleg is látható tűzzománc falkép, aminek motívumai, a körelemek kezelése eszünkbe kell, hogy juttassa a Déli pályaudvar Bisztrójának megvalósult burkolatát. Térjünk is vissza a Déli pályaudvar Bisztró-falának pályázatához.

10. A Borsodi Sörgyár Bőcsi üzemének egykori főzőterme, a végfalon Miskei László tűzzománc művével

¹³ Irat- és fotóanyaga a Lektorátus archívumában: Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/II/541 – M/XLII

A Közlekedési Építő Vállalat 1974. február 24-én a következő levéllel fordult a Képző- és Iparművészeti Lektorátushoz: „A MÁV Beruházási Iroda a Déli pályaudvar önkiszolgáló rendszerű éttermének belső kiképzésénél egyedi tervezésű dekoratív csempe-burkolatot kíván felhasználni. Kérjük a Képző- és Iparművészeti Lektorátus Igazgatóját, hogy a burkolat tervezésére és kivitelezésére Miskei László / Máglya köz 3-5./ Blaski János /XII. Diósárok út 26./ festőművészeket jelölje ki. Az említett művészek ilyen irányú tevékenységét ismerjük. /és szemléletük a legmegfelelőbbnek látszik/. A velük való konzultáció alapján biztosítottak véljük a munka határidőre való pontos elkészítését.”¹⁴ A levélből látható, hogy a MÁV (nyilván az építész vagy a belsőépítész)¹⁵ tudatosan kérte pályázat mellőzésével kifejezetten a megjelölt alkotók felkérését. Hamarosan meg is született a kijelölő határozat, majd a kapcsolódó szerződés, amely megbízta a művészeket a 195 nm nagyságú falfelület tervének elkészítésével és bemutatásával. A Bíráló Bizottság tagjaiként Fajó János és Somogyi János festőművészeket és Hajdu Istvánt,¹⁶ a Lektorátus művészeti előadóját nevezték meg. (A tervezés, kivitelezés, beépítés honoráriumaként 2200 Ft/nm árat rögzített a Lektorátus.)

11. A Bisztró faldekorációjának makettje

12. A kész murália egy ritkán fotózott részlete (DK-i falsarok)

A művészek beadott vázlata a kör motívum variálására épült – ez a pályaudvar terveit ismerve nem meglepő –, így egy, a köröket soroló, vízszintes tengely mentén elmozgató, dinamikus variáló murália terve született meg, amit a Bíráló Bizottság 1974 októberében elfogadott, de a színekre vonatkozóan novemberben egy kiegészítést tett, miszerint a bemutatott színvariációk közül a barnában tartott változatot fogadta el kivitelezésre. Egy kézzel írt megjegyzésben a hátoldalon további pon-

14 Irat- és fotóanyaga a Lektorátus archívumában: Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/1/60 – B/28

15 A Belsőépítész osztály vezetője, Szerdahelyi Laura saját elmondása szerint ismerte Miskei Lászlót, ezért lehetséges, hogy ő javasolta a felkérést.

16 Fajó János (1937–2018) és Somogyi János (1928–2010) képzőművészek maguk is alkottak murális műveket, és Hajdu István művészettörténésztől sem volt idegen ez a fajta geometrikus köztéri művészet.

tosítást is hozzáfűztek: „Kiegészítve a korábbi jegyzőkönyvet: a Bizottság az okker-barna-kék tervet fogadta el.” Hogy ezek után mégis hogyan lett a szitázott falcsempék színezése a meglepő, narancs, sötétkék, orgonalila, sárga elemekből álló színvilág – ezt nem tudhatjuk meg az iratokból. Mindenesetre a kész művet a Lektorátus 1975. augusztus 28-án (a kifogástalan minőségű beépítést is említve) átvette, sőt Fajó János még meg is jegyezte: „ez a színállítás is szerencsés, amely az épület szürke-fekete színvilágához szervesen kapcsolódik.”¹⁷ Az átvétel után kifizethetővé vált a két művész között egyenlő arányban megosztó tiszteletdíj utolsó részlete is. Annak ellenére, hogy az iratokon mindkettőjük neve szerepel, a kész művet mutató fényképre már csak Blaski János nevét írták fel, és a Lektorátus nyilvántartásában is csak az ő neve alatt szerepel a munka. A bőcsi alkotás ügyében látott körülmények alapján azonban feltételezhetjük, hogy az iratok itt sem pontosan tükrözik a művészek közötti valódi munkamegosztást, és a Déli pályaudvar Bisztrójának szitázott csempe falburkolatát, legalábbis döntően, Miskei Lászlónak tulajdoníthatjuk.¹⁸

Bár a Bisztró vitathatatlanul legfeltűnőbb eleme a színes falburkolat volt, a bútorzat is figyelmet érdemel. Az utascarnokból nyíló bejárat mellett helyezkedett el a pénztárfülke, a lekerekített sarkú hasábot alul és felül széles krómacél abroncsok övezték. Eredetileg hajlított üveg zárta volna, de ez végül elmaradt. Az elképzelték szerint készültek el viszont a Bisztró asztalai és kerek székei. Az asztalok lába krómacél volt, ehhez csatlakozott a fehér márvány asztallapot tartó karom.¹⁹ A kerek, fekete műbőr borítású, háttámla nélküli ülőkék pedig éppen csak arra szolgáltak, hogy a vendég minél gyorsabban fogyasszon, ne is akarjon sokáig ücsörögni.²⁰

A belsőépítészet kapcsán felmerül, vajon hogyan is zajlott a tervezés folyamata? Ki határozta meg a stílust, ki öntötte formába az elképzeléseket? A MÁVTI Kővári vezette tervezőcsoportjának működését nehéz rekonstruálni, ezért nem lehet tudni, Kővárinak és a belsőépítészeknek pontosan milyen szerepük volt a döntésekben, tervezési feladatokban. A tervlapokon felelős tervezőként természetesen mindenhol a vezető tervező Kővári György nevét látjuk, de a belsőépítészeti munkákat a belsőépítész csoport tervezte, Bánkiné Szerdahelyi Laura vezetésével.²¹ Az ő szerepe mindenképpen jelentős volt, például a muráliák alkotóinak kiválasztásában is, erre utalt Józsa Bálint szobrászművész, a Déli pályaudvar egyik plasztikájának társalkotója egy korábbi

17 Jegyzőkönyvrészlet a Lektorátus archívumában: Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/II/60 – B/28

18 Egyetértett ezzel Hajdu István is, aki úgy emlékezett vissza, Blaski nagyobb presztízse miatt szerepelt a megrendelés meghívott művészeként (beszélgetés Hajdu Istvánnal, 2023. október).

19 A Bisztró étkezőasztalainak kiviteli terve. 1972. október BE-232 Rajzszám: 1863. MT.18152-X21430884 MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archívum

20 Belső képek a Bisztró fogyasztóteréről, 1977 MK.10267-X20246742. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archívum

21 https://www.artmagazin.hu/articles/video/szerdahelyi_laura_videointerju

13. Grill- és melegpult, előtérben a bútorzat és a mennyezeti lámpák, 1976

interjúbán.²² Szerdahelyi Laura mellett leggyakrabban Marosiné Hornicsek Erika és Vajk Ildikó neve szerepel a belsőépítészeti tervezők között, nevük a korabeli publikációkban is megjelent. Szerdahelyi Laurával és Vajk Ildikóval folytatott beszélgetések alapján feltételezhető, hogy a jegypénztárak tervezése elsősorban Vajk Ildikó feladata volt, a Bisztró belsőépítészét pedig Marosiné Hornicsek Erika alakította ki. A tervezők pontos személyéről egyelőre ennél részletesebb adatok nem állnak rendelkezésünkre.

A Bisztró a hosszú tervezési és kivitelezési folyamat után, 1975 nyarára készült el: „A júliusi vasutasnapon adják át az új, szeszmentes bisztrót...” írta a napilap²³ – de nem adták át, mert az üzemeltetést csak az év végére sikerült biztosítani. Így csak jóval később, karácsonykor nyílt meg a város legújabb hidegbüféje, ahogy a képes beszámoló tudósít: „December 24-én 149 személyes szeszmentes bisztróval ajándékozták meg a Déli pályaudvar utazóközönségét. A gyorskiszolgáló rendszerben üzemelő étteremben hidegkonyhai készítményekkel, cukrászsüteményekkel, üdítőitalokkal várják a vendégeket.”²⁴ Ha a tudósítás hiteles, a grill- és melegkonyhai rész még ekkor sem üzemelt.

²² Kovács Ferenc és Józsa Bálint kőplasztikái. Interjú Józsa Bálinttal, 2017. május 31.

²³ FAHIDY 1975

²⁴ (sz.n.) 1975

Hogy hogyan zajlott a Bisztróban a vendéglátóipari üzletmenet, jól illusztrálja a *Fejér Megyei Hírlap*ban megjelent korabeli karcolat, ami egyben azt is megmutatja, az eredetileg eltervezett gyors és zökkenőmentes működés – legalábbis eleinte – nem feltétlenül valósult meg.²⁵

14. A Bisztró bejárata a pénztárpulttal, 1977-ben

25 (-ky-) 1976

„Korszerű?

Csalogatnak a táblák, s mert időm is van, éhes is vagyok, elfogadom a »meghívást« a Déli pályaudvar új, korszerű bisztrójába, amelyet az Utasellátó Vállalat az újévi jókívánásokkal együtt nyitott meg. A hengeralakú, körforgalomra kijelölt létesítményben az első meglepetés a szigorúan kötelező ruhatár. Hát nekivetkőzöm, lerakom a csomagjaimat is, s már mennék a pultsor felé, de megállítanak. Egy, a bejáratí irányba elhelyezett kalitkából falinaptár nagyságú számlanyomtatványt adnak a kezembe, rajta az utasítás: amennyiben a körforgalom megtétele alatt elveszteném, ötven forint fogyasztási általányt vagyok köteles fizetni.

Nem rettenek meg. Viszem a lapot az első sor végére, s megfelelő türelmi idő után kérem a kiszemelt debrecenit. Adják. Aztán átveszik a lapot, golyóstollat szépen ráírják: »egy pár debreceni« — és az árat, alá pedig »egy db zsemle« — és az ára.

Újabb pultszakasz, újabb sorállás, újabb tételes »árulista«, s ez így megy tovább, egészen a kávéig.

Mindez negyvenkét perc alatt, ami egy gyorsbüfének szánt létesítményben még akkor is sok, ha nem számítjuk hozzá, hogy az egyetlen, de két dolgozót foglalkoztató pénztárnál ismét sorakozni kell, mert az egyik dolgozó összeadja az eddig étel- és italnémenként felírt tételeket, a másik a végösszeget leblokkolja, elveszi a pénzt, visszaad, miközben az »egyik«, vagyis a számlát összegező hölgy tűzőgéppel a nyomtatványra rögzíti a pénztárblokkot. Innen már csak egy lépés — a ruhatár, s alig több a központi ideggyógyászat. — ky — ”

15. A bezárt Bisztró 2009-ben. Barakonyi Szabolcs felvétele

A hetvenes évek közepén megnyílt hipermodern önkiszolgáló Bisztró egy ideig különlegesség volt, de hamarosan eljárt felette az idő, a 2000-es évekbe is zárt, de addig sem újították fel és nem is alakították át. Éppen ennek a hendikepnek köszönhetően őrizhette meg máig értékeit.²⁶

Minden bizonnyal akkor esett át az első komolyabb felújításon, amikor 2009 novemberében *Dpu cha-cha-cha* néven diszkóként újra megnyílt. Szerencsére a tér belsőépítészeti kialakításának építéskori állapota jól dokumentált, és még ekkor is sok dizájnelem megvolt az eredeti belsőből. A '70-es évek-

26 Képek a felújítás előtti állapotról:

https://galeria.index.hu/kult/2009/10/21/chachacha_a_delipalyaudvarnal/

16. Az újonnan nyitott Dpu cha-cha-cha diszkó, 2010-ben. Darabos Krisztián felvétele

beli hangulat felidézéséhez meg is próbálták a régi berendezés elemeit felújítani, a pult korábban elbontott részét visszaépítve, helyenként színes műanyagfólia rátéttel imitálva a megsemmisült csempeburkolatot. Megtartották az eredeti (vagy ahhoz nagyon hasonló), 34 évvel korábbi jugoszláv műanyag gömblámpákat, a kiszolgálópultokat az eredeti világítótestekkel, a felettük lévő feliratokkal együtt. Ekkor történhetett a kiszolgálópult átalakítása, a hűtőpultok eltávolítása, és a tér sarkában megépült egy DJ-pult is.²⁷ Biztosan ehhez az átalakítási periódushoz köthető a pillérekre került kortárs festmények születése és új bútorok elhelyezése. Erről a korszakról, a partihangulatról és a belső terekről is jelentős mennyiségű fotót őriz az internet.²⁸ A tervekkel ellentétben a szórakozóhely nem ért meg itt tíz évet, hamarosan a *d.1 club* nyitott ki a helyén. A nyitást egy újabb, de sajnos meglehetősen érzéketlen átalakítás előzte meg. Ekkor, a 2011–2019 közötti időben építhettek gipszkartont a Krisztina körút felőli oldalon a csempefal elé, takarhatták el a kerengő felé a homlokzati üvegfalat,

²⁷ Az új klub enteriőrje egy 2009-es cikk képein:

https://index.hu/kultur/media/2009/10/22/ide_jarnak_majd_bulizni_a_budaiaik/

²⁸ https://kocsmablog.hu/2009/11/10/dpu_chachacha

<https://kriszfoto.hu/kepek/i-love-deep-pres-this-is#gallery-247>

17. A volt sütemény- és kávépult 2019-ben. F. Szalatnyay Judit felvétele

és festették fehérre a természetes pala pillérburkolatokat. Ehhez az időszakhoz kapcsolható a vizesblokk felújítása, ahol mind az eredeti padló- és falburkolatot, mind a szanitereket, világítótesteket kicserélhették. Mindezek ellenére szerencsére a Bisztró alapvető karaktere így is sértetlen maradt.

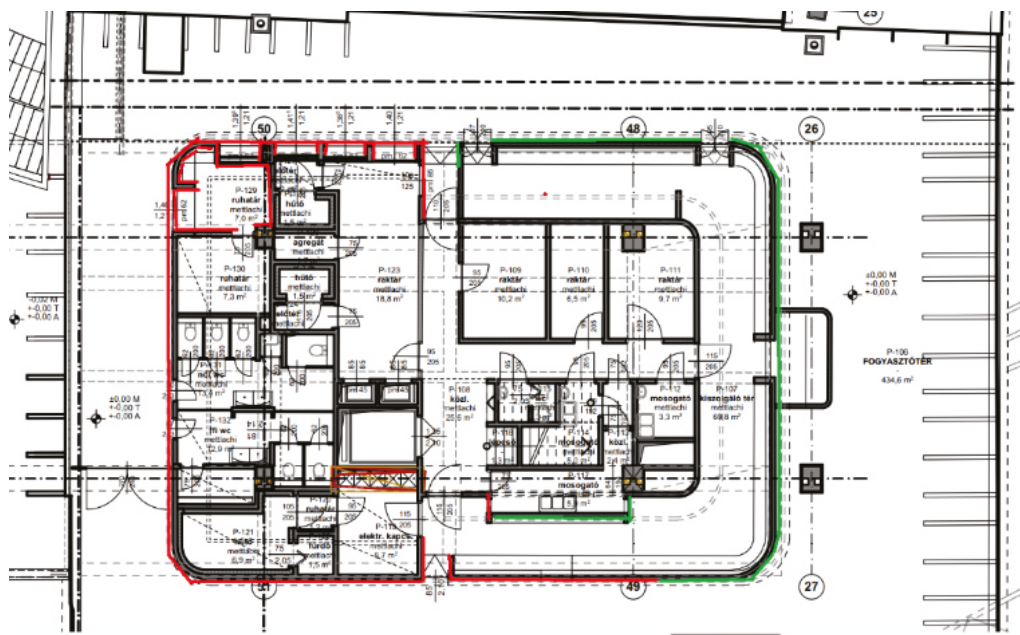
A BTM Kiscelli Múzeum *Virtuális leletmentés* projektje a Bisztró területére is kiterjedt, így a 2019-es állapotról részletes fotódokumentáció áll rendelkezésre a múzeum Fényképgyűjteményében és a projekt honlapján.²⁹

Az újabb jelentős átalakítás 2019-ben következett volna be, a MÁVTI tervezői megbízást kaptak a MÁV Zrt.-től a terület teljes átalakítására (felelős építész tervező: Markó András). A kivitelezés közvetlenül a bontás előtt megakadt, mert az utascarnok peron felőli oldalán egy üvegfelület megrepedt, ezért statikus szakvélemény alapján az a döntés született, hogy a Bisztró teljes üveghomlokzatát le kell bontani. Ez meg is történt 2020 folyamán, részben összetörték, részben elszállították az elbontott eredeti securit üveget. Azóta elbontották az utólag épített DJ-pultok és a csempefal előtti gipszkar-ton borítás maradványait is, de az eredeti részek akkor még változatlan állapotban maradtak.

²⁹ http://kiscellimuzeum.hu/virtualis_leletmentes/delipalyaudvar_bisztro

A Bisztró ma

A Déli pályaudvar 1975-ben átadott vendéglátó egysége, a Bisztró, a korszak rendkívül igényes belsőépítészeti alkotásainak egyike volt, amilyenekkel eredeti formájukban ma már egyáltalán nem találkozhatunk Budapesten. Ma is eredeti a szerkezete, egyes burkolati és belsőépítészeti elemei, valamint 2023-ig nagyrészt épségben vészelte át az elmúlt évtizedeket a falaira készült, a Lektorátus által Miskei László és Blaski János képzőművészekről megrendelt csempedekoráció is. Mindezek alapján ez a belsőépítészeti alkotás feltétlenül megérdemelte volna megmaradt részeinek konzerválását és kiegészítését, vagyis belsőépítészeti értékeinek megóvását és a műemléki védelmet. A Déli pályaudvar utascsarnokának fővárosi védelme ugyan megtörtént 2022-ben, a Bisztró azonban ennél erőteljesebb védelmet igényelt volna. Ennek hiányában a MÁV vezetésének döntése nyomán a Bisztró ruhatárának és mosdóinak területén 2023 végén új mosdóblokkot alakítottak ki, amit az érintett szakaszon a csempelapok eltávolítása előzött meg. Sajnos - a tervező építészek együttműködése ellenére is - a csempelapok lementése kevésbé gondos módon történt (a restaurátori felügyeletet Nagy Gábor László festőrestaurátor biztosította), így a burkolat nagy része megsemmisült, illetve ládákban várja a tervezett újrafelhasználást. A további tervekben szerepel ugyan az egykori Bisztró terének felújítása és utascentrummá alakítása, ennek időpontja és kimenetele azonban igen kétséges.

18. A Déli pályaudvari felvételi épület Bisztró alaprajza (az utascsarnok részlete). Markó András, MÁV Beruházás Lebonyolító Igazgatóság, Műszaki Tervezési Osztály, 2023. Piros színnel jelezve a murália megmaradt, zölddel a rekonstruálandó szakaszai. (Branczik Márta, 2023)

19. A volt sütemény- és kávépult az edzettüveg homlokzat-elemek elbontása után.
F. Szalatnyay Judit felvétele, 2022. április

20. 2020-ban az eredeti burkolat nagy felülete szabadult ki a gipszkarton fal takarásából.
F. Szalatnyay Judit felvétele, 2023

21. Az eredeti burkolat újabb része 2023-ban került elő. Gyuricza Mátyás felvétele, 2023. július

22. A kiszolgálópult nyugati oldala és az ételbemutató kirakatok, illetve az egyik ruhatári pult krómácella pult-elemei. Gyuricza Mátyás felvétele, 2023. július

Források

MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archívum

Képző- és Iparművészeti Lektorátus archívuma Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK
A Borsodi Sörgyár böcsi üzemének faldekorációja. Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/I/541 – M/XLII.
Blaski János és Miskei (Miskey) László pályázati anyaga. Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/I/60 – B/28

INDEX 2009

(index): Fél tonna galambszar az Utasellátóban. index, 2009. 10. 26 (Barakonyi Szabolcs képeivel)
https://index.hu/kultur/media/2009/10/22/ide_jarnak_majd_bulizni_a_budaiaik/

(-ky-) 1976

(-ky-): Korszerű? *Fejér Megyei Hírlap*, 1976. január 7., 6.

M.T. 1975

M.T.: Csúcsforgalom a vasúton. *Népszava*, 1975. december 24., 8.

(sz.n.) 1975

(sz.n.): (cím nélkül): *Népszava*, 1975. december 29., 4.

(sz.n.) 1977

(sz.n.): A Déli pályaudvar átépítése. *Magyar Építőipar* 26. (1977) 1. szám, 32–34.

(sz.n.) 2009

Múltidézés a restiben. *Indóház vasúti magazin*, 2009. 10. 26 <http://iho.hu/hir/multidezesarestiben>

https://kocsmablog.hu/2009/11/10/dpu_chachacha

<https://kriszfoto.hu/kepek/i-love-deep-pres-this-is#gallery-247>

http://kiscellimuzeum.hu/virtualis_leletmentes/delipalyaudvar_bisztro

https://sorbuvar.blog.hu/2018/06/24/a_borsodi_belulrol

Szakirodalom

BERECZKY 1978

BERECZKY Loránd: *Muralia Hungarica. Mai magyar épületdíszítő művészet*. Magyar Helikon, Budapest, 1978

FAHIDY 1975

FAHIDY József: A vasútfejlesztés időszerű kérdései. *Magyar Hírlap*, 1975. június 7., 9.

dr. HOLLÓSI 1976

dr. HOLLÓSI Istvánné: Köztéri munkák. *Művészet* 17. (1976) 1. szám, 42.

HORVÁTH 2015

HORVÁTH György: *A művészek bevonulása. A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története, 1945–1992*. Corvina, Budapest, 2015

KERTÉSZ 2019

KERTÉSZ László: *A Képző- és Iparművészeti Lektorátus története 1963-tól 2007-ig, avagy kultúrpolitikák és egy intézmény átváltozásai*. (Adattári monográfiák 1.) Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 2019.

KOHUT-JANKÓ 2018

KOHUT-JANKÓ Anna: A plasztikus hatvanas évek. A társzművészetek szerepe a hatvanas években. *Ars Hungarica* 44. (2018) 2. szám, 217–238.

LOSONCI 1975

LOSONCI Miklós: Blaski János monumentális munkái. *Művészet* 16. (1975) 4. szám, 28–29.

MÉSZÖLY 1974

MÉSZÖLY András: Borsodi Sörgyár, Böcs. *Magyar Építőipar*, 23. (1974) 1. szám, 51–52.

VADAS 1978

VADAS József: Imaginárius térben – Zománcok és üvegek Salgótarjánban. *Művészet*, 19. (1978) 3. szám, 11–14.

Képjegyzék

1. A Bisztró elhelyezkedése az utascarnok Vérmező felőli végén. *Magyar Építőipar* 26. (1977) 1. szám, 33.
2. Peronszint alaprajza (részlet a Bisztróval), 1971. október. BE-75, Rajzszám: 926. MT.18151-X21430734/24. lap. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
3. A Bisztró alaprajza. Befejező munkák, részlet, 1980. É 4521. Rajzszám 3793. Tervszám 52 45823 TG.14004_X20201750. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
4. Sütemény- és kávépult, háttérben a MÁV üzemépület (keleti oldal). Az előtérben egyedi tervezésű asztalok és ülőbútorok. Fortepan 109850, Bauer Sándor, 1976
5. A Bisztró árubemutató kirakatainak metszete, az alul- és felülvilágítókkal. 1972. november. BE-235 Rajzszám: 1866. MT.18152-X21430884_(16) részlet. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
6. A pult metszete a beépített fénycső világítással. MT.18154-X21431049_(34) részlet. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
7. A pult felülvilágítóinak és elszívóinak tervei MT.18152-X21430884_(13) részlet. MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
8. A kiszolgáló tér nyugati oldala. Felső és alsó pultvilágítás, beépített hűtőpultok. fortepan 109758, Bauer Sándor, 1976
9. A Borsodi Sörgyár (Böcs) főzőtermének egykori falburkolata. Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/II/541 – M/XLII.
10. A Borsodi Sörgyár Böcsi üzemének egykori főzőterme, a végfalon Miskei László tűzzománc művével. forrás: https://sorbuvar.blog.hu/2018/06/24/a_borsodi_belulrol
11. A Bisztró faldekorációjának makettje. Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/II/60 – B/28
12. A kész murália egy ritkán fotózott részlete (DK-i falsarok). Szépművészeti Múzeum – KEMKI – ADK, Képző- és Iparművészeti Lektorátus iratai: 25000/2014/KÖ/II/60 – B/28
13. Grill- és melegpult, előtérben a bútorzat és a mennyezeti lámpák. Fortepan 109757, Bauer Sándor, 1976.
14. A Bisztró bejárata a pénztárpulttal, 1977-ben. MK.10267_X20264671 (1387_2) MÁV Szolgáltató Központ Zrt. Archivum
15. A bezárt Bisztró 2009-ben. Fotó Barakonyi Szabolcs, index, 2009
16. Az újonnan nyitott Dpu cha-cha-cha diszkó, 2010-ben. Fotó: Darabos Krisztián.
17. A volt sütemény- és kávépult 2019-ben. F. Szalatnyay Judit felvétele. Forrás: <http://kiscellimuzeum.hu/virtu-alis-leletmentes/delipalyaudvar-bisztro>
18. A Déli pályaudvari felvételi épület Bisztró alaprajza (az utascarnok részlete). Markó András, MÁV Beruházás Lebonyolító Igazgatóság, Műszaki Tervezési Osztály, 2023. Piros színnel jelezve a murália megmaradt, zölddel a rekonstruálandó szakaszai. (Branczik Márta, 2023).
19. A volt sütemény- és kávépult az edzettüveg homlokzat-elemek elbontása után. F. Szalatnyay Judit felvétele, 2022. április
20. 2020-ban az eredeti burkolat nagy felülete szabadult ki a gipszkarton fal takarásából. F. Szalatnyay Judit felvétele, 2023
21. Az eredeti burkolat újabb része 2023-ban került elő. Gyuricza Mátyás felvétele, 2023
22. A kiszolgálópult nyugati oldala és az ételbemutató kirakatok, illetve az egyik ruhatári pult krómacél pult-elemei. Gyuricza Mátyás felvétele, 2023

Márta Branczik

The Bistro at the Southern Railway Station in Budapest

In the mid 1970s, during the development of the Déli (Southern) Railway Station transport hub, the building complex we see today, the passenger hall with its associated sunken lobby and underpasses, was completed based on the plans of György Kővári, a young employee of the Hungarian State Railway's Architectural Design Office MÁVTI. The Bistro, a catering unit on the first floor of the hall, opened in 1975. It was one of the most sophisticated interior designs of the period, the like of which in its original form is nowhere to be found in Budapest. Even if its furnishings have not been preserved, its structure, some of its cladding and interior design elements are still original, and the decorative geometric artwork on its walls, commissioned by the Lectorate of Fine Arts from László Miskei and János Blaski, has survived the past decades largely intact.

Látószög

02

A világvárosi Budapest fényreklámjainak története

A tanulmány a főváros egyik sajátos kultúr- és várostörténeti szeletét, Budapest fényreklámjainak érdekességeit, technikatörténeti különlegességeit mutatja be az 1920-as évektől az 1970-es évek közepéig.

Az 1930-as évek Budapestjének esti látképét meghatározó izzó- és fénycsöves reklámok a második világháborúban az épületekkel együtt majdnem teljes mértékben elpusztultak. Az 1950-es évek politikai és kultúrpolitikai irányvonala sem kedvezett a fénycsövek újbóli, reklámcélú használatának. A forradalom és annak leverése alatt a fényreklámok ismét megsemmisültek. 1956 után már politikai célkitűzéssé vált a városok, így kiemelten a főváros színes fényekkel történő „feldíszítése”, ezzel hangsúlyozva a nyugati nagyvárosokhoz mért összehasonlíthatóságot. Többféle „neonreklám” jelent meg: egyrészt az állami áruházak és nagyvállalatok óriás-reklámjai bonyolult ábrákkal és programvezérelt fényjátékokkal, másrészt az üzlet-hálózatok boltjainak cégtáblajellegű reklámfeliratai, figurális megjelenítései, melyeket változatos módon és találó grafikai elemekkel terveztek meg. Ezek mára már ikonikussá váltak.

Az 1960–1989 közötti neonreklámok önmagukban is kortörténeti és várostörténeti emlékek, de egyedi megoldásaiknak köszönhetően technikatörténeti jelentőségük is van. Az 1970-es évek „neonosítási” programja keretében Budapest főútvonalai új fényreklámokkal bővültek, melyet a főváros által kezdeményezett kutatások, vizsgálatok előztek meg. Ebben, valamint a fényreklámok tervezésében és kivitelezésében kiemelkedő szerepe volt a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalatnak, de őket megelőzve már az 1930-as években is több cég alakult a fővárosban a fényreklámok terjesztésére, felhelyezésére.

Reklám és fényreklám Budapesten 1945-ig

Az első világháború végén az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával új kihívások és feladatok álltak Magyarország előtt. Mindezt nehezítette a Tanácsköztársaság negatív hatása, a területi csökkenés, a trianoni békediktátum pedig súlyos aránytalanságokat idézett elő a magyar gazdasági, ipari és társadalmi életben. A magyar kormány lehetőségeihez mérten igyekezett a „sírból” feltámasztani a magyar ipart, mely különösen megszenvedte a békediktátum számunkra káros következményeit. Jelentős infrastrukturális beruházások történtek, s igyekeztek egyensúlyba hozni az egyes iparágak nagy fokú különbségeit. A villamosenergia-iparág képviselőinek sikerült versenyben maradni, mint például a Tungsram-gyár izzólámpáival, vagy a Ganz-gyár termékeivel.

Az első világháború alatt és azt követően az energiamegszorítási intézkedések kihatottak egész Európára. Szinte minden országban korlátozták az áramfogyasztást,

mely azzal járt, hogy az addig fényárban úszó nagyvárosok sötétbe borultak, a díszkivilágítás megszűnt, a kialakulóban lévő elektromos közvilágítást leállították, a terek és az utcák szénrudakkal működő ívlámpáit leszerelték. Ezen megszorításokkal a kirakatok háború előtti „ragyogása” megszűnt. A magyar főváros sem volt kivétel, itt is rendelettel korlátozták a villamosáram-fogyasztást. Takarékosági okok miatt a magánlakásokban is csak meghatározott számú izzót használhattak, és eltűntek azok a hatalmas fényreklámok, amelyek a háború kitörését megelőző években már kezdtek elterjedni Budapesten.

A háború után Párizs volt az első európai nagyváros, ahol a vágyott, újra-induló pezsgő élet szimbólumaként fölragyogtak az éjszakában a színes, tarka, automatikusan mozgó fényreklámok. A világ addigi legnagyobb fényreklámja az 1920-as évek elején New Yorkban tűnt fel, melyet a Broadway sugárúton helyeztek el, és a „Wrigley’s Spearmint” rágógumit népszerűsítette. Ez az izzókból felépített fényreklám 1943-ig tündökölt.

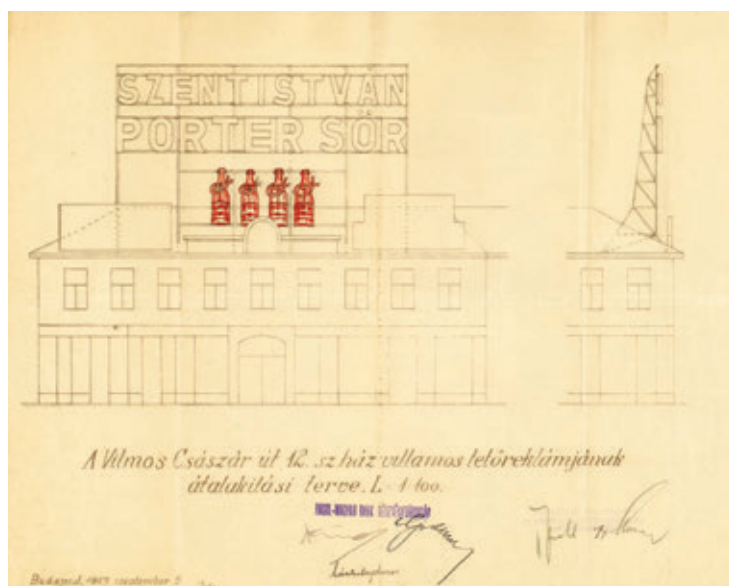
Budapesten az 1920-as évek elején, az egyébként nehéz gazdasági helyzetben lévő gyárak és üzletek szükségesnek látták, hogy minél ötletesebben és színebben hirdessék gyártmányaikat és vállalkozásaikat a pesti éjszakában. Rövid időn belül egymással versengtek a vállalatok, hogy nevüket és gyártmányaikat minél látványosabb és hatásosabb mozgó fénysugarakkal, izgalmas motívumokkal, színes betűkkel reklámozzák a házak homlokzatán vagy tetején. A villamos alkatrészek készítésével foglalkozó iparosok a nagy kereslet hatására kibővítették tevékenységüket ezeknek a fényreklámoknak a készítésére és forgalmazására, bérbeadására. A világítás felhasználásának egy egészen különleges területévé vált a reklámvilágítás, melynek jelentősége állandóan növekedett, „[...] amit az utcákon szédületes iramban gyarapodó újabb és újabb világítóreklámok bizonyítanak. De ez természetes is, ha meggondoljuk, hogy rajznál és színes plakátnál sokkal jobban fölkelte a figyelmet a fényreklám.”¹

A fényreklámok tervezésével foglalkozó mérnökök a magyar gényuszt felhasználva a legváltozatosabb és a legtarkább reklámtranszparenszeket tervezték meg. Az első budapesti fényreklámok egyike volt a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek által 1926-ban kivitelezett, a Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út 12. szám alatti épület tetőszerkezetére szerelt különleges fényreklámtábla.² A világító izzókkal felszerelt, nyomtatott betűkből álló „Szent István Porter sör” fényreklámszöveg, mely alá négy darab sörösüveg-motívumot terveztek, egy vasbádoglemezekből összeállított, 12.30 méter magas acélszerkezetre volt erősítve.³

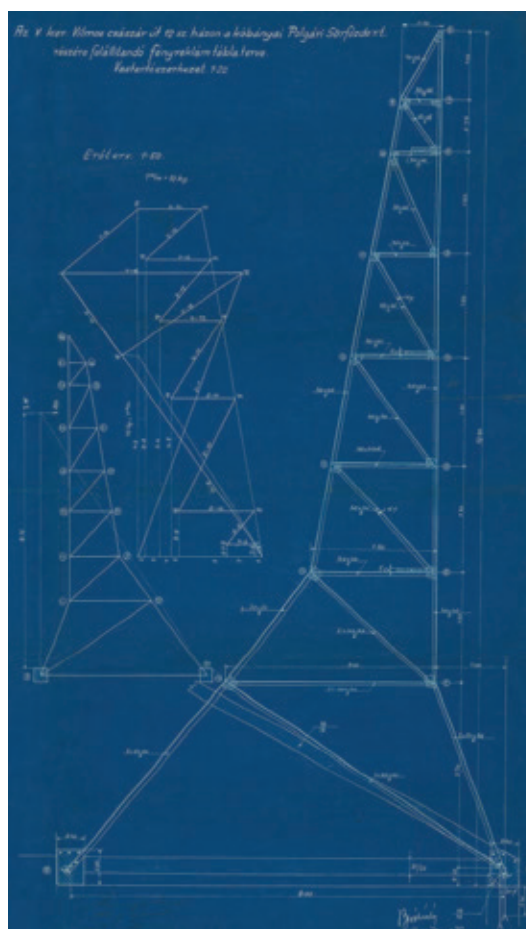
1 PILLITZ 1928, 222.

2 BFL XV.17.d.329 – 24550. Véghatározat, 21126/1926.

3 BFL XV.17.d.329 – 24550. Műszaki leírás és statikai számítás, homlokzat, vastartószerkezet műszaki rajza.

1. A Vilmos császár út 12. számú ház villamos tetőreklámjának átalakítási terve, 1927

2. Vilmos császár út 12., a vastartószerkezet tervrajza, 1925

Tény, hogy a fényreklám alkalmazása hatásos, de egyúttal a legdrágább módszer volt. A mozgóreklámok ára függött az előállítási költségtől, a berendezés méretétől, a fényeffektusoktól, valamint a fényreklámokra szerelt villanyórák számától. A vállalatok meggondolták, hogy készíttetnek és felszereltetnek-e drága fényreklámot, ugyanis az előállítási költségeken kívül komoly tételt jelentett még a fővárosnak fizetendő összeg. A főváros és a villamosművek abban az esetben adta meg az engedélyt a fényreklám kivitelezéséhez, ha előzetesen bebizonyosodott, hogy a fényreklám a kiemelt áramfogyasztás szempontjából nem káros az áramszolgáltatásra. Annak ellenére, hogy a főváros és a villamosművek engedélyéhez volt kötve a fényreklámok elhelyezése, és mindkettő akadályokat gördített a megjelenésük elé, számuk mégis szaporodott Budapest utcáin.⁴

A fényreklámok kereskedésével, a reklámhelyek bérbeadásával foglalkozó cégek jellemzően nyereségközpontú tevékenysége ellen a főváros lakosai és a hirdető cégek rendszeresen felemelték hangjukat a sajtó hasábjain is: „Az esti Budapest színpompás fényözöne tegnap nem ontotta ékes sugarait a főváros utcáira. Az egyhangú ívlámpák és gázkandeláberek bágyadt világosságán kívül semmi sem mutatta, hogy egy világváros közepén vagyunk, mert a házak homlokzatai és az üzletek reklámjai ezúttal vaksötétségbe burkolóztak. A fénybetűk sztrájkba léptek és demonstráltak a főváros hirdetési vállalata ellen, ahol méregdrága áron mérik azt a jogot, hogy a fényreklámok az utcákra kifüggesztessenek, horribilis díjat követelnek csak az engedélyért, hogy ezek az eleven betűk az utcákon fényeskedhetnek. [...] A fényreklámok tulajdonosai csak áldozatot hoznak, amikor ezt a költséges reklámozást igénybe veszik, mert az engedélydíjon túl, a villamos áramért is jelentős számlákat prezentálnak számukra.”⁵

Azonban a reklámnak hatalmas ereje van, éppen ezért a minőségi és látványos fényreklámok tervezése érdekében a reklámozó cégek, vállalatok sokszor írtak ki pályázatot: „A Corvin Színház igazgatósága pályázatot hirdet egy, az Üllői út és József körút sarkán épülő új házban elhelyezendő, valamint egy, a József körúti utcabejárónál alkalmazandó fényreklámra. Ezen fényreklám nemcsak hatásos világítást, hanem artistikai szempontból is elsőrangú, művészi és ötletes legyen.”⁶

A Budapesti Nemzetközi Vásáron (mely 1925-től viseli ezt a nevet) már kezdettől fogva nagyszámú külföldi kiállító és látogató vett részt. A nemzetközi jelleg sajátos reklámszervezést igényelt. Az 1928-as rendezvényhez kapcsolódóan, külföldi példák alapján érdekes újítást léptettek életbe a fővárosi kereskedők. Annak érdekében, hogy az esti órákban is felkeressék a főváros üzleti negyedeit, kirakataikat

4 A főváros és a villamosművek korlátozni akarják a fényreklámokat. *Világ*, 1925. január 14., 7.

5 Sztrájkolnak a fénybetűk. *8 Órai Ujság*, 1930. szeptember 14., 7.

6 Pályázat világító reklám-transzparensre. *Pesti Napló*, 1927. december 30., 19.

továbbra is kivilágítva hagyták, működtetve a portálok felett üzletüket hirdető fényreklámokat.⁷

A reklámvilágítás terén kétfajta világítástechnikai megoldást alkalmaztak. A nemesgázzal töltött fénycsövek mellett egy ideig párhuzamosan használták a „világítóbetűs”, azaz izzólámpákból kirakott fényberendezéseket. *„A modern fénytechnika új alkotása vonult be Budapest nagyvárosi világításába. Budapest világvárosi képe néhány nap óta a modern fénytechnikának színpompás újításával gazdagodott. A Károly körút és a Rákóczi út sarkán (ma: Astoria) hatalmas fényreklámot szereltek fel, amely üde változatosságot visz a neongáz-csővek már megszokottá vált egyhangúságába.”*⁸ Az új fényreklám színhatását nem neongáz, hanem opálüveg mögé rejtett sok ezer izzólámpa adta, ami megkapóan szép fényeffektusokat tett lehetővé. A hatalmas fényreklámot a Tungsram-művek állította fel. A 3 méter magas óriásbetűkből álló Tungsram-felirat a világhírű magyar gyár nevét hirdette, a második és harmadik soron pedig másfél méteres betűkkel az Izzólámpa és Báriumcső szavak tűntek fel. A nagyszabású fényjátékot 18 méter magas vasállványzatra szerelték, amelyből 8 méter a padlás gerendázatára volt erősítve, 8 méter pedig a tető fölött szabadon emelkedett a magasba.

A világítóreklámokkal komoly szakirodalom foglalkozott. Világítástechnikai szempontból elemezték a fényreklámok optimális elhelyezését, a fényhatásokat, a szemképrázás kiküszöbölésének lehetőségeit, az izzók befogadására szolgáló bádorgványuk kialakítását, a betűket takaró üvegek minőségét, a „minőségi látvány” műszaki hátterének lehetőségeit: *„A hatás fokozható az által, ha állandóan változó, avagy mozgó fényreklámokat képezünk ki megfelelő kapcsolókészülék segítségével. Így a szemlélőben olyan benyomást keltünk, mintha sötét égboltozaton egy láthatatlan kéz világító írással írna. Ha a világítóreklám keretébe szerelt izzólámpák közül egymásután mindig két-két izzólámpát sötétre kapcsolunk, azt a hatást érezzük el, mintha a világítókeret a felirat körül szaladna.”*⁹

Az 1920-as évekre jellemző, s közel 1935-ig alkalmazott, izzókat felhasználó fényreklámok mellett egyre erőteljesebben megjelentek azon világítócsövek, melyeknél nem az izzólámpákat, hanem a nemesgázok lumineszcens sugárzását használták fel világítási hatások elérése céljából. A fényhatás úgy jött létre, hogy a nemesgázzal töltött csövekben két elektróda között villamos kisugárzásokat idéztek elő, ugyanazon elven, mint a Geissler-csőknél. A gáztöltésre leggyakrabban a piros színű neont használták. Ha a neonhoz kevés higanygőzt kevertek, akkor szép kék

7 Záróra után is fényesen kivilágítják kirakataikat a főváros kereskedői a Nemzetközi Vásár ideje alatt. *8 Órai Ujság*, 1928. április 4., 11.

8 *Pesti Napló*, 1930. június 15., 19.

9 PILLITZ 1934, 26–31.

fényt kaptak, ha pedig szintelen üvegek helyett barna üvegcsövet alkalmaztak, akkor az ibolyaszínű sugarak elnyelése következtében zöld színt tudtak előállítani. A világítócsövek áramfogyasztása a betűk nagysága szerint 20–100 Watt között változott. A működtetéshez nagyfeszültségű áramra volt szükség, melyhez speciális transzformátorokat alkalmaztak.¹⁰

A fizikai ismereten alapuló fényreklámok használata gyorsan terjedt. Körültekintő tervezést, gyártást, technológiai eljárásokat, precíz üvegtechnikai munkákat igényelt, de a látvány önmagáért beszélt. Igaz, a gazdaság és az ipar dinamikus fejlődését közben megállította az 1929–1932-es gazdasági világválság, de később az ipari termelés új növekedési pályára állt. Ez nagyban segítette a fényreklámok további elterjedését.

A Nagymező utca 11. szám ma is Pest színházi életének része, hiszen az itt található épületben működik a Radnóti Színház. Az 1937-ben épült bérház földszintjén 1938-ban nyílt meg a Claridge zenés kávéház, melyet egy sor technikai újdonsággal ruháztak fel. Nagy terme elektromotorral elhúzható üvegtetővel büszkélkedett, és a kávéház kisebbik terméből lift vitte fel a nagyérdeműt az épület tetőteraszára. A zenekari teremnek elektromos erősítés nélkül is kiváló akusztikája volt. Szellőztető berendezés is ki volt építve, biztosítva ezzel a folyamatos levegőcserét.¹¹ Nem meglepő, hogy az épület homlokzatán fényreklámot helyeztek el: *„Cafe Claridge, Budapest új világvárosi kávéháza tartott világítási próbát. Embererdő állta körül az ízléses fényreklámmal és valódi ruskikai márvánnyal kirakott kávéházat, melynek fényprodukciónak megtapsolták. A jövő héttől kezdve állandóan égni fog a fényreklám, mert nagy ünnepség keretében nyílik meg az új Claridge-kávéház.”*¹² Sajnos a felhalmozott bértartozás miatt a kávéház csak három évig üzemelt.

A Magyar Divatcsarnok a Párisi Nagy Áruházzal egy időben működött, és 1925-től viselte ezt a nevet. A Rákóczi út 72–76. szám alatti modern stílusú épületét Kozma Lajos tervezte. 1934-re az átalakítások és bővítések révén modern áruház jött létre, 1939-ben már öt emeleten, közel ezer alkalmazottal működött. 1937-ben elkészült figurális fényreklámja egy pesti közlekedési rendőrt ábrázolt, aki udvariasan útba igazított egy érdeklődő családot a Divatcsarnok irányába. Csodálatosan megkapó látvány volt a fényprodukciónak a háttér, mely egy szikrázó fényárban úszó csillagos égboltot ábrázolt, amelyen különböző színű csillagok villantak fel.¹³ 1948-ban államosították, később az 1956-os forradalom idején az épület leégett, romba dőlt. Helyreállítása után a Centrum Áruházak tagjaként Otthon Áruház néven működött.

¹⁰ PILLITZ 1934, 26–31.

¹¹ SZUHAI 2020.

¹² Új fény az éjszakában. *8 Órai Ujság*, 1938. február 6., 10.

¹³ Új fények a pesti éjszakában. *8 Órai Ujság*, 1937. október 27., 2.

A magyarországi lapokban több cikk is hírt adott a fényreklámok helytelen felszereléséről, gondatlan kezeléséről és az ebből származó balesetekről. 1925-ben az Oktogon téren, a Teréz körút 15. számú ház tetőszerkezetére szerelt Modiano-reklám okozott tűzvészt, mely sajnos emberáldozatot is követelt. A helyszíni szemle megállapította, hogy a Modiano-reklám felállítására nem kapott engedélyt sem a villanszerelést végző vállalkozó, sem a Modiano cég.¹⁴ A tűzoltóság jelentéseiből kiderült, hogy a tűzvészt a villamos fényreklám rövidzárlata okozta. Mindezek mellett az épület villamoshálózatának nem volt megfelelő állapotban, s a vezetékeket nem fektették a rövidzárlat ellen biztosító Bergmann-csővekbe. A fényreklámot nem szerelték föl kellő elővigyázattal, a 8 méter magas vastraverzekre álló berendezést nem építették be a ház falaiba, csupán egy tartógerendára szerelték rá.

3. Az Oktogon (VI. Teréz körút 15.) fényreklámokkal: Meister szappan, Modiano, Zwack reklámok, 1929 körül

Ebben az időszakban már minden modern államnak megvoltak a villamos berendezésekre vonatkozó előírásai, valamint bizottsági szabályai, és gondosan ügyeltek a legapróbb részletek betartására is. Magyarországon ezen szabályzatokat és szabványokat már 1913-ban kiadta a Magyar Elektrotechnikai Egyesület és a Magyar Mérnök és Építész Egylet. Ezek részletes indoklását és magyarázatát 1920-ra tovább bővítették.¹⁵ Az előírásokat és a villamos berendezések szigetelési

¹⁴ A Modiano-reklámot terheli a felelősség a terézkörúti tűzveszélyért. *Világ*, 1925. március 13., 8.

¹⁵ SZILAS 1920.

szabályait nagy körültekintéssel és igen szigorú feltételek mellett készítették el, és ha ezeket betartották, akkor olyan durva hiba, mint például a rövidzárlat előfordulása, teljesen kizárt volt. Az Elektromos Művek csak hatóságilag engedélyezett vállalatoknak hagyta jóvá, hogy az áramkörbe villamos berendezéseket kapcsoljanak be. Ezt az engedélyt csak olyan cég kaphatta meg, amely igazolni tudta, hogy minden szabályt és előírást, valamint a villamos berendezésnél felmerülő terhelési és ellenállási számításokat kifogástalanul tudja és alkalmazza. Sajnos a gyakorlat néha elmaradt az elmélettől, így következhetett be a Modiano fényreklám balesete.¹⁶

Az 1930-as években több, fényreklámra szakosodott cég is alakult Budapesten. A szolgáltatói rést megtalálva, s bízva annak rövid távon való nyereséges megtérülésében, sokan inkább a fényreklámok forgalmazásával, bérbeadásával foglalkoztak, valamint a reklámozással kapcsolatos szolgáltatásokat kínálták. A fényreklámok tervezésére, gyártására, kivitelezésére kevesebb cég szakosodott. Ez érthető, hiszen ez utóbbihoz komoly technikai, mérnöki ismeretre volt szükség, s kellő tájékozottsággal kellett rendelkezni a villamosipari szabályzatok, a kialakuló szabványosítás terén, folyamatosan figyelni kellett a világszerte megjelenő szabadalmakat, szakirodalmat.

1929-ben alakult meg a Fényreklám Rt., melynek kiemelt tevékenységét alapszabálya, illetve a cégbírósági végzés rögzítette: *„Mindenfajta fény- és egyéb reklámberendezések és ezek alkatrészeinek, tartozékainak és üzemanyaguknak – különösen betűknek gyártása, üzembentartása, kölcsönzése, az ezekkel való kereskedés úgy belföldön, mint külföldön.”*¹⁷ A cég működése alatt sokszor ütközött nehézségekbe. Az egyik ilyen esete egy bonyodalmas szabadalmi per volt a Philips Rt.-vel. A Fényreklám Rt. egy szabadalmat vásárolt a neoncsövek kicserélhető betűivel kapcsolatban. Miután csaknem hasonló találmánya volt a Philips Rt.-nek is, a két vállalat között ellentét alakult ki, és a dolog perhez vezetett. A szabadalmi bíróság első fokon kimondta, hogy a Philips Rt. saját találmányát akadálytalanul használhatja, mint-hogy ezzel a Fényreklám Rt. megszerzett szabadalmát nem érinti. Végso fokon a Kúria legfőbb szabadalmi tanácsa döntött az ügyben. A tanácsban az előadói tisztet szakmai oldalról Wittmann Ernő dr. műegyetemi tanár töltötte be. Részben neki köszönhetően *„a legfelsőbb szabadalmi tanács az elsőfokú ítéletet egész terjedelmében helybenhagyta és kimondotta, hogy a két különböző szabadalom elüt egymástól.”*¹⁸

A megnyert szabadalmi per előrelépést jelenthetett a részvénytársaságnak, melyet a Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársasággal (BSzKRT) kooperálva hasznosított is. Ugyanis a BSzKRT üzleti jövedelmének fokozása céljából

16 A Modiano-reklámot terheli a felelősség a terézkörúti tűzveszélyért. *Világ*, 1925. március 13., 8.

17 BFL VII.2.e 29972 (1929) Végzés, 1929. január 31; Fényreklám Rt. alapszabályai, 1929. január 30.

18 Befejeződött a Philips Rt. Fényreklám háborúsa. *8 Órai Ujság*, 1931. október 3., 5.

nemcsak viteldíjrendszerét reformálta meg az 1930-as évek első felében, hanem hirdetésekéből is nagyobb jövedelem elérését tűzte ki célul. Ezért járművein cserélhető betűs fényreklámhirdetéseket akart elhelyezni. A tervezet szerint ötven kocsi használtak volna fel erre a célra.¹⁹ A Magyar Fényreklám Rt.-nek fontos volt a BSzKRT-tal való kapcsolat, mert csak ezáltal kapott megfelelő teret és lehetőséget ezen szabadalmának kihasználására. A nem túl egyértelmű üzleti tevékenység ellenére az 1934. évi üzleti jelentésből következtetni lehet arra, hogy a cég mely fényreklámokat kivitelezte a fővárosban. A listában több ismert mozi, kávéház, szolgáltató szerepel: Alhambra mulató, ERMA kézimunka, Florida kávéház, Fővárosi Operettszínház, Hunnia Film, Kék egér mulató, Király kávéház, Magyar Színház, Orion Izzó, Pesti Színház, Telephongyár, UFA.²⁰ A céget 1938-ban törölték a kereskedelmi társas cégek jegyzékéből.²¹

1932-ben megalakult egy másik vállalat, az Oktogon Fényreklám Kft., mely a vállalati feladatokat társasági szerződésében²² az alábbiak szerint fogalmazta meg: *„az Oktogon téri házak homlokzatrészeinek bérlete fényreklámok elhelyezésének céljára, ezen homlokzat, illetve tetőrészekre való elhelyezés céljára hirdetések felvétele, az itt elhelyezett fényreklám készülékeken hirdetések és hírek leadása. A társaság fényreklám készülékek felszerelésével nem foglalkozik, hanem kizárólag a hirdetőközönség részéről vállalja a hirdetések leadását, míg az ezen megbízások keresztülviteléhez szükséges szerelési munkákat, a meglevő készülékek üzemben tartását hatóságilag engedélyezett villanyszerelési vállalat útján végezteti.”*²³ 1941-ben a cég taggyűlése a társaság felszámolását határozta el. Jegyzőkönyvükben a megszűnt üzleti működésükre hivatkoztak: *„a fényreklámok általános érvényű leállításával a Villanyújság²⁴ üzeme is leállt.”*²⁵

1936-ban Neonbetű Kölcsönző és Hirdető Vállalat Kft. néven alakult cég Budapesten.²⁶ Egyik tulajdonosa Unterberger Józsefné, született Lederer Emma, magyar történész, levéltáros, tanszékvezető egyetemi tanár, a történelemtudományok doktora volt. Férje, Unterberger József 1899-ben alapította bádogos

19 Százezer pengős befektetéssel fényreklám-vállalatot létesített a Beszkárt. *8 Órai Ujság*, 1933. április 4., 11.

20 BFL VII.2.e 29972 (1929) Adósok névsorai, 1934. december 31.

21 BFL VII.2.e 29972 (1929) Végzés, 1938. november 12.

22 BFL VII.2.e 34277 (1932) Társasági szerződés, 1932. október 15.

23 BFL VII.2.e 34277 (1932) Cégbírósi végzés, 1932. október 26.

24 *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint a villanyújság (vagy fényújság) az utcán, köztéren a magasban felszerelt berendezés, amelynek izzólámpái betűk alakjában gyulladnak ki, híreket vagy hirdetéseket közölve.

25 BFL VII.2.e 34277 (1932) Jegyzőkönyv, 1941. június 28.

26 BFL VII.2.e 37710 (1935) Társasági szerződés.

és villamos reklám vállalatát. Díszornamentikával és villamos reklámok készítésével foglalkozott elsősorban. Kirakat- és reklámlámpáit „Symbol” név alatt hozta forgalomba. 1927-ben berendezte neoncső-laboratóriumát, amely üvegcsöves reklámvilágítókat gyártott „Symbol-Nemesfény” név alatt. Átlag 15 segéddel dolgozott. Az Iparegyesület 1926-ban oklevéllel tüntette ki.²⁷ A két cég mint gyártó és forgalmazó vélhetően nagyon jól kiegészítette egymást.

A villamosipar szakmai fórumai rendszeresen tartottak előadásokat a fényreklámok működéséről, szereléseinek szabályairól, melyekről különlenyomatokat készítettek a szakma és a lakosság tájékoztatása számára. Sikeresek voltak a Magyar Elektrotechnikai Egyesület Honvéd utcai előadótermében megtartott, vetített képek bemutatásával kísért előadások is.²⁸

A Magyar Villamos Művek Országos Szövetsége és a Tungsram 1927-ben hozta létre a Világítástechnikai Állomást azzal a céllal, hogy aktív szerepet vállaljon a megfelelő világítással kapcsolatos ismeretek terjesztésében, szabványok és technikai előírások kidolgozásában, s ezen felül közreműködött a hazai díszkivilágítási projektben is. Vezetője a két világháború közötti időszakban Zipernovszky Ferenc mérnök volt. Világítástechnikai programjaik között a fényreklámokról is tartottak előadásokat.²⁹ A szakmai előadások, kiadványok, cikkismertetések a világítóreklámok kérdéseit érintették, s cél volt felkelteni a villanyszerelők érdeklődését a reklám ezen rohamosan teret hódító, korszerű módjára „és egyben rámutatni arra, hogy a meglévő világítóreklámok legnagyobb része nem felel meg a jó és hatásos világítóreklám követelményeinek. A rosszul kiképzett világítóreklám hatástalan és a kereskedőknek felesleges kiadást jelent. A kereskedővilágnak, a villamosiparnak és áramszolgáltatótelepeknek közös érdeke, hogy minél több és világítástechnikai szempontból megfelelő, hatásos világítóreklám kerüljön alkalmazásra, mert ezáltal nemcsak a kereskedők, villanyszerelők üzleti forgalma fog megnövekedni, hanem városaink esti képe a fényárban úszó utcák révén előnyösen meg fog változni. Ennek egyébként még idegenforgalmi szempontból is jelentősége van és ezért valósággal közérdek, hogy Magyarországon általánosabbá tegyük a modern kor üzleti életének nélkülözhetetlen segédeszközét: a jó és hatásos világítóreklámot.”³⁰

Említésre méltó még Balogh Sándor kitűnően szerkesztett havi reklámszaklapja, a *Reklámélet*, melyben helyet kaptak a fényreklámokkal kapcsolatos hirde-

27 LADÁNYI 1930, 26.

28 Hírek rovat, *8 Órai Ujság*, 1938. január 19., 10; Mérnöki szakosztályi ülések. *Elektrotechnika*, 1938. március 1. 5–6 szám., 50.

29 Előadás a fényreklámokról. *8 Órai Ujság*, 1942. január 28., 4.

30 PILLITZ 1934, 26–31.

tések is: „Kereskedő, aludj nyugodtan! – fényreklámod éjjel is toborozza vevőidet. A sötétben még jobban kiemelkednek céged, neved vagy márkád világító betűi. Hogyan illeszti a modern kereskedő ügyesen a fényt üzletmenetének rendjébe: erre tanít meg a Reklámélet.”³¹

Az 1930-as években a hazai széntakarékossági intézkedések és a közvilágításban bevezetett korlátozások kihatással voltak a fényreklámok működtetésére is. Igaz, több szakmai érv is megjelent, miszerint áramtakarékosági szempontból a fényreklámok korlátozása nem jár különösebb megtakarítással. Végül a villamosenergia-ellátás biztonságának felülvizsgálata eredményeként mégis szükségessé vált a szigorítás, azaz a budapesti közvilágítás korlátozása, valamint a fényreklámok üzemén kívül helyezése is.³²

Reklám és fényreklám 1945-től 1975-ig

A háború után több magántulajdonban lévő kisüzem újra működni kezdett, és egy-két új fényreklám is megjelent Budapest utcáin. 1950. október 1-jén megalakult a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, kezdetben mint a Világítástechnikai Vállalat szerves része. Tevékenysége sokáig magán viselte a kisipari múlt jegyeit – előnyeivel és hátrányaival együtt. A munka beindulásához szükséges állóeszközök egy részét, illetve a szükséges telket, ami a Permel zománchuzalgyár tulajdonában volt, a Beruházási Bank közvetítésével a Permel cég átadta az új vállalatnak.³³

Ezen kezdeti feltételekkel lassan elindult a vállalat fejlődése, amihez rövid időn belül további ingatlanberuházásra is szükség volt. 1950-ben a Fővárosi Tanács kiutalta a cégnek a Csáky (ma Hegedűs Gyula) utca 79. számú telket a rajta lévő garázzsal és egyéb épülettel együtt. Így lehetőség nyílt a tehergépkocsik tárolására, vasanyag raktározására, asztalosműhely kiépítésére, csomagolóhelyiség létrehozására.³⁴ Később az átszervezésekkel új műhelyrész került kialakításra a szükséges berendezésekkel együtt: vákuumszivattyú kiegészítése, a munkahely gázvezetékekkel és elektromos vezetékekkel való felújítása, fejelőgép és állványkészítőgép átalakítása, spirálozógép rendbehozása.³⁵ Dokumentumok igazolják, hogy a cég több állami megrendelést kapott: Állami Hirdető, Állami Nyomda, Astoria Szálló, Béke Szálló, Csillag Áruház, Fővárosi Csatornázási Művek, Ganz Wagon-gyár, Gundel Étterem, Gyógyszertárak Vállalata, Huszár Étterem, Ibusz, Kismotor és Gépgyár, Kossuth

31 *Soproni Hírlap*, 1934. október 10., 4.

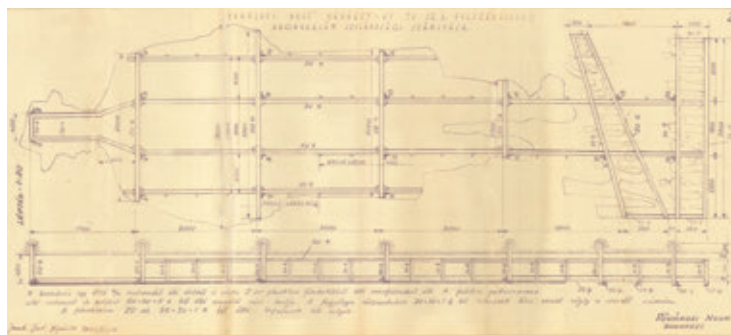
32 Hamarosan életbe lép Budapesten a villanyáram korlátozása. *8 Órai Ujság*, 1940. november 28., 6.

33 BFL XXIII.104.b – 12. kd. Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, Mérlegbeszámoló, 1951.

34 BFL XXIII.104.b – 12. kd. Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, Levél a Fővárosi Tanács IV. Ipari Osztályától, 1951.

35 BFL XXIII.104.b – 12. kd. Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, Alapítási és átszervezési költség, 1951. július 18.

Szálló, Lottó Vállalat, MÁV, Mokép, Műszaki Egyetem, Ofotért, Népszava, Óra és Ékszerkereskedelmi Vállalat, Orion Hőpalack, Ruházati Bolt, Savoy Étterem, Utasellátó, Vasért, Városi Színház, Verseny Állami Áruház, Vígszínház Étterem stb.³⁶ Ezen megrendelések többnyire a háború utáni világítástechnikai felújításokat, kárjavításokat jelentették, a fényreklámok újbóli bevezetésével együtt.

4. „Vásároljon készruhát!” fényreklám konzoljának szilárdsági számításai, 1953

5. „Vásároljon készruhát!” fényreklám fotóterve, 1953

Az elkövetkező tíz évben 5400 berendezést és 150 000 méter neont gyártott a cég. A vállalat tízéves évfordulójára jubileumi ünnepséget szerveztek, melyen vázolták a cég jövőbeli terveit: „Rövidesen elkészül az eddigi legnagyobb és legszebb neonberendezés: a Rákóczi úti Csillag Áruház (addigi Alkalmi Áruház) homlokzatán. A húsz méter magas, negyven méter széles fényreklám-óriás kék, sárga és vörös színekben pompázik majd. Ugyancsak ebben az évben készül el az Állami Biztosító 200 négyzetméternél nagyobb fényreklámja is a Tanács (ma Károly) körúton. Autók, motorok, házak, emberi figurák 'tarkítják' majd. Dolgoznak a Marx (ma Nyugati) tér hatalmas fényberendezésén és a Nagymező utcai Moulin Rouge csillogó-villogó fénykombinátján, amely az óriási vörös malom vitorla mellett egy egész tánczenekart is megjelenít. ... Jön a zenélő neon. Az EMKE-ház tetejére kerül az első ilyen, magyarországi berendezés. A Corviné lesz. Különleges villanójáték-berendezése segítségével negyedóránként eljátssza majd az áruház ismert indulóját.”³⁷ További tervek is megjelentek: „Megszűnnek a papírrongyoktól tarkálló utcai hirdetőoszlopok, helyüket fényjátékkal működő neonoszlopok foglalják el. Az elsőt még ez évben felállítják az Operával szemben. Meggyorsítjuk a hibás neonberendezések javítását, a sokakat bosszantó neonghíjak pótlását. Szervíz-autóbuszunk segítségével a helyszínen javítjuk a hibákat,

36 BFL XXIII.104.b – 12. kd. Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, Állami vevők 1950. december 31-én.

37 Jön a zenélő neon. *Esti Hírlap*, 1959. augusztus 22., 113.

cseréljük ki a fényüket vesztett betűket, ábrákat.³⁸ 1960-ban további fényreklámok elhelyezésének tervéről számolt be a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat: „a főváros új óriásneonokkal színesedik a közeli jövőben. Még ebben az évben 34 méter hosszú, mozgó alakokkal tarkított, színes fényreklám kerül a Móricz Zsigmond körtérre. Ugyancsak jókora, 16 méter hosszú, kiugró neonberendezés kerül a Park Szállóra és a Nemzeti Szállóra. Ez utóbbiak izzólámpa és neon kombinációjából készülnek olyan megoldással, amely külföldön egyes helyeken már használatos.”³⁹

6. „Vásároljon készruhát!” fényreklám a VIII. Rákóczi út 73. szám alatt, 1957

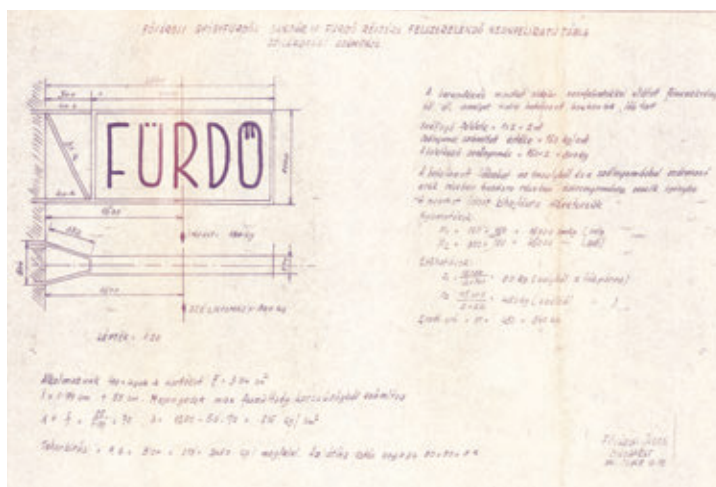
Az intézmények, vállalatok egymás után rendelték meg, készítették el reklámjaikat, részben azért, mert pénzt kaptak a propaganda ilyen formájára, amit fel kellett használni. Sajnos az elkészült reklámok sokszor nem működtek, mert elmulasztották az elektromos hálózat bővítési munkálatait. Ebből adódóan sok ismert fényreklám működésében fennakadás volt. Sokszor nem működött a Tanács (ma

38 Uo.

39 Mi újság önöknél? *Esti Hírlap*, 1960. november 5., 27.

Károly) körút sarkán az Állami Biztosító nagy reklámja, mivel már a tervezéskor kiderült, hogy a reklám működtetése nagy áramfelvétellel jár. Nagyon szép volt az Uránia Mozi fényreklámja is, csak nem világított, szintén azért, mert nem bírta a hálózat. A Petőfi Sándor utcában elkészült Pilvax Kávéház reklámja is ugyanezen okok miatt nem működött. A Verseny Áruház felkiáltójele is leégett, alultervezés miatt. A baj abból eredt, hogy a pesti bérházak elektromos hálózata elavult volt, nem a neonberendezések működtetésére volt kiépítve. További gondot jelentett, hogy a fényreklámokat rendelő vállalatok a fényjáték megterveztetéséhez nem gondoskodtak a szükséges hálózatbővítésről.⁴⁰

Egy-egy fényreklám végleges gyártását és elhelyezését kötelező engedélyezések előzték meg. A fennmaradt levéltári anyagok közül erre jó példa az 1960-ban létesített Üllői út 111. alatti portálfelújításokhoz kapcsolódó fényreklámok kivitelezési eljárása. A Közért Élelmiszerértékesítő Vállalat az üzlethelyiség saját célra való kiutalását kérvényezte, s az engedélyt a kerületi tanácstól azzal a feltétellel kapta meg, hogy a „*kiutalt bérleménnyel korszerű neon feliratról gondoskodik*”.⁴¹ Az utcai falsík fölé tervezett üzletemblémák a következők voltak:⁴² Lakástextil, Rövidáru, Divatáru,⁴³ AKADÉMIA Espresso,⁴⁴ KÖZÉRT, Élelmiszer, Csemege.⁴⁵

7-8. Dandár utcai népfürdő, a felszerelendő neonfelirat fotóterve és műszaki rajza, 1954

40 Sötét neonok a pesti estében. *Esti Hírlap*, 1960. november 30., 282.

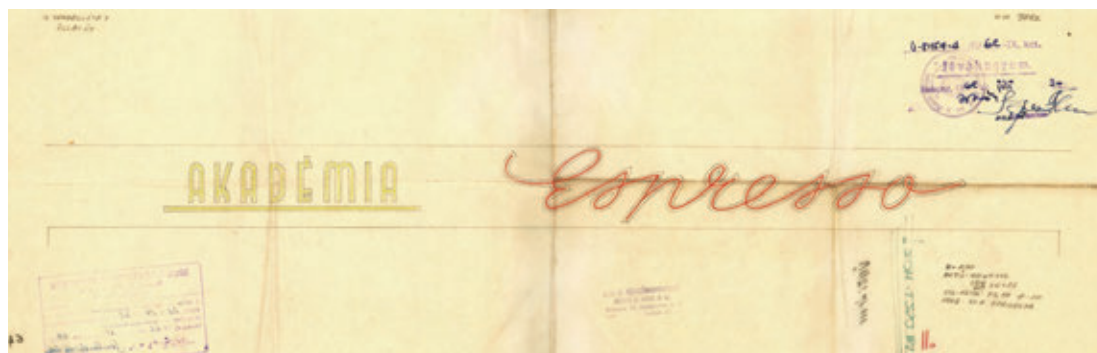
41 BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Határozat, IX. ker. Tanács VB. Építési Közlekedési Osztály, 1961.

42 BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Jegyzőkönyv a IX. ker. Üllői út 111. sz. portálokról, 1960. március 7.

43 BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Fotók: Lakástextil, Rövidáru, Divatáru.

44 BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Fotó és tervrajzok: Akadémia Espresso.

45 BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Fotó és tervrajzok: Közért, Élelmiszer, Csemege.

9. IX. Üllői út 111:
az Akadémia Espresso
fényreklámjának
grafikai terve

10. IX. Üllői út 111:
az Akadémia Espresso
fényreklámjának fotóterve

11. IX. Üllői út 111:
Közért-fényreklám
grafikai terve

12. IX. Üllői út 111:
Élelmiszer-Csemege és
Közért fényreklámok
fotóterve

A Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat „Műleírásában” rögzítette a létesítendő neonberendezésekhez, illetve az épület homlokzatához szükséges követelményeket: *„A neonberendezés a csatolt grafikai terv szerint világítási színben készül, a betűk vonulatának megfelelően kialakított nagyfeszültségű fénycsövekből, amelyeket az azonos módon kialakított fémalátét testek hordoznak. Ezeket közvetlenül a fal síkjára simulóan kívánjuk felszerelni. A szerelés ezen módja szükségessé teszi a felületen jelenleg elhelyezett s a nyílászáró szerkezettől független üveg cégtáblák eltávolítását. A neonberendezés üzemeltetéséhez szükséges nagyfeszültségű transzformátorokat az üzlethelyiségben lévő álmennyezett felett kívánjuk elhelyezni. A neonberendezés elektromos szerelése egyébként mindenben megfelel az MSZ 1600-1610 és 172 szabványban foglaltaknak.”*⁴⁶ 1970-ben a Magyar Likőripari Vállalat ugyanezen címre kisfeszültségű működő rekláamberendezést rendelt. A műszaki leírás szerint a berendezés kétoldalra világító plexi előlapon, a falsíkra merőlegesen kiugró, kisfeszültségű fénycsővel működő rekláamberendezést terveztek. A világító hatást a doboz belsejében elhelyezett négy darab 40 Wattos fénycső biztosította. A vákuumformázott tejopál plexi előlapra címfestéssel került fel a pirosra festett Coca-Cola embléma.⁴⁷

A fővárosi tanács erőteljesen szorgalmazta egy régebbi rendelete megtartását: a kirakati fények és portálvilágítások legalább este 11 óráig égjenek, s ennek szigorítása érdekében a sötétben maradó üzletekre pénzbírságot is kiróttak.⁴⁸ A szabályozásnak és ellenőrzéseknek meglelt az eredménye: egyre több új szín ragyogott Budapest utcáin. *„A József körút [...] fényárban úszik. Soha nem volt még ilyen világos ez az útvonal a Boráros tértől a Nemzeti Színházig. Különösen szép a József utca sarki Mackó sárga neonfény-áradata. A Népszabadság székházára néhány napja kitétték és meggyújtották az ott készülő négy legnagyobb lap nevét neonbetűkkel, mind más színű. A Lenin körút csaknem teljesen egybefüggő kirakat-ragyogás, már a Dob utcától látszik a Nyugati-pályaudvar felett a sárga 'Kávé, Tea, Kakaó'-reklám, mellette az örökösen kanyargó körökkel. A Váci úton újabban fénybetűkkel írják ki a gyárak nevét. [...] Budán, a Moszkva tér és a Móricz Zsigmond körtér a két fényközpont. Az előbbiben ismét ragyog az Opera-oszlop, a körtér felett pedig a dohányipar cigarettázó embere a legszellemesebb és legmozgékonyabb pesti fényreklám.”*⁴⁹

⁴⁶ BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Műszaki leírás, 1962. szeptember 12.

⁴⁷ BFL XV.17.d.329 – 37241/21. Műszaki leírás, Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, 1970. január 7.

⁴⁸ Este 11-ig ki kell világítani a kirakatokat. Rendbe hozzák a hibás fényreklámokat. *Esti Hírlap*, 1960. március 17., 93.

⁴⁹ Budapesti fények. *Esti Hírlap*, 1960. március 23., 125.

A sajtó egyre kevesebb hibás fényfeliratról számolt be. Ami továbbra is gondot jelentett, az a nem megfelelő hálózat. 1960-ra megépült az Állami Biztosító fényreklámja a Rákóczi út és a Tanács körút (ma Károly krt.) sarkán álló palota tetején, mely az ország legnagyobb hirdetőneonja volt. Óriási fénybetűket kapott a Gellért Szálló kupolája, valamint a Wesselényi utcai csemegeüzlet.⁵⁰ 1962-ben készült el a „Biztosítás – Biztonság” fényreklám, az Állami Biztosító reklámja a Nagykörút és Rákóczi út sarkán, az „éjjel-nappal KÖZÉRT-ház” tetején. A Neonberendezéseket Gyártó Vállalat terveiben további fényreklámok kivitelezése is szerepelt: „Az Állami Biztosító hamarosan új reklámot készített ezzel is gazdagítva Budapest esti fényeit a Nagykörút és Üllői út találkozásában, az Imbisz-büfé felett.”⁵¹

13. VII. Rákóczi út–Klauzál utca sarok:
a Lottó Áruház fényreklámjai éjjel

14. Megmentett és restaurált Lottó
figura az Elektrotechnikai Múzeum
állandó kiállításában

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Új neonok a pesti életben. *Esti Hírlap*, 1962. június 8., 44.

Azonban a neonosítás terén ekkor már érezhető volt a „tömegteljesítés”, ezért Budapesten a nagy neonreklámok létesítése helyett inkább a meglévők javítását szorgalmazták. A karbantartások és felújítások minőségi teljesítése érdekében a vállalat elindította üvegművesképző tanfolyamát. A jobb minőség elérésére nagyfrekvenciás berendezést helyeztek üzembe, amellyel hosszabb élettartamú üvegcsöveket tudtak előállítani.⁵² Az elkövetkező évek a meglévő és már felszerelt fényreklámok javításáról, felújításáról szóltak. Áttörés az 1960-as évek végén jelentkezett. 1968-ban a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat a MOGÜRT Külkereskedelmi Vállalat megrendelésére átadta a főváros egyik legnagyobb neonfényreklámját, melyet a Belgrád rakpart 27. számú bérpalota tetejére szereltek fel. A 30 méter hosszú és 3 méter magas fényreklám azokat a cégeket is hirdette, amelyek a MOGÜRT Vállalat közvetítésével exportálták a magyar gyáripár termékeit. A hatalmas neonberendezések nem gátolták a rádió- és a televízióvételt, mert az új fényreklám-berendezésekre zavarcsűrőket és automata kikapcsolókat szereltek fel.⁵³

Ezekben az években számos újságcikk foglalkozott a fényreklámok kérdésével. Ezek egy része gyakran jogosan bírálta a reklámberendezések technikai fogyatékoságait, a hibásan üzemelő fényreklámok bosszantó látványát, néha a reklámberendezések külső megjelenését is. Tény, hogy ezen bírálatok hasznosnak bizonyultak, hiszen a mennyiségi elvárások mellett felhívták a figyelmet a rendkívül fontos szerepet játszó minőségi követelmények egyre fokozódó jelentőségére. A napisajtóban gyakran kevesellték a főváros főútvonalain elhelyezett fényreklámokat, és számuk gyors gyarapítását sürgették. Összehasonlítva Budapestet Európa többi fővárosával, sokan még mindig szegényesnek ítélték meg a főútvonalakat, pedig évről évre igen jelentős mennyiségű fényreklám került a budapesti épületek homlokzatára. Általánosan elterjedt az a nézet, hogy mindez még így sem elég: *„A fényreklámok szerepe az esti városképben a magasszínvonalú közvilágítás ellenére is igen nagy, számuk gyors ütemű növelése szükséges, különös tekintettel más szocialista országok fővárosában tapasztalható hasonló tendenciára és nem utolsósorban szépen fejlődő idegenforgalmunkra. A Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat szakemberei igyekeznek nagyon mélyrehatóan tanulmányozni az előrelépés lehetőségeit.”*⁵⁴ Tanulmányok és felmérések alapján arra törekedtek, hogy az újonnan létesítendő fényreklámok elhelyezése optimális feltételeket teremtsen azok érvényesüléséhez.

52 BFL XXIII.107 – 212. kd. Neonberendezéseket Gyártó Vállalat, Beszámoló, 1969.

53 A legnagyobb neonreklám. *Esti Hírlap*, 1968. december 29.

54 Fényreklámok a budapesti utcán. *Budapest* 6. (1968) 7. szám, 360.

„A követendő eljárás [...] nem a főútvonalak egyidejű szétszórt neonosítása, hanem fényreklámban szegényebb útvonalszakaszok váltakozása fényreklámban rendkívül gazdag gócpontokkal. 'Útvonal neonosítást' a szó szoros értelmében véve csupán a Váci utcában, Kígyó utcában, Petőfi Sándor utcában, és a pesti Duna-part Erzsébet-híd és Szabadság-híd közé eső szakaszán tartanánk helyesnek. Bárhol jöjjön szóba egy fényreklám létesítése, rendkívül fontos követelmény, hogy az szigorúan környezetébe illesztett legyen, és tervezése mindig az adott helyen szükséges és elégséges méretekre történjék. Magától értetődik, hogy a Váci utca, vagy Petőfi Sándor utca intimebb hangulatához merőben más jellegű és méretű reklámberendezés illik, mint pl. a hatalmas távolságból is teljes egészében áttekinthető Duna-part esetében. A Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat ilyen irányú tevékenysége természetesen függ a hozzá beérkező megrendelésektől, ugyanúgy, mint ahogy függ a fényreklám tárgyválasztása tekintetében is. A neonberendezéseknél, egyes esetekben szóvá tett unalmasság és ötlettelenség okát elsősorban a reklámok tárgyának szűkkörűségében látjuk, s a színvonal emelésének lehetőségét elsősorban a reklám tárgyának kiszélesítésében, többsíkúságában vélnénk felfedezni. Szeretnénk pl. – külkereskedelmünkben komoly szerepet játszó – gépgyártó iparunk, járműiparunk, gyógyszeriparunk, vegyiparunk és nem utolsósorban élelmiszeriparunk világszerte ismert termékeinek gazdag fényjátékú márka-reklámjaival díszíteni egyre szépülő fővárosunk esti utcaképét.”⁵⁵

Egyre elfogadottabb lett az a nézet, hogy az esti és az éjszakai városkép szépítésének kiemelkedő eszköze a fényreklám. A világ közismerten legfényesebb nagyvárosainak esti színét, pompáját a neonreklámok összhatása adja meg. Itthon is felismerték, hogy sok új, színesebb, monumentálisabb, lehetőleg vibráló, mozgó fényreklámra van szükség. 1968-ban a Fővárosi Tanács felhívással fordult a nagyvállalatok felé: *„kérve, járuljanak hozzá Budapest felszabadulása 25. évfordulójának méltó megünnepléséhez azzal is, hogy fővárosunk este is világváros legyen. [...] Csak tőlünk, budapestiektől függ, hogy fővárosunk esti arca is olyanná váljék, mint amilyennek látni szeretnénk.”*⁵⁶

Egyre több felmérés született a fényreklámok hatékonyságával, valamint magával a reklámtevékenység jelentőségének elemzésével kapcsolatosan. *„Az utóbbi időben, különösen az új gazdasági mechanizmus bevezetése óta, a szakemberek egyre inkább kezdik felismerni a reklám jelentőségét, fontosságát, mind gazdasági, mind pedig esztétikai tekintetben. [...] A reklámtevékenységgel szakemberek, sőt, intézetek egész sora foglalkozik. Egyes területein pszichológusok végeznek elmélyült kutatásokat. Jelentős reklám-szakirodalom született. A reklámszakemberek nagyon megbecsült, elismert és hasznos hozó alkalmazottai a gyáraknak, a kereskedelmi vállalatoknak.*

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Utcák és fények. Budapest 6. (1968) 11. szám, 45.

Örvedetes, hogy nálunk is megkezdődött a fejlődés. Egyre több üzem és üzlet látja be, hogy a jó reklám nagy gazdasági hasznot hoz. Növeli a hirdetett vállalkozás presztízsét, kulturáltabbá teszi a kereskedelmet, segít a piac megszerzésében és megtartásában.”⁵⁷

A Központi Statisztikai Hivatal érdekes vizsgálatot végzett a fényreklámok gazdaságosságával kapcsolatban. Ennek keretében tizenhat üzlet forgalmát vizsgálták meg a fényreklámok felhelyezése előtt és után. A felmérés egyértelműen a fényreklámok létjogosultságát igazolta, mivel 13 üzletben jelentősen megnőtt a forgalom a fényreklámok felszerelését követően. A forgalom átlagos növekedése 7,5%-os volt, s amennyiben a fényreklámra csupán mint gazdasági beruházásra tekintettek, akkor ez a beruházás általában fél-másfél év alatt megtérült.⁵⁸

1968-ban a Fővárosi Tanács városrendezési osztályán elkészült Budapest belterületének neonosítási programja: *„A terv végrehajtása, úgy látszott, nehezen fog menni. Most azonban szinte egyidőben sok exporttevékenységet kifejtő nagyvállalat jelentkezett a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalatnál igényével. A Belgrád rakpart valamennyi házára, valamint a Kossuth Lajos utcai és Baross téri házakra fényreklám kerül. Még az idén üzembe helyezik a November 7. téren (ma: Oktogon) az Elzett fényreklámját. A Rákóczi úton, az EMKE épületén a Cordaticot, a Pálmát, az Emergét és a Taurilt hirdeti majd az Országos Gumiipari Vállalat neonja. A Március 15. téren is több nagy fényreklámot szerelnek fel. A neonosítási programot 1970 márciusáig megvalósítják, addig mintegy húszmillió forint értékű fényreklámot szerelnek fel.”⁵⁹* A tennivalók oroszlánrészre a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalatra várt. Több nagyvállalat (az Ikarus, a Rába, a Dutra, a Csepel, a Videoton, az Orion, a Chinoin, a MOM, az Elzett, az OTP, az Állami Biztosító, a Gázművek, a MALÉV stb.) jelentette be igényét a neonosítás keretében felállítandó fényreklámokra. Az új fényreklámok többségét tető-, valamint kiugró berendezésként tervezték, kiemelten fénycsöves, de izzólámpás megoldásokat is alkalmazva. A feladatokat a Fővárosi Tanács építési főosztályának városrendezési osztálya koordinálta. A munkákban részt vettek a Magyar Elektrotechnikai Egyesület neonosítási szakbizottságának tagjai, művészek és neves reklámszakemberek is.

A Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat már a tervezés szakaszában is közreműködött. A megrendelők kívánságára és elképzelései szerint (sokszor több változatban is) elkészítették a grafikai, illetve a műszaki terveket, intézték a szükséges építési engedélyeket, s végül kiviteleztek a megrendelt munkát. Ez a teljes munkafázis különösen nagy segítséget jelentett azon vidéki cégeknek, akik Budapesten kívántak fényreklámot felszereltetni. A vállalatnak további fontos munkát jelentett a

⁵⁷ Neon FNV. Budapest 7. (1969) 6. szám, 43.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Elkészült a Belváros neonprogramja. *Esti Hírlap*, 1968. október 22., 152.

A vállalat tanulmányában értékelte a neonosítási program eredményeit: „A neonosítási program célkitűzéseinek megvalósítása jó úton halad. Elkészült a Belgrád rakparti fényreklámok sora. Kialakítottuk a Baross tér, a Marx tér esti képét, nagy számú fényreklámmal gazdagítottuk a Kossuth Lajos utca és a Rákóczi út vonalát, számos új fényreklám került felszerelésre a belváros területén. Nem érdektelen megvizsgálni a statisztika tükrében, hogy hol tartunk ma és mik lesznek az eljövendő évek feladatai a neonosítás terén. A fővárosban jelenleg mintegy 9 ezer db fényreklám található. Értékük megközelíti a 0,4 milliárd forintot. Ezek 19%-a 1951–60 év között, 36,6 %-a 1961–66 között, 44,4%-a pedig az utolsó négy évben került felépítésre.”⁶¹ Az elképzelések kivitelezése nem állt meg, sőt további tervek születtek: „1972-ben több mint 300 fényreklámot akarnak felszerelni a fővárosban. A jövő évre szóló neonosítási program a keleti–nyugati metró új szakaszának építéséhez, illetve megnyitásához kapcsolódik. A rendelkezésre álló mintegy 20–25 millió forint legnagyobb hányadát a metróvonalat érintő főbb útvonalak szállítására használják fel. A Déli pályaudvar és a Magyar Jakobinusok tere környékén hét nagyméretű tetőberendezést szerelnek fel. Egyebek között a FÖMO, a Csemege és az Állami Biztosító egy-egy cégfelirata kerül az épületekre. A Moszkva téren ugyancsak több lakóházat ékesít majd fényreklám. A vállalat pontos térképet készített a budai városrésznek azokról az útvonalairól, amelyeknek feldíszítése a jövő év feladata. A II. kerületben a Mártírok útján, a Vérmező utcában, a Széna téren, a Frankel Leó úton és a Szilágyi Erzsébet fasorban – egyelőre a Budapest Szállóig –, a XII. kerületben a Krisztina körúton, a Böszörményi úton, valamint az Alkotás utcában szerelnek fel portálberendezéseket, illetve kisebb fényreklámokat. A program keretében jövőre lép be a Bajcsy-Zsilinszky út neonosítása, s tovább gyarapítják a Rákóczi út, a Kossuth Lajos utca, a Népköztársaság útja, valamint a Belváros fényreklámait is.”⁶²

Budapest neonosítási programjának megvalósításához további ötleteket, segítséget adott az 1973-ban megrendezett nemzetközi fényreklám-kiállítás, a Focus'73. A szakkiállításon a fényreklámberendezéseken kívül tartozékokat, különféle szerszámokat, megmunkáló gépeket és egyéb segédeszközöket is felvonultatnak. A hazai kiállítók közül a Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat 60 négyzetméteres területen mutatta be eredményeit.⁶³

61 BFL XXIX.331 – 2. kd. Fényreklámok Budapesten. Tanulmány a főváros neonosítási programjának megvalósulása során kialakuló helyzetről, 1970.

62 Térkép az esti ragyogásról. Fényreklámprogram Budapesten 1972-ben. *Esti Hírlap*, 1971. december 30., 248., valamint BFL XV.17.e.306.a – 3478. É-D-i metró neonosítási tanulmány, BVTV, 1974.

63 Ősszel a Városligetben. Nemzetközi fényreklám-kiállítás. *Esti Hírlap*, 1973. július 25., 196.

Az 1980-as évek közepéig Budapest városképe tovább színesedett új fényreklámokkal. A rendszerváltozás után és a sokszor meggondolatlan privatizáció miatt megváltoztak, átalakultak az üzlethálózatok, a nagyvállalatok jelentős része megszűnt, így a reklámot képviselő fényreklámok gazdátlanná váltak, leszerelték, kiselejtezték őket. Alkalmazásukat részben a technikai fejlődésnek köszönhetően kiszorította a LED-technológia. Sajnos mára nagyon kevés maradt fenn belőlük, hiszen mentésük, megőrzésük és restaurálásuk komoly szaktudást, helyet és anyagi ráfordítást igényel. Szerencsére a múlt néhány jelentős ikonikus fényreklámja megmenekült, és mint múzeumi műtárgy az MMKM Elektrotechnikai Gyűjtemény állandó kiállításán megtekinthető.

Összegzés

Levéltári dokumentumok, az egyes korok sajtóanyaga, szaklapok, valamint a műszaki szakirodalom együttesen igazolja, hogy a napjainkban divatos fényreklámnosztalgia jóval több, mint a múlt *„retro kultusza”*. Minden korban megvolt a maga mozgatóereje a fénycsövek társadalmi kultúrájának és városképi alkalmazásának. Egy-egy ikonikus fényreklám találkák helyszínévé vált, és sokszor megihlette a kortárs művészetet is. Előfordult, hogy létrejöttüket a reklám ereje motiválta, volt, amikor politikai nyomásra kellett tömegszámra *„neonosítani”*, de egy jó fényreklám megtervezése és kivitelezése sokszor presztízskérdés volt. A minőségi, balesetmentes működéshez és működtetéshez azonban mindig elengedhetetlen volt a technikai, mérnöki szakismeret, a szigorú szabályokra épülő és szabványokat megkövetelő villanyszerelői szaktudás.

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

VII.2.e Cégbírószági iratok

29972 (1929) Fényreklám Rt.

34277 (1932) Oktogon Fényreklám Kft.

37710 (1935) Neonbetű Kölcsönző és Hirdető Vállalat Kft.

XV.17.d.329 Építési ügyosztályok tervtára

24550 V. Bajcsy-Zsilinszky út 12.

37241/21 IX. Üllői út 111.

XV.17.e.306.a Budapesti Műemléki Felügyelőség tervei és iratai, dobozban tárolt tervek

XXIII.104.b Budapest Főváros Tanácsa VB Pénzügyi Osztálya (1972-től Főosztály) iratai

XXIII.107 Budapest Fővárosi Tanács VB Ipari Osztály iratai

XXIX.331 Fővárosi Neonberendezéseket Gyártó Vállalat iratai

8 Órai Ujság

Budapest

Elektrotechnika

Esti Hírlap

Pesti Napló

Soproni Hírlap

Világ

Szakirodalom

PILLITZ 1928

PILLITZ Dezső: A korszerű világítástechnika gyakorlati alkalmazásai. *Elektrotechnika* 21. (1928) 21–22. szám, 216–222.

PILLITZ 1934

PILLITZ Dezső: *Üzlethelyiség és kirakatvilágítás. Világítóreklámok.* Budapest, Elek Nyomda, 1934. (Különlenyomat a *Villamfelszerelők, Műszerészek és Látszerészek Lapjából.*)

SZILAS 1920

Dr. SZILAS Oszkár: *Elektromos berendezések szerelése és biztonsága.* Műszaki Könyvkiadó és Sokszorosító Intézet, Budapest, 1920.

SZUHAI 2020

SZUHAI Barbara: Színház a lépcsőházban. *Mesélő Házak*, 2020.

<https://www.meselohazak.hu/szinhaz-a-lepcsoban/>

Képegyzék

1. A Vilmos Császár út (V. Bajcsy-Zsilinszky út) 12. számú ház villamos tetőreklámjának átalakítási terve, 1927. BFL XV.17.d.329 24550.
2. Vilmos császár út 12., a vastartószerkezet tervrajza, 1925. BFL XV.17.d.329 24550.
3. Az Oktogon (VI. Teréz körút 15.) fényreklámokkal: Meister szappan, Modiano, Zwack reklámok. Ismeretlen fotós felvétele, 1929 körül. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, bibFOT00001498.
4. „Vásároljon készruhát!” fényreklám konzoljának szilárdsági számításai, 1953. BFL XV.17.d.328 KT szoc 637.
5. „Vásároljon készruhát!” fényreklám fotóterve, 1953. BFL XV.17.d.328 KT szoc 637.
6. „Vásároljon készruhát!” fényreklám a VIII. Rákóczi út 73. szám alatt. 1957. Fortepan/UVATERV.
7. Dandár utcai népfürdő, a felszerelendő neonfelirat fotóterve, 1954. BFL XV.17.d.328 KT szoc 607.
8. Dandár utcai népfürdő, a felszerelendő neonfelirat műszaki rajza, 1954. BFL XV.17.d.328 KT szoc 607.
9. IX. Üllői út 111: az Akadémia Espresso fényreklámjának grafikai terve. BFL XV.17.d.329 – 37241/21.
10. IX. Üllői út 111: az Akadémia Espresso fényreklámjának fotóterve. BFL XV.17.d.329 – 37241/21.
11. IX. Üllői út 111: Közért-fényreklám grafikai terve. BFL XV.17.d.329 – 37241/21.
12. IX. Üllői út 111: Élelmiszer–Csemege és Közért fényreklámok fotóterve, BFL XV.17.d.329 – 37241/21.
13. VII. Rákóczi út–Klauzál utca sarok: a Lottó Áruház fényreklámjai éjjel. BFL XV.19.c.11 – 1242.
14. Megmentett és restaurált Lottó-figura az Elektrotechnikai Múzeum állandó kiállításában. MMKM Elektrotechnikai Gyűjtemény, ltsz. 2014.20.1.
15. „Neon fényreklám” berendezések Budapest belső körzetében, térkép, 1970. Tanulmány a főváros neonosítási programjának megvalósulása során kialakuló helyzetről. BFL XXIX.331. 2. kd. 1.

Ildikó Antal – Gábor Ziegler

The history of neon commercial signs in metropolitan Budapest

In our essay, we present a peculiar part of cultural and urban history of Budapest by showing some interesting features of the development of the metropolitan street image with illuminated signs, concentrating on their technical and historical peculiarities. We do it by focusing on the activities of Fővárosi Neonberendezések Gyártó Vállalat (Municipal Neon Sign Manufacturing Company) that was founded and owned by the City Council.

Almost all of the Budapest tungsten lamps and neon signs from the 1930s, that gave a spectacular night scenery, were destroyed along with the buildings carrying them during World War 2. Also, political and cultural trends did not favour the revitalized use of neon lights for promotional purposes during the 1950s. Most of the remaining ones vanished during the 1956 Revolution and after its defeat. After 1956, it became a high priority political aim to „ornament” towns and especially the capital with colourful light decorations. This also emphasised the competitiveness of Hungarian cities compared to those at the other side of the Iron Curtain.

Several versions of neon signs appeared. On the one hand, state department stores and large companies implemented giant signs with complicated patterns and a program-controlled play of lights. On the other hand, retail store chains displayed nameplate-like signs and figural appearances variedly designed with apt graphical features. The neon signs made between 1960 and 1989 are cultural and urban history sources, not to mention their technological importance due to their unique implementation. During the neon signs project of the 1970s new displays appeared in the main streets of the capital. Prior to this project, thorough surveys and analyses were conducted under the umbrella of the City Council. In the preliminary process and in the designing and manufacturing of the neon signs, the Municipal Neon Sign Manufacturing Company had a major stake.

After the fall of the communist regime the retail store chains were transformed, most of the major companies collapsed. Accordingly, nobody looked after these promotional lights, they were dismantled and they were scrapped. Unfortunately, very few of them can be seen nowadays as their preservation, maintenance, and restauration demands special skills, storing facilities and finances. Still, some of the spectacular pieces can be seen in the permanent exhibition of MMKM Elektrotechnikai Gyűjtemény (Museum of Electrical Engineering).

„Vásároljon készruhát!” fényreklám a Rákóczi út 73. szám alatt (részlet)

Látószög

03

A fővárosi bádigosok és a mindennapok technikai modernizációja

Bevezetés

„Boross Testvérek Fémáru Gyára Budapest, Váci-utca 30. sz. Készít és szállít bádigosoknak minden alakú fürdőkádakat. Jégszekrények, szoba- és házi clozetteket teljesen összeállítva. Minden szakmába vágó munkákat. Nagyobb megrendelésnél külön árak.”¹ Ez az 1906-ban megjelent újsághirdetés első pillantásra nem tűnhet különlegesnek. A kínált termékek mindegyike terjedőben volt a 20. század első évtizedeiben és se szeri, se száma ez idő tájt a különféle fémárugyártóknak, fémkereskedőknek. Figyelmet érdemel azonban a kínálat célközönsége: mi állhat annak hátterében, hogy a Boross-féle bádigosvállalkozás szintén bádigosok számára kínálta termékeit hirdetésében?

Tanulmányomban elsősorban a fővárosra összpontosítva a fenti kérdést, annak a folyamatnak a nyomon követésével szeretném megválaszolni, aminek során a bádigos mesterség a kézműipar válságával párhuzamosan részben átalakult. A bádigosmesterség történeti kutatása különösen alkalmas az anyagokkal történő bensőséges megismerkedés, az emberi készségek fejlesztésének, a vas társadalmi szerepének történeti vizsgálatához, mely megközelítés gyümölcsözőbb lehet a találmányokra összpontosító történeti kutatásnál.² A bádigosipar kihívásainak áttekintésével véleményem szerint olyan folyamatok tárgyi forrásokban is megtestesülő eredményeit tanulmányozhatjuk, amelyek a modern város kialakulásának állomásait, átmeneteit, a városi technikai modernizációról alkotott képet árnyalhatják. Írásommal amellet próbálok érvelni, hogy a fémlamezzel dolgozó bádigosok eredendően sokféle terméket előállító, sokoldalú szakemberek voltak, ám a kisüzemi termelés válsága, a modernizáció gyáripari távlatai, valamint a városi hálózatos infrastruktúrák kiépülése módosították és felülírták lehetőségeiket. Ennek az átalakulásnak a részleteit szeretném röviden kifejteni. Céлом nem monografikus szakmatörténet írása, noha a források nagyobb terjedelmű vizsgálatra is biztatnak.

A mesterség átalakulásának mozzanatai tömör leírások, elszórt ismertetések formájában fellelhetők,³ véleményem szerint azonban a városi társadalmat szolgáló hétköznapi eszközök története szempontjából érdemes részletesebben és példákon keresztül összefoglalni az átalakulás mozgatórugóit, eredményeit. Némely szakirodalmi megállapítást is felül szeretnék vizsgálni: a mesterség 1860-as évekbeli hanyatlását hangoztató nézetet⁴ árnyalni szeretném.

1 *Bádigos és Szerelő*, 1906. január 20., 14.

2 HAJNAL 1937, 142.

3 Például: SZULOVSKY 2005, 263–264.; DÖTSCH-MILLEJ 1987.; Víz, Gáz, Fűtéstechika és Hűtő, Klíma, Légtechnika (VGF&HKL) szaklap szakmatörténeti cikkei.

4 DÓKA 1979, 29.

Egy alapanyag rejtelsei

A bádóg megjelenése az emberiség történetében fontos állomás, mert megváltoztatta a vas szerepét a társadalomban.⁵ A (főként) vasnak ez a formája elkülöníti az antikvitást a későbbi koroktól.⁶ A fémipar fejlődésében a bádógosmesterségnek előkészítő szerepe is volt, egyes vélemények szerint megalapozta a gőzgépgyártást.⁷ A nagy emberi erőbefektetéshez képest a kései középkortól a vízi erővel hajtott bádógverők, avagy pléhhámorok a lemezek üzemszerű gyártását tették lehetővé.⁸ Magyarországon 1815-ig a vas lapítására a vízhajtású verők szolgáltak üzemi módszerként,⁹ így működött például az Ung vármegyei Turjaremete (ma: Тип'ї Ремети, Ukrajna) vasgyára.¹⁰ Majd a pörölyöket a hengerlő váltotta fel.¹¹ „Ahol sok és jó bádógot akarnak készíteni, ott a hengeres mívék többet érnek a pörölyöknél, csakhogy sokkal költségesebbek is.” – írta a reformkor elterjedt ismeretterjesztő irodalma.¹² A mesterség színvonalát 1846-ban minősítő cikkben olvasható: „Időnkben a mesternek sokkal jobb bádóg nyújtatik a gyárakból. Vastagsága egyformább, hajlékonysága könnyebb, engedékenyebb. Tehát jobban, szebben alakítható.”¹³ A katonai lemezeszközök igénye hívta életre az első magyarországi hengerművet a rónici vasgyárban. Az üzem

5 Hajnal István szerint: „Milyen nagyszerű dolog például, az, hogy ma tetszés szerinti terjedelemben – formában – minőségben használhatjuk fel a vasbádógot. Semmi esetre sem úgy jöttek rá az anyagnak erre a formájára, hogy a vastartály, a páncél, a különböző hajlított bádógeszközök előállítására képezték volna ki a műveleteket. Előbb rá kellett jönniök, hogy bizonyos minőségű, méretű, formájú vasrudak egymásmellé s fölé rakva bizonyos hőhatás alatt és különböző vegyi keverékeknek hatása alatt megfelelő nyomással homogén és nyújtható vasanyagot szolgáltatnak. A munkamódszerek számtalan anyagias forma beállításával jutottak el az anyagnak egy új, általános technikai formájához, ami a vas szerepét mélyen és közkeletűen beiktatta az emberi életbe. Anyagias forma, ami még önmagában maga sem készárú, nem használati cikk, a laikus ember nem is igen tud vele mit kezdeni – s mégis szerves alkatrészévé vált az emberi életnek. S vajon csak az élet anyagias szükségleteit szolgálja szerepe?” HAJNAL 1946, 373.

6 HAJNAL 1944, 350.

7 „Az erőgép konstrukciója tudományos konstrukció; nagy mértékben az volt már az első gőzgép is. De azért nem keletkezhetett volna az európai kézművesség sok évszázados alkotómunkája nélkül. A vasbádóggyártást például, amit még az antik kultúra sem ismert, ez a kis kézművesség alakította ki; vasbádóg nélkül pedig kazánok, gépszerkezetek nem készülhettek volna.” HAJNAL 1946b, 380. Talán nem véletlen, hogy Schlick Ignác híres vasöntő és gépgyáros felmenő, idősebb Ignác (1813. jún. 20-án vették fel a pesti bádógos céhtagok névsorába) és Heinrich (1838. nov. 1-jén vették fel a pesti bádógos céhtagok névsorába) pesti bádógosmesterek voltak.

8 HAJNAL 1937, 151.; *Technologia vagyis a mesterségek ... leírása Gergelyffy András o. által.* Pozsony, 1809, 177.

9 PAULINYI 1961, 152.

10 FÉNYES 1837, 353.

11 PAULINYI 1961, 152.

12 Bádóg szócikk In: *Közhasznú Esmeretek Tára...* 2. kötet. Pest, 1831, 9–10.

13 *Hetilap* 2. (1846) 69. szám, 1146.

1815-ben kezdett termelni, ám a magyar lemezgyártás 1873-ig nem volt jelentős.¹⁴ A vízsodrást a 19. század folyamán gőzgépek váltották fel. A 18. század közepétől híres gömöri vasgyárak¹⁵ Rimabrézón, (ma: Rimavské Brezovo, Szlovákia) Betlieren (ma: Betliar, Szlovákia) és a murányi völgyben, az 1830-as években jó minőségű lemezt gyártottak.¹⁶ Coburg-Koháry herceg pohorellai (ma: Pohorelá, Szlovákia) vasgyára a reformkorban a Stájerországból behozott lemezzel vetekedő, kiváló minőségű pléhet szolgáltatott.¹⁷ 1847-ben vaspapír néven emlegette a sajtó egy morvaországi gyár lemezeit, vékonyságával versenyre kelt a pohorellai vasbádóg is.¹⁸ Coburg Ferdinánd gyára hírnevét az 1860-as években is fenntartotta. A cinkezés, azaz horganyzás külön szakértelmet igényelt, és mivel a horganyzott lemez felülete ellenáll az oxidációnak, vízzel érintkező eszközök gyártását tette lehetővé. Horganyzott lemez nagyobb tételben sokáig behozatalból származott. Az első lemezgyártásra specializált magyar üzem, mely horganyzott és hullámzott lemezt is gyártott,¹⁹ Borsodnádason létesült 1864-ben, és az ózdi vasgyártól kapta a nyersanyagot.²⁰ A 19. század végén a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. kezelésében működött. A másik lemezgyártó az Unió társaság zólyomi gyára volt.²¹

A kézműves mesterségek hatáskörét, a mesterségek elkülönülését a feldolgozott alapanyag is meghatározta, a céhes kötöttségek lazulása, megszűnése pedig új helyzetet eredményezhetett az alapanyaghasználatban is, ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi is volt a Pest-budai bádógos mesterség alapanyaga a 19. század során. Kutschera György bádógosmesternek a Technológiai Iparmúzeumban 1884 márciusában tartott előadását kivonatoló cikkből megtudható, hogy a céhes előírás fehér- és vasbádógot határozott meg a bádógosok számára felhasználandó alapanyagként, melyeket sárgarézzel díszíthettek.²² De mit jelenthetett koronként pontosan a bádóg? A rejtélyes, ismeretlen eredetű bádóg szó nyelvemlékek szerint a 15. századtól „nem nemes fém”, majd „vékony fémlemez” jelentéssel bírt.²³ Gergelyffi 19. század elejéről származó meghatározása szerint a bádóg a pléhhamorokban készülő, ónnal bevont vaslemez.²⁴ A későbbi ismeretterjesztő irodalom²⁵ kitágított-

14 PAULINYI 1961, 152.

15 HECKENAST 1986, 1042–1046.

16 FÉNYES 1837, 137.

17 FÉNYES 1847, 83.

18 *Nemzeti Ujság*, 1847. július 18., 450.

19 KERPELY 1885, 184.

20 *Vasárnapi Ujság*, 1864. szeptember 11., 381.

21 EDIVI ILLÉS 1893, 450.

22 *A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum Közleményei*. Második évfolyam 2. szám, Budapest, 1884, 40–41.

23 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. A-GY (1967) 214.

24 GERGELYFFI 1809, 177.

25 *Közhasznú Esmeretek Tára*. 1831., 9–10.; *Ismerettár, a magyar nép számára*, 1. kötet. Pest, 1858, 582–583. hasábszám.

ta a bádóg fogalmát mindennemű fémlemezre, beleértve a nemesfémeket is, de a szakértők által írt meghatározások²⁶ kitartottak az ón-ólombevonatos vaslemez szűkebb jelentése mellett. A mesterség német nyelvű beágyazottsága nem hagyható figyelmen kívül az alapanyag szempontjából sem. Pest és Buda török hódoltságot követően megtelepedő német származású mesterei a céhalapításakor, 1767-ben Klampferer-ként nevezték meg mesterségüket,²⁷ ami a kolompár szó bajor és osztrák megfelelője.²⁸ Az 1840-es évektől tűnt fel és terjedt el fokozatosan a Spengler, Klempner.²⁹ A budai bádógosok céhkiváltságában a latin megnevezés pusztán lemezre utal.³⁰ Szintén az alapanyag formátumára utalnak az általánosan elterjedt „Blech-pléh” kifejezések, anyagmeghatározás nélkül. Mindent egybevetve bádóg alatt történetileg elsősorban különféle eljárással készülő vaslemezt érthetünk. A színesfémbevonattal ellátott, felületkezelt vagy kezeletlen bádógot a század második felében külön előtaggal (fehér, sárga, vörös, fekete) illették, ennél fogva a 19. század utolsó harmadában is a „vaslemez” jelentést támogathatjuk, tekintettel arra, hogy ez pontosítható a fenti előtagokkal, ám elképzelhető, hogy éppen a céhes kötöttségek végleges megszűnése tárgította ki a bádóg jelentését többféle fémlemezre. A mesterség további német megnevezései: der Blechner, der Blechschmied, der Spengler, der Flaschner, der Klempner. Utóbbi mai szótári jelentése magába foglalja a szakma átalakulását, hiszen víz- és gázvezeték-szerelőt is jelent.

A mesterség sokoldalúsága

Mivel a technikai fejlődés modern eredményei hajlamosak beárnyékolni a megelőző korok átmenetinek bizonyuló előrelépéseit, érdemes kiemelni a kézműves bádógipar hétköznapi tárgykultúrát fejlesztő mivoltát és sokoldalúságát. A mesterség termékeit a továbbiakban megalkotásuk, és nem felhasználásuk módja szerint³¹ igyekszem értelmezni. A török hódoltságot követő újjáépítés minden bizonnyal ellátta megrendelésekkel a bádóggal dolgozókat, akár az épületi fedőmunkák, akár az építészeti kiegészítések vagy a mindennapi használati tárgyak képében, ám a 18. század nagy részében Pest és Buda kézművesipara nem termelt távolabbi területek számára, leginkább a saját szükségleteket elégítették ki az iparosok. A főváros első ismert bádógosairól budai polgárjoguk elnyerésének évszáma szerint van tudomá-

26 Edvi Illés Aladár: Bádóg szócikk in: *A Pallas nagy lexikona*, 2. kötet: Arafele-Békalen. Budapest, 1893, 448–449.; Lósy-Schmidt Ede – Barát Béla (szerk.): *Technikai lexikon*. Első kötet A–K Budapest, 1928, 107.

27 BFL IX.16. A Pesti Bádógos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

28 *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. H–Ó Bp., 1970, 530.

29 *Handels- und Gewerbs- Almanach ...* 1842, 375.

30 Budai bádógosok kiváltságlevele, 1824. április 2. BTM KM, leltári szám: 949 „Civium et Magistrorum Laminariorum in praedicta Libera Regiaque Civitate Nostra Budensi”.

31 VÖRÖS 1965, 887.

1. Bádogos Műhely ábrázolása, Erster Jahrgang. Wien, Josef Kurzböck kiadása, 1774

sunk: Jacob Hirschallner 1688-ban,³² Johann Rueger 1690-ben,³³ Matthias Schmidtbaur 1703-ban nyert polgárjogot.³⁴ Az 1720. évi összeírás szerint Pesten csupán egy bádogos képviselte a mesterséget.³⁵ A Pesti Bádogos céh 1767-ben alakult Stephan Weingartner bádogosmester kezdeményezésére. Őt Joseph Schwinghammer és Joseph Limmburg követte.³⁶ A mesterség történetének első összefoglalójában olvasható megállapítás szerint a céh megalakulását követően a rézműves céh szabályait vette át.³⁷ A későbbiekben nem volt zökkenőmentes a két mesterség együttélése.³⁸ A kézműves mesterek jelentős része elsősorban anyaghoz értett, másodsorban készáruhoz. A lemezek hidegalakítására szakosodó bádogosok az alapanyagban rejlő lehetőségeket sokoldalúan hasznosították. Tudásuk más kézművesekhez hasonlóan

32 NAGY L 1966, 47.

33 Uo., 51.

34 Uo., 52.

35 NAGY L 1966, 62.

36 DULA-HEGEDÜS 1912, 21.

37 Uo., 21.

38 A bádogos céh panasza a rézműves céh ellen, 1827. BFL IV 1202 k05 004.

jórészt kézügyességen, eszközhasználaton, anyagismereten, térlátáson alapult. Ezen felül a mérésben, számításban, szerkesztésben, rajzban szerzett gyakorlat összetett térbeli alakzatok megformálására is képessé tette őket a primitívnek tűnő tölcsértől a bonyolult épületdíszekig. A háztartási és tágabb (nyilvános, félnyilvános) városi terekben ismétlődő rutintevékenységeket, ciklikus hatásokat, életfolyamatokat támogató, kiküszöbölő eszközöket gyártottak: ebbe beleértendő a konyhai edények, cukrászformák, reszelők, tölcsérek, a tisztálkodás, mosás eszközei, a világítóeszközök és az épületekhez kapcsolódó ereszek, csövek, csatornák, lefolyók, díszek és tetőfedések, melyeket műhelyben készítettek el és az épületekre telepítették.³⁹ Szamovárokat, tea- és kávéfőzőket is szolgáltatottak, utóbbival hozzájárulhattak a kávéfogyasztás terjedéséhez is. 1781-ben Pesten mindössze 13 bádogos dolgozott, mester, inas, segéd együttvéve.⁴⁰ Schwinghammer és Limmburg még 1803-ban is szerepeltek névsorban Thomas Beckas, Jacob Naller, Simon Rusitza és Joseph Trübusch mellett.⁴¹ A Pesti Bádogos céh által kiállított, 1810-ben kitöltött munkabizonyítvány (Attestat, Kundschaft) egy 32 éves, Danzigból (ma: Gdańsk, Lengyelország) Pestre érkezett bádogos, Frantz Zapaltski 15 heti munkáját igazolja. Az aláírók nevei: Franz Schimpl, Ignatz Schlick, Jacob Naller, Josef Boráros.⁴² A budai céh a pestiből kiválva alakult meg 1818-ban⁴³ (Szádeczky szerint 1824-ben).⁴⁴ A pesti bádogos céh országos főcéh lett, mesterkönyvében rögzítette a mesterek nevét, a felvétel dátumát, a működés helyét és a lerótt jogdíj összegét. Már a 18. században is a forrasztás mesterei voltak: a hevített páka segítségével, ún. forrasz fém olvasztásával egyesítették a lemezeket.⁴⁵ A reformkortól még szembetűnőbb a mesterség sokoldalúsága, melyre jó példa a lámpagyártás. Az 1780-as évektől, miután Aimé Argand genfi természettudós új, csőszerű béllel égő lámpát fejlesztett,⁴⁶ a lámpagyártás az újítások, tökéletesítések műfaja lett. A lámpagyártás, a minél hosszabb ideig beavatkozás nélkül, egyenletesen és hatékonyan világító repceolajlámpák fejlesztése (Carcel, modera-

39 SZULOVSKY 2005, 263-264.

40 NAGY I 1966, 105.

41 *Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803.* 159–160.

42 Munkabizonyítvány, 1810. Figyelemre méltó a dokumentumon Pest Duna felőli metszetes ábrázolása. https://sr.m.wikipedia.org/wiki/Датотека:Potvrda_o_radu_Pešta.jpg

43 DULA–HEGEDÜS 1912, 18.

44 SZÁDECZKY 1913, 250.

45 *Schauplatz der Natur und der Künste, in vier Sprachen, deutsch, lateinisch, französisch und italienisch. Erster Jahrgang.* Wien, 1774. Nr. 46. Der Klempner.

46 Argand 1784-ben megalkotott körégőjében a csőszerű lámpabelet külső és belső felületén egyaránt táplálta a levegő, üvegcilinderrel kiegészítve pedig fokozódott a légáramlat, mely szintén növelte a hatásfokot.

teur, sinumbra lámpák)⁴⁷ a fémiparosok számára specializációs lehetőséget kínált. Pesten a 18. század végétől a városi tanács felkérésére a Bádógos Céh készítette az utcai lámpatesteket.⁴⁸ Feltételezhető, hogy a bádógosok szerepet játszottak az égők fejlesztésében, az Argand-égők elterjesztésében is. Lázár Mihály⁴⁹ gazdasági lámpájában „egy font repceolaj 60 óráig ég oly fénnel, mint három stearin-gyertya.”⁵⁰ Kortsák József⁵¹ lámpái „a betöltött olajból égés alatt magok készítik a légszeszt.”⁵¹ Weber Antal Kishíd (ma Türr István) utcai műhelyében „új gazdasági lámpát talált fel, mely ezüst fehérségű lánggal, szag és füst nélkül ég.”⁵³ Weber vállalta a gázzal működő közvilágítás egyik korai fővárosi alkalmazását: 1836. december 14-én adták hírül, hogy „tegnap kivilágított gőzszeszt az urak utcájában (ma Petőfi Sándor u.) lévő Libasinszky-ház, melynek kávéházában, udvarán és boltjaiban 200 világot fog esténként adni azon 360 akós gazometer (gőzszeszes kád) melyet Wéber Antal pesti bádógosmester készített.”⁵⁴ Ő vállalkozott az Újpiac (Erzsébet tér) lámpás obeliszkjének javítására, valamint a Pesti Magyar Színház (a Rákóczi út mai 1–3. számú tömbje helyén) világítógáz-berendezését is ő telepítette 1837-ben. Noha az utóbbi hibáit vitriolos cikk is megörökítette, mely szerint nem bádógos feladata lett volna ez a munka,⁵⁵ talán elnézőbb lehet az utókor Weberrel szemben, ha belegondol a feladat korszakos jelentőségébe.

A reformkorban a fővárosi bádógosmesterek munkáját egyre erősebb konkurencia nehezítette. A céhes ipar válságának kibontakozása idején, az 1840-es évektől a főváros lakosságszámnövekedése és forgalma élénk piacot eredményezett, melyet már jelentős számú céhen kívüli konkurens is kiszolgált. Céhen kívüli iparosok, kézművesek szabály szerint adott termék előállítására, értékesítésére privilégiumot kaphattak: „A Helytartótanács 1822. évi rendelete lehetővé tette, hogy aki találmányt (Erfindung), felfedezést (Entdeckung) vagy technológiai újítást (Verbesserung) jelent be, maximálisan 15 évre kiváltságlevelet kaphat.”⁵⁶ Az ilyen kiváltságosok-

47 A Carcel lámpában kulccsal felhúzzható mechanikus motor pumpálta az olajat az égőhöz, a moderateur lámpában nyomórugós dugattyúszerkezet tolta felfelé az olajat, lásd: FRECSKAY 1879, 211–212. A sinumbra lámpa olajtartóját a búrát tartó karima rejtette, így a karcsúbb lámpatartó kisebb árnyékot vetett.

48 PÁSZTOR 1929, 25.

49 A pesti bádógos céhbe 1847. július 25-én jegyezték be mesterként. BFL IX.16 A Pesti Bádógos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

50 *Politikai Ujdonságok* 7. (1861) 49. szám, 788.

51 Céhtag 1841-től.

52 *Pesti Hírlap*, 1843. április 30., 285.

53 *Honművész* 3. (1835) 11. szám, címlap

54 *Kémlő a gazdaság, ipar és kereskedésben.*, 1. (1836) 48. szám, 384. Weber 1816-ban lett a bádógos céh tagja.

55 *Hírnök* 2. (1838) 22. szám, címlap.

56 DÓKA 1979, 123.

2. Höschl József: Az Újpiac téren (ma: Erzsébet tér) felállított lámpás obeliszk ábrázolása, 1830-as évek vége

ra a céhek gyakran lettek féltékenyek, és szoros figyelemmel kísérték érvényességi idejük lejárátát. Komolyabb veszélyt jelentettek azonban a gyárnokok. A gyárnokok nem feltétlenül termelőeszközökkel, hanem munkaszervezéssel, nyersanyagba és áruba fektetett tőkével vettek részt a termelésben.⁵⁷ A gyárendéssel rendelkező vállalkozókkal szemben a céhek joggal féltették érdekeiket.⁵⁸ Egy 1808. évi rendelet alapján ugyanis úgynevezett kis és nagy kiváltsággal működhetnek gyárak. A lerakatok létesítése komolyan veszélyeztette az iparosok, kézművesek piaci, üzleti érdekeit. A bádgos céh lámpagyártó szakterülete került veszélybe, mikor a bécsi gyárral rendelkező frankfurti vállalkozó, Tobias Redingson Pestre is ki kívánta terjeszteni üz-

⁵⁷ GAJÁRY 2013, 81.

⁵⁸ DÓKA 1979, 125–126.

letét lerakat létesítésével. Redingson gyára kisebb kiváltsággal rendelkezett,⁵⁹ 1828 márciusában találmányra és fejlesztésre kapott privilégiumot:⁶⁰ lámpái javított, ket-tős léghuzatot biztosító (Argand) égővel, körcilinderrel rendelkeztek, a tartóelemek, lámpatestek és díszek angol harang-, valamint zöldbronzból készültek.⁶¹ Olajlámpái fényerejét a gázlángoknál is erősebbként hirdette.⁶² A Redingson cég terméklistája helyiségek, funkciók szerint felsorolt lámpatípusokról tájékoztat, minden bizonnyal komoly versenyt jelentettek volna a bádigosok számára. A bádigos cég kérésére 1836-ban elutasították.⁶³

Kísérletezésükről is értesülhetünk. Szegeden Babarczy Mihály bádigos virágültető gépet alkotott, *„mely a virágot a földből sértetlenül kiemeli, számára a kívánt helyen lyukat ás, s abba illendően el is helyezi.”*⁶⁴ 1844-ben Miksits Károly mester találmánya olyan gép volt, *„mellyel néhány személynek három perc alatt tölt gyűszűnyi szesszel a legjelesb kávét és ugyanannyi idő alatt tejsűrűt is megfőzhetni”,* emellett kaphatók nála *„új találmányú kályhák vas-pléhből.”*⁶⁵ Heinrich Schlick szökőkutakat is készített.⁶⁶ Mendl István tűzifecskendőket gyártott, mely *„egy embererővel 9 öl távolságra löki a vizet.”*⁶⁷ Az Iparműkiállítások szereplői közt is feltűntek bádigosok: Morgenthaler János Kígyó utcai mester bronzlámpák és pakfong⁶⁸ gyártmányok után bronzérmét kapott 1842-ben,⁶⁹ Kortsák úgyszintén.⁷⁰ Utóbbi a régi pesti Városháza mögötti (ma nagyjából a Váci utca–Szabad sajtó út kereszteződésének déli sarka) egykori Török Császárhoz címzett kávéháznak *„fényűzéssel határos világítási s más ércbeli eszközöket”* szállított.⁷¹ Mindezen ténykedések a vállalkozó, kísérletező, útkereső habitus jelei, valamint fennáll a lehetősége annak is, hogy a másutt már elterjedt eszközöket viszonteladóként hirdették. A reformkori bádigosok termékfelhozataluk és az általuk vállalt épületmunkák alapján az épületgépészet megalapozóinak tekinthetők.

59 DÓKA 1979, 126.

60 Tobias Reding[son] találmányára és technológiai fejlesztésére kapott privilégiuma, leírás és rajz, 1827., TUWA, Reg. Nr. 980.

61 *Kaiserliche königliche Schlesische Troppauer Zeitung*, 1828. márc. 24. Benlage zur Troppauer Zeitung Nr. 25. 1828. március 28., 253.

62 *Wiener Zeitung*, 1829. október 3., 461.

63 DÓKA 1979, 126; BFL IV. 1202. Bádigos Céh iratai 1781–1834.

64 *Nefelets* 6. (1864) 13. szám, 155.

65 *Pesti Hírlap*, 1844. október 31., 751.

66 *Falusi Gazda* 3. (1863) 16. szám, címlap, ábrája a 249. oldalon.

67 *Gazdasági Lapok* 17. (1865) 26. szám, címlap

68 Alpakka, újezüst.

69 *Regélő Pesti Divatlap* 1. (1842) 79. szám, 843.

70 *Hettilap* 2. (1846) 82. szám, 1358.

71 *Pesti Hírlap*, 1843. június 15., 404.

Miksits Károly⁷² 1842-ben például „ajánlja legújabb, tiszta és világos égésű csillárlámpáit, fal-, asztal- és takarékos világítóit, mindennemű kávégépeit a legjutányosb, leszállított áron. Szinte elvállal mindenféle lámpákat javítás és tisztítás végett. Ajánlja magát továbbá bárminemű, körébe tartozó épületmunkáknak legjutányosabb árérti felvállalására, mint: háztetők fedezésére vaslemezekkel, ereszetcsatornákat, kiöntőüstök készítésére.”⁷³ Egyes bádigosokat ez alapján mind az építő-berendező-, mind a fényűzési ipar kategóriájába besorolhatjuk.⁷⁴ Nem is beszélve az épületdíszek készítéséről, a díszműbádigos szaktudásról. A kínálat sokfélesége felveti a céhrendszer válsága idején jelentkező viszontelárusítást, ekkoriban a céhes mesterek bécsi kereskedők cikkeit is árulni kezdték kényszerűségből.⁷⁵

„Dacára e szak sokoldalúságának...”

A szakirodalom szerint az 1848-as forradalom után a külföldi bádigosok minősége és ára miatt a bádigosok nem folytatták a dísz tárgyak készítését, hanem egyszerűbb hétköznapi eszközöket gyártottak.⁷⁶ Ennek némiképp ellentmondanak a korabeli, díszített kivitelű lámpák, valamint azok a hirdetési ábrák, amelyek madárkalitkát, díszes edényeket mutatnak.⁷⁷ Némely bádigos kínálatában az 50-es évektől egészségügyi, tisztálkodási berendezések is feltűntek, mint például kezdetleges szobaklozetek, bidék, pumpás tusolók. Ezekben az eszközökben a vízöblítés kezdetlegesen megvalósul, azonban a víz- és csatornahálózatól még függetlenek. Feltehetően bádigos szakértelem emléke a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum Élet-

72 Miksits „polgári” előtaggal hirdette magát, melyet már az egykorú vélemény sem tartott hasznosnak: „Most vessünk egy pillanatot polgári etymologusainkra! Ki fővárosunkban a mesteremberek czímei közt szétnéz, lehetetlen, hogy fel ne akadjon a polgári szó végetlen használatán. Van polgári szabó, polgári bádigos, polgári hentes, sőt (Ferenczitér) polgáry Óra Tsináló, s polgári főiskola Bécs városához stb. Mire való ezen polgári szó? Nem egyéb ez, mint szolgai fordítás németből, s németben sincs ugyan jól, de erre semmi gondunk; de magyarban minden esetre helytelen. Ha különböztetésül használják, hogy t. i. azon mesterember nem katona, teljesen szükségtelen; mert hisz latin példabeszéd szerint a potiori fit denominatio, vagy többségtől jó az elnevezés. – Ha pedig csupán azt akarja e szó tenni, hogy az illető mesterember egyszersmind polgár, akkor ismét helytelen szó a polgári; mert mi köze van ahhoz a mesterségi czimnek, hogy az illető egyed polgár e vagy nem? Lehet valaki polgár és rossz mesterember, valamint jó mester s nem polgár. Nem a polgárt keresik a mesteremberben; s így tökéletesen henyeszó, melly azt mutatja, hogy az illető kézműves egyszersmind polgár. De ha már csakugyan tudatni akarják némelyek, akkor se így írják, »NN. polgári órás«, hanem »NN. órás és polgár.«” *Pesti Hírlap*, 1845. május 22., 335.

73 *Pesti Hírlap*, 1842. október 6., 712.

74 Vö. BERLÁSZ 1967, 559.

75 UNGÁR 1938, 168–169.

76 DÓKA 1979, 29.

77 Schlesinger Ignác (ltsz. 13169.50.) és Ratsch Sándor számlájának (ltsz. 17256) hirdetési ábrái, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, Kutschera György hirdetési ábrája számláján, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 2018.

módtörténeti Gyűjteményében található szobaklozet beépített pumpás öblítőszerveze,⁷⁸ hasonló eszköz ábrája Kutschera György hirdetésében⁷⁹ is feltűnik.

3. Hordozható szobavécé beépített pumpás öblítőberendezéssel, 19. század második fele

4. Kutschera György pesti bádógosmester szobavécéjének hirdetése, 1865

A mesterek mellett fémáru- és vegyeskereskedők is kínáltak bádógostermékeket, például a fémedényekre szakosodó Forstinger Albert háztartási cikkek között 1865-ben számos bádógosmunka szerepelt az ülőkádtól kezdve a moderateur lámpán át a bidéig.⁸⁰

A mesterség válságáról értékes adatokat közöl a budapesti kamarai kerület iparáról készült jelentés. „A bádógosmesterségről már a 60-as évek elején azt tartották, hogy régebb idő óta a legkevésbé jutalmazó; daczára e szak sokoldalúságának, egy irányban sem költettek üzletet; építeni keveset építettek, még a legnagyobb részt külföldről jövő díszműáruk sem találtak vevőre; némi keresetet csak a házi szükséglet csekélyebb megrendelése, s a még néhány évvel ezelőtt szükségelt vendéglői és kávéházi olaj-csillárok készítése nyújtottak.”⁸¹ A jelentés hangsúlyozta, hogy a mesterek számára kihívást jelentett a gázvilágítás megindulása és az ideiglenes vízmű megépü-

78 Szobaklozet beépített pumpás víztartállyal, BTM Kiscelli Múzeum, Életmódtörténeti Gyűjtemény, ltsz. 83.5.1–2.

79 Kutschera György hirdetése, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1865. november 11.

80 Forstinger Albert árjegyzéke, Pest, 1865. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 23448.

81 A *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1877, 206.

lése. Munkaeszközeik meglehetősen elavultak voltak Magyarországon. Utóbbiról az Országos Iparegyesületben is szó esett, épp ezért a Kézműipari szakosztályban felmerült modern bádógipari munkagépek bemutatódarabjainak beszerzése is.⁸² A 60-as évek közepén a fővárosi malomépítkezések adtak némi munkát bádogfedél-készítők számára. Bár az osztrák termékek erős versenyhelyzetet teremtettek, de az 1870-es évek elejétől meginduló polgári bérházépítések új lehetőséget kínáltak a bádogmanzárdok elkészítésével.⁸³

1868-ban létesült a Buda-Pesti Bádogos Társulat Miksits Károly elnökletével, Schlesinger Ignác alelnökletével.⁸⁴ Alapszabályuk szerint az érdekképviselet, önszervezés volt a legfőbb céljuk, például a betegsegélyezéssel, temetkezések finanszírozásával. Az ipartársulat pecsétképe még visszautalt a bádogosok régi feladatára, a lámpagyártásra: egy köztéri lámpatest ábráját vésték bele.⁸⁵

A siker példái: a Mendl-fivérek és a gázvilágítás

A technikai újításon és üzleti érzéken alapuló siker ismert példája Mendl István karriertörténete. Vörös Károly klasszikus munkájában Mendlről olvasható, hogy ő azon kis létszámú, kézműipari alapokról induló mesteremberek közé tartozott, akik sikeresen igazodtak a technikai fejleményekhez, és gyártmányaikkal felzárkóztak a nagyvárosi igényekhez. Mendl vállalkozását vízvezetési- és gázvilágítási hálózatok, berendezések gyártására és telepítésére terjesztette ki. Emellett új generációs petróleumlámpát is gyártani kezdett.⁸⁶ 1860 decemberében nyert felvételt a Pesti Bádogos Céhbe.⁸⁷ Később a mai Nagydíófa utcában nyitott üzletet.⁸⁸ Sikeres szakmai életútját a jelek szerint bátyja, Paul Mendl alapozta meg. A világítási eszközök készítésére szakosodó báty 1851 májusában nyert felvételt a Pesti Bádogos céhbe.⁸⁹ Már júniusban kérelmet nyújtott be Geringer kormánybiztoshoz Josef Schlesinger bádogsmesterrel fémárugyár alapítására.⁹⁰ A Kiscelli Múzeum Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjteményében fellelhető, 1854-es dátummal ellátott (Josef Schlesinger neve nélkül kiadott) számláján dekoratív rajzok hirdetik termékkínálata egy részét, amelyben szerepel mérséklőlámpa, bádog kézilámpás, csillár, szamovár.⁹¹

82 Iparegyesületi ügyek. *Anyagi Érdekeink* 2. (1872) 12. szám, 208–209.

83 *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése...* 1877, 204–206.

84 DULA–HEGEDÜS 1912, 25.

85 Uo., 38.

86 VÖRÖS 1979, 36.

87 BFL IX.16 A pesti bádogoscéh mesterkönyvei.

88 *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*, 537.

89 BFL IX.16 A pesti bádogoscéh mesterkönyvei.

90 BFL IV. 1202 k 68 039 Josef Schlesinger és Paul Mendl lámpa- és fémárugyár alapítási kérelme, 1851. június.18.

91 J. M. Frank: Paul Mendl hirdetése, Pest, 1854. BTM KMTérkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 28487.

5. J. M. Frank: Paul Mendl hirdetése, Pest, 1854

6. Urbanek Károly hirdetési ábrája számláján, 1855

A Király utcában, a Splényi házban fennálló üzlete felhozataláról 1855-ös hirdetése bővebb felsorolást ad. Eszerint fürdőkád, tusolókészülék, kézmosó, mér-séklő és olvasólámpa, csillár, utcai lámpa, kávé- és teafőző, öntözőkanna egyaránt kapható volt nála.⁹² Ez a felsorolás tekinthető az 50-es, 60-as évek bádigos alapkínálatának, ezt tükrözik Urbanek Károly,⁹³ Schlesinger Ignác,⁹⁴ Weiner Mór,⁹⁵ Ratsch Sándor,⁹⁶ Zellerin Mátyás⁹⁷ hirdetési is, de még az 1870-es évek elején Kutschera György is.⁹⁸

Műhelye ekkor a Soroksári (ma: Ráday) utca 42. szám alatt 19 munkással működött.⁹⁹ Paul Mendl üzleti profiljának fordulatáról 1856 májusában megjelent hirdetése tanúskodik: *„Mintán a helyi gázművek munkálatai már előrehaladtak, és a fővezetékre való csatlakozás is rövid időn belül megtörténik, tekintettel azon előnyökre, amelyeket a becses gázfogyasztók a fővezeték lezárása előtti gázszerelés során élvezhetnek, [nevezett] megragadja a bátorságot, hogy ajánlja műhelyét minden típusú és méretű gázvezeték telepítésére a legolcsóbb feltételekkel.”* Ugyanitt munkája minőségét arra hivatkozva hirdeti, hogy a Légszeszgyár ellenőrizte szereléseit; újabb munkákat pedig úgy vállal, hogy a szerelőmunkásai a saját nevével ellátott pecséttel hitelesített kártyát tudnak felmutatni a hitelesség és az azonosíthatóság érdekében.¹⁰⁰ A *Pester Lloyd* 1857. május 31-i címlapján közölt cégbejegyzés szerint a „Brüder Mendl” cég – amelyet testvérével, Istvánnal (Stefan néven) közösen alapított – a bádigos termékek mellett már gázvilágítási berendezések gyártását is vállalta.

A jövő hálózatai

Az előbbi példa azt szemlélteti, hogy az új szakterületben, a jövő nagyvárosát szolgáló csőhálózatok telepítésében és karbantartásában rejlő üzleti lehetőségeket egyes bádigosmesterek felismerték.¹⁰¹ Ennek technológiai háttere az volt, hogy a bádigosok a forrasztófém olvasztásának készségét a csőcsatlakoztatáshoz, az ólomtömítéshez is alkalmazni tudták.

92 *Pester Lloyd*, 1855. november 4.

93 Urbanek Károly hirdetési ábrája számláján, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.82.57.

94 Schlesinger Ignác hirdetési ábrája számláján, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 13169.50.

95 *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. április 22., 256.

96 Ratsch Sándor hirdetési ábrája számláján, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, leltári szám nélkül.

97 *A Vasárnapi Ujságban*, a *Politikai újdonságokban* megjelent számos 60-as évekbeli hirdetése.

98 Kutschera György hirdetési ábrája számláján, BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 2018.

99 DÓKA 1979, 177.

100 *Pester Lloyd*, 1856. május 15.

101 Vö. *A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1877*, 206.

Noha Pest-Buda földszintes épületállománya sokáig jellemző része maradt a város arculatának, az urbanizáció jellegzetes ismérveként a 19. század elejétől egyre több zárt sorban épített, belső udvaros, többemeletes ház épült,¹⁰² és a század során komplett emeletes városrészek öltöttek testet. Ezek építéséhez fokozatosan társultak az épületgépészetet megelőlegező feladatok. A lapokban „árlejtési hirdetmény” keretében keresték az épületek körül felmerülő munkákhoz a legjutányosabb áron dolgozókat, köztük bádigosokat is.¹⁰³ Idővel német nyelvű szakirodalom is rendelkezésre állt, például Gustav Breyman építészeti munkákat összegző művének külön része szólt a gázvilágítási, vízvezetéki és telegráfrendszerek telepítéséről.¹⁰⁴

A városi szintű, épületállományhoz és úthálózathoz kapcsolódó hálózatos infrastruktúrák kiépítése korszakos jelentőségű változásokat hozott.¹⁰⁵ A 19. század során jöttek létre a közműszolgáltatások előzményei. Történetük részenként ugyan feldolgozott,¹⁰⁶ ám az épületgépészet kialakulása szempontjából lényeges kapcsolódási pontok véleményem szerint feltáratlanok.¹⁰⁷ Tanulmányomban elegendő a lényegesebb beruházások idejét megemlíteni, noha ez nem pótolja a hálózatok kiépülési szakaszainak bemutatását. A főváros egyre nagyobb részét kiszolgáló telepek létesültek az alábbiak szerint: a Trieszti Általános Osztrák Légszesztársulat pesti (1856), budai (1866) majd ferencvárosi (1884) fiókgárdái; az ideiglenes, Hajó (ma Kosuth Lajos) téri vízmű és az ezzel párhuzamosan épülő kőbányai víztározó (1868–1871), az újlaki (1881) és a káposztásmegyeri vízmű (1893–1904); a ferencvárosi központi (1893) és a Zsigmond téri (1917) csatornaszivattyútelep. Az üzemszerű szennyvízelvezetés, vezetékes víz- és világítógázszolgáltatás, valamint a korszerűsödő központi fűtőrendszerek főváros-szerte épületeket érintő csőtelepítési feladatot kívántak. Az épületek és a városi elosztóvezetékek, főgyűjtők közötti kapcsolatot biztosító házi-csatornák, lefolyócsövek, víz- és gázvezeték-hálózatok telepítésére az üzemek saját szerelőket is foglalkoztattak, valamint erre az új feladatra a bádigosok is jelentkeztek.

A gázvilágítás elosztó csőhálózatának kiépülését az utcai közvilágítás és a magánfogyasztók igénye határozta meg. Az utcai elosztócsöveket a Légszesztársulat fektette, az épületek gázhálózatának kiépítésére mások is vállalkozhattak. Jellegzetes csőszerelő feladat volt a csőfektetésen, beépítésen túl az öntöttvas csőelemek ólommal vagy gumival tömítése.¹⁰⁸ A különböző idomokból álló gázcsöveket

102 DÉRY 2010, 196.

103 Például: *Jelenkor*, 1846. szeptember 24., 456.

104 BREYMAN 1881.

105 DÖTSCH–MILLEY 1987, 30–31.

106 Például: HOLLÓ 2010.

107 A városi hálózatos infrastruktúrák térnyerésének történetéhez Budapest Főváros Levéltárának bécsi munkatársakkal megjelentetett tanulmánykötete alpműnek tekinthető, ld. CSENDES–SIPOS 2005.

108 FRECSKAY 1879, 227–228.; FEYÉR 1911. IV. mintalap.

a falakba vagy vastag vakolatba építették, és az épületek belső hálózatát az égők számának függvényében számították ki.¹⁰⁹

6. Öntöttvas világítógáz elosztócső a 19. század második feléből, Irányi utcai útfelújításból

A bádigosok kedvező esetben megtanulhatták a gázvilágítási rendszerek telepítésének szakértelmét. A Mendl testvéren és Zellerin Mátyás műhelyén kívül például az e generációhoz tartozó Kutschera György¹¹⁰ és Jenovay Antal¹¹¹ is foglalkozott gázvilágítás kiépítésével.¹¹²

A főváros szennyvízelvezető nyílt árcai, előző korokból örökölt, változatos keresztmetszeti mérettel, alakkal, anyaggal kiépített föld alatti csatornái hosszú ideig nem alkottak hálózatot, kiépítésük legfőbb szempontja a Duna minél rövidebb úton történő elérése volt. A későbbiekhez mérten

kismértékű lakossági vízhasználat (kútvíz és nyers dunai víz fogyasztása) a csatornák gyakori eliszaposodását eredményezte.¹¹³ A folyamatosan fennálló közvetlen kapcsolat kiszolgáltatottá tette a városokat az áradásokkal szemben. A pöcegödrök használatával szennyezetté vált talaj veszélyeztette a pincelakásokat, a kútvizet. Változást hozott az általános csatornázás úsztató, egyesített rendszerű, főgyűjtőkkel fokozatosan megvalósuló hálózata, melyben a ferencvárosi szivattyútelep szennyvízátemelővel függetleníttette a város csatornahálózatát a Duna vízállásától. Mivel több bádigos is gyártott szobai illemhelyberendezéseket, az ebből származó tapasztalatok az egyre korszerűsödő vízőblítésű klozetek gyártására és telepítésére is alkalmassá tette őket.

Az elhúzódó általános csatornázás¹¹⁴ az 1910-es évekre korszakos sikert eredményezett, melyhez hozzájárult a vízszolgáltatás is. Főként a káposztásme gyeri vízmű üzembe helyezésétől lehet számítani a modern fővárosi vízszolgáltatást, de már az ideiglenes vízmű is előrelépést jelentett, és megrendelésekkel látta

109 DÉRY 2010, 196. Az épületgépészet német nyelvű szakirodalmára példa Gustav Adolf Breymann 1881-ben megjelent műve, az *Allgemeine Bau-Constructions-Lehre mit besonderer Beziehung auf das Hochbauwesen*, melynek 4. része önálló fejezetet szentelt a gázvilágításnak.

110 1854-ben lett a pesti bádigos cég tagja, BFL IX.16 A Pesti Bádigos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

111 1855-ben lett a pesti bádigos cég tagja Jenowai néven, BFL IX.16 A Pesti Bádigos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

112 *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 1880–1881. 1. évfolyam 3. rész. Légszesz- és vízvezetékberendezések. 380.

113 GARAMI–GÖBEL–PÁRNAY 1972, 31.

114 FARKAS–FOCK 1918.; GARAMI–GÖBEL–PÁRNAY 1972, 31–45.

el a csőtelepítőket. A vízhálózat lassan, és főként a tehetős háztartásokban terjedő berendezései (csaptelep, mosdókagyló, fürdőkád, mosogató, vécé) egyesítették a vízhálózatot a gyűjtőcsatorna-hálózattal, elősegítve az öntisztító, úsztató rendszerű csatornahálózatot.¹¹⁵ A búzzáró szifonnal ellátott klozetek, valamint a konyhai és fürdőszobai lefolyók, de a tetőereszcatornák is a hálózat alkotórészévé váltak.¹¹⁶ A bádogos-szerelők a korszerűsödő otthonok, intézmények fürdőszobáit, konyháit, mellékhelyiségeit, központi fűtését megalapozó berendezések telepítését is vállalták.

Az általános csatornázás és vízszolgáltatás korszakos jelentőségére talán a Nagykörút példája a legszemléletesebb. Közismert, hogy a városrendezéssel összefüggő, elhúzódozó hatalmas építkezés Budapest szerkezeti átalakulását eredményezte, és grandiózus polgári építészeti beruházásoknak adott teret.¹¹⁷ A Nagykörút műszaki remekműnek is tekinthető: tervezése szorosan összefüggött a földrajzi adottságokkal. Vonalát a mélyen fekvő egykori Duna mellékágban, a főgyűjtőcsatornával együtt jelölték ki.¹¹⁸ A vízhálózat a már említett Hajó téri ideiglenes, majd a káposztásmegyeri végleges vízmű üzembe állításával valósulhatott meg.¹¹⁹ Mindez lehetővé tette a nagykörúti épületek bekapcsolását a csatorna-, víz- és gázhálózatba. A járdákra, kocsíútra, villamospályára tagolódó széles úttest a nagyváros köztéri civilizációs-esztétikai követelményeihez igazodva korszerű gázvilágítást igényelt. A több hullámban végbemenő építkezések,¹²⁰ egyedi megrendelések formájában, munkát kínáltak az átalakuló fővárosi bádogosszakma számára csőtelepítési és épületbádogos feladatokkal egyaránt.

Megemlítendő, hogy az építkezési konjunktúrával párhuzamosan jelentkező csőtelepítési feladatok szélesítették a vállalkozók táborát. 1873-tól hirdette mérnöki kvalitására hivatkozva berendezéseit és berendező szakértelmét az országos hírnévre szert tevő Knuth Károly.¹²¹ Az eredetileg malomkőgyártásra specializálódott Geittner és Rausch cége bővülő termékkínálatában egyre többféle csövet kínált a vízvezetékektől a gázvilágítási rendszereken át a kőagyag lefolyóig,¹²² továbbá a fürdőszobai berendezések, csövek beépítését is vállalta.¹²³ Felfejlődtek az egyéb anyagokra szakosodó vállalkozók is, így például a bronz- és rézműves Hirman Ferenc üzlete híressé vált csaptelepeiről, csöveiről, armatúráiról, és Johann

115 JUHÁSZ 2008, 30.

116 ZAITZ 1937, 44.

117 Maga Mendl István is építtetett csatornázott házat a presztízsértékű útvonalon.

118 HOLLÓ 2010, 70.

119 A létesítmények működését a szakma idővel szervezett kirándulásokkal igyekezett megismertetni a munkásokkal. Lásd: *A Bádogos és Szerelő* 1. (1905) 3. szám, 9.

120 RUISZ 1960, 16–30.

121 *Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr 1873*, 489., mint „civilingenieur”.

122 *Geittner és Rausch 1894–1896. évi árjegyzéke*, Budapest, é. n. 144–154.

123 Uo., 374.

Baptist Ulrich, valamint Hasenörl Ede is tekintélyes kínálattal rendelkezett csövek, csaptelepek, armatúrák, szaniterék terén. Ezek a vállalkozók elősegítették a szerelvényipar és kereskedelem kialakulását, bővülését. Az 1890-es évektől az elektromos hálózatok beépítésének feladata is egyre nagyobb mértékben jelentkezett.

Gyáripari távlatok

A mesterségek története szempontjából megkerülhetetlen ipartörvény, a 1872. évi VIII. tc., valamint a fejlettebb, részletezett 1884. évi XVII. tc. az iparűzés szabadságát mondta ki. A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter 39.266. sz. rendelete részletezte a szabad iparűzésre jogosult, de képesítéshez kötött mesterségeket. Ezek között szerepel a bádogosmesterség is. Az iparűzés kritériumaként ekkor még csupán annyit kellett igazolni, *„hogya szakba vágó műhelyben vagy gyárban szakba vágó munkával két évig foglalkozott.”*¹²⁴ 1887-től elvben azok a bádogosok voltak jogosultak önálló iparűzésre, akik elvégezték a budapesti állami középipariskolát.¹²⁵

Az 1887-ben létestült ipartestületben számos, a munkamódszerek és a gyártmányok szerint tagolódó szakág egyesült: létrejött a Budapesti Bádogos-, Szerelő-, Rézműves-, Harangöntő-, Fémnyomó-, Lemezelő-, stb. Mesterek Ipartestülete 215 taggal, melyből tekintélyes létszám, 156 fő volt bádogos.¹²⁶ Az 1887. évi működési és számadási jelentésük tagnévsora alapján szétágazás tapasztalható: a kézműves mesterek mellett „gyárak” is feltűnnek. Ezekben kisipari műhelyek munkamódszerei is tovább éltek. A mesterséget többféle, kézzel működtethető mechanikus eszköz segítette, mint például körvágó, élhajlító vagy peremező. A szakterületek kialakulására jó példa a fémnyomó eljárás, amely mechanizálta a bádogos kézműves tudás egy részét. Fémnyomók a névsorban: Kaszál Károly, Hangyáry Sándor, Labáth Endre, Wolf Fülöp. Némely iparos, például Eisele József kazánkészítőként szerepel. A tagok között gyáros például Plundrich Ferenc vízvezetékberendező, valamint a fentebb már említett Zellerin Mátyás bádogos és vízvezeték-berendező.¹²⁷ Zellerin Mátyás karrierjét Mendl István mozdította elő, akinek átadta vállalkozását 1873-ban.¹²⁸ Zellerin sikertörténete a gyáripari távlatok példája is egyben. 1857-ben lett a céh tagja,¹²⁹ az egykori Sebestyén téren nyitott üzletet, a Borz (ma Nyáry Pál), majd Két Nyúl (ma Lónyay) utcában működött műhelye.¹³⁰ 1875-ben már 60 munkás dolgozott üzemében. 1882. november 27-én kelt iparjegye alapján a VII. kerületi előljá-

¹²⁴ *Magyarországi Rendeletek Tára*, Budapest, 1884, 1256–1257.

¹²⁵ *Magyarországi Rendeletek Tára*, Budapest, 1887, 2445.

¹²⁶ DULA–HEGEDÜS 1912, 30–32.

¹²⁷ Bádogos Ipartestület iratai OL P 1699. No 9.

¹²⁸ VÖRÖS 1979, 36.

¹²⁹ BFL IX.16 A Pesti Bádogos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

¹³⁰ *Vasárnapi Ujság* 13. (1866) 43. szám, 526., *Gazdasági Lapok* 22. (1870) 47. szám, 667.

róság mint I. fokú iparhatóság engedélyével az erzsébetvárosi Nagy Diófa utca 14. sz. alatt „ércmű-, fűtések-, víz és légszuszszezetékek- valamint épületbádogos munkákat gyárilag gyakorolni fogja.”¹³¹ Jelentős megrendeléseket kapott, mint például: gróf Erdődy István Sugár úti (ma Andrássy út) nyaralója, a Népszínház és az Operaház gázvilágítása fűződik nevéhez. Az 1885-ös Országos Általános Kiállítás seregszemléje elégedett véleményt szült a bírálóban, főként a művészi igényű épületbádogos munkákat látva. A Zellerin-féle gyárból származó padlásablakok, manzárdok, tetőburkolatok, párkányok, vörösrézbe bevont ereszcsonatarnafejek is dicséretet kaptak,¹³² de a kiállítás iparcsarnokában felvonultatott fürdőszobai eszközök és központi fűtési-berendezések már a háztartások modernizációját is hirdették.¹³³ Lényeges mérföldkő volt a kiállítás: az eredmények értékelője felismerte az építészeti iparon belül születő új szakmát, a bádogosiparból kiváló világítógáz, víz- és fűtésrendszerek csöveit, berendezéseit telepítő szakterületet.¹³⁴ Zellerin, a „nagybádogos”¹³⁵ életútja tragikusan zárult, a hírek szerint munkatársai kisemmizték, öngyilkos lett,¹³⁶ a vállalat azonban, megőrizve hírnevét, tovább működött, a millenniumi kiállításon egészségügyi berendezésekkel¹³⁷ és épületbádogos munkákkal¹³⁸ szerepelt. Zellerin kézműves alapokról gyárrá fejlesztett üzemének sikere mögött a klasszikus bádogos gyártástechnológiától fejlettebb eljárások alkalmazása állt: Nagydíófa utcai üzeme már a modern háztartást körvonalazó célszerű anyagokkal, például egészségügyi kerámiacikkkel is foglalkozott, az üzem később önálló csillárosztállyal is rendelkezett, ami összetett fémipari munkafolyamatokat takar.

Az épületbádogos szakmának a millenniumi ünnepség idején jellemző állapotról leírták: „A kiállított tárgyakból azt a tanúságot vonhatjuk le, hogy a bádogosiparnak ezt az ágát mindjobban a nagyipar ragadja magához, mert a kis mester a modern építészet követelményeit legfeljebb csak a szolid munka dolgában elégítheti ki. Olcsón, gyorsan és a célnak mégis megfelelően ma már csak a gép hajtotta húzópadokkal, sajtókkal, göngyölítőkkel, ollókkal stb. dolgozhatunk.”¹³⁹ A gyártástechnológia fejlesztése az iparpártoló politika részét képezte, ennek egyik kiemelkedő intézménye a Technológiai Iparmúzeum volt. Ez tanulmányi-demonstrációs célú eszközparkjával általános és szakelőadások megtartását tette lehetővé, rajztanfolyamá-

131 Zellerin Mátyás iparjegye, BFL VII. 2. e. Pesti Kir. Törvényszék Cégbírószági iratok 1876–1949.

132 *Az Építési Ipar* 9. (1885) 463. szám, 479–480.

133 *Pesti Napló*, 1885. szeptember 6.

134 MUDRONY 1885, 293.

135 GELLÉRI 1887, 91–95.

136 *Budapesti Hírlap*, 1893. október 8., 6.

137 EDVI ILLÉS 1898, 321–322.

138 CZIGLER 1898, 498.

139 EDVI ILLÉS 1898, 299.

ra és műhelygyakorlataira bádigosok is jártak.¹⁴⁰ 1900-tól a szakoktatás az Állami Felső Ipariskola keretében folytatódott.¹⁴¹ Új munkaeszközök bemutatóhelyeként a kisipar fejlesztését célzó gépkiallításokat is rendeztek, melyeken feltűntek bádigoseszközök is.¹⁴²

A 19. század végére a bádigos fogalmát már-már szétfeszítette a vállalt munkák sokfélesége. Jól érzékelteti ezt az alábbi két példa. Zellerin egykori munkatársa, Szepessy Sándor önállósult, magát úgy hirdette 1899-ben, mint vízvezetési, légszesz- és csatornázási, angol closetek, fürdőszobák, központi fűtések és szellőztetések, bádigos munkák berendezési vállalata. Janisch János és Társa Pizsurnyi Lajos bádigosvállalkozásának voltak folytatói,¹⁴³ munkáik az alábbiak voltak: *„Horganydíszítmények gyára – csatornázási vállalat – épületbádigos műhely. Légszesz és vízvezetékek. Központi fűtések, szellőztető készülékek. Szivattyú berendezési árnyékszék, vizeldék. Mindennemű gőz- magán- és nyilvános fürdők és hidegvíz gyógyintézetek, melegvíz készítő berendezések, főzőtűzhely összeköttetéssel vagy saját tűzhellyel.”*¹⁴⁴ A mesterség az 1910-es évek tankönyv szerint is kiegészült a hálózatos munkákkal. Eszerint a szakma tagozódása: közönséges bádigos: vödrök, kannák, lámpák, teafőzők készítője; épületbádigos a tetőfedők, torony- és párkányburkolatok, ereszcsonnak készítője; műbádigoság: az előbbieket díszítő kivitelezője; víz- és gázvezetékszerelő.¹⁴⁵

A fejlődés másik példája a Boross Testvérek Fémárugyára. Történetéhez Weiner Mór bádigosmestert érdemes bemutatni. Ő 1863-ban lett a Pesti Bádigoscéh tagja,¹⁴⁶ 1866-os hirdetése a klasszikus bádigos termékeken túl specialításokkal is szolgált: a közös használatú mellékhelyiséget kiküszöbölő tartályos, vízpumpás szobaklozetet, szintén tartályos, vízpumpás zuhanyzót és fürdőkádat, ülőkádat, gázlámpát, mérséklő- és petróleumlámpát, kávéfőzőt és szamovárt.¹⁴⁷

Gyártási eljárásai között szerepelt a fémnyomó technológia, ez volt a későbbiekben is vállalkozásuk egyik specialitása. Weiner Mór rokona, Károly magyarosította nevét Borosra.¹⁴⁸ Feltehetően Boros (Weiner) Mór fia volt Soma, aki eleinte Mór cégvezetése mellett vállalkozott bádigos- és fémnyomó munkákra,¹⁴⁹ de Soma az 1880-as években egyedül is hirdette jégsekrenyeit, fűthető fürdőkádjait

140 SZTERÉNYI 1897, 433–434.

141 VÍG 1932, 435.

142 *Kisipari gép- és szerszámkiállítás katalógusa* 1908, 29.

143 Pizsurnyi 1870-ben lett a céh tagja. BFL IX.16 A Pesti Bádigos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei

144 Janisch János és társa számlafejléce, BTM KM Építészeti Gyűjtemény, ltsz. n. 5_2 XV. 9.

145 CLEMENTIS 1911, 30.

146 BFL IX.16 A Pesti Bádigos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei.

147 *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. április 22., 256.

148 Boros (Weiner) Károly BM. 43129–80. In: SZENTIVÁNYI 1895.

149 BATTONYAI 1887, 70., hirdetése uo. 66o.

stb.¹⁵⁰ Az Ezredéves Országos Kiállításon az egészségügyi berendezések táborát gyarapította kiállított eszközeivel.¹⁵¹ Boross Soma volt az 1904. október 2-án alakult Bádigos- és Szerelőmesterek Országos Egyesületének elnöke és aktív szervezője. Szaklapjuk és érdekvédő fórumuk, a Bádigos- és Szerelő főszerkesztőjeként is tevékenykedett.¹⁵² A tanulmányom kezdetén idézett újsághirdetés a fentiek ismeretében nyeri értelmét: a kézműves mestertől (Weiner Mór) eredő Boross Testvérek Fémárugyára fémcikkeit már az idővel berendező-szerelőmunkákra is szakosodó bádigosok számára kínálta. Az eszközök gyártása és ezek beszerelése, telepítése innentől kezdve mind a bádigos fogalmába értendő.

7. Weiner Mór hirdetése, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. április 22.

150 *Pester Lloyd* 1885. december 20.

151 MATLEKOVITS [EDVI ILLÉS] 1898, 321.

152 *A Bádigos és Szerelő* 1. (1905) 2. szám, címlap.

Összegzés

Tanulmányomban igyekeztem áttekinteni egy fémipari szakma fővárosi átalakulásának jellemzőit, mozgatórugóit. A céhes ipar válságától az eredendően sokféle, döntően edényszerű eszközt gyártó bádogosokra jellemző újíto szellem a 19. század során kimutatható. A mesterek bádogostermékeikkel a háztartások korai modernizálóinak tekinthetők, hiszen a magas színvonalú víz-, gáz- és csatornaszolgáltatást megelőzően a kor viszonyaihoz képest fejlett berendezéseket kínáltak: petróleumlámpákat, pumpás tusolóberendezést, kádakat, kávéfőzőket. A technikai előrehaladás hatására egyes bádogosok (például Mendl István, Zellerin Mátyás, Weiner Mór) termékkínálatukkal felzárkóztak a nagyváros hálózatos infrastruktúrái által életre hívott igényekhez: hálózatra csatlakozó fürdőszobai, konyhai és illemhelyberendezéseket gyártottak, közvetítettek és telepítettek. A városok csőrendszerekkel megvalósuló műszaki fejlődése (világítógáz- és vízszolgáltatás, szennyvízelvezetés) ugyan elhúzódo, és sokszor egyenetlen haladás képeit mutatják, eredményükként azonban lassú korszakváltás következett be a közegészségügyi állapotokban. A 19. század végétől jellemző gépesítés és gyáripari fejlődés részben háttérbe szorította a kézműves tudást, a bádogosok kézműves munkáját jórészt az esővízcsatornák és épületdíszek, burkolatok készítésére szűkítette. Ám a mesterség története azt mutatja, hogy mindvégig nagy maradt a szerepe a gyártást segítő kézi hajtású munkaeszközöknek is. A bádogcikkék gyártását a fémipar specializálódó szereplői folytatták, akár bádogos háttérrel is, amelyre a Boross testvérek Fémárugyára is példát nyújt.

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

IV. 1202. A bádogos céh iratai 1781–1834.

VII. 2. e. Pesti Kir. Törvényszék Cégbírószági iratok 1876–1949. Zellerin Mátyás iparjegye

IX.16 A Pesti Bádogos Céh, 1872 után Ipartársulat mesterkönyvei

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

P 1699 VII. 72. Bádogos ipartestület iratai No 9.

BTM KM

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum

Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény:

Budai bádogosok kiváltságlevele I. Ferenc, Bécs, 1824. április 2. leltári szám: 949

A budai bádogos céh jegyzőkönyve 1808–1856. leltári szám: 950

J. M. Frank: Paul Mendl hirdetése, Pest, 1854. leltári szám: 28487

Urbanek Károly számlájának hirdetési ábrája, leltári szám: 54.82.57.

Schlesinger Ignác számlájának hirdetési ábrája, leltári szám: 13169.50.

Ratsch Sándor számlájának hirdetési ábrája, leltári szám: 17256

Építészeti Gyűjtemény:

Janisch János és társa számlája az Operaház átalakítási munkálatainak megrendeléseivel. 1912. dec.

4. leltári szám nélkül

IAP

Istorijski Arhiv u Pančevu (Pancsovai Történeti Archívum-Levéltár)
Potvrda o radu, Pešta (Munkabizonyítvány, Pest) 1810.

TUWA

Technische Universität Wien Archivum
Tobias Reding[son] világítási berendezéseinek találmányára és technológiai fejlesztésére kapott privilégiuma, leírás és rajz, 1827. Reg. Nr. 980.

Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Altofen für das Jahr

Anyagi Érdekeink

A Bádógos és Szerelő

Az Építési Ipar

Budapesti Czim- és Lakjegyzék

Budapesti Hírlap

Falusi Gazda

Gazdasági Lapok

Hetilap

Hírnök

Honművész

Jelenkor

Kémlő a gazdaság, ipar és kereskedésben

Magyarország és a Nagyvilág

Nefelejts

Nemzeti Ujság

Pester Lloyd

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Politikai Ujdonságok

Regélő Pesti Divatlap

Vasárnapi Ujság

Wiener Zeitung

Szakirodalom

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése... 1877

A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara jelentése a m. kir. földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minister ur ő nagyméltóságához a budapesti kamarai kerület kézmű- és gyáriparáról az 1870-1875-iki években. Statisztikai és táblázatos kimutatásokkal, folytonos tekintettel a kamarai kerület talaj- és népességi viszonyaira valamint közigazgatási felosztására és Magyarország ipari fejlődésére a hatvanas évek kezdete óta. Pesti Könyvnyomda rt., Budapest, 1877

Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Landerer, Buda, é. n. [1803]

Kisipari gép- és szerszámkiállítás katalógusa 1908

Kisipari gép- és szerszámkiállítás katalógusa: A Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeumban 1908. december 20-tól 1909. márczius hó 31-ig rendezett Kisipari Gép- és Szerszámkiállítás Katalógusa. Közreadja a Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeum. Molnárak Lapja Nyomdája, Budapest, 1908.

A M. Kir. Technológiai Iparmúzeum Közleményei. Második évfolyam 2. szám, Magyar Királyi Technológiai Iparmúzeum, Budapest, 1884.

BATTONYAI 1887

BATTONYAI Ödön: *Czégek kézikönyve az ország területén törvényszékieleg bejegyzett kereskedelmi czégekéről. Pallas Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1887.*

BENKŐ 1967

BENKŐ Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (1. A–GY) Akadémiai, Budapest, 1967.; (2. H–Ó) Budapest, Akadémiai, 1970.

BENKŐ 1970

BENKŐ Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 2. H–Ó Akadémiai, Budapest, 1970.

BERLÁSZ 1967

BERLÁSZ Jenő: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790–1840). *Századok* 101. (1967) 1–2. szám, 546–582.

BREYMAN 1881

BREYMAN, Gustav: *Allgemeine Baukonstruktionslehre mit besonderer Beziehung auf das Hochbauwesen. Band 4: Verschiedene Konstruktionen.* 4. J. M. Gebhard, Leipzig, 1881.

CZIGLER 1898

CZIGLER Győző: *Építő-ipar.* In: MATLEKOVITS Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 7. kötet. Pesti Könyvnyomda rt., Budapest, 1898, 487–508.

CSENDES–SIPOS 2005

CSENDES Péter–SIPOS András: *Bécs–Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században.* Város történeti tanulmányok 8. Budapest Főváros Levéltára - Bécsi Városi és Tartományi Levéltár, Budapest–Bécs, 2005.

DÉRY 2010

DÉRY Attila: *Gyakorlati műemlékvédelem. Öt könyv a régi építészetről* 5. Festések, burkolatok, üvegek, gépészet. Terc, Budapest, 2010.

DÓKA 1979

DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága 1840–1872.* Akadémiai, Budapest, 1979.

DÖTSCH–MILLEY 1987.

DÖTSCH Károly–MILLEY Vilmos: *A csőszerelő ipar kialakulása Magyarországon.* In: MENYHÁRT József–STAUD Gábor (szerk.): 100 éves az épületgépészeti szerelőipar. Épületgépészeti Technika és Épületgépészet, Budapest, 1987, 30–33.

DULA–HEGEDÜS 1912

DULA Imre–HEGEDÜS Zsigmond: *A Budapesti Bádogos-, Szerelő-, Rézműves-, Harangöntő-, Fémnyomó-, Lemezelő-, stb. Mesterek Ipartestületének története 1701–1912.* Budapest, 1912.

EDVI ILLÉS 1898

EDVI ILLÉS Aladár: Vas- és Fémipar. Egészségügyi berendezések és központi fűtések. In: MATLEKOVITS Sándor (szerk.): Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 7. kötet, Budapest, 1898, 239–326.

FARKAS–FOCK 1918

FARKAS Árpád–FOCK Ede: *Budapest-balpart általános csatornázása. Budapest Székesfőváros tanácsa II. ügyosztálya vonatkozó tervezetének ismertetése.* Budapest, 1918.

FEYÉR 1911

FEYÉR Gyula: *A víz-gázvezeték- szerelő. Mintalapok.* Budapest, 1911.

FÉNYES 1837

FÉNYES Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben* 3. Ungb vármegye. Pest, 1837.

FÉNYES 1847

FÉNYES Elek: *Magyarország leírása* 1. Beimel, Pest, 1847.

FRECSKAY 1881

FRECSKAY János: *Találmányok könyve: ismeretek a kézmű- és műipar mezejéről*. 1. kötet, Franklin-társulat, Budapest, 1881.

FRECSKAY 1879

FRECSKAY János: *Találmányok könyve: ismeretek a kézmű- és műipar mezejéről*. 4. kötet, Franklin-társulat, Budapest, 1879.

GAJÁRY 2013

GAJÁRY István: *A kézművesipar határain? Gyárnokok, bedolgozók és alkalmazottak az 1840. évi gyártörvény időszakában – szempontok a későfeudalizmus-kori gyáripár történetének kutatásához*. In: Uő: *Esettanulmányok a főváros 18–20. századi történetéhez*. (Várostörténeti Tanulmányok 13.) Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2013, 75–83.

GARAMI–GÖBEL–PÁRNAY 1972

GARAMI Tibor – GÖBEL József – PÁRNAY Zoltán: *Budapest csatornázása Pest város 1847. évi csatornázási szabályrendeletének 125 éves évfordulójára*. Mezőgazdasági, Budapest, 1972.

Geittner és Rausch 1894–1896. évi árjegyzéke, Halfer J. Könyvkötészete, Budapest, é. n.

GELLÉRI 1887

GELLÉRI Mór: *A magyar ipar úttörői. Élet és jellemrajzok. A magyar iparos-iffjúság buzdítására*. Dobrowsky és Franke, Budapest, 1887.

GERGELYFFI 1809.

Technologia vagyis a mesterségek és némelly alkotmányok rövid leírása Gergelyffi András o. által. Weber Simon Péter, Pozsony, 1809.

HAJNAL 1937

HAJNAL István: *A technika fejlődése*. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok. História–MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993.

HAJNAL 1944

HAJNAL István: *A gépkorszak kialakulása*. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok. História–MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993, 299–355.

HAJNAL 1946a

HAJNAL István: *Materializmus I–II*. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok. História–MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993, 361–374.

HAJNAL 1946b

HAJNAL István: *A gép és az ember I–II*. [I. előadás]. In: GLATZ Ferenc (szerk.): Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok. História–MTA Történettudományi Intézete*, Budapest, 1993, 378–381.

Handels- und Gewerbs- Almanach... 1842.

Handels- und Gewerbs- Almanach für das Königreich Ungarn und die mit demselben gesezlich verbundenen Nebenländer. Erster Jahrgang 1842. Verfaßt und herausgegeben von D. U. Ottman. Gyurián und Bagó, Ofen, 1842.

HECKENAST 1986

HECKENAST Gusztáv: *Magyarország vastermelése II. József korában. Századok* 120. (1986) 5–6. szám, 1040–1094.

HOLLÓ 2010

HOLLÓ Szilvia Andrea: *A fővárosi „művek”*. Városháza, Budapest, 2010.

JELINEK 1987

JELINEK István: *Szakmánk kialakulása – a céhektől az ipartestület megerősödéséig (1701–1912)* In: MENYHÁRT József– STAUD Gábor (szerk.): *100 éves az épületgépészeti szerelőipar*. Épületgépészeti Technika és Épületgépészet, Budapest, 1987, 21–29.

JUHÁSZ 2008

JUHÁSZ Endre: *A csatornázás története*. Magyar Vízközmű Szövetség, Budapest, 2008.

Kaiserliche königliche Schlesische Troppauer Zeitung, 1828. márc. 24. *Benlage zur Troppauer Zeitung* Nr. 25. 1828. március 28., 253. „Ausschließende Privilegien

KERPELY 1885.

KERPELY Antal: Magyarország vasipara az ország. kiállítás idejében (Vége). *Bányászati és Kohászati Lapok*, 18. (1885) 22. szám, 182–186.

Közhasznú Esmeretek Tára ... 1831

Közhasznú Esmeretek Tára a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva, 2. kötet, Wigand Ottó, Pest, 1831.

Magyarországi Rendeletek Tára. Tizennyolczadik folyam. Pesti Könyvnyomda rt., Budapest, 1884.; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Huszonegyedik folyam. Pesti Könyvnyomda rt., Budapest, 1887.

MUDRONY 1885

MUDRONY Soma (szerk.) *Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás katalógusa*. Budapest, 1885.

NAGY L 1966

NAGY Lajos: Buda polgársága a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. (1966), 27–58.

NAGY I 1966

NAGY István: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században. 1690–1780. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17. (1966), 59–109.

PAULINYI 1961

PAULINYI Ákos: Adalékok a rónici vasgyár technikai fejlődéséhez, a XIX. század 20-as – 40-es éveiben. In: GELEJI Sándor (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei* 28. kötet (1961) 1–4. szám, 149–188.

PÁSZTOR 1929

PÁSZTOR Mihály: A közvilágítás alakulása Budapesten. *Budapesti Statisztikai Közlemények* (1929) 60. kötet, 1. szám.

RUISZ 1960

RUISZ Rezső: *A Nagykörút*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1960.

Schauplatz der Natur und der Künste ... 1774

Schauplatz der Natur und der Künste, in vier Sprachen, deutsch, lateinisch, französisch und italienisch. Erster Jahrgang. Wien, Joseph Kurzbock, 1774. Nr. 46. Der Klempner

SZÁDECZKY 1913

SZÁDECZKY Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon* II. Országos Iparegyesület, Budapest, 1913.

SZENTIVÁNYI 1895

SZENTIVÁNYI Márton: *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893.* Budapest, 1895.

SZTERÉNYI 1897

SZTERÉNYI József: *Az iparoktatás Magyarországon.* Budapest, 1897.

SZULOVSKY 2005

SZULOVSKY János (szerk.): *A magyar kézművesipar története.* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest, 2005.

UNGÁR 1938

UNGÁR László: A hazai céhrendszer bomlásáról. *Századok* 72. (1938) 4–6. szám, 167–191.

VÍG 1932

VÍG Albert: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta.* Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1932.

VÖRÖS 1965

VÖRÖS Károly: Néhány szó a történeti muzeológiáról. *Századok* 99. (1965) 1–2. szám, 885–892.

VÖRÖS 1979

VÖRÖS Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917.* Akadémiai, Budapest, 1979.

ZAITS 1937

ZAITS László: Budapest csatornázása. *Budapesti Statisztikai Közlemények* (1937) 82. kötet, 3. szám.

Képegjegyzék

1. Bádógos Műhely ábrázolása, Schauplatz der Natur und der Künste, in vier Sprachen, deutsch, lateinisch, französisch und italienisch. Erster Jahrgang. Wien, Josef Kurzböck kiadása, 1774. 46. Der Klempner
2. Höschl József: Az Újpiac téren felállított lámpás obeliszk ábrázolása, 1830-as évek vége, rézmetszet, BTM KM Fővárosi Képtár, Metszetgyűjtemény, ltsz. 26.250
3. Hordozható szobavécé beépített pumpás öblítőberendezéssel a BTM KM. 83.5.1-2. 19. század második fele.
4. Kutschera György pesti bádógosmester szobavécéjének hirdetése a *Magyarország és Nagyvilág* című lap 1865. november 26-ai számában
5. J. M. Frank: Paul Mendl hirdetése, Pest, 1854. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 28487
6. Urbanek Károly hirdetési ábrája számláján, 1855. BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, ltsz. 54.82.57.
7. Öntöttvas világítógáz elosztócső a 19. század második feléből, BTM KM Műszaki gyűjtemény, ltsz. 2024.4.1.
8. Weiner Mór hirdetése, *Magyarország és a Nagyvilág*, 1866. április 22., 256. BTM KM Újkori és Művészeti Szakkönyvtár 2575/968
9. Bauer Dénes „épület- és díszmű bádógos, légszesz- és vízvezeték szerelő” üzletportálja a Margit körút 53., 1910-es évek első fele. Erdélyi Mór felvétele (részlet) BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz. F.67.1332

Álmos Molnár**Budapest tinsmiths and the technical modernisation of everyday life**

Studying of the history of the profession of sheet metal elaboration can provide us with details about the technological, as well as social changes in the 19th century. The Hungarian industrial development occurred along the crisis of guilds and the hard times of handicraft. During the last period of Hungarian guilds (1840s-1872), after a heroic fight for a free industry, crisis reached its zenith due to foreign products: the market of the growing capital of Hungary was dominated by the nearby Viennese manufacturers and sellers. Technical backwardness of Hungarian workshops was also a problem. Written sources and objects from that time show a mixed profile of tinsmith workshops. The handmade household appliances produced by the tinsmiths of Pest-Buda are examples of craftsmanship based on the knowledge of raw materials. However, despite the scarcity of historical sources several tinsmiths of Pest-Buda in the first half of the 19th century can be characterized as innovative manufacturers and sellers: they supplied new kinds of devices for example coffee-makers, bath tubs and shower systems, tea urns and kerosene lamps. These household equipments enriched kitchens and contributed to the genesis of private bathrooms and toilets. New challenges arose when the modern urban network of gas, water and sewer systems began to weave within the walls, under the floors and pavements. Some of the tinsmiths, such as Paul Mendl and Matthias Zellerin, noticed the new requirements and began to learn the technique of plumbing. From the 1880s on, a complex professional transformation began with new technologies in the production of sheet metal products, such as metal spinning. Manufacturers with a background of tinsmithing, such as Mór Weiner and his descendant, the Boross Soma workshop, played a key role in the development.

Bauer Dénes bádogos üzletportálja a Margit körút 53. Erdélyi Mór felvétele, 1910-es évek első fele. (részlet)

Látószög

04

Műkorcsolyapálya-tervek a 20. század eleji Budapesten

A modern sportlétesítmények építészeti megoldásai részben egyenesen az antikvitás építészeti emlékeiből származtathatók. Az újkori olimpiák felélesztési kísérleteinél (1870-ben és 1875-ben) és az első modern olimpián (1896-ban) az ókori athéni Panathénaia-játékokra épült, 1869-től feltárt stadiont, a Kallimarmarót használták. A modern sportlétesítmények építészete másrészt a 19. századi ipari forradalomnak köszönhetően épült nagy, elsősorban közlekedési és ipari kiállítási célú csarnokszerkezetekre tekinthet vissza előzményként. A 19. század közepe táján épült, fedett tornatermeket¹ nem látogatták olyan tömegek, mint a század végén épült kiállítási épületek csarnokait (Iparcsarnok, Iparművészeti Múzeum), ám amikor a sportolás a század végére egyre szélesebb társadalmi rétegek számára vált elérhetővé, megjelentek a tömegsportok és az ezek térigényét kiszolgáló, egyre nagyobb méretű épületek is.

Magyarországon a tömegsporttá válás útján egyik legkorábban elinduló sportág a korcsolyázás volt. A Pesti (1873-tól Budapesti) Korcsolyázó Egylet 1869-ben alakult, a 20. század elején már több ezer tagja volt.² Az 1886. évi kimutatás szerint az országban 70 korcsolyaegylet működött, több, mint a torna-, evezős-, atlétikai- és kerékpáregyletek száma összeadva.³ A budapestiek telente a Városligeti-tó jegét használták.⁴ A 20. század elején azonban több olyan év is volt, amikor a tó már nem fagyott be. Az 1910/1911-es tél különösen enyhe volt, ami elősegítette például az építőipar ekkor elért csúcsteljesítményét, ám a hagyományoknak nem kedvezett. „Az idei hihetetlenül rossz tél ismét aktuálissá tette a jégpalota kérdését.” – írták a *Pesti Hírlap*ban,⁵ jégpalota alatt egy olyan fedett, egész évben használható műkorcsolyapályát értve, amilyenel ekkor már több nyugat-európai és amerikai nagyvárosban rendelkeztek, a kompresszoros hűtés feltalálásának köszönhetően.

A 19. század végén Európa-szerte épültek fedett jégpályák, amelyek az évszakoktól függetlenül is biztosíthatták a sportolási lehetőséget: 1892-ben Párizsban, 1895-ben Londonban, 1896-ban Brüsszelben és Nürnbergben, 1900-ban Lyonban és Nizzában, 1907-ben Glasgow-ban.⁶ A 800 négyzetméteres jégpályával rendelkező párizsi Palais de Glace-t 1893-ban nyitották meg. A legnagyobb „jégpalota”, azaz műkorcsolyapálya 1908-ban Berlinben nyílt meg.

1 Ybl Miklós: Nemzeti Tornacsarnok, 1857–1858; Kallina Mór: A Nemzeti Torna- és Tűzoltóegylet torna-csarnoka, 1870. Előbbire: HIDVÉGI 2014; utóbbira: HIDVÉGI–CSÁKI 2009.

2 MÁRKUS 1909; TERNOVÁČZ 2021.

3 KUN 1998, 575–634.

4 MÁRKUS 1909.

5 Korcsolyázás. *Pesti Hírlap*, 1911. január 10., 19.

6 D–y: A berlini jégpalota. *Építő Ipar* 34. (1910) 30. szám, 299–300.

Ez volt az Eispalast, amelyet Walter Hentschel (1856–?) tervezett, és amely több magyar kezdeményezés mintájává vált, hiszen a képes sajtó és az építészeti szaksajtó is részletes műszaki adatokkal és tervrajzokkal ismertette.⁷ A vasszerkezetű, galériás csarnok alatt található, 1900 négyzetméteres, állandó 15–16 °C hőmérsékleten tartott jégpálya az európai kontinens legnagyobb ilyen létesítménye volt.⁸ A kortársakra mind a térélmény, mind a funkció nagy hatással volt.⁹ Berlinben ráadásul több magyar építész élt, akik közvetlenül meríthettek inspirációt az 1908 szeptemberében megnyílt, sajátos épületből.

1. A berlini Eispalast

A fedett korcsolyapályák többfunkciós épületek voltak, építészeti kialakításuk azonban nem önálló, más épülettípusok formai toposzai fedezhetők fel rajtuk. Lyonban egy korábbi múzeumépület átalakításával és bővítésével alakították ki a jéggyárat és az 1200 négyzetméteres jégpályát.¹⁰ A párizsi Palace de Glace-t 1893-ban a Gabriel Davioud építész által 1860-ban tervezett körszínházból alakították át jégpályává (majd 1981-ben ismét színházzá).¹¹ A berlini Eispalastot tervező Hentschelt színházépítésként tartották számon,¹² s az Eispalastban gyakran tartottak revüket, varieté is működött benne. Az összes jelenleg ismert budapesti jégpalota-elképzelés többfunkciós volt. Egyik sem valósult meg, így a *Borsszem Jankó* című vicclap is élcelt velük,¹³ ám ez az épülettípus mégis fontos folyamatokra mutat rá a modernizálódó Magyarország építészetében.

7 Uo.; -ya: A berlini „jégpalota”. *Uránia* 10. (1909) 10. szám, 425–427; A berlini jégpalota. *Városi Szemle* 2. (1909) 959–960; BESSKÓ 1910, 74–77.

8 A berlini jégpalota. *Építő Ipar* 34. (1910) 30. szám, 299–300.

9 „Ennek a magasboltozatú, díszítés nélküli szürke hallnak mélységeiben egyáltalán megsemmisülnek az egyesek [értsd: az épület hatalmas méretei mellett eltörpülnek a látogatók – BA]. De mily refinement-nal van előkészítve a tömeghatás! A földszintet és az első emeletet gallériák veszik körül, az óriás terem egész szélességében, a terem alját pedig fehér tükörjég borítja. [...] A kerek izzólámpákból szelíd fény sugárzik, hidegebb, fehérebb ragyogás a nagy ívlámpákból, melyekről hegyes, sokcakkú jégcsapok függenek alá. Fénysávuk lecsapódik a csaknem beláthatatlanul nagy jégtáblára, ahonnan hideg lehelet hatol fel a fűtött gallériákra.” A jégpalotáról. Berlini levél. *Az Ujság*, 1908. november 11., 35.

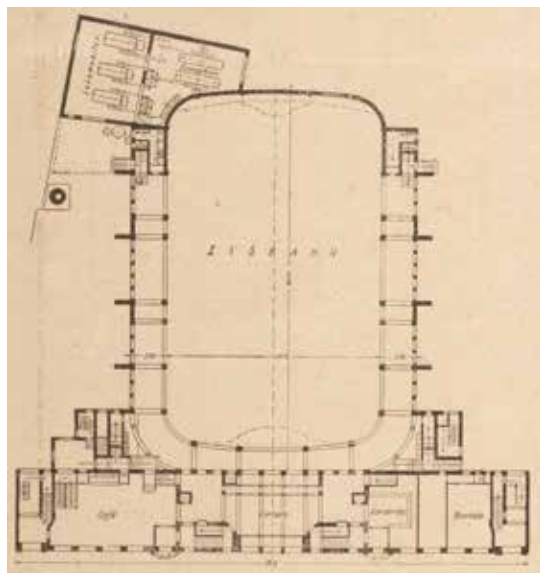
10 A lyoni jégpalota. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 35. (1901) 156–157.

11 Théâtre du Rond-Point. https://fr.wikipedia.org/wiki/Th%C3%A9%C3%A2tre_du_Rond-Point

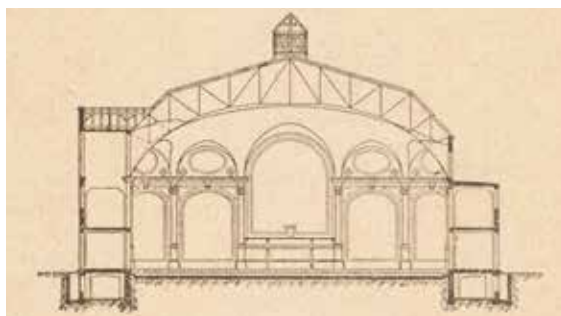
12 Esső Andor gépészmérnök leírása szerint a „palotát Walter Hentschel, jónevű színházépítő műépítész, tervezte barockstílusban”. Esső 1911, 26–27.

13 Jégpalota. *Borsszem Jankó* 44. (1911) 33. szám, 12.

Keglevich István (1840–1905) már 1895-ben felvetette egy jégpalota építését az ezredéves ünnepségsorozathoz kapcsolódóan, az általa tervezett részvénytársaság 500000 forintos alaptőkéjének azonban csak a fele gyűlt össze, így az elképzelt 900–1000 négyzetméteres jégpálya nem valósult meg.¹⁴ A sajtó leírása szerint: „A jégpalota emeletén és részben a jégpálya körül vendéglői kávéház, cukrászda, bodega, vívóterem, szalonok, fürdők lesznek, nemkülönben helyiségek a korcsolya-csatolóknak, ruhatárnak, korcsolyatárnak. A palota földalatti részében a pincék, konyhák és gépek nyerne elhelyezést. Az épület vaskonstrukción nyugvó üvegfedélzettel van tervezve, olyképpen, hogy a vendéglő- és kávéházi helyiségekről és az első emeleti páholyokból a jégpálya áttekinthető helyen.”¹⁵ Ez a koncepció megelőlegezte szinte valamennyi, másfél évtizeddel később készült tervet.

2. A berlini Eispalast alaprajza

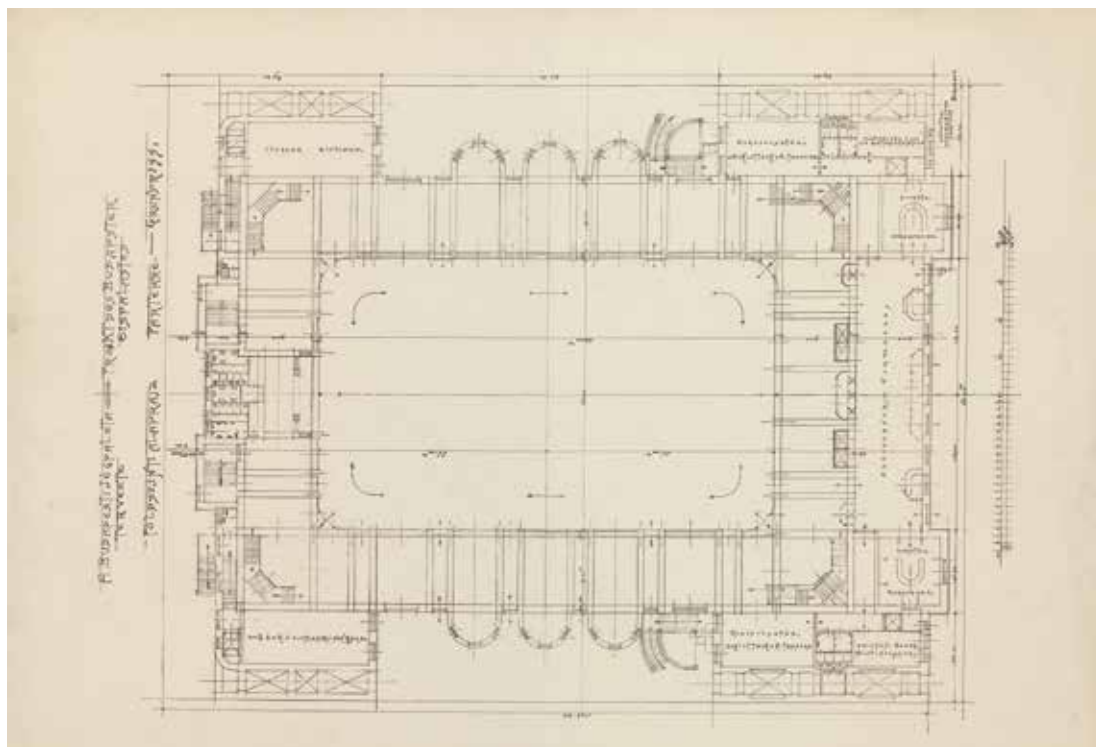
3. A berlini Eispalast keresztmetszete

Ezek közül a legkorábbi Mayer Péter tervrajza 1909 áprilisából.¹⁶ A német-magyar feliratú, pincszinti, földszinti, első és második emeleti alaprajzból, valamint egy keresztmetszetből álló tervsorozat lapjain nem szerepel sem helyszín, sem megbízó. A nyeregtetős csarnokot két, barokkos sisakkal fedett torony emeli ki. A metszetrajzon látható homlokzati részletek szintén neobarokk tagozatokat és díszítőelemeket mutatnak. A galériás belső tér tervezésekor Mayer egyér-

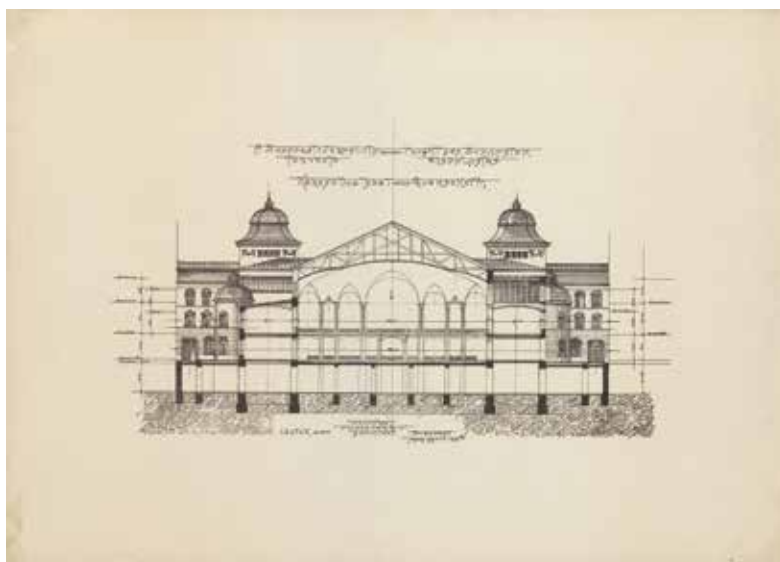
14 Jégpalota Budapesten. *Magyar Hírlap*, 1895. május 26., 6; Sport-krónikák. *Vadász- és Versenylap* 39. (1895) 88. szám, 698.

15 A budapesti jégpalota. *Népszava*, 1895. május 30., 6.

16 A tervekre Csáki Tamás hívta fel a figyelmem. Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, KT 304–313. Fényképmásolataik megtalálhatók az Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum Topográfia Gyűjteményében. Mayer Péterről kevés tudható. Az 1890-es és 1900-as években működött, valószínűleg kőművesmesterként.

4. Mayer Péter: Jégpalota terve, földszinti alaprajz, 1909

5. Mayer Péter: Jégpalota terve, keresztmetszet, 1909

telműen a berlini Eispalastból indult ki. Ennek megoldását követi a diszpozíció is: a főhomlokzaton két rizalit közül nyílik a főbejárat, amely az előcsarnokon keresztül a jégpályára vezet. Az épületet zárt sorú beépítésre tervezték, kettős kereszt alaprajzá-
nak az utcavonallal párhuzamos szárnyai között kisebb udvarok találhatók. A jégpályára 36 × 62 m alapterületű (2232 m²), 19 m belmagasságú lett volna.

Elképzelhető, hogy ez volt az a terv, amely Faludi Sándor (1873–1945) színházigazgató kezdeményezésére készült, s amelyről 1909 májusában adott hírt a sajtó. A sajtóbeszámolók szerint ugyanis Faludi megbízásából egy meg nem nevezett építész már dolgozott a jégpalota tervein. Erről a kezdeményezésről az tudható, hogy az egész évben használható, karzatos-galériás korcsolyapálya mellett hangverseny- és vívóterem, cukrászda, kávéház is lett volna benne, s egyben jéggyárként is működött volna. (A Mayer tervén feltüntetett funkciók ezeket nem jelölik.) A kiszemelt telek a Városligetben vagy a Lipótvárosban lett volna, a tervezett költség 2 500 000 korona volt. A jégpályára tervezett 2000 négyzetméteres nagysága meghaladta volna az Eispalastét.¹⁷

Az ötlet nem sokkal később helyszínt váltott és újabb funkciókkal bővült, Faludinak sikerült több partnert is bevonnia. Az épületet 1911-ben már nem a Városligetbe, hanem a Duna partjára képzelték el, és egyben színház is lett volna, bálteremmel és mulatóhelyekkel.¹⁸ 1911. február 11-én 500 000 korona tőkével megalakult a Speciális Építkezések Részvénytársaság. Létrehozói Zichy Géza, Mayer Lajos, Forró Félix, Lippmann Frigyes voltak, Katona Fülöp pedig a műszaki igazgatója lett.¹⁹ Mellettük Faludin kívül Brüll Dávid ügyvéd, Gyarmathy Viktor jogász és Zichy Lipót gróf működtek közre. A Speciális Építkezések Rt. folytatott tárgyalásokat a Walla-féle cementgyárral, s az azt képviselő Katona Fülöp 1911-ben adhatott megbízást Lechner Ödönnek a jégpalota terveinek elkészítésére. Lechnert régi kapcsolat fűzte a Walla-gyárhoz, hiszen az általa tervezett kőbányái Szent László-templom padlóját is Walla-cementlapok alkotják. Lippmann Frigyes ügyvédként képviselte a Walla-gyárat.²⁰

Lechner Ödön tervei 1911 februárja és 1912 nyara között készültek el. Azonban Faludiék 1912 nyarára már elállhattak a kezdeményezéstől, mert Lechner ekkor indított pert a Walla-gyár ellen a tervezői tiszteletdíj kifizetése ügyében, amelyben tanúként Vágó Józsefet hallgatták ki. Az alperes cég arra hivatkozott, hogy a megbízást tulajdonképpen nem ő, hanem a jégpalota létrehozására törekvő társaság adta. A tiszteletdíj kifizetését elrendelő ítélet már csak Lechner halála után született meg.²¹

17 Jégpalota a fővárosban. *Pesti Napló*, 1909. május 15., 17; Jégpalota a fővárosban. *Ellenzék*, 1909. május 18., 4.

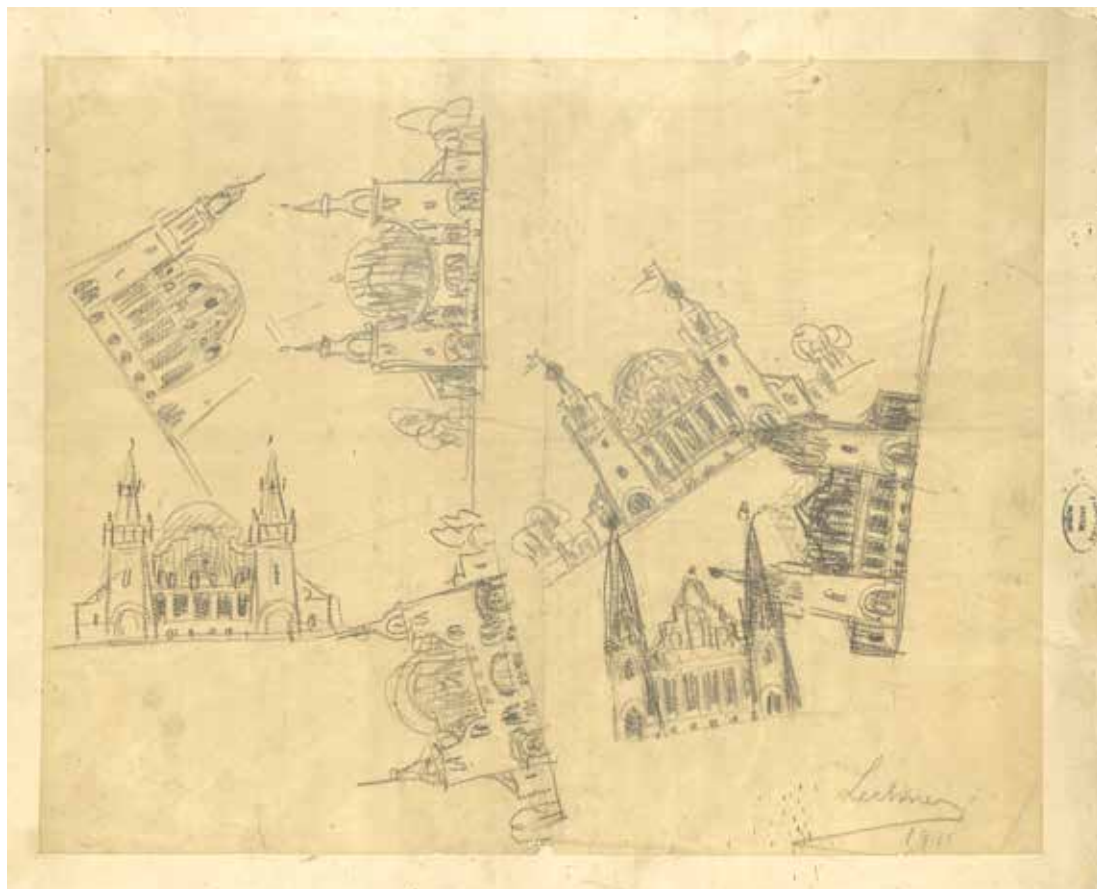
18 A Vígszínház igazgatósága... *Színházi Hét* 2. (1911) 13. szám, 12.

19 *Központi Értesítő*, 1911. április 6., 759; Új részvénytársaság a fővárosban. *Pesti Napló*, 1911. február 28., 20.

20 BFL VII.187. 1915/1757.

21 Részletesebben: BRUNNER 2023.

A tervrajz nem maradt fenn, ám minden valószínűség szerint a jégpalotát ábrázolják azok az azonosítatlan skiccek, amelyeken Lechner aláírása és az 1911-es dátum olvasható. Lechner hétféle, kéttornyos homlokzati kialakítást vázolt fel egy kupolával vagy sátozottóval fedett, csarnokos építményhez. Oldalnézet vagy alaprajz nem társul hozzájuk, így nem állapítható meg, ténylegesen a fedett jégpályához és a színházhoz készültek-e (készülhettek akár centrális alaprajzú kiállítási pavilonokhoz is). Az egyszerű sisakkal, kúppal, vagy fiatornyokkal párosított süveggel zárt toronypárok közötti bejárat sem emeletes, inkább földszintes kialakításra utal. A toronypárok viszont más ismert jégpalotatervek képleteivel rokoníthatók, az oromzatformák és a mögük helyezett kupolák pedig távolról Lechner pécsi színházterveit idézik vissza.²²

6. Lechner Ödön vázlatrajzai, feltehetően a jégpalotához, 1911

²² Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. KRTF 36.

A Lechner-féle terv elejtésében szerepet játszhatott, hogy időközben több másik, komolyabb és kevésbé komolyabb törekvés is megindult egy sportkomplexum építésére. Madarassy-Beck Gyula, Zichy Béla, Hatvany Károly és Pekár Imre amerikai mintára 1911 januárjában tervezték részvénytársaság alapítását. A Városliget környékét vagy a Ráday utca Kálvin térhez közelebb eső részét, esetleg az Aréna (ma Dózsa György) utat szemelték ki. Az alakuló konzorcium a berlini Eispalastot tanulmányozta, és 1911 februárjára ígérte az építkezés indítását, ám az elmaradt.²³

Egy másik, név szerint nem ismert társulás az ún. Gschwindt-telket szemelte ki a célra, az Üllői út és a József körút sarkán (ma a Corvin mozi és bérházak találhatóak rajta).²⁴ 1911 októberére azonban ettől elálltak, a vásárlás nem történt meg, a telket később, miután 1918-ban a Gschwindt-gyár eladta, parcellázták.²⁵

Miután a Margitsziget 1908-ban Budapest székesfőváros tulajdonába került, 1910 nyaratól a Fővárosi Közmunkák Tanácsa is fontolgatta egy margitszigeti korcsolyapálya építését.²⁶ Az eszmét Gelléri Mór vetette föl, aki röpiratot is kiadott az ügy érdekében.²⁷ A szigetre először Vozáry Pál készített terveket, és pénzügyi partnert is keresett a megvalósításra.²⁸ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa elé 1911-ben a Berlin Steglitz részében élő Csóka Géza építész Eispalastot követő, ámde attól eltérően szabadon álló, monumentális léptékű tervei kerültek.²⁹ Csóka két homlokzati variánst is készített. A kissé színházszerű épülettömb manzárdtetői elrejtik a csarnok fölé boruló vasszerkezetet. Hatalmas, óriás oszloprendes és kolonnádos homlokzatú, két- vagy háromemeletes verzióban elképzelt, téglalap alaprajzú épület lett volna, amelyben a galériás csarnokteret körülveszik a kiszolgálóhelyiségek. Ez az elképzelés sem valósult meg.

Figyelemreméltó, hogy 1910 májusában egy ezzel teljesen párhuzamos, konkurens kezdeményezés is elindult. Lajta Béla és a sajtóban meg nem nevezett érdektársai beadvánnyal fordultak a székesfővárosi hatósághoz, amelynek szövegét közölte a *Pesti Hírlap*. Eszerint a magát alkalmi társulásnak nevező társaság egy

23 Jégpalota Budapesten. *Pesti Napló*, 1910. január 1., 26; Jégpalota Budapesten. *Budapesti Hírlap*, 1911. január 13., 15; Jégpalota Budapesten. *Világ*, 1911. január 14., 15; Jégtörő Mátyás napja. *Magyarország*, 1911. február 25., 8; Jégpalota Budapesten. *Pesti Napló*, 1911. február 28., 20; Jégpalota a fővárosban. *Világ*, 1911. március 2., 19.

24 A Gschwindt-féle telek parcellázása. *Magyarország*, 1911. október 13., 14; Mi lesz a Gschwindt-gyár telkeivel? *Pesti Napló*, 1911. december 12., 18.

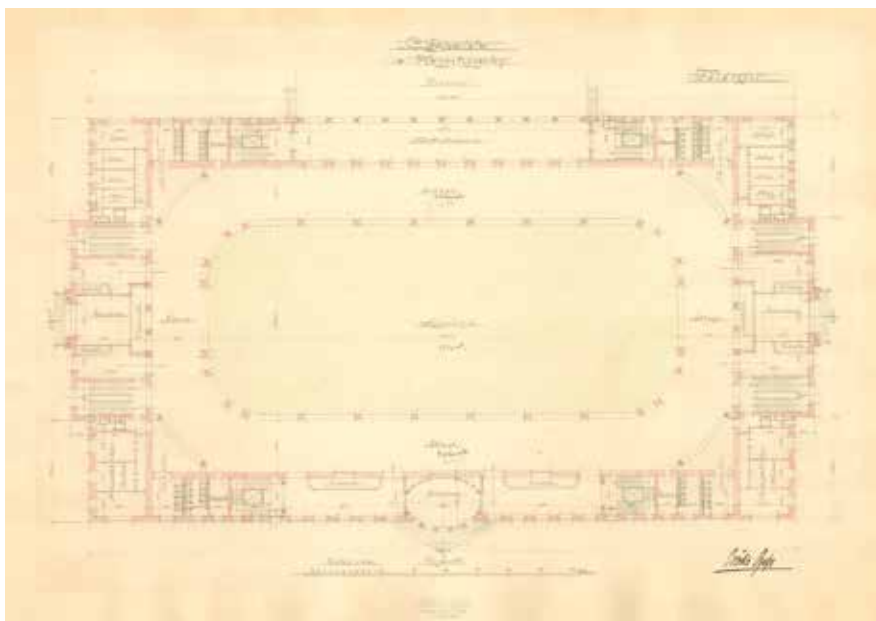
25 BFL XV.37.c. 13087 tbsz, 36402/4 hrsz.

26 Az új Margitsziget. *Pesti Napló*, 1910. május 15., 13; Gelléri Mór: A Margitszigetről. *Budapest*, 1910. augusztus 27., 4.

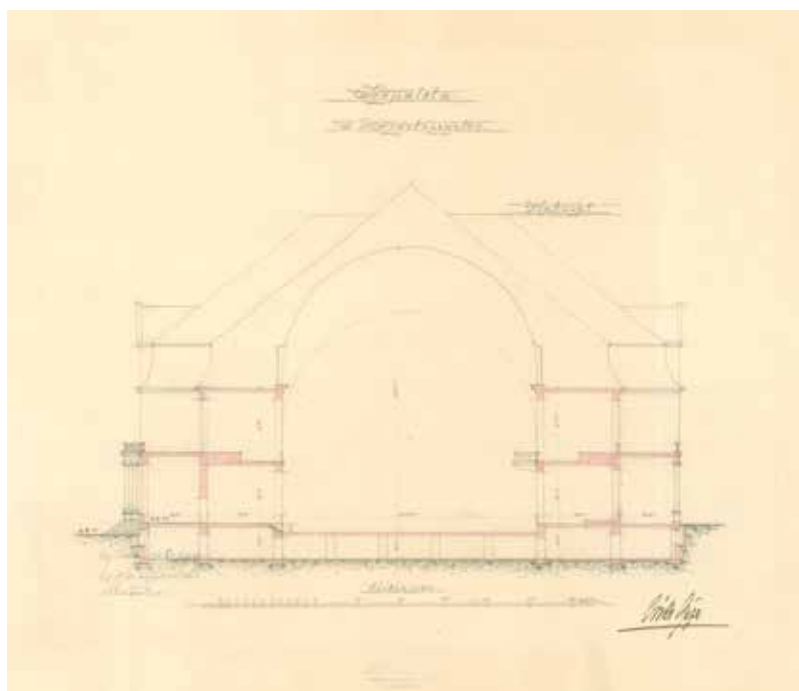
27 GELLÉRI 1910 (Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, B 725/455); Gelléri Mór: A Margitsziget. A mint én annak jövőjét elképzelem. *Magyar Ipar* 31. (1910) 34. szám, 808–810.

28 VOZÁRY 1911.

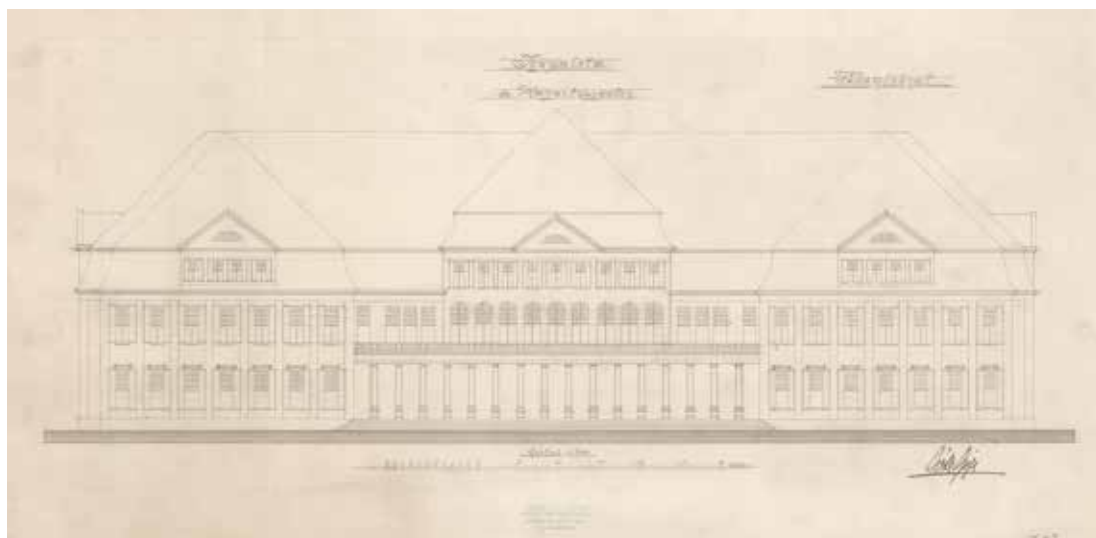
29 BFL XV.17.d.322. a.156/d/9/1. Jégpalota és parti fürdő. *Pesti Hírlap*, 1911. június 28., 15; VOZÁRY 1911.

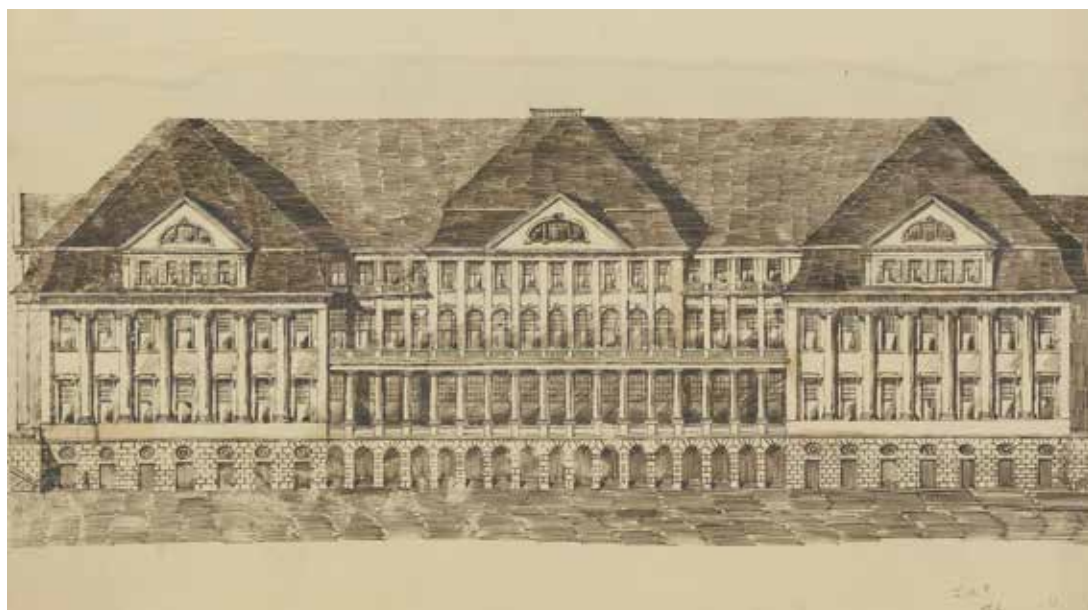
7. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, alaprajz, 1911

8. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, keresztmetszet, 1911

9. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, homlokzat, 1911

10. Csóka Géza: Alternatív homlokzati terv a margitszigeti jégpalotához, 1911

Duna-parti telken emelt volna egy „monumentális karakterű épületben elhelyezendő sporttelepet és állandó jégpályát”.³⁰ Az elképzelt épület alapterülete 300 × 60 m lett volna, s 50 méternyire a Dunába is belenyúlt volna. Három részből állt volna, egy 2400 négyzetméteres, egész évben üzemelő, felemelhető tetőzettel ellátott jégpályából és kapcsolódó, egyenként 2400 négyzetméteres sportcsarnokokból, külön a fiatalok és külön a felnőttek számára, valamint egy úszócsarnokból. A kezdeményezést az olimpiákra, valamint a katonaságra való felkészítéssel indokolták. (A 19. században a katonaság számára a Duna vizén jelöltek ki uszodát.³¹) Az úszócsarnokba közvetlenül a Dunából szűrt vizet vezettek volna be. A komplexum sportversenyek mellett hangversenyeknek, koncerteknek is helyet adott volna, továbbá vendéglő, kávéház, játékterem és könyvtár is helyet kapott volna benne. „A monumentális, fényesen berendezett és a modern technika legújabb vívmányaival felszerelt palotának óriási erkélyei és teraszai lesznek.”³² A társulás tagjai nevében Lajta arra kérte a tanácsot, hogy a Lánchíd és az Erzsébet híd, vagy a Lánchíd és az Országháza közötti területen biztosítson ehhez telket, 60 évre szóló kizárólagossági joggal. Az épületkomplexum építési költségét 8 000 000 koronára becsülték, a díjmentes területhasználatért cserébe a sportpalota 50 év elteltével a főváros tulajdonába került volna. A vállalkozás (hasonlóan más európai jégpalotákhoz) jéggyárként is üzemelt volna, a fővárosnak ezt önköltségi áron szállították volna, valamint a sportpalota évi jövedelméből 10%-ot engedtek volna át.³³ Az elképzelés radikálisan megváltoztatta volna Budapest látképét. Ezért nem meglepő, hogy a sajtóban foglalkoztak vele, a beadvány szövegét kivonatossan is közölték *Az Ujságban*,³⁴ s a *Pesti Napló* is rekapitulálta.³⁵

Lajta és társai folyamodványa sajnos már nem található meg a fővárosi tanácsai ügyiratok között, a vonatkozó ügyiratcsomóból mindössze egy 1918-ban kelt határozat maradt meg, amely szerint az ügy „időközben tárgytalanná vált”.³⁶ A források arra sem térnek ki egyértelműen, hogy Lajta Béla csak a kezdeményezés élére állt-e, vagy a komplexumnak a tervezője is ő lett volna. A nem konkretizált Duna-parti helyszín megengedné az összefüggést Faludiék kezdeményezésével és Lechner Ödön tervével, azonban az írott források hiánya miatt ez nem igazolható, s ellentmond ennek a Faludiék által előtérbe helyezett színházi funkció, amely Lajta és társai beadványában nem szerepel. Ráadásul ismert egy konkrét helyszínre készült, éppen a színházi terekkel is komponáló tervrajz, amely egyik sajtóban említett jégpalota-leírással sem hozható közvetlen kapcsolatba.

30 Jégpalota a Dunaparton. *Pesti Hírlap*, 1910. május 22., 7.

31 Várasdy Lipót által készített térkép, 1865. BFL XV.16.a. 205/22.

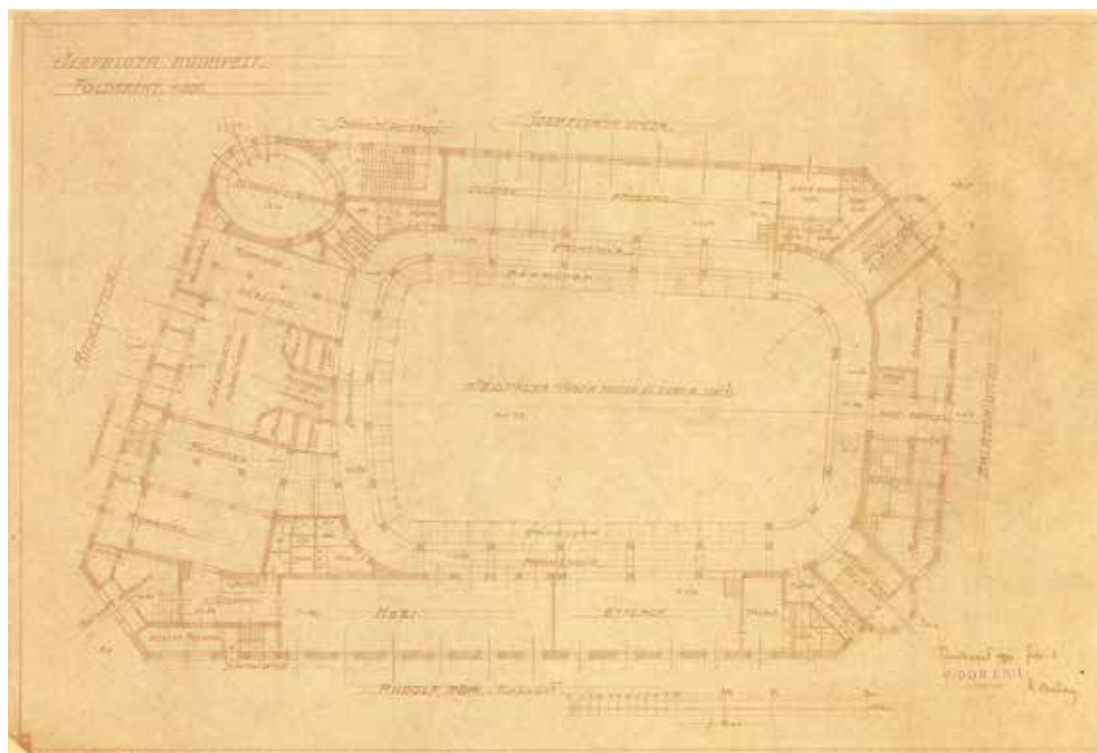
32 Jégpalota a Dunaparton. *Pesti Hírlap*, 1910. május 22., 7.

33 Uo.

34 Sport- és jégpalota a Dunaparton. *Az Ujság*, 1910. május 26., 18.

35 Sport és jégpalota Budapesten. *Pesti Napló*, 1910. május 24., 16.

36 BFL IV.1407.b. 5156/1910-III.

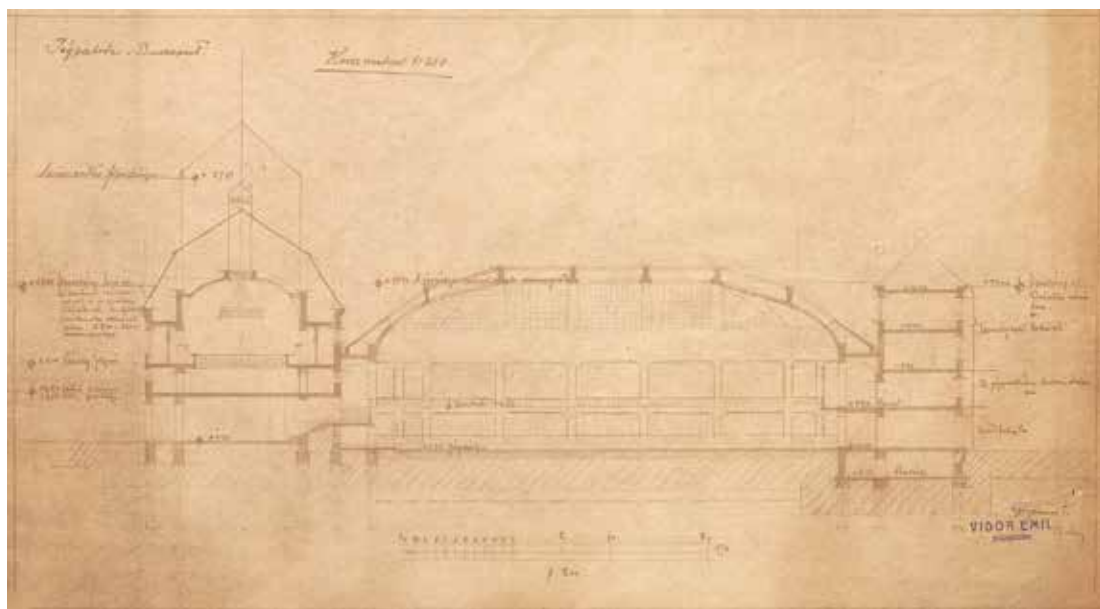

11. Vidor Emil: Jégpalota terve a Duna-partra, földszinti alaprajz, 1911

Vidor Emil 1911-es terve a Rudolf (ma Jászai Mari) térre készült. A földszinti, első emeleti, második emeleti alaprajz és a keresztmetszet február 2-i, a pincealaprakz és a hosszmetset február 5-i dátumot visel. A terveken Vidor névbélyegzője, valamint a vele együtt dolgozó Opaterny Flóris aláírása látható.³⁷ Az épület metszett sarka, valamint a feltüntetett utcanevek alapján a helyszín pontosan azonosítható a 25008 helyrajzi számú telekkel (Széchenyi rakpart 19.–Jászai Mari tér 1.–Balassi Bálint utca 16.–Balaton utca 2.). Ez az ingatlan a Fővárosi Közmunkák Tanácsa kezelésében volt 1910-ig, amikor először József főherceg, majd a Palatinus Építő és Ingatlanforgalmi Rt. tulajdonába került, 1913-ban ötemeletes bérház épült rajta (ennek átépítésével jött létre a Belügyminisztérium 1948-ban épült székháza, a mai Képviselői Irodaház).³⁸ Szintén a Palatinus Rt. építtette a mai Jászai Mari térre észak

37 A tervekre és másolataikra Csáki Tamás hívta fel a figyelmem. Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár, KT 298–303, másolataik az Országos Színháztörténeti Intézet és Múzeum Topográfia Gyűjteményében. Opaterny az aradi római katolikus templom pályatervén (1913), valamint a Kőbányai Polgári Serfőzde építkezésein dolgozott együtt Vidorral az 1910-es és 1920-as években, valószínűleg szorosan segédkezett más tervezési feladatokban is. GOTTDANK 2022, 140–141, 255.

38 BFL XV.37.c. 1112 betétszám, 25008 helyrajzi szám. BFL XV.17.d.329–25008. *Építő Ipar* 37. (1913) 33. sz. 365.

12. Vidor Emil: Jégpalota terve a Duna-partra, hosszmetset, 1911

felől néző bérházcsoportot is, amely részben Vidor tervei szerint épült fel 1911-től.³⁹ Mint Duna-parti helyszínre tervezett, és kifejezetten színházi épület ez a terv Faludiék törekvésével lenne összefüggésbe hozható, ám ebben az esetben nem világos, hogy miért készült el Lechner Ödön tervével párhuzamosan.⁴⁰ A létesítményben a jégpálya és a színház közel azonos súlyú, a palota nem csupán a jégpálya köré csoportosított terem sorból állt volna, mint Mayer Péter tervén és Csóka margitszigeti tervén, vagy mint a nagy előkép, a berlini Eispalast esetében. A jégpálya körül üzletek és kávéház, a rakpart felőli oldalon étterem és mozi működött volna. A második emeleten a Balaton utca felől szolgálati lakások is helyet kaptak volna. A telekadottságok miatt a szabályos alaprajzú jégpályához észak felől kapcsolódott volna önálló, manzárdtetős, zsinórpadlásos tömbként a színház, emeleti színpad- és nézőtérrel. Maga a jégpálya a 17,5 m belmagasságú csarnok alatt, 46 × 24 m (1104 m²) területen állt volna, míg a színház nézőtere 355 főt fogadott volna be.

Ez a telek kiválóan alkalmas lett volna egy négy főhomlokzattal rendelkező, többfunkciós épület elhelyezésére. Azzal ráadásul, hogy a Margitszigetre tervezett jégpalota beruházója, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a Palatinus Rt. tulajdo-

³⁹ GOTTDANK 2022, 160–182.

⁴⁰ Vidor és Lechner terve talán egymást váltó alternatívák lehettek, ugyanis Lechnernek Vágó Józsefen keresztül volt kapcsolata ahhoz a Schiffer Miksához, aki a Palatinus Rt. igazgatótanácsának tagja volt. BRUNNER 2022., GOTTDANK 2022, 161.

nába adta a telket, mindkét épület megvalósulása előtt elhárult az akadály, hiszen így a Fővárosi Közmunkák Tanácsának nem kellett azzal szembesülnie, hogy saját törekvésével párhuzamosan egy általuk kezelt ingatlanon épül fel tőlük függetlenül egy ugyanolyan funkciójú épület. Ám az is megeshet, hogy ez a lépés éppen egyszerre gátolta mind a két építkezést.

A Lajta-csoport, Lechner, Vidor és Csóka tervei egymással legalább párhuzamosan készültek, ha nem szorosabb összefüggésrendszerben, s akármilyen volt a kapcsolat közöttük, kölcsönösen csökkenthették egymás megvalósulási esélyeit, egyik esetben konkurensként, másik esetben egymást váltó tervsorozatokként, mivel úgy tűnik, hogy a magyar kezdeményezések Vidor terve kivételével valamennyien Európa legnagyobb, a berlini méretét is meghaladó, fedett jégpályájának létrehozására irányuló, ambiciózus vállalkozások lettek volna. Az, hogy egyik jégpalota sem valósult meg, nem csak a tőke hiányát, vagy a befektetők bizalmatlanságát fejezte ki. (1915-ben a berlini Eispalast is csődbe ment.) A kortársak epés, de stílszerű megfogalmazása szerint „befagyott”⁴¹ úgy a korszak építészetének előremutató szerkezeti-funkcionális megoldásait sorakoztatta fel, s egy addig nem volt, ámde a világvárosi jelleget kifejezni hivatott, szórakoztatási és sport célú épülettípus iránti érdeklődés kordokumentumai.

A fedett korcsolyapálya kérdésének jelentőségét, aktualitását ráadásul az is mutatja, hogy a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1911/1912. évi nagypályázatára is jégpalotát kellett tervezni. A pályázatot 1911. május 20-án írták ki 1912. január 9-ei határidővel. A bíráló bizottság tagjai Almási Balogh Loránd, Messinger Alajos, Orbán Ferenc, Rainer Károly, Wannenmacher Fábián voltak.⁴² A január 31-én elbírált pályázatra négy munka érkezett, amelyek közül kettőt közölt a szaksajtó. Az első díjat a Berlinben élő Szende Andor (1886–1972) nyerte egy klasszicizáló, monumentális tervvel, amely a nem sokkal később a Nemzeti Színházhoz készült pályatervéhez hasonlít.⁴³ Munkáját a berlini *Die Bauwelt* folyóirat is közölte, amely lap szerint a terv jégpalotának túl ünnepélyes.⁴⁴ Érdemes megjegyezni, hogy Szende nem csupán építészként foglalkozott a feladattal: 1911-ben és 1912-ben magyar bajnoki címet szerzett műkorcsolyában, 1910-ben, 1912-ben és 1913-ban a világbajnokság harmadik helyezettje, 1913-ban az európai bajnokság ezüstérmese volt.⁴⁵ Az egyleti pályázat ezüstérmese Kiss László (1887–1925) volt. Az ő vasbeton szerkezetű terve nagy mé-

41 Glosszák a hétről. *Sportvilág* 19. (1912) 49. szám, 1.

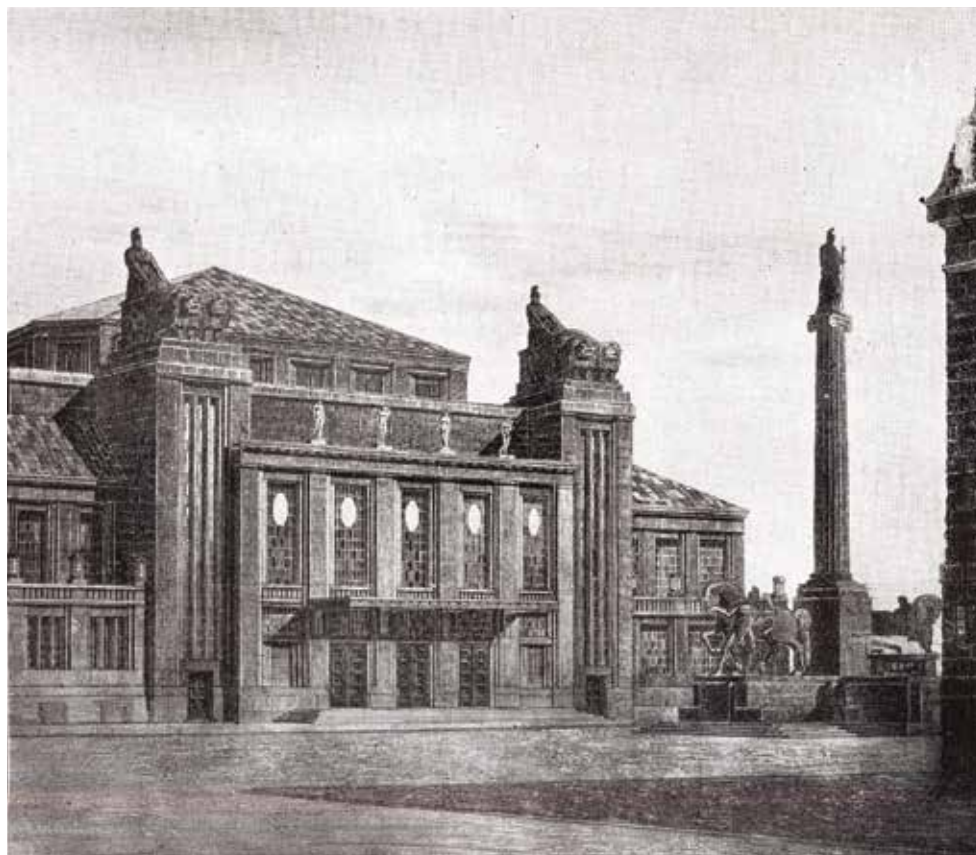
42 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1911/12. évi nagypályázata. *Építő Ipar* 35. (1911) 25. szám, 257–258.

43 *Magyar Építőművészet* 10. (1912) 9–10. szám, 13–18.

44 A budapesti jégpalota terve. *Vállalkozók Lapja* 34. (1913) 29. szám, 14.

45 Vincze Miklós: Ismeretlen magyarok: Szende Andor, a sokoldalú sportolóból lett kastélyépítő, 24.hu, 2017. december 2. <https://24.hu/kultura/2017/12/02/ismeretlen-magyarok-szende-andor-a-sokoldalú-sportolóból-lelt-kastélyépítő/>

retű előcsarnokkal vezette be a félköríves jégpályát. Hangsúlyos toronyépítményei a finn „nemzeti romantikát” és a német expresszionista építészetet egyaránt felidéz-
zik.⁴⁶

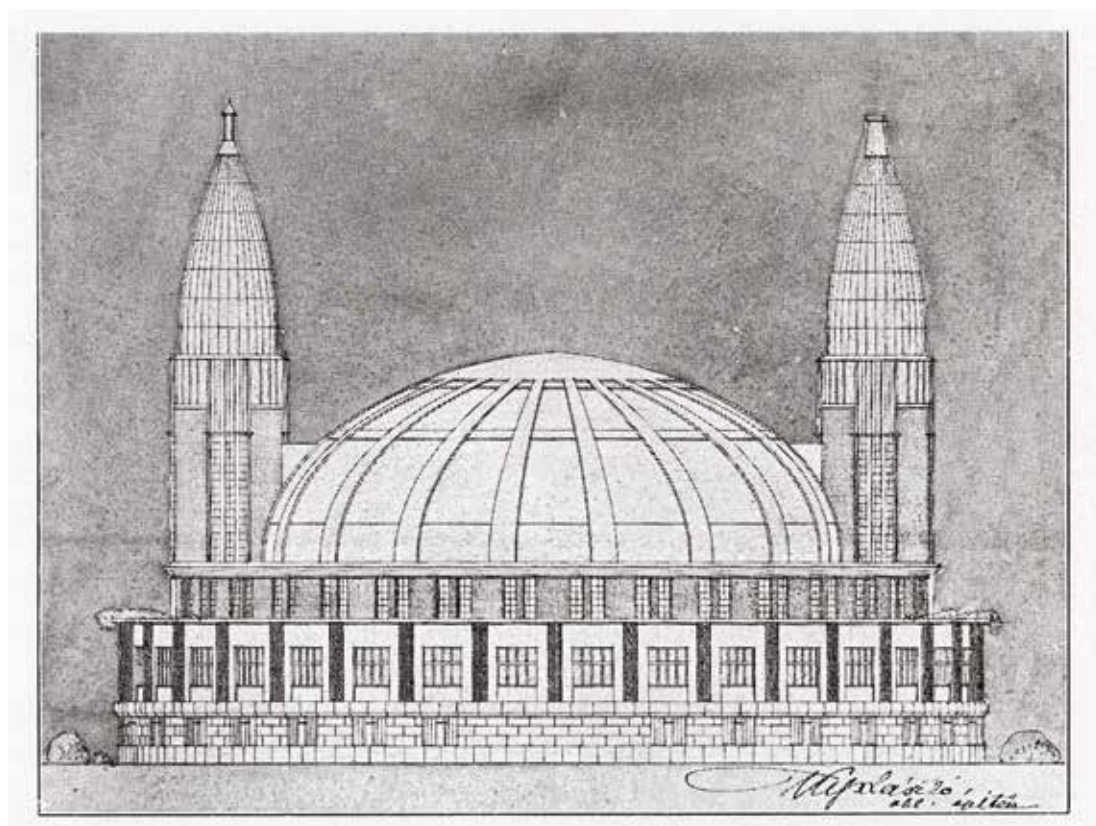

13/a. Szende Andor: Jégpalota pályázati terve, főhomlokzat, 1911

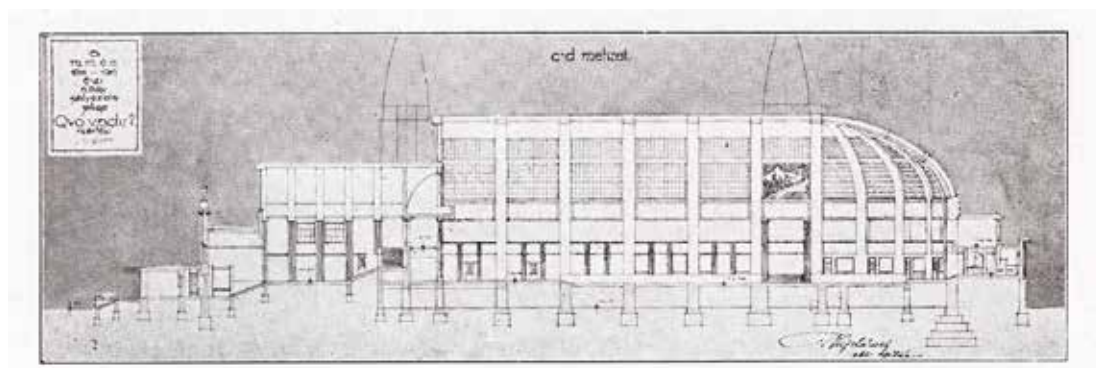
Vidor, Csóka, Szende és Kiss tervei a 20. századi monumentalizmus jelentkezéseiként is felfoghatók, s az épülettípusnak ez az aspektusa vonzhatta Lajta Bélát is, amikor élére állt a magyar építészettörténet első modern, a tömegsport igényeit is kiszolgáló sportkomplexumának megépítését célzó vállalkozás élére. Az is elképzelhető azonban, hogy Lajtát csak mint a székesfővárosi törvényhatósági bizottság új tagját vonták be az emlékirat szerkesztésébe, s pusztán e röviden gyakorolt várospolitikai minőségében adta nevét a kezdeményezéshez.⁴⁷ Ennek pedig

⁴⁶ Magyar Építőművészet 10. (1912) 9–10. szám, 21–24.

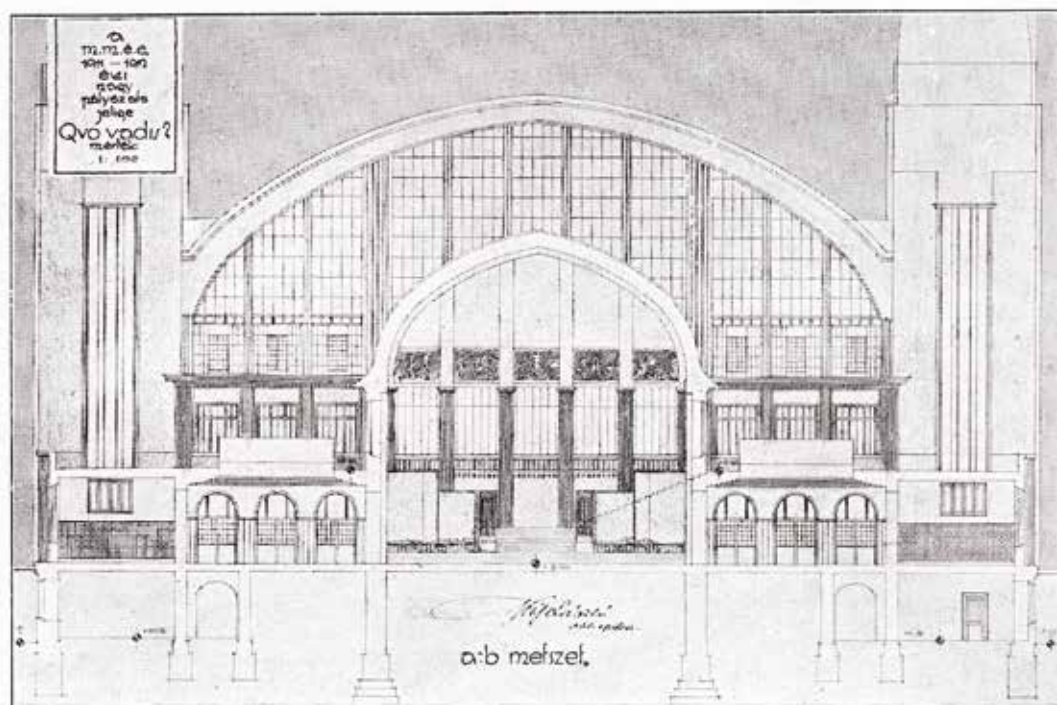
⁴⁷ Lajta 1910. február 4-től 1912. november 20-ig volt tagja a közgyűlésnek. CsÁKI 2024, 14.

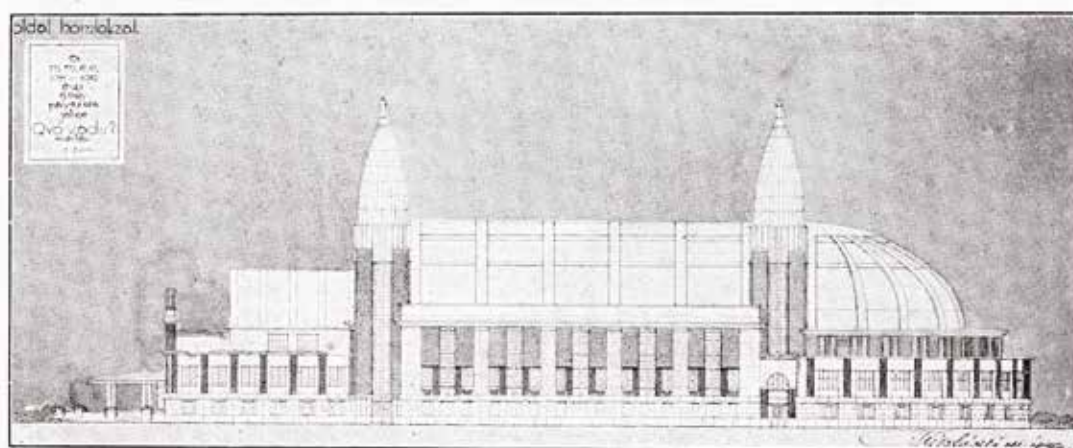
14./a. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, hátsó homlokzat, 1911

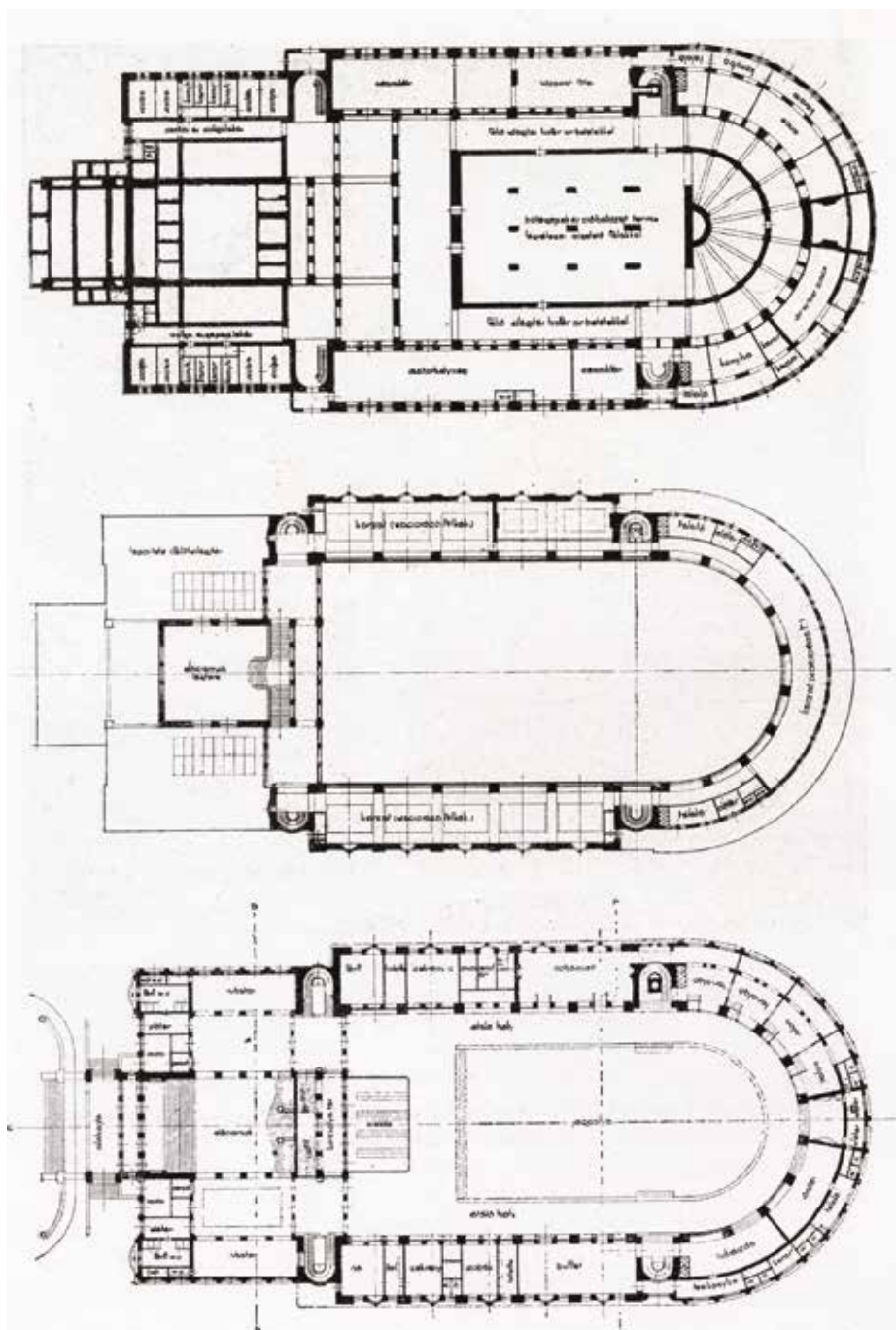
14./b. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, hosszmetset, 1911

15./a. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, keresztmetszet, 1911

15./b. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, oldalhomlokzat, 1911

16. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, alaprajzok, 1911

Szakirodalom

BESSKÓ 1910

BESSKÓ József: Korcsolyázók vigasztalása. *Élet* 2. (1910) 3. szám, 74–77.

BRUNNER 2022

BRUNNER Attila: A Lechner Ödön tervezte budapesti Vermes Gyula-féle bérház építéstörténete. In: FARBAKY Péter–FARBAKYNÉ Deklavya Lilla (Szerk.): *A haza építőkövei. Tanulmányok a 19. századi építészettörténet köréből Sisa József tiszteletére*. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest, 2022, 275–284.

BRUNNER 2023

BRUNNER Attila: Lechner Ödön jégpalotája. *Szeged* 35. (2023) 5. szám, 24–35.

CSÁKI 2024

CSÁKI Tamás (Szerk.): *Lajta Béla 150 – Budapesti épületsorsok*. Kiállítási katalógus, BTM Kiscelli Múzeum, Budapest, 2024.

ERDEI 1991

ERDEI Gyöngyi: *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből. Budapest művelődéspolitikája a századelőn*. Budapest Főváros Önkormányzata, Budapest, 1991.

ERDEI 2003

ERDEI Gyöngyi: *Műpártoló Budapest 1873–1933*. Városháza Kiadó, Budapest, 2003.

ESSŐ 1911

ESSŐ Andor: Versenyek a jégpalotában. *Herkules* 28. (1911) 4. szám, 26–27.

GELLÉRI 1910

GELLÉRI Mór: *A Margitsziget, a mint én annak jövőjét elképzelem*. Budapest, 1910.

GOTTDANK 2022

GOTTDANK Tibor: *Vidor Emil, a műépítész*. Balassi, Budapest, 2022.

HIDVÉGI 2014

HIDVÉGI Violetta: *Nemzeti Lovarda, 1857–1858, 1872–1873 és Tornacsarnok, 1858*. In: HIDVÉGI Violetta – MARÓTYZ Katalin (Szerk.): *Ybl-épületsorsok az Unger-háztól a Kálvin térig*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2014.

HIDVÉGI–CSÁKI 2009

HIDVÉGI Violetta–CSÁKI Tamás: Tornacsarnok az Ősz utcában. *Budapest* 32. (2009) 4. szám, 26–29.

KUN 1998

KUN László: Sport. In: KOLLEGA TARSOLY István (Főszerk.): *Magyarország a XX. században*. III. (Kultúra, művészet, sport és szórakozás.) Babits Kiadó, Szekszárd, 1998, 575–634.
<https://mek.oszk.hu/02100/02185/html/564.html>

MÁRKUS 1909

MÁRKUS Jenő: *A Budapesti Korcsolyázó-Egylet negyvenéves története (1869–1909)*. Budapesti Korcsolyázó-egylet, Budapest, 1909.

SIPOS 1996

SIPOS András: *Várospolitikai és városigazgatás Budapesten 1890–1914*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 1996.

TERNOVÁČZ 2021

TERNOVÁČZ Bálint: 151 éve nyílt meg a városligeti jégpálya. *Budapesti Levéltári Mozaikok* 18. (2021) 1. szám. <https://bparchiv.hu/statikus/ternovacz-balint-151-eve-nyilt-meg-varosligeti-jegpalya>

VOZÁRY 1911

VOZÁRY Pál: Jégpalota a Margitszigeten. *Herkules* 28. (1911) 4. szám, 27–28.

Képjegyzék

1. A berlini Eispalast. Élet, 2. évf. 3. sz. 1910. január 16., 75.
2. A berlini Eispalast alaprajza. Építő Ipar, 34. évf. 30. sz. 1910. július 24., 299.
3. A berlini Eispalast keresztmetszete. Építő Ipar, 34. évf. 30. sz. 1910. július 24., 299.
4. Mayer Péter: Jégpalota terve, földszinti alaprajz, 1909. Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti Tár, Itsz. SZT KT 308
5. Mayer Péter: Jégpalota terve, keresztmetszet, 1909. Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti Tár, Itsz. SZT KT 304
6. Lechner Ödön vázlatrajzai, feltehetően a jégpalotához, 1911. Iparművészeti Múzeum, Adattár, Itsz. KRTF 36.
7. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, alaprajz, 1911. BFL XV.17.d.322. a.156d/9/2.
8. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, keresztmetszet, 1911. BFL XV.17.d.322. a.156d/9/10.
9. Csóka Géza: Jégpalota terve a Margitszigetre, homlokzat, 1911. BFL XV.17.d.322. a.156d/9/5.
10. Csóka Géza: Alternatív homlokzati terv a margitszigeti jégpalotához, 1911. BFL XV.17.d.322. a.156d/9.
11. Vidor Emil: Jégpalota terve a Duna-partra, földszinti alaprajz, 1911. Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti Tár, Itsz. SZT KT 301
12. Vidor Emil: Jégpalota terve a Duna-partra, hosszmetszet, 1911. Országos Széchényi Könyvtár, Színház-történeti Tár, Itsz. SZT KT 299
- 13/a,b Szende Andor: Jégpalota pályázati terve, főhomlokzat és alaprajz, 1911. Magyar Építőművészet 10. (1912) 9-10. szám, 16.
- 14/a,b Kiss László: Jégpalota pályázati terve, hátsó homlokzat és hosszmetszet, 1911. Magyar Építőművészet 10. (1912) 9-10. szám, 22.
- 15/a,b Kiss László: Jégpalota pályázati terve, keresztmetszet és oldalhomlokzat, 1911. Magyar Építőművészet 10. (1912) 9-10. szám, 23.
16. Kiss László: Jégpalota pályázati terve, alaprajzok, 1911. Magyar Építőművészet 10. (1912) 9-10. szám, 24.

Attila Brunner

Designs for indoor skating rinks in Budapest in the early 20th century

The architectural solutions of modern sports facilities derive directly from the architectural monuments of antiquity on the one hand, and from iron structures built thanks to the industrial revolution of the 19th century on the other hand. In Hungary skating was one of the earliest sports to become a mass phenomenon. That is why many architects made designs for so called ice palaces, e.g. skating rinks around 1910. Their main inspiration was the largest indoor ice skating rink in Europe at the time, the Eispalast in Berlin, which opened in 1908 and was designed by Walter Hentschel, known as an architect designing mainly theater buildings.

Many of the Hungarian ice palace designs repeated the solutions of theater architecture. Péter Mayer's design from 1909 is composed of Baroque Revival elements. However, Ödön Lechner's designs, created between February 1911 and the summer of 1912, were probably much more modern. The plans of Géza Csóka, who lived in Berlin, for Margaret Island, and the plans of Emil Vidor for the Danube Embankment in Pest were completed at the same time. In May 1910, Béla Lajta and his stakeholders submitted a petition to the authorities in Budapest, in which they requested a plot for the construction of Europe's largest sports complex, even larger than the Berlin one. The plans of the Lajta group, Lechner, Vidor and Csóka were made parallel to each other on behalf of different investor groups, and all of these constructions would have been ambitious undertakings aimed at creating Europe's largest indoor ice rink. In the end, none of them were realized, due to the financial conditions of the time, still, these plans show that the Hungarian capital of that era can be considered an epitome of modernity.

Műhely

01

Steindl Imre akvarellje a budai királyi palota Szent Zsigmond-kápolnájáról 1873-ból

Fél évvel Budapest egyesítését megelőzően, 1873. április 20-án I. Ferenc József és Erzsébet királyné leánya, Habsburg–Lotaringiai Gizella főhercegnő (1856–1932) a bécsi Augustinerkirchében feleségül ment Lipót bajor királyi herceghez (1846–1930). Az esküvő alkalmából Pest városa – Bécs példáját követve¹ – egy díszalbumot ajándékozott az ifjú párnak, *„hódoló tisztelete és üdvözlete jeléül”*, amelyet a bécsi világkiállításon is bemutattak. Az album tizenkét akvarellből állt, amelyek – a „császárváros” ajándékához hasonlóan – a város nevezetes tereit és épületeit ábrázolták. A Budapesti Szemle így számolt be a nászajándékról: *„A tizenkét festmény tárgya és sorrendje egy szűkebb bizottságban állapítottatott meg, mely vezéreszméjének azt tűzte ki, hogy ez album Pest városa kiválóbb pontjain kívül főleg oly képeket foglaljon magában, melyek a főséges mátkának Budapesten és környékén való tartózkodásának főbb mozzanatait juttassák eszébe. Ezzel az építészeti és a tájfestőnek már ki volt mutatva a feladat. Történelmi festőink a mult analogiáira s az allegoriára voltak utalva. Amannak köréből Székely Bertalan festette az albumnak első, egyszersmind egyik legsikerültebb lapját: Gizella bajor herczegasszonyt, Szent István első magyar királyunk nejét, midőn kisdéd fiával, Imrével térdén a koronázási palástot szövi. [...] Thán Mór az allegoria eszmekörében otthonosabb. Ő festette az album zárlapját, szép nő alakjában személyesítve Pest városát, a mint nefelejts koszorúval üdvöt és istenhozzádót int a boldog mátkapárnak, mely rózsákkal koszorúzott s amorettek által hajtott bárkában tova uszik az élet, vagy inkább a Duna folyamán. Erre mutat az ősz haju folyamisten az előtérben, míg Clio egy ércztáblába vési keltét a napnak, melyen a két sziv frigye az oltár előtt áldást és szentesítést nyert. [...] Így a képek sorrendjében egymásután következnek: másodikul a budai várkápolna belseje Steindl Imre építésztl; a főherczegasszony budavári lakosztálya Telepy Károlytól; Budapest látképe a Gülbaba sirja felől Ligeti Antaltól; a budai királyi várpalota látképe a pesti rakpart felől, Greguss Jánostól; a pesti Ferencz József tér az akadémia palotájával Skalniczky Antaltól. A nemzeti muzeum s az ideiglenes országház látképe Haussmann Alajos építésztl; egy margitszigeti tájrészlet a fürdőház homlokzatával, Brodszky Ferencztől [sic! helyesen Sándortól]; egy városligeti részlet a tó és a pávasziget látképével, ismét Ligeti Antaltól; a gödöllői kastély látképe, ismét Telepitől, s Thán Mórnak már említett allegorai zárlapját megelőzőleg a Gödöllő szomszédságában fekvő besnyői kolostor látképe e sorok írójától. A tizenkét kép közül egy-kettő olaj- a többi vízfestmény.”²*

1 A Bécs városa által az ifjú párnak ajándékozott albumról lásd: A bécsi „Gizella-album”. *Magyarország és a Nagyvilág* 9. (1873) 16. szám, 182.

2 KELETI 1873, 195–196. Az album ismertetését lásd még: *Nefelejts* 15. (1873) 16. szám, 190; *Vasárnapi Ujság* 20. (1873) 26. szám, 308.

1. Steindl Imre: A budai királyi palota Szent Zsigmond kápolnájának belső képe a Gizella-albumból, 1873

2. A Szent Zsigmond kápolna belső képe. Raimund Stillfried von Rathenitz (1839–1911) bécsi fotográfus felvétele, 1883

Az album tizenkét lapjából jelenleg ötöt ismerünk. Négy akvarell Gizella főhercegnő és Lipót herceg fia, György bajor herceg (1880–1943) hagyatékából a müncheni Bayerisches Hauptstaatsarchiv gyűjteményébe került,³ egy további pedig a közelmúltban műkereskedelemben bukkant fel: a budai királyi palota kápolnájának belső terét ábrázoló akvarellt a Budapesti Történeti Múzeum vásárolta meg 2022 szeptemberében.⁴ Feltételezhető, hogy a hercegi pár halála után négy gyermekük osztozott az album lapjain, s így került a szóban forgó vízfestmény műkereskedelmi forgalomba.

Az ifjú Steindl Imre (1839–1902)⁵ által festett akvarell egyedülálló képi forrása a barokk palotakápolna belső kialakításának, mivel jelenleg ez az egyetlen ismert színes ábrázolás az 1945-ben súlyosan megrongálódott, majd 1961-ben lebontott épületrészről.⁶

A barokk királyi palota 1765-ben újraindult építése Franz Anton Hillebrandt (1719–1797), a Magyar Kamara főépítésze vezetésével folytatódott 1769-ig.⁷ Ennek során 1768-ra kiépült az északi palotatömb nyugati szárnyában a három szintnek megfelelő belmagasságú Szent Zsigmond-palotakápolna, amely a Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) által alapított, a török hódoltság alatt és a visszafoglalás során rommá lett Szent Zsigmond prépostság templomának funkcióját és patrocíniumát vette át. Felszentelésére 1769-ben, Mária Terézia névpatrónusa, Nagy (Avilai) Szent Teréz ünnepén, október 15-én került sor.⁸

A palotakápolna felszenteléskor a főoltárt a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére konsekrálták. A főoltár tehát – sajátos módon – a kápolna címétől eltérő patro-

- 3 München, Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Geheimes Hausarchiv, Nachlass Prinz Georg, Bilder 283: Székely Bertalan: „Gizella királyné Szent Imre herceggel”; 284: Telepy Károly: „Gizela főhercegeasszony Ö Fensége lakosztálya a budai várpalotában”; 285: Szkalnitzky Antal: „A Ferencz-József tér Pesten”; 286. Brodszky Sándor: „Margitszigeti részlet”. A pesti Ferenc József teret ábrázoló akvarellt közli: SISA 1994, 154, X. kép; Székely Bertalan akvarelljét publikálta: BICSKEI 2007; a budai királyi palota hercegnői lakosztályának szalonját ábrázoló enteriorképet közli: SERFŐZŐ 2023, 37, 23. kép. Köszönjük Rostás Péternek, hogy figyelmünket felhívta erre az ábrázolásra.
- 4 Rajzkarton, ceruza, vízfestmény, 37,2 × 26,2 cm, j. j. l.: S.I. BTM KM, Építészeti Gyűjtemény, ltsz.: 2022.3. Vétel a Kunsthandel Erhard Urban e.U. bécsi műkereskedő cégtől. Az albummal egykorú felirat a lap hátoldalán: „3. A budai királyi várpalota kápolnájának belseje. Steindl Ferencz”, téves alkotó meghatározással. A műtárgyra Kelecsényi Kristóf hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk.
- 5 Steindl Imrét 1870-ben nevezték ki a József Politechnikum tanárának, amely intézmény 1870-ben Magyar királyi József Műegyetemmé alakult. Steindl haláláig a műépítéstan tanszék tanára volt. SISA 2005, 14-15.
- 6 A Budavári Palota háborús sérüléseiről és újjáépítése során elkövetett súlyos hibákról, bontásokról lásd: CZAGÁNY 1967, a kápolnáról: uo. 204, 206; BOGNÁR 2011, a kápolnáról: 255-256, 259, 264-266, 270.
- 7 KELÉNYI 1976, 37-42; KELÉNYI 2001; KELÉNYI 2005, 27-44.
- 8 UXA 1934, 183-184; *Budapesti Hírlap* 10. (1890) 191. szám, 1. sz. melléklet. A kápolna oltárainak leírása: NÉMETHY 1882, 749-750; BEKE 2001, 126; SERFŐZŐ 2023, 53-55. A felszenteléskor Benkő Miklós jezsuita beszédében Zsigmond és Mátyás királyok méltó utódként dicsérte a királynőt: SERFŐZŐ 2019, 104-105.

cíniumot kapott. A kápolna és a főoltár kettős titulusa egyrészt azzal magyarázható, hogy a középkori budai prépostsági templom is a Szűz Mária és Szent Zsigmond kettős patrocíniumot viselte.⁹ A Nagy Lajos király által 1365 körül emelt budai várkápolna, a *capella regia* ugyancsak a Szűz Mária címet kapta, ennek hajdani létezéséről azonban a 18. században még csak Bonfini nyomán tudhattak, s ekkorra valószínűleg a kápolna egykori titulusa is feledésbe merült.¹⁰ A titulusválasztásban az is szerepet játszhatott, hogy a pozsonyi vár kápolnáját is feltehetően Szűz Mária tiszteletére szentelték.¹¹ A királynő 1770. január 10-én kelt rendelete értelmében a csillagkeresztes lovagrend kapta meg a budai prépostságot és a palota területén élők lelki gondozását plébániai jogkörrel, s a rend egyik előjárója viselte a préposti címet.¹²

1771. július 21-én a kápolnában ünnepséget tartottak, amikor megérkezett Szent István király karereklyéje, a Szent Jobb.¹³ A palotakápolnáról Hillebrandtnak csak egy terve ismert, amely az építmény hosszmetsetét (azaz nézetben keleti hosszfalát) mutatja.¹⁴ Kelényi György 1771–1780 közé datálja a tervet. A lavírozott tusrajz az I. H. szignó alapján az építész fiának, Joseph Hillebrandtnak tulajdonítható.¹⁵ A Szent Zsigmond-kápolna hosszmetsetének keletkezési időpontját azonban pontosabban is meg lehet határozni, miután tudjuk, hogy a kápolna keleti udvari homlokzatához csatlakozó Szent Jobb-kápolna tervét Hillebrandt 1777-ben készítette.¹⁶ Mivel a Szent Zsigmond-kápolna szóban forgó tervén a hajó második boltszakaszában már szerepel a Szent Jobb-kápolnába vezető, utólagosan kialakított, stukkófüggönnyel keretelt nyílás, e rajz is legkorábban 1777-ben születhetett. A két-szakaszos, csehsüveg boltozattal fedett hajó az íves szűkítésnél félkörívesen záruló diadalívvel nyílt a csehboltozattal fedett szentélybe.

Steindl Imre (1839–1902) akvarellje az első emelet magasságából, minden bizonytalansággal az orgonakarzatról készült, a főtengelytől kissé balra (nyugatabbra). A kápolna terét az ábrázoláson a bal oldalról a hajó második nyugati ablakán beáradó fény világítja meg.

9 KUMOROVITZ 1963, 114, 117; VÉGH 1999, 25.

10 BONFINI 1995, 869.

11 A Mária-titulusra enged következtetni, hogy egy 1563-as szerződés szerint a kápolna főoltárának Giulio Licinio által festett középképe Mária születését ábrázolta, a két oldalszárnynon pedig Mária életének négy-négy jelenete kapott helyet: BISENIUS 1894, 145.

12 BEKE 2001, 127.

13 UXA 1934, 246–247. Az ünnep reggelén Kozma Ferenc jezsuitának még a Nagyboldogasszony-templomban tartott beszédéről lásd BEKE, 2001, 129; FARBAKY 2004, 164.

14 MNL OL T 14, No. 1/29; KELÉNYI 1976, 40–41, 28. kép; leírása: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001) 551, 2.1.13. kat. számon. (FARBAKY Péter)

15 KELÉNYI 2001, 236, 2.1.06/A., B. képaláírás; KELÉNYI 2005, 90, 39. képaláírás. Személyét más építkezéssel kapcsolatban említi még KELÉNYI 1976, 50, 56, 73, 77, 84, 114.

16 Tervei: MNL OL, T 14, no. 1/28. a és b.; KELÉNYI 1976, 41, 27. kép; leírása: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001) 551, 2.1.16/A. és B. kat. számon. (FARBAKY Péter)

A térbe behúzott pillérkötegek a szentély felé íves alaprajzú átmeneti térszakaszt képeznek, fölöttük széles tölcészerű boltozatrésszel. A főpárkány a pilaszterek fölött golyvázódik. A diadalív bal oldalán Steindl a barokk szószéket örököltette meg, alatta gyóntatószékkal. A szentély járószintjét egyetlen íves alaprajzi kialakítású lépcsőfok emeli ki, a középén kinyitott áldoztatórács ennek vonalát követi. A szentély keleti oldalfalán a földszinten a Hillebrandt-tervvel megegyezően két, háromszögű timpanonnal lezárt nyílás kapott helyet, amelyek előtt aranyszegélyű kék díszkárpit függ a falon. Az első emelet magasságában egyetlen, egyenes és íves szakaszokból álló szemöldökpárkánnyal lezárt oratóriumablak nyílik a szentély terébe, mellvédjén hasonló díszkárpittal. (Az ablak faszerkezetének osztása és az ablakmellvéd eltér a Hillebrandt metszettervén ábrázolt kettős nyílástól, és megegyezik a későbbi archív fotókon megörökített állapottal,¹⁷ eszerint az oratóriumablak így, leegyszerűsítve valósult meg.¹⁸) A második emeleten két-két oratóriumablak töri át a falat. A szentély végfalát a hatalmas főoltárépítmény foglalja el. A kissé ívelt alaprajzú, pilaszter és oszlop keretezte retabulum foglalja magába a vállnál tört, félkörívesen záródó főoltárképet, az 1761-ben udvari kamarai festővé kinevezett – s a kortársak által Paul Troger egyik legjobb tanítványaként méltított – (Johann) Josef Hauzinger (1728–1786) 1766-ban készült Kálvária-festményét.¹⁹

A budai főoltárkép a negyedik Golgota-kép volt, amely az 1760-as években Mária Terézia megrendelésére készült. Ezek sorában a pozsonyi várkápolna 1763-ban Josef Hauzinger által festett főoltárképe volt az első, amely a keresztre feszített Krisztust ábrázolta Szűz Máriával és Szent Jánossal.²⁰

3. Johann Josef Hauzinger: Kálvária, 1766. A Szent Zsigmond-kápolna egykori főoltárképe jelenleg a visegrádi plébániatemplom főoltárképeként. Heim Gréta felvétele

17 A Szent Zsigmond kápolna belső képe. Raimund Stillfried von Rathenitz (1839–1911) bécsi fotográfus felvétele, 1883. Bécs, ÖNB, Bildarchiv, Pk 311 e, 32; HAUSZMANN [1912], [13. képtábla].

18 Az Uxa könyvben szereplő egy másik fotón Ferenc József az első emeleti keleti oratóriumablakon kinézve hallgatja a szentmisét. Lásd UXA 1934, 231, 44. kép.

19 GARAS 1991, 194. és 6. kép. (GARAS 1955, 161, 217. még Hauzinger vagy Vinzenz Fischer műveként ír róla.)

20 GARAS 1955, 190, 222.

Ennek mintájára készült a Szent Kereszt tiszteletére szentelt innsbrucki Hofkirche főoltárképe is (Johann Karl Auerbach, 1766).²¹ Hauzinger 1765-ben a pesti (császári-királyi) Invalidus-ház kápolnájának főoltárára is egy Golgota-képet festett.²² A képek témaválasztása Mária Terézia személyes vallásosságával állhat összefüggésben, amelyben kitüntetett helyet kapott a Szent Kereszt tisztelete. Ennek a dinasztikus hagyománynak a jegyében alapította dédapja, III. Ferdinánd özvegye, Gonzaga Eleonóra császárné 1668-ban a Csillagkeresztes Rendet, miután a Szent Kereszt-ereklye sértetlen maradt a Hofburgban 1668. február 2-án kitört tűzvészben.²³ Abban, hogy a pozsonyi és a budai rezidenciák „uralkodói magánkápolnája” esetében a kápolna és a főoltár titulusától eltérő ikonográfiájú, a megváltást hirdető főoltárkép készült, szerepet játszhatott a Mária Terézia vallási orientációjában az 1760-as években bekövetkezett változás is, azaz a janzenista kegyelemtan hatása.²⁴

A keretező oszlopok mellett egy-egy álló szoboralak fogja közre a kompozíciót. Raimund Stillfried fotója szerint balra Longinus (kezében lándzsával), jobbra egy ecetes spongyát tartó angyal szobra egészítette ki a főoltárkép Kálvária-jelenetét.²⁵ A főoltár architektúráját törtíves összetett főpárkány zárja le, az oszlopokon egy-egy angyal térdel. A középső ívelt főpárkányszakasz fölött a hasonló, szélein egy-egy vázával kiegészített egyenes és íves szakaszokból álló párkányszakasszal lezárt oromzat koronázza a főoltárt. Középen a gazdag felhő-stukkódísz az Atyaisten sugárkoszorúba foglalt szimbólumát veszi körül, legfelül a Szentlélek galambjával, így egészül ki a Megfeszített Krisztus Szentháromság ábrázolássá. A három lépcsővel kiemelt oltárstípesen tabernákulum áll, ugyancsak két angyalfigurával közrefogva.²⁶ Steindl a szentély Hauzinger által 1768-ban festett mennyezatképét árnyékban, sötétben tartva ábrázolta, ugyanakkor a díszítőfestés rendszerét, valamint a diadalív jobb oldali íves falának trophaeum-szerű együttesét a Szentírással, kereszttel, pásztorbottal és füstölővel pontosan megörökítette. Feltűnik a diadalív archivoltjának és az azt keretező íves boltozatszakasznak a díszítőfestése, s a második csehboltozat jobb oldali festett csegelye is, volutás konzolon egy festett alak (Szent Ágoston?) részletével. A szentély

21 TRAPP 1958, 19; FLEISCHER 1932, 109. (Nr. 441.)

22 MEUSEL 1784; „*Letztens malte er die neue Kapelle des Heil. König Stephans in Ofen, 1778*”. Schoen Arnold csak a főoltárkép témáját (keresztre feszített Krisztus) közli, alkotóját nem említi: SCHOEN 1930, 44, 77, 170; Hauzinger-ről: GARAS 1991, 194. A pesti „invalidus-templom” 1764-ben még nem volt felszentelve. Titulusa nem ismert, Széchényi György 1692-es alapítólevelében Szent György tiszteletére szentelt kápolnáról rendelkezett: SCHOEN 1930, 10, 168.

23 REITBÖCK 1891.

24 A tisztséget korábban betöltő jezsuiták után 1761-től Ignaz Müller (1713–1782) janzenista Ágoston-rendi szerzetes lett a királynő gyóntatója, aki a vallásosság „felvilágosult” felfogását hirdette a közösségi vallásgyakorlattal szemben a bensőséges egyéni hitéletet helyezte előtérbe, s ennek hatására az 1765-ben megözvegyült császárné fokozatosan felhagyott a zárandoklatokkal, így például Mariazellben 1769-ben járt utoljára. Lásd SCHMAL 2001.

25 Stillfried fotójáról ld. a 42. jegyzetet.

26 A tabernákulum Czagány szerint fehér márványból készült. CZAGÁNY 1966, 96.

boltozata, amelynek freskója Mária mennybevételét ábrázolta, valamint az északnyugati festett csegelye már árnyékba borul, kevésbé látszik. Az északkeleti csegelyen egy festett fülkében Szent Márk (?) evangélista konzolon ülő vörös köpenyes alakja kapott helyet, azonban ez az ábrázolás is már alig kivehető.²⁷ Az építészeti környezetet az akvarellen néhány alak egészíti ki a kápolnatér földszintjén: a főoltár előtt pap miséz, jobbra a lépcsők előtt egy ministráns segédkezik, a hajó szentély felőli részén néhány hívő állva, illetve ülve hallgatja a misét. A hívek között egyszerűbb viseletűek is feltűnnek, ami arra utal, hogy a kápolna nyilvános használatú, és minden társadalmi csoport számára nyitva állt.

A Szent Jobb-kápolnát Hauszmann Alajos 1898/99-ben lebontotta,²⁸ s helyette 1900-ban a Szent Zsigmond-kápolna szentélyének középtengelyében, attól északra egy új, szecessziós stílusú, centrális alaprajzú Szent Jobb-kápolnát épített.²⁹ A szentélyt körülvevő U alaprajzú folyosó közepén, azt kettévágva kialakított új kápolna a főoltár mögött a szentélyvégfalban nyitott nyílással csatlakozott a palotakápolnához.³⁰ Hauszmann magát a Szent Zsigmond-kápolnát is jelentősen átalakította, az építészeti részletképzésben (szentély oldalfalai) és a berendezésben (oltárok, szószék, keresztelőkút) egyaránt.³¹ Ezt követően 1900. augusztus 19-én újrászentelték és Szent Zsigmond titulását Szent István királyra módosították.³² Ezzel egy időben Ferenc József a palotakápolna számos barokk berendezési tárgyát az újonnan felépült (1899. október 1-jén felszentelt) – Schömer Ferenc és Hauszmann Alajos által tervezett – máriaremetei Kisboldogasszony-templomnak, illetve a templomot építtető Boldogasszony Kápolna Egyletnek ajándékozta.³³ A palotakápolna orgonája, padjai, csillárjai és gyóntatószékei mellett Máriaremetére került a Szent Jobb-kápolna egykori oltár-

27 A kápolna mennyezetképeiről lásd: UXA 1934, 229; CZAGÁNY 1966, 96; GARAS 1955, 160, 222; SERFŐZŐ 2023, 56–57; SERFŐZŐ 2024.

28 KELÉNYI 2001, 237: 1899-ben bontották le; TERDIK 2022 szerint 1898-ban: uo. 122.

29 Képe: HAUSZMANN [1912], 53; UXA, 1934, 192. Földszinti alaprajza: Hauszmann [1912], 22. Az új Szent Jobb kápolnáról: A budai királyi palota Szent István-kápolnája. *Vasárnapi Ujság* 47. (1900), 34. szám, 569; UXA 1934, 191; CZAGÁNY 1966, 96-97; ERDÉLYI 1982; SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001, 438; TERDIK 2013b; SZÜCS 2016; ROSTÁS 2016, 182.

30 Uxa szerint: "A főoltárt előrehozták a falból, ..." UXA 1934, 230. Véleményünk szerint a szentélyvégfalat betöltő főoltár-architektúrát nem kellett/lehetett eltolni, csak középen egy vasrácsos ajtónyílással vágták át a szentély zárófalát. Lásd még: CZAGÁNY 1966, 96; TERDIK 2013b, 184. Csak az új, Hauszmann által tervezett stípest és a rajta álló tabernákulumot kellett előrébb helyezni a szentélyben.

31 Hauszmann átalakításairól: ÉBER 1900, 562 (képeik uo. és 563.); UXA 1934, 229-232; CZAGÁNY 1966, 95-96.

32 *Magyar Nemzet* 19. (1900) 228. szám, 2-3; UXA 1934, 273; TERDIK 2022, 126.

33 *Mária-Remete története*. Mária-Remete-Boldogasszony-Kápolna-Egylet, Budapest, 1899, 54; *Buda-pesti Napló* 5. (1900) 242. szám, 6. A királyi palota építése: „A várpalota ezüsthangu ütőóráját is levették, és a király parancsára az újonnan épülő máriaremetei templomnak ajándékozták. Ugyanoda került a vártemplom egész régi berendezése is, u. m. az orgona, szószék, padok és az összes szentképek.”

4. A Szent Jobb kápolna terve, metszet. I. H. (Joseph Hillebrandt), 1777

képe (Szent István koronafelajánlása) is, amely Vinzenz Fischer műve 1778-ból.³⁴ Az archív fotók tanúsága szerint a kép kompozíciója szinte minden részletében egyezett a mester három évvel korábbi művével, a székesfehérvári plébániatemplom (majd székesegyház) főoltárképével.³⁵ Ugyancsak Máriaremetére került az egykor a Szent Jobb-kápolna oltárán álló két, apostoli kettős keresztet, illetve mitrát tartó angyalszobor.³⁶ A máriaremetei templom kapta a palotakápolna Szent Zsigmond-mellékoltárának oltárképét is, Johann Karl Auerbach művét 1767-ből.³⁷ A neogótikus máriaremetei templomból 1950 körül – a templomot 1928-tól gondozó szervita rend feloszlását követően – eltávolították a palotakápolnából származó tárgyakat, sorsuk és jelenlegi őrzési helyük nem ismert.

- 34 Novák Dániel leírása szerint a Szent Jobb-kápolna oltárképén a „Vin. Fischer 1778” szignatúra volt olvasható. Lásd NOVÁK 1837, 61.
- 35 Reprodukcióját lásd UXA 1934, 188, továbbá egy, a Mária-remetei Kápolna-egylet által 1930 körül kiadott képes levelezőlapon, Zempléni Múzeum, Szerencs, ltsz.: 0178829. A kép 1906 januárjában Pick Móric budapesti műkereskedő Károly körúti üzletében bukkant fel, aki igen magas áron, 800 koronáért árulta azt. Miután Hauszmann tudomást szerzett erről, kérdőre vonta Szentkirályi Antalt, az Egylet elnökét, aki 1906. február 3-án kelt válaszlevelében arról tájékoztatta Hauszmann, hogy az „*apostoli Kir. Felsége által*” ajándékozott képet már visszavette és a „*Mária-Remetei templomban végleg elhelyezte*”. BFL II.3.b. (Várepítési Bizottság, Általános ügyviteli iratok) 44. doboz. (Köszönjük Borovi Dánielnek az adatot.)
- 36 A szobrok láthatók a kápolna 1777-es metszet-tervrajzán (MNL OL, T 14, no. 1/28a), a Lippert-féle új Szent Jobb ereklyetartót a kápolna oltárán megörökítő fotón (Fejér R. felvétele, 1862 és 1898 között. BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz.: 1449.16), valamint új helyükön, a templom diadalíve előtt egy 1900-ban, Divald Károly felvétele nyomán kiadott máriaremetei képeslapon. Zempléni Múzeum, Szerencs, ltsz.: 80721.
- 37 A reprodukcióját lásd UXA 1934. 189; továbbá egy, a Mária-remetei Kápolna-egylet által 1930 körül kiadott képes levelezőlapon, Zempléni Múzeum, Szerencs, ltsz.: 0178828. 1951-ben a két oltárképet a máriaremetei volt szervita rendház „régiségtárában” őrizték, majd ismeretlen helyre kerültek. Lásd GENTHON 1951, 35.

5. A máriaremetei plébániatemplom belső tere képeslapon. Divald Károly felvétele, 1900

A palotakápolna régi, Hauzinger-féle Kálvária-főoltárképét 1934-ben a vi-segrádi Keresztelő Szent János-plébániatemplomba vitték át a főoltárra,³⁸ helyére a Roskovics Ignác által 1900-ban elkezdett, majd Spányik Kornél által 1930-ban befejezett Szent István király atyai áldását ábrázoló főoltárképe került.³⁹ A főoltár stipesét és tabernákulumát 1957-ben a pilisvörösvári plébániatemplom kapta,⁴⁰ s ezzel egy időben a Szent Jobb-kápolna mozaikjait a balatonalmádi plébániatemplom mellett emelt kápolnába helyezték át.

Steindl akvarelljének jelentősége abban áll, hogy még a Hauszmann-féle 1900 körüli átalakítás előtt örökítette meg a Szent Zsigmond-kápolna barokk állapotát. A palotakápolnát dokumentáló fényképek közül hasonlóan nagy forrásértékkel bír a két legkorábbi felvétel: Gévay Béla (1841–1909) 1870-es években készült sztereófotója,⁴¹ valamint Raimund Stillfried von Rathenitz (1839–1911) bécsi fotográfus 1883-ban készült felvétele. Ezek Steindl művéhez hasonlóan az orgonakarzat felől ábrázolják a kápolna terét.⁴²

Ugyancsak forrásértékű egy 1928-ban készült fényképfelvétel, amely az orgonakarzat feletti boltmező kifestését dokumentálja.⁴³ Eszerint a képmező a

38 DERCSÉNYI 1958, II. köt. 414, 415, 532. kép; CZAGÁNY 1966, 96; FEHÉR-GÖRBE 2018, 8-9.

39 UXA 1934, 229, képe: 228, 41. kép; TERDIK 2013a, 179-181; TERDIK 2022, 125-126. Ezt 1945-ben a krisztinavárosi plébániatemplomba vitték át, annak elpusztult főoltárképét ideiglenesen pótlendő: CZAGÁNY 1966, 96., de ma már nincsen ott. Terdik a krisztinavárosi plébániatemplomba kerülést nem fogadja el: TERDIK 2022, 126. és 91. jegyzet. A palotakápolna egykori főoltárképét a krisztinavárosi templom főoltárán dokumentálja egy 1955. évi fényképfelvétel. Lásd Fortepan.hu, képszám: 108451. Roskovics festménye ismeretlen helyre került, amikor (1970 körül?) a jelenlegi, Szent Imrét ábrázoló barokk festményt helyezték a főoltárra.

40 FOGARASY 2004; SZENDE 2013, 418. Az egy évvel később megjelent műemléki topográfia nem említi a palotakápolnából áthelyezett stipest és tabernákulumot. Lásd DERCSÉNYI 1958, 660.

41 BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz.: 17096.8.

42 Bécs, ÖNB, Bildarchiv, Pk 311 e, 32 (<http://data.onb.ac.at/rec/baa18209205>). A Szent Zsigmond-, majd 1900-tól Szent István-kápolna belső teréről készült további fényképfelvételeket lásd: Thurn-Taxis herceg és Margit főhercegnő esküvője, 1890. július 15.: BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz.: 2151.; *Magyar Salon*, 13. kötet, VII. (1890) augusztus, 476–477.; *Vasárnapi Ujság* 37. (1890) 30. szám, 480–481.; a Hauszmann-féle átalakítás: BTM KM Fényképgyűjtemény ltsz.: 1655. Ugyanez a fotó: *Vasárnapi Ujság* 55. (1903), 36. szám, 590; Hauszmann [1912], [13. képtábla]; MÉM-MDK, Fotótár, 1655, 28528; UXA 1934, 41. kép (Uxa József felvétele, 1933.); MNM Történeti Fényképtár, 2023.39. A romos kápolnáról készült felvételek: BTM KM Fényképgyűjtemény, ltsz.: F.65.647; CZAGÁNY 1966, 170. kép (a romos kápolna 1945-ben, illetve 1960-ban). Egyéb felvételek: BTM KM, Fényképgyűjtemény, ltsz.: 64.1252 (a szentélyfal felső része és a boltozat északkeleti csegele); 29223.66 (a palotakápolna romos boltozata a kupolából nézve); BTM VM Középkori Főosztály Fotótára, ltsz. nélkül.

43 *A Magyarság Képes Melléklete*, 1928. No 33.4. Köszönjük Borovi Dánielnek, hogy felhívta a figyelmünket e fotóra. A két kápolna barokk és historizáló kialakításáról Farbak Péter külön tanulmányt készül közzétenni. Itt köszönjük meg a tervek és fényképek vonatkozásában Branczik Márta, Demeter Zsuzsanna, Léczfalvy Lilla, Rostás Péter, valamint a szöveggel kapcsolatban Farbakyné Deklava Lilla segítségét.

6. Az orgonakarzat feletti boltmező mennyezetképe Szent Zsigmond legendájának jelenetével. Sztrókay Kálmán felvétele

kápolna titulusszentje, Szent Zsigmond burgund király (ur. 516-524) és vértanú legendájának egy jelenetét, a kút csodát ábrázolta. A legenda szerint nem sokkal azt követően, hogy Zsigmond keresztény hitre térítette a burgundokat, a frankok háborút indítottak országa ellen, amelyben a burgundi sereg vereséget szenvedett Lyonnál. Zsigmond szerzetesnek öltözve elrejtőzött az általa alapított Szent Móric ágostonos apátságban (ma Saint-Maurice-en-Valais, Svájc), ahol azonban a frankok rátaláltak. Chlodomer frank király lefejeztette Zsigmondot, majd testét egy kútba vetették. Három évvel később a kolostor apátjának, Venerandusnak egy angyal adta hírül álmában, hogy Zsigmond teste a kútban található, így kiemelték a maradványokat és eltemették azokat az apátságban. 1366-ban IV. Károly német-római császár a családja patrónusaként tisztelt szent ereklýeit Prágába vitette, majd róla nevezte el fiát, a későbbi Luxemburgi Zsigmondot. A mennyezetkép középpontjában a kút volt látható egy angyal alakjával, a háttérben az apátság épületével, amely felett Szent Zsigmond megdicsőült alakja lebegett felhőn ülve.

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Hauszmann – noha maga is a barokk művészet újjáélesztett formanyelvét alkalmazta –, egyáltalán nem tisztelte a Szent Zsigmond- és a Szent Jobb-kápolna eredeti barokk kori építményét és berendezését, hanem a kibővített királyi palota két szakrális terét a historizmus jegyében neobarokk stílusban szinte teljesen újjáalakította.

Szakirodalom

BEKE 2001

BEKE Margit: A királyi palota egyháztörténeti vonatkozásai a XVIII. században. In: *A budavári királyi palota évszázadai*. A BTM kiállítási katalógusa. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001), 125–134.

BICSKEI 2007

BICSKEI Éva: Szent Imre-ábrázolások egy XIX. századi életműben. II. A Gizella-albumról és annak egy jelenetéről. In: KERNY Terézia (Szerk.): *Szent Imre 1000 éve. Székesfehérvár 1007–2007. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából*. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2007, 126–130.

BISENIUS 1894

BISENIUS Antal: A pozsonyi várkápolna festésének történetéhez 1563-1588. *Archaeologiai Értesítő* új folyam 14. (1894) 2. füzet, 143–148.

BOGNÁR 2011

BOGNÁR Gábor: Átváltozások és átváltoztatások. Adalékok a Budavári Királyi Palota 1944 utáni történetének műemléki kérdéseihez. *Magyar Műemlékvédelem* XV. kötet. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2011, 252–292.

BONFINI 1995

Antonio BONFINI: *A magyar történelem tizedei*. Ford. KULCSÁR Péter. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.

CZAGÁNY 1966

CZAGÁNY István: *A budavári palota és a Szent György téri épületek*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1966.

CZAGÁNY 1967

CZAGÁNY István: Műemlékhelyreállítási kérdések a Budavári Palota újjáépítésénél. *Művészettörténeti Értesítő* 16. (1967) 3. szám, 177–221.

DERCSÉNYI 1958

DERCSÉNYI Dezső (Szerk.): *Pest megye műemlékei*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.

ERDÉLYI 1982

ERDÉLYI Balázs: Balatonalmádi temploma és a Szent Jobb-kápolna. *Élet és Tudomány* 37. (1982) 1. szám, 264–266.

ÉBER 1900

ÉBER László: A budavári Zsigmond-kápolna új oltárképei. *Vasárnapi Ujság* 47. (1900) 34. szám, 562.

FARBAKY 2004

FARBAKY Péter: A középkor *renovatio*ja a 18. századi magyarországi barokk művészetben. In: BODNÁR Szilvia et al. (Szerk.): *Maradandóság és változás. Művészettörténeti konferencia – Ráckeve*, 2000. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Budapest, 2004, 161–176.

FEHÉR-GÖRBE 2018.

FEHÉR Ildikó–GÖRBE Katalin: *A visegrádi Keresztelő Szent János-oltárkép. A plébániatemplom újonnan restaurált barokk festménye*. Keresztelő Szent János Visegrád Alapítvány, Budapest, 2018.

FLEISCHER 1932

FLEISCHER, Julius: *Das kunstgeschichtliche Material der geheimen Kammerzahlamtsbücher in den staatlichen Archiven Wiens von 1705 bis 1790*. Krystall Verlag, Wien, 1932.

FOGARASY 2004

FOGARASY Attila: Historia Domus. A plébániatemplom oltárának története. *Vörösvári Újság*, 2004. július, 12–13.

GARAS 1955

GARAS Klára: *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.

GARAS 1991

GARAS Klára: 18. századi osztrák mesterek művei Magyarországon. In: TAKÁCS Imre et al. (Szerk.): *Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára (A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 1991)*. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1991, 193–198.

GENTHON 1951

GENTHON István (Szerk.): *Magyarország műemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951.

HAUSZMANN [1912]

HAUSZMANN Alajos: *A magyar királyi vár*. Hornyánszky Nyomda, Budapest, é. n. [1912]

KELÉNYI 1976

KELÉNYI György: *Franz Anton Hillebrandt (1719–1797)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

KELÉNYI 2001

KELÉNYI György: A budai királyi palota építésének története a XVIII. században. In: *A budavári királyi palota évszázadai. A BTM kiállítási katalógusa. Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001), 217–240.

KELÉNYI 2005

KELÉNYI György: *A királyi udvar építkezései Pest-Budán a XVIII. században. Hatalom és reprezentáció; a hivatalos építészet formaváltozásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. (Művészettörténeti füzetek 28.)

KELETI 1873

KELETI Gusztáv: Képzőművészeti szemle. *Budapesti Szemle* 1873. 2. kötet, 3. szám, 183–198.

KERNY–SMOHAY 2013

KERNY Terézia–SMOHAY András (Szerk.): *István, a szent király*. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus. (Magyar királyok és Székesfehérvár IV. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9.) Székesfehérvár, 2013.

KUMOROVITZ 1963

KUMOROVITZ L. Bernát: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. (1963), 109–151.

MEUSEL 1784

Johann Georg MEUSEL: Nachricht von Hr. Prof. Hauzingers Kunst und Kunstwerken. *Miscellaneen artistischen Inhalts*. 1784, Heft 21., 179.

NÉMETHY 1882

NÉMETHY Lajos: A vörös csillagos keresztos vitézek rendjének működése és érdemei Magyarországon. *Új Magyar Sion* 13. (1882), 739–772.

NOVÁK 1837

NOVÁK Dániel: Budai várkastély. *Hasznos Multságok* 21. (1837) 2. félév, 8.szám, 57–64.

REITBÖCK 1891

J. REITBÖCK: Das Altarbild in der k.k. Nadelburg. Als ein Gedenkblatt für die Kaiserin Maria Theresia und ihre Zeit. *Berichte und Mitteilungen des Altertums-Vereines zu Wien* 27. (1891), 21–25.

ROSTÁS 2016

ROSTÁS Péter: Hauszmann Alajos és a szecesszió a budai királyi palota 1900 körüli átépítésében. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 41. (2016), 165–184.

SCHMAL 2001

SCHMAL, Kerstin: *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung*. Bern, 2001.

SCHOEN 1930

SCHOEN Arnold: *A budapesti Központi Városháza*. Budapest székesfőváros közönsége, Budapest, 1930.

SERFŐZŐ 2019

SERFŐZŐ Szabolcs: Mária Terézia magyarországi egyházi adományai. In: MACZÁK Ibolya (Szerk.): *Második Mária. Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben*. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelki-ség Kutatócsoport, Budapest, 2019, 89–108.

SERFŐZŐ 2023

SERFŐZŐ Szabolcs: Habsburg reprezentáció a budai királyi palotában (1749–1945). *Ars Hungarica* 49. (2023) 1. szám, 5–136.

SERFŐZŐ 2024

SERFŐZŐ Szabolcs: Budapest (I. kerület) Királyi palota, Szent György tér 2. In: JERNYEI KISS János (Szerk.): *Barokk freskófestészet Magyarországon*, IV. kötet. MMA Kiadó, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest, 2024, 10–25.

SISA 1994

SISA József: *Szkalnitzky Antal: egy építész a kiegyezés korabeli Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

SISA 2005

SISA József: *Steindl Imre*. Holnap Kiadó, Budapest, 2005.

SZENDE 2013

SZENDE László: A Szent Istvánról nevezett udvari, várplébániai templom. In: BEKE Margit (Szerk.): *A katolikus Budapest*. Szent István Társulat, Budapest, 2013, I. kötet, 415–418.

SZŰCS 2016

SZŰCS Endre: A budavári Szent Jobb-kápolna viszontagságos története. *Országépítő* 27. (2016) 2. szám, 40–42.

SZVOBODA DOMÁNSZKY 2001

SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella: Az újkori Budavári Palota belső díszítése. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. (2001), 411–455.

TERDIK 2013a

TERDIK Szilveszter: *Egy XIX. századi ikonográfiai kísérlet II. Roskovics Ignác Szent István-képei a budai Várban*. In: KERNY–SMOHAY 2013, 178–183.

TERDIK 2013b

TERDIK Szilveszter: *Egy XIX. századi ikonográfiai kísérlet III. Róth Miksa mozaikjai a Szent Jobb-kápolnában*. In: KERNY–SMOHAY 2013, 184–187.

TERDIK 2022

TERDIK Szilveszter: *Roskovics Ignác festőművész*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2022.

TRAPP 1958

Oswald TRAPP (Hrsg.): *Maria Theresia und Tirol*. Bundesministerium für Handel und Wiederaufbau, Innsbruck, 1958.

UXA 1934

UXA József: *A budavári királyi kápolna s a „M. Kir. Udvari és Várplébánia” története*. Stephaneum Nyomda R. T., Budapest, 1934.

VÉGH 1999

VÉGH András: Adatok a budai Kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. *Budapest Régiségei* 33. (1999), 25–34.

Képjegyzék

1. Steindl Imre: A budai királyi palota Szent Zsigmond kápolnájának belső képe a Gizella-alumból, 1873. BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 2022.3.
2. A Szent Zsigmond kápolna belső képe. Raimund Stillfried von Rathenitz (1839–1911) bécsi fotográfus felvétele, 1883. Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv, Pk 311 e, 32.
3. Johann Josef Hauzinger: Kálvária, 1766. A Szent Zsigmond-kápolna egykori főoltárképe jelenleg a visegrádi plébániatemplom főoltárképeként. Heim Gréta felvétele.
4. A Szent Jobb kápolna terve, metszet. I. H. (Joseph Hillebrandt), 1777. MNL OL, T 14, no. 1/28. a.
5. A máriaremetei plébániatemplom belső tere képeslapon. Divald Károly felvétele, 1900. Zempléni Múzeum, Szerencs, képeslapgyűjtemény, ltsz. 80721.
6. Az orgonakarzat feletti boltmező mennyezetképe Szent Zsigmond legendájának jelenetével. Sztróky Kálmán felvétele. 1928. Megjelent: *A Magyarság Képes Melléklete*, 1928, 32. szám, 4.

Péter Farbaky – Szabolcs Serfőző**Watercolour by Imre Steindl of the Chapel of St Sigismund in the Royal Palace of Buda from 1873**

On 20 April 1873, Archduchess Gizella, daughter of Francis Joseph and Queen Elizabeth, married Prince Leopold of Bavaria. To mark the wedding, the City of Pest, following the example of Vienna, presented the newlyweds with a wedding album. The *Budapesti Szemle* newspaper published a detailed article about the compilation. Four of the 12 pages of the album are known so far (Munich, Bayerisches Staatsarchiv), while another page was found in art trade and purchased by the Budapest History Museum.

Painted by the renowned architect, the young Imre Steindl (1839–1902), this watercolour is a unique source of imagery for the chapel of St Sigismund in the Royal Palace of Buda, as it is the only colour representation of the part of the building that was severely damaged in 1945 and demolished in 1961. The chapel was completed in 1768 of the Chamber's chief architect Franz Anton Hillebrandt, and in 1777 he drew up plans for the adjoining chapel of King St Stephen of Hungary, which was built for his Holy Right relic, brought back from Ragusa (Dubrovnik) in 1771.

The Steindl watercolour is also significant in that it depicts the chapel, which was transformed by Alajos Hauszmann around 1900 in the neo-Baroque style. Its main altarpiece shows the Calvary-painting by (Johann) Josef Hauzinger, painted in 1766. It bears witness to the personal religiousness of Maria Theresa, since it is the fourth such painting of particular importance, along with the main altarpiece of the Pozsony (Pressburg, Bratislava) Castle Chapel, the Hofkirche in Innsbruck and the Invalides Palace in Pest, which had a similar theme. The watercolour also partially captures the mural painting of the sanctuary and the vault section of the nave. Hauszmann had the chapel rebuilt by August 1900, it was reconsecrated with the new title of King St Stephen, and many of its original Baroque furnishings were transferred to other churches (Máriaremete, Pilisvörösvár, Visegrád).

Műhely

02

Velencei tükörkeretes díszoklevél restaurálása

A Kiscelli Múzeum tükörkeretes díszoklevele funkcióját tekintve díszes luxustárgy, diplomáciai ajándék. E rendhagyó kézműiparos alkotás Buda 1686. évi visszafoglalásáról való megemlékezés céljával készült, az egész Európát lázba hozó esemény 200. évfordulóján, 1886-ban, ma pedig egyszerre őrzi mindkét történelmi korszak emlékét. Két város érintésével kapcsolja össze a kontinenst: az egyik Velence, ahol készült, a másik Budapest, ahova készítették. Szinte természetesnek mondható, hogy egy velencei ajándék nagyrészt üvegből készül. Főképpen igaz volt ez a 19. század végén, amikor a feledésbe merült, klasszikus üvegekészítés hagyományát újra-élesztve, Velence üvegiparosai ismét népszerűsége és sikerre törektek termékeikkel. A velencei tükörkeretes díszoklevél a Budapest újkori történetét bemutató Kiscelli Múzeum gyűjteményének unikális darabja. Korszerű és hiteles restaurálása hozzájárul fővárosunk múltjának pontosabb megismeréséhez, megismertetéséhez.

A 2020/21-es tanévben a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszékén, az Iparművészeti Restaurátor Specializáción diplomamunkaként restauráltam a tárgyat. Munkám célja volt, hogy a fizikai stabilitását és eredeti esztétikai megjelenését visszakapva képes legyen feleleveníteni az 1886-os ünnepi eseményeket. Célkitűzésem az volt, hogy a kompozittárgy eredeti fényét és ragyogását a legkisebb beavatkozás elvét követve állítsam vissza. Elsősorban szilikátrestaurátori szemszögből felmerült kérdéseimre kerestem a válaszokat: hogyan pótolható több mint százéves üvegtükrök hiányzó borítása az eredeti, még épen maradt tükröződő bevonat megőrzése mellett? A stabil és erős üvegtárgyak hiányainak kiegészítése üveggel (casting technika) a legellenállóbb és legszebb eredményhez vezethet, de milyen nehézségek és buktatók rejlenek a módszerben?

A velencei tükörkeretes díszoklevél bemutatása

A tárgy fenyőből fűrészelt és más puhafából gyalult lécekkel keretezett, szögekkel összeállított faszerkezetből; szegekkel, csavarokkal, drótokkal rögzített, melegen, kéziszerszámokkal formázott üvegdíszítményekből; gravírozott tükörüvegekből és üveggyöngyökkel fedett, címeres feliratból áll.

A fából készült hordozó díszekkel nem takart felületeit sötétbarna festékkel borították. A díszoklevél számára a fenyő alaplap közepén fűrészeléssel ovális nyílást készítettek. A nyílást a hátoldal felől egy szintén barnára festett fa zárólemezzel fedték le, rögzítését apró szögekkel oldották meg. A keretbe csavarozott fém akasztógyűrű sejteti, hogy valaha falra akasztva tárolták.

Az ovális nyílásban található többretegű egység része a sárga nyomatpapír magyar címerrel és az alábbi olasz nyelvű felirattal.

1. A tárgy restaurálás előtt, Nyíri Gábor felvétele, 2020. október 12.

„Sono passati 200 anniversari | DACCHÉ BUDA GLORIOSA | per valore de suoi figli | venne sottratta | all'ignobile giogo ottomano | oggi 2 settembre | la festa della liberazione | venendo dai superstiti rinnovata | L'opificio di colleganza di M.S. fra artisti | unitamente | al laboratorio prodoti speciali vetrari | di Venezia | ispirandosi al fatto eroico | esprimono il loro entusiasmo | in questo lavoro | che al municipio dell'inclita città | dedicano ed offrono | 1886”¹

A feliratos papírlapot ragasztóanyaggal rögzített apró üvegyöngyök, valamint a fakeret alá becsúsztatott, díszítetlen üveglap fedi. A nyomatpapírt vélhetően ragasztással egy hordozókartonhoz rögzítették, melyet alulról egy szabadon álló hátlapkarton támaszt. A többrétegű egységet a nyolc darab, fakeretbe ütött szög tartja az ovális nyílásban.

A külső és a belső fakeretre drótokkal erősített, különböző csavarmintájú üvegpálcákat helyeztek. A belső keretet három sorban hajlított, szintelen transzparens üvegpálcákkal, a külső fakeretet pedig négy sorban, belülről haladva transzparens türkizkék, tejfehér opak és végül két szintelen transzparens egyenes üvegpálcával díszítették.

A tükrözési tengelyek belső kerettel alkotott metszéspontjaiban négy darab vörös, alátétes csavarokkal rögzített üvegrózsa helyezkedik el.

A négy, fakeretekkel toldott sarokban zömében tejfehér opak, összeolvasztott, de különálló rudak megjelenését keltő bordás üvegpáncélak találhatók, sarkonként két darab, melyeket csavarokkal rögzítettek. A nyolc szakaszon kétféle típusú panel jelenik meg.² A keret négy sarkában 1-1 darab vörös üvegrózsa található, melyek alól rózsánként két darab, szintén melegen alakított, opalizáló levél bukkan elő.

Az ovális mezőt négy darab, a felületi nyomok alapján pörgetéssel alakított síküvegből kivágott és kicsipett ezüsttükör³ öleli körbe, melyeken szokatlan módon a külső, borítatlan felületen található az ornemensgravírozás. A tükröződő ezüstborítást ólomtartalmú festékkel (mínium Pb_3O_4)⁴ tették a környezeti hatásokkal szemben ellenállóbbá. Az üvegpálcák és a bordás üvegpáncélak alatt a fakeretet ezüstösen csillogó ónfóliával⁵ fedték, mellyel fokozták a tárgy csillogását.

1 *„Elmúlt a 200. évfordulója annak amióta a DICSŐSÉGES BUDA fiainak hősiessége révén megszabadított a hitvány oszmán igától. Ma szeptember 2-án, a felszabadulás ünnepén az utódok által felújított opificio di colleganza di M.S. művészei összefogva a velencei speciális üvegtermékek műhelyével a hősiességet által inspirálódva e munka révén fejezik ki lelkesedésüket melyet e dicső város törvényhatóságának szánnak és ajánlanak fel 1886.”*

2 Az egyik négy egyformán csavart, tejfehér rúdból áll, a másik típus öt rúdból tevődik össze, melyből három vékonyabb tejfehér, kettő pedig vastagabb, kékesen opalizáló.

3 XRD (röntgen-pordiffrakció) vizsgálat eredménye.

4 XRD (röntgen-pordiffrakció) vizsgálat eredménye.

5 A pXRF (hordozható röntgenfluoreszcens spektrometria) vizsgálat eredménye.

A tárgy 2019-ben fennálló elhanyagolt, erősen károsodott és sérült állapotáért nemcsak a kora (133 év) és a nem megfelelő tárolási körülmények, hanem egy káresemény is felelős. Vízszintes tárolása során a felületre folyadék került a belső keret bal oldali rózsjánál, mely a bal oldali tükrök alá szivárgott, és a farostok útján tovaterjedt. A zárt területnek és a farostokat fedő fémfóliának köszönhetően lassan száradt, a nedvességnek (víz) volt ideje beindítani a korróziós folyamatokat a tükröborításban és a fémszögekben. Mindezt a tárgy bal oldalán látható nyomokból és a károsodásokból lehetett kiolvasni. A tükröborítás az érintett területeken megbarapult, lepergett az üvegről. A korrodált vasszögek meggyengültek, feladatukat nem tudták ellátni, így a belső keretet adó apró lemezek közül kettő elvált a faszerkezettől. A tükröket elválasztó osztólécek közül kettő esett le az alaplapról a korrodált szögek miatt. A szögekből származó vas korróziós termékek megfestették a díszoklevelet és az azt hordozó papírokat az érintkezési pontokon. A fémfólia felvált (elképzeltethető, hogy a nedvesség feloldotta kötőanyagát), apró darabokba töredezett, és lepotyogott a felületről. Mivel a keretlécek teljes felületén alig maradt nyoma a fóliának (kb. 5%-a maradt meg), azt feltételezem, hogy az üvegdíszek mentén esetleg többször is került nedvesség a fóliához (pl. tisztogatás, törölgetés során), mely szinte a teljes megsemmisüléséhez vezetett.

A velencei tükrökeretes díszoklevél története

A Velencében 1886-ban készült tükrökeretes díszoklevél a historizmus idejének sajátos terméke: megemlékezik a dicső múlttól, az üvegdíszekkel és a gravírozott tükrökkel a fénykorát élő velencei/muranói üvegművességről, mely a 19. században igyekezett újraéleszteni a klasszikus üvegkészítés hagyományait.

Velencében az üvegművesség a 13. századtól szigorúan szervezett rendben működött⁶, kiváló minőségű áruival évszázadokon keresztül uralta a piacot. Virágkorát a 15–16. században élte. A 17. században számtalan dolog nehezítette a velencei műhelyek életét: a harmincéves háború idején (1618–1648) többek között hiánycikk lett a folyósítónak használt szóda, pestisjárvány pusztított és tizedelte a népességet.⁷ Európában több újítás is született az üvegművesség területén: megjelent az angol ólomüveg, a cseh kálíkristály üveg, valamint egy újonnan felkapott díszítőeljárás, a vésés-csiszolás kezdett elterjedni, így a velencei melegtechnikák⁸ némileg háttérbe szorultak. Velence hanyatlását fokozta, hogy a Köztársaság 1797-ben elvesztette önállóságát, ezzel együtt az üvegipar is válságba került, melyből nagyon

6 Capitolare: A velencei üvegművesek határozatgyűjteménye, melyben 1271-ben rögzítették szövetségük alapszabályait, majd 1441-ben Mariegola kiegészítéseivel bővítették.

7 DORIGATO 2003, 122.

8 Az üvegművességben a két nagy vetélytárs a fúvott, melegen díszített üveg és vele szemben a kristálystílus, melynél a díszítmények véséssel, csiszolással (hideg technikával) készülnek. VARGA 2002, 45.

nehezen, csak a 19. század közepén kezdett kilábalni.⁹

A 19. század második felében, az erőre kapó Velencében készült a restaurált tükörkeretes díszoklevél. Az olasz nyelvű, szórt üveggyöngyökkel díszített feliratából kiderül, hogy egy kölcsönös segítségnyújtásra alapozó szervezethez¹⁰ köthető munka. A társulás összefogott egyszerű, ismeretlen, tőkével nem rendelkező művészeket és mesterembereket (üvegműveseket), akik együtt nagyobb sikerrel dolgozhattak nemcsak az olasz, de a nemzetközi piacra is.¹¹ Számos politikus és közéleti ember dicsérte és támogatta az összefogást. A Vincenzo Zanetti szerkesztette *La Voce di Murano*, a helyi üvegiparral foglalkozó újság 1887. február 15-én megjelent száma elismerő szavakkal említi az együttműködést. Ugyanez a lap 1887. augusztus 27-ei számában beszámol a Velencében megrendezett Nemzetközi Művészeti Kiállításról, ahol a nevezett *MS Colleganza* szövetkezet is jelen volt többféle méretű és formájú tükreivel.¹² A tükörkeretes díszoklevél feliratából kiderül, hogy a fent nevezett velencei szövetkezet tagjai ajándékozták fővárosunk törvényhatóságának Budavár visszafoglalásának 200. jubileumi ünnepsége alkalmából.

Thaly Kálmán országgyűlési képviselő 1883-ban, a Történelmi Társulat választmányi ülésén indítványozta, hogy 1886-ban egy nagyszabású ünnepléssel emlékezzenek meg Budavár ostromának és felszabadításának 200. évfordulójáról. A cél a „hálás megemlékezés”, a „hősök emlékének ápolása és a kegyelet lerovása” mellett az „ünneplés nemzetközi jelentőségűre emelése”, „minden nagyúr” meghívása, és talán a nemzeti öntudat erősítése mellett az európai színpadon egy elismerést arató fellépés is volt. A Főváros Tanácsa 1883. december 23-án a javaslatot egyhangúlag elfogadta.¹³

Az ünnepségsorozat részeként történelmi kiállítást szerveztek 1886. augusztus 15 – október 31. között az 1885. évi kiállításnak helyet adó városligeti Műcsarnok épületében (ma Millennium Háza, Olof Palme sétány).¹⁴ Szeptember 1-jén a Történelmi Társulat díszülést tartott a Vigadó Nagytermében, szeptember 2-án, a csata végső ütközetének napján díszünnepélyt rendeztek a Helyőrségi Templomban (Mária Magdolna-templom, ma csupán torony), majd a Nádor térre (ma Kapisztrán tér) vonult a tömeg, ahol a Vár bástyáján elhelyezett emléktábla leleplezése következett.¹⁵ Záróakkordként szeptember 5-én a Városmajorban népünnepélyen vigadott 25–30 000 ember.¹⁶

9 MELEGATI 1995, 124.

10 A szervezet: „*opificio di colleganza di M. S.*” Magyarázat: M = mutuo, S = soccorso, azaz kölcsönös segítség.

11 Mauro STOCO, Museo del Vetro, Murano munkatársának személyes közlése alapján.

12 Mauro STOCO, Museo del Vetro, Murano munkatársának személyes közlése alapján.

13 MAJLÁTH 1886, 94–106.

14 A történelmi kiállítás megnyitása, *Nemzet*, 1886. augusztus 26.

15 Budavár visszavételének emlékünnepélye, *Pesti Napló*, 1886. szeptember 2.

16 Budavár visszavétele, *Nemzet*, 1886. szeptember 6.

Az 1886-os nagyszabású ünnepeléssel a keresztény Európa egyik legvéresebb ostromára emlékeztek, mely megpecsételte a több évszázada terjeszkedő Oszmán Birodalom sorsát. „*Buda ostroma, a törökellenes felszabadító háború egyik legnagyobb katonai vállalkozása volt, a katonai erőkhöz túl, sok ezer ember munkáját igényelte.*”¹⁷ Összefogással, valamint a katonai, politikai és gazdasági rendszerek megújításával a Szent Liga szövetsége megállította a legyőzhetetlennek hitt török sereget¹⁸.

Velence és Buda kölcsönösen támogató kapcsolata (bár egyéni érdekeiket nem felelték) több évszázados múltra vezethető vissza. A törökellenes háborúban Velence szövetségesként állt a Magyar Királyság oldalán, az olasz nemzetállammá szerveződés idején pedig Buda támogató és segítő szerepben állt az olasz egység mellett. A velencei tükörkeretes díszoklevél léte, készítésének módja és budapesti sorsa alátámasztja és kiegészíti a két város egymást támogató történetét.

Ajándékozásának módjáról, helyéről és pontos idejéről nem találtam információt. A korabeli napilapok beszámolója szerint a szeptember 1-ei eseményekre Olaszországból is érkeztek meghívottak¹⁹. Ennek kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy a nevezett olasz küldöttek (de Plagius A. Sándor, lovag Cerutti alezredes) lehettek-e a tárgy ajándékozoói? Az 1886-os történelmi kiállításon a díszoklevél bizonyosan nem szerepelt, a Majláth Béla szerkesztésében készült jubileumi kiállítási katalógusban nem található meg. Feltételezem, hogy a Fővárosi törvényhatóság számára küldött ajándéktárgyként az Új Városházára (ma Váci utca 62–64.) került az ajándékozás évében. 1894-ben, amikor a hivatalok az egykori Invalidus-házba, a Központi Városházára (Városház utca 9–11.) költöztek, a díszoklevél is átkerülhetett az új hivatalba. Itt figyelhetett fel rá Toldy László főlevéltárnok, aki a szintén ott működő levéltár vezetőjeként²⁰ lelkesen gyűjtötte a műtárgyakat a könyvtár és a levéltár számára. 1900-ban Toldy László a Fővárosi Múzeum (ma Budapesti Történeti Múzeum) részére átadta a díszoklevelet, melyet „*Emléktárgy – mozaik*” néven,²¹ 491-es leltári számmal jegyezték be. A száma és az átadás dátuma alapján kijelenthetjük, hogy a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményének legkorábbi tárgyai közé tartozik. A múzeum városligeti épületébe helyezték (ma Millennium Háza), az 1907-ben Kuzsinszky Bálint által készített múzeumi katalógus a 70. tételszám alatt szerepelteti.²² A tükörkeretes díszoklevél a III. számú teremben volt kiállítva egy másik, hasonlóan üveggyöngytechnikával díszített, szintén Velencében készült díszoklevél társaságában.²³

17 DOMOKOS 2019, 58.

18 KELENIK 2019, 11.

19 Budavár visszavételének emlékünnepélye, *Pesti Napló*, 1886. szeptember 2.

20 *Budapest Régiségei* 1900, 164.

21 Uo.

22 KUZSINSZKY 1907, 30. 70. tétel

23 Uo. 69. tétel

Ez utóbbi, 1896-ban készült alkotást szintén Toldy László ajándékozta a Fővárosi Múzeumnak.²⁴ A képkeret hátoldalán a készítő műhely címkéje látható, de a felirat kopott és hiányos („NUCLEO OPERATO VETRARIO / A. BUORA / S. Gi... Venezia”). Szemrevételezéssel megállapítható, hogy a két tárgy esetében a készítéstechnika nagyon hasonló, bár vélek felfedezni némi különbséget: a nyomtatott betűk formája kicsit eltér, a gyöngyök ragasztóanyaga a kép esetében vékonyabb, kicsit világosabb megjelenésű, a gyöngyök száma hiányosabb, a meglévők erősebben peregtek a felületről. A latin nyelvű feliratból csak annyi derül ki, hogy velencei üvegműves család munkája: „ARTIFICUM VENETIARUM FAMIGLIA VITREORUM OPERUM”, konkrét műhely nincs megnevezve. Velencei üvegmunkások ajándékozták Budapestnek a millenniumi ünnepség alkalmából. A bemutatott két tárgy őrzési helye jelenleg is a Fővárosi Múzeum utódintézményeként működő Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Kerámia-, Üveg- és Ötvöstárgy-gyűjteménye.

A tükörök készítése technikájának rövid története

Az ókorban többnyire polírozott fém (réz, bronz, ezüst, arany) vagy csiszolt féldrágakövek, esetleg obszidián funkcionált tükörként.²⁵ A későbbi üvegfelületű tükörök tulajdonképpen az egykori fémtükörök ellenállóbb és jobb minőségű változatai, hiszen itt is a fémlap a tükröző felület, az üveglap csak rásegít a tükröződésre, fő feladata az időjárás viszontagságaitól megvédeni a fémfelületet.²⁶ A foncsor/amalgám (a higany más fémrel alkotott ötvöze) tükörként való alkalmazására Velencében már a 13. században történtek kísérletek.²⁷ Az ónfoncsorral fényes, jól tükröződő felülethez jutottak, mely a 14. századtól egészen a 19. század végéig általánosan elterjedt volt a tükörkészítők körében.²⁸

A muranói tükörkészítők 1569-től szervezetbe tömörülve dolgoztak²⁹. A Dal Gallo fivérek a század második felében kizárólagos gyártási jogot szereztek a tükörök készítésére, miután tökéletesítették a táblaüvegfújás technikáját. Hamarosan egész Európa tőlük vásárolt, gyakran díszesen csiszolt vagy festett tükroket.³⁰ Velence 17. századi hanyatlása és az ezt követő kivándorlások következtében a tükörkészítés vezető szerepe áthelyeződött francia földre. Egy Orléans-ban működő alterai mester, Bernardo Perrotto (1619–1709) 1687-ben egyrészt kidolgozta az ónamalgámmal lazított ezüsfelületet,³¹ másrészt az ablak- és tükörüveg öntésének és hen-

²⁴ Múzeumi leírókarton alapján. Leltári szám: 290.

²⁵ SÁGHELYI 1948, 370.

²⁶ Uo., 371.

²⁷ RUPPERTNÉ 2008, 10.

²⁸ SÁGHELYI 1948, 370.

²⁹ MELEGATI 1995, 54.

³⁰ Uo., 55.

³¹ Uo., 68–69.

gerlésének újabb technikáját.³² Az újításnak köszönhetően jóval nagyobb drabok előállítására váltak képessé a korábbi fújást alkalmazó technikával szemben. Velencében továbbra is a régi fújt és pörgetett technikát³³ alkalmazták, mellyel csak kisebb tükrök előállítása volt lehetséges, így az európai tükörüvegkészítés piacáról kiszorultak.³⁴ A velencei mesteremberek ügyessége a gazdagon kidolgozott keretdíszek és a metszett tükörfelületek készítésében tudott megmutatkozni majd egy évszázadon keresztül.³⁵

1843-ban az angol Thomas Drayton kidolgozta az ezüstitűkőr készítésének első technikáját, a 19. század végén egy német vegyész, Liebig tökéletesítette ezt a módszert³⁶. A 19. században a gépesítésnek köszönhetően beindult a tömegtermelés. Az addig csak kiváltságosok számára megfizethető tükör széles körben elérhetővé vált.³⁷ A 19. századtól a velencei tükrök ismertetőjegye, hogy a keret gazdagon, üvegből készített elemekkel díszített. A szabad kézzel, melegen, fogókkal, csipeszekkel formált díszeket (levelek, virágok, hidak, voluták...) szögekkel, csavarokkal (sok esetben üvegvirágfejűek), drótokkal rögzítették a faalaphoz. A formaadásnak ez a szabadkézi módja Velencében érte el csúcspontját, kiváló minőségben és szépségben, könnyedén alakították az üveget rendszerint az adott feladatokhoz készített célszerszámok segítségével. Az üvegdíszek alatt a fakeretet ezüsttel, ónnal, ritkábban aranyfóliával fedték, hogy a csillogás még hangsúlyosabb legyen. Középen ovális vagy négyszög alakban általában egy központi tükör helyezkedik el, melyet gyakran kisebb díszített tükörlapok ölelnek körbe. A tükrök díszítése csiszolással, gravírozással, polírozással készült, legtöbbször növényi motívumok megjelenítésével. A kisebb-nagyobb tükördarabokat vagy kicsi fémlemezek fogták a kerethez, vagy rugalmas kötődést biztosító alátámasztással (papír, kóc) a faalaphoz ragasztották.³⁸

32 DORIGATO 2003, 124.

33 Velencében a fújt síküveget pörgetéssel készítették, ez az úgynevezett holdüveg. Egyenletes vastagságú hólyagot fújtak, melyet egy merítővasra vett olvadékhoz tapasztottak. A fújócsovet leütötték, így a hólyag nyitottá vált. Pörgetéssel szélesebbre nyitották, és egyre nagyobb koronggá alakították. Falemezre helyezték, mellyel lehűlésig tovább pörgették, és a legvégén leütötték a merítővasról. (GURMAI 1943, 149–151.)

34 DORIGATO 2003, 124, 158.

35 GURMAI 1967, 25.

36 NÓGRÁDI 2014, 35.

37 KOVÁCS–MESTER 2002, 104.

38 Uo., 101–114.

2. A szétszerelt tárgy, Nyíri Gábor felvétele, 2020. november 13.

A restaurálás menete

A tárgy összetettsége okán csoportokra osztottam az elvégzendő feladatokat. Elsőként habkartonra méretarányos rajzot készítettem, kéziszerszámok segítségével eltávolítottam a díszeket rögzítő vasszerelvényeket, melyeket a rajz megfelelő pontjába tűztem a pontos megőrzés céljából. Az immáron leemelhető üvegdíszeket és tükröket számozással nevesítve csoportosítottam. A díszoklevelet tartalmazó többbrétegű egységet kiemeltem a faszerkezetből. A szerkezet és a készítéstechnika értelmezhetősége érdekében a szétszerelés indokolt volt. Enélkül még a tényfeltáró kutatómunka sem lett volna elvégezhető, a konzerváló-restauráló feladatokat pedig nem lehetett volna tervezni, kivitelezni.

A körülmekintő, jól dokumentált szétszerelést követően a hordozóként működő ónfóliás faszerkezetet restauráltam. A teljes tárgy eredeti megjelenését visszaadni e feladat nélkül lehetetlen. Szakirányomhoz, a szilikátspecializációhoz szorosan kapcsolódó üvegtükrök és üvegdíszek restaurálása következett, ezt követően a díszoklevelet is magában hordozó többbrétegű központi egységgel folytattam feladataimat. A munkafolyamat végén a tárgy összeszerelésére került sor, majd készítettem egy tárolásra és szállításra alkalmas dobozt, melyben a restaurált tárgy biztonságosan megőrizhető az utókor számára.

Az ónfóliás faszerkezet restaurálása

A faszerkezet felülete és a megmenthető ónfólia szépen tisztult szárazon végezhető tisztítással (porszívó, latexszivacs, ecset). A későbbiekben kárt okozható vagy esztétikai szempontból zavaró szennyeződés nem maradt a felületen, ezért feleslegesen nem terheltem nedves tisztítással.

A károsodás nélkül nem kiemelhető vasszőgek korróziós termékeit marokcsiszolóval, üvegceruzával és tintaradírral óvatosan eltávolítottam a helyszínen, azért, hogy a korróziós termékek ne okozzanak a későbbiekben állagromlást. Az akasztógyűrűt kicsavaroztam, rozsdásodást gátló oldatban³⁹ áztattam, majd szárítottam és zsírtalanítottam a passzíváló réteg⁴⁰ felvitele előtt. A lepotyogott faelemekből, ahol lehetett, marokcsiszolóval sorvasztottam ki az ott rekedt rozsdás szögeket. A tisztítás utolsó mozzanataként mikroporszívóval eltávolítottam a felületen maradt szemcséket.

Tapasztalt farestaurátorral konzultálva úgy láttuk, hogy az elvált faelemek rögzítése ragasztással megoldható. Ez a módszer sokkal kíméletesebb, és egyáltalán nem sérti az elemeket, szemben a szögek sorvasztásos eltávolításával nyert szöglyukakon keresztüli rögzítési móddal. A ragasztás⁴¹ stabil kötést eredményezett, reverzibilis, és a tárgy állapota is alkalmas volt a művelet elvégzésére. A megrepedt elemek is menthetők voltak ragasztással, így cserére nem került sor. A ragasztóanyagot injektálva vittem a kívánt helyekre, majd szorítócsipeszekkel stabilan fixáltam száradásig a területeket.

Az ónfólia eredeti ragasztóanyagát nem sikerült meghatároznom, ezért a felvált darabkák visszaragasztásához választanom kellett az ismert ragasztók közül. Az arabgumi⁴² mellett döntöttem, azért, mert nagy valószínűséggel használták a tárgy készítésekor, természetes anyag, és az elvégzett modellkísérletek alapján stabil kötés létrehozására alkalmas. A döntésem mellett szóló érv volt, hogy a restaurálás során a tárgy más területén is alkalmazni kívántam, ilyen szempontból egységesnek mondható a restaurátori beavatkozásom. A hiányzó ónfólia pótlása az eredeti felületen erőteljesen módosította volna a tárgy jelenlegi megjelenését, az eredeti ónfólia pedig teljes takarásba került volna. Farestaurátorral konzultálva úgy döntöttünk, hogy ezt a megoldási módot elvetjük. Azért, hogy etikusan éadjuk el a restaurálási célban megfogalmazott eredeti csillogást, modellkísérletek segítségével kerestük a legmegfelelőbb kivitelezési módot. A tapasztalatok eredményeként egy gépi szövésű, 9 g/m² tömegű japánpapírra, hígítatlan Plextollal⁴³ kasíroztam Al-füstöt, majd

3. Japánpapírra kasírozott Al-füst pontokban a felülethez rögzítve, Nyíri Gábor felvétele, 2021. szeptember 19.

39 Ferropassit: foszforsav alapú, átmeneti rozsdagátló folyadék.

40 Reneszánsz viasz: mikrokristályos felületvédő viasz.

41 Ragasztóanyag: bőr és csontenyv 1:1 arányú keveréke.

42 Arabgumi: növényi mézga.

43 Plextol B500: vizes bázisú poliakrilát kötőanyag.

a faszerkezetre helyeztem, melyhez – a könnyű leválaszthatóság érdekében – csak pontokban rögzítettem arabgumival.

Az ezüstitükrök restaurálása

Az üvegtükrök üveglapjai épek voltak, de a tükröborítás kb. 10–15%-a eltűnt, kb. 10% pedig erősen korrodált és pergett. A korróziós törmelék eltávolítása nemcsak esztétikai okok miatt volt fontos, hanem kén és ólom-klorid tartalma miatt⁴⁴ is, melyek nedvesség hatására roncsoló savak képződéséhez vezethetnek. Az ezüstbevonat rendkívül érzékeny a levegőben található kénvegyületekre, a nedvességre, a savakra és a mechanikai behatásokra. Eredetileg miniumréteg⁴⁵ védte, de ez több helyen sérült, már nem tudta teljesen ellátni feladatát. Az ezüstbevonat érzékenysége és a miniumréteg sérülései miatt a borítás tisztítása mechanikusan csak rendkívül óvatosan volt elvégezhető.

Csak gyorsan párolgó anyaggal és tamponálva, nagyon kíméletesen volt kivitelezhető a nedves tisztítás is, melyre a már tükröződő borítással nem rendelkező területeken jelenlévő, erősebben kötődő szennyeződések jelenléte miatt volt szükség. Az évek során rákerült szennyeződések mellett ilyen nehezen eltávolítható, gumis, ragadós anyag volt vélhetően az ón-klorid⁴⁶, melyet az ezüst erőteljesebb tapadásának elérése céljából a készítés során vihettek fel a felületre.⁴⁷

Célom volt a hiányzó bevonat etikus és esztétikus pótlása, hiszen a teljes tárgy csillogásához, ragyogásához nagyban hozzájárul. Három lehetséges módot láttam a pótlás kialakítására: klasszikus receptek alapján⁴⁸ létrehozott tükröződő ezüstbevonat készítése az üvegen, vagy oldószeres⁴⁹ tükröfestékekkel kialakított réteg az üvegen, vagy hordozóanyagra erősített fémfólia csúsztatása az üveglapok alá.

Az ezüstbevonattal lehet a legszebb tükröződő felületet kialakítani, ezért modern üvegeken próbát tettem a létrehozására. Mechanikus sorvasztással és salétromsavas oldással ablakszerű hiányokat alakítottam ki, majd először Bihari Kristóf⁵⁰ segítségével, majd egyedül és továbbgondolva a módszert, a klasszikus receptek⁵¹ szerint ezüstbevonatot készítettem, sikeresen. A hiányok körül Paraloid B72⁵² oldattal védtem le az eredeti felületet. Az ezüstbevonat kialakítása közben lúgos és desztillált

44 XRD (röntgen-pordiffrakció) vizsgálat eredménye.

45 XRD (röntgen-pordiffrakció) vizsgálat eredménye.

46 XRD (röntgen-pordiffrakció) vizsgálat eredménye.

47 MÁRTON 1986, 117–118.

48 Oldatból kémiai reakcióval kicsapatni az ezüstöt.

49 Tartalma: etil-acetát, alkohol, kötőanyagok, pigmentek.

50 Az üvegműves szakosztály vezetője a Magyar Képzőművészeti Egyetem Gyakorlóiskolájában.

51 SÁGHELYI 1948, 370–424.

52 5%-os metil-akrilát etil-metakrilát kopolimer, aceton: etanol = 1:1 arányú keverékében oldva.

vizes terhelésnek van kitéve a tárgy, ami veszéllyel járhat, de a modern üvegeken végzett sikeres kísérletek bizakodóvá tettek a kivitelezést illetően. A módszer hátránya még, hogy az újonnan készített ezüstoffület későbbi karcmentes eltávolításához salétromsavra van szükség, mely rendkívül gyorsan oldja az ezüstöt onnan is, ahonnan nem kívánánk.

Oldószeres tükröfestéssel csak közepesen esztétikus eredményt sikerült elérnem a modellkísérletek során, de felvitele a felületre sokkal egyszerűbb volt, és későbbi eltávolítása is könnyebb: egyszerűen alkohollal letörölhető. A harmadik módszer a fémfólia üveg alá csúsztatása, mely egyáltalán nem ad tükröződő felületet, ellenben semmilyen kockázati tényezőt nem rejt magában.

A modern üvegeken végzett sikeres kísérletek lendületet adtak az ezüstbevonat készítésével kapcsolatban. A kérdés csupán az volt, hogy több mint százéves tükrök esetében is alkalmazható-e a módszer, és működik-e a Paraloid B72 védőréteg ott, ahol védenie kell. Egy takarásban lévő, nagyon kicsi területen kipróbáltam az ezüstbevonat készítését a műtárgy felületén. Az eredeti tükröborítást 5%-os Paraloid B72 oldattal, ecsettel felhordva levédtem, úgy, hogy a borítás szélein ne nyúljon túl, sőt 0,5 mm-rel beljebb végződjön. Mindezt azért tettem, mert a kiegészítő anyaggal, az új ezüstréteggel akartam átlapolással lezárni a szabadon lévő széleket, hiszen a régi és az új ezüstbevonat között kialakuló rés nagyon zavaros megjelenést eredményezett volna. Az elkészült próba nem lett tökéletes, a szélekhez közel és elszórtan, ahol valószínűleg nem volt olyan tiszta az üveg, nem tapadt meg az ezüst. Egy kicsit nagyobb szakaszon, de szintén takarásban lévő területen újabb próbát tettem. Csak foltokban tapadt az ezüst az üvegre. A nagyobb problémát az jelentette, hogy az eredeti borítás alá szivárogtott az oldat és a desztillált víz, mely a borítás felválásához vezetett. Azonnal abbahagytam a folyamatot, leöblítettem, tamponálva felitattam a nedvességet, és a felvált borítást visszaigazítottam a helyére. A gyors cselekvésnek köszönhetően maradandó elváltozás nem történt.

Tapasztalatom alapján elmondhatom, hogy a 19. századi üvegek felületének tapadási készsége gyengébb, nem véletlenül használtak segítő ón-kloridot a korabeli receptek. A mai üvegek tapadása kiváló, a modellkísérleteim során nem használtam semmilyen segítőanyagot, ennek ellenére a tükröződő felület könnyen kialakítható volt. Úgy gondolom, hogy a korabeli üvegek gyengébb tapadási készsége a felületképzési tökéletlenségben keresendő, valamint abban, hogy a felületet szinte képzelenség teljesen tisztára varázsolni egyszerű műhelykörülmények mellett. A gyengébb és kevésbé tökéletes tapadásnak köszönhetően az épen maradt ezüstréteg is sérülékenyebb, ezért a nagy nedvességgel járó ezüstbevonási folyamatot nem képes elviselni.

A hiánypótlásra vonatkozó tervemet újra kellett gondolnom. A legjobb minőségű felületet ezüsttel lehet létrehozni. Az egyszerű ezüstoffólia/füst sajnos nem ad tükröződő felületet, viszont semmilyen kockázattal nem jár, a tükrő alá helyezhető.

Ezt a két gondolatot szőttem tovább: ha az ezüstbevonást nem lehet a műtárgy felületén elvégezni, akkor felviszem egy olyan felületre, ami az üvege alá helyezhető. Ez a felület nem lehet vastag, mert az anyagvastagság zavaró tükröződő vonalakat eredményezne, valamint a fakeretbe csak adott vastagságú tükör tud síkban futva illeszkedni. Gondoltam nagyon vékony üvegre, plexire, majd poliészter fóliára. Ez utóbbi a próbák során jónak ígérkezett. Ezért kidolgoztam egy munkamenetet, mely során egy kellőképpen nagy poliészter fóliát bevontam ezüsttel.

Az ezüsttel bevont fóliát 5%-os Paraloid B72 oldattal szórópisztoly segítségével legalább ötször levédtem. Vágólapon a tükörnegyedek méretéhez igazítva kiszabtam a kívánt formákat, majd háromszor levédtem töményebb, 10%-os Paraloid B72 oldattal. Ez utóbbira részben azért volt szükség, hogy a vágási szélek, ahol óhatatlan az apró lepattogzás, szintén védve és rögzítve legyenek, valamint azért, hogy az egész ezüstbevonat számára legyen egy sűrűbb, lezáró védőréteg. A fóliák készítése óta két év telt el, de korrózió jelei nem mutatkoztak.

A tükörüvegeken lévő eredeti ezüstbevonat széleit is levédtem 5%-os Paraloid B72 oldattal, ecsettel felhordva. A borítás széleinél kicsit (0,5–1 mm szélesen) túlkentem a védőoldatot, azért, hogy lezárjam a végeket. A szélek mentén alig túlnyúló védőréteg egyáltalán nem okoz zavaró látványt, ellenben jól biztosítja az ezüstréteg számára a védelmet.

Az üvegdíszek restaurálása

A plasztikus üvegdíszek (rózsák, levelek, egyenes pálcák, hajlított pálcák, bordás üvegpanelek) állapota stabil volt, korrózió jelei nem mutatkoztak, számos kisebb-nagyobb sérülés, hiány annál inkább. Felületüket vastagon borította a zsírosan tapadó, poros szennyeződés, ezt desztillált vízzel zsíralkohol-szulfát⁵³ jelenlétében el tudtam távolítani.

A rögzítőszögek és csavarok korróziós termékei erősen kötődve csúfították (hosszú távon pedig károsítanák) a hajlatokat, réseket.

Eltávolításukat fokozatosan erősödő vegyszerekkel végeztem: 10%-os Selecton B2 oldattal,⁵⁴ majd 15%-os citromsavoldattal, végül 10%-os sósavoldat-

4. Az ezüsttel bevont fólia méretre szabása, Nyíri Gábor felvétele, 2021. augusztus 6.

53 Anionos felületaktív anyag, semleges kémhatású zsíralkoholok kénsavas észterei.

54 Komplexképző anyag, etilén-diamin-tetraecetsav-dinátriumsó-dihidrát.

tal tudtam elérni a kívánt eredményt. Az üveg anyagtani tulajdonságából adódóan savakra kevésbé érzékeny, ezért stabil üvegeknél rövid ideig felületi tisztításhoz használható. A művelet végeztével alaposan átöblítettem desztillált vízben a díszeket, majd a gyorsabb száradás érdekében etanollal letöröltem a felületeket.

A meglévő 41 db díszből 21 db volt sérült. A szimmetriaviszonyokat és az analógiákat figyelembe véve biztosan állíthatom, hogy 10 db üvegdísz (2 rózsza, 2 levél, 5 egyenes pálca, 1 hajlított pálca) teljesen hiányzott. A repedt és törött darabok stabilizálását és ragasztását kétkomponensű epoxi ragasztóval⁵⁵ oldottam meg.

A hiányzó öt egyenes és egy hajlított pálca elkészítése sok időt, tapasztalatot és nagy jártasságot igényelt volna az üveges szakmában, ezért üvegművesre bíztam a feladatot. James Carcass melegen, kéziszerszámokkal, transzparens, színtelen üvegből elkészítette az elemeket. Méretre szabásuk és az eredeti szín kialakítása már rám várt. A vágást szeparáló koronggal, a festést hidegen alkalmazható üvegfestékekkel végeztem.

Az üvegdíszek hiányzó darabkáit, valamint a két hiányzó üvegrózsát és két levelet lehetőség szerint üvegből (casting technika) terveztem elkészíteni. Első lépésként fogászati viaszból készítettem pozitív formákat. A töredékeket a törésfelületekhez illesztve faragtam ki, így maguk a törésfelületek is pontosan leképezhetők voltak. A teljesen hiányzó díszeket részben szabadon mintáztam, részben öntőforma készítése útján olvasztott viaszból öntöttem.

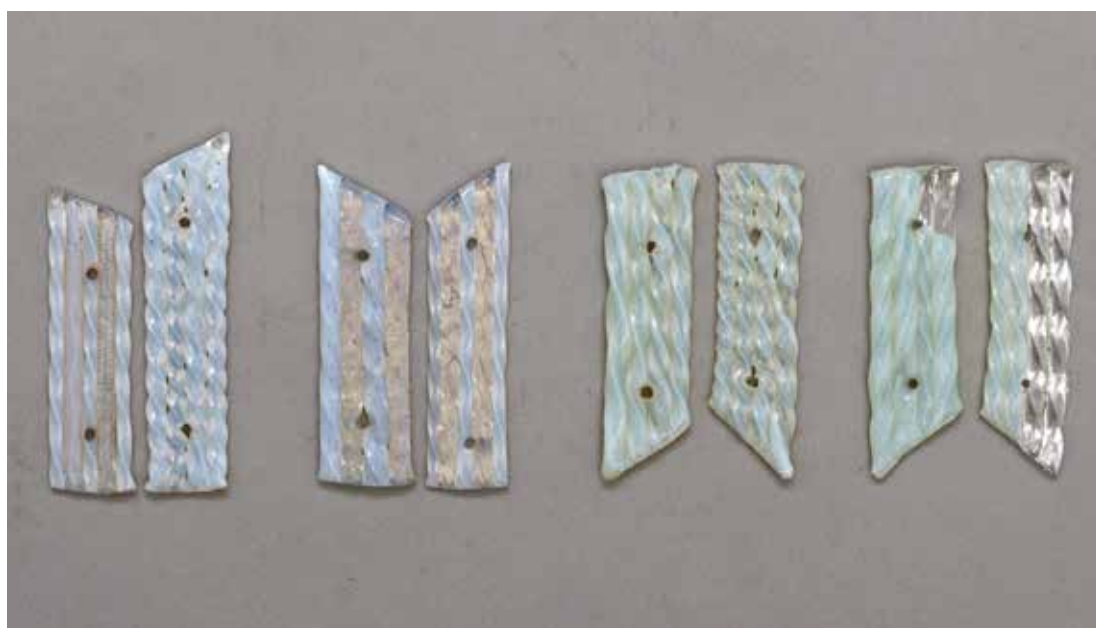
Az üveg casting technika látszólagos egyszerűsége mellett (mint a viaszve-szejtéses fémöntés) nem könnyű, tapasztalat nélkül, csak ad hoc érhetünk el sikereket. Többszöri nekifutás és szakemberekkel folytatott konzultációkat követően tudtam eredményeket elérni. A technika lényege, hogy a viaszból készült pozitívok köré önthető masszából⁵⁶ egyrészes formaedényt készítünk, melybe a kiolvasztott viasz helyére üveget lehet olvasztani. Az olvasztást követően a formaedény vízzel mál-lasztható. Az elkészült üvegdarabkák felületét hidegen, gyémántfejű véső-csiszoló eszközökkel vagy savazással tovább lehet alakítani.

A casting technikához ólomtartalmú üveget érdemes használni (15m% vagy 48m%). Ez 600°C körül lágyul, 900–1000°C környékén sűrűn folyóssá válik, és képes a negatív formák apró réseit is szépen kitölteni. Mivel az üveg lassan terül, a hőmérséklet csökkenésével mozgása lassul, akár meg is állhat, ezért a hőntartás hossza sarkalatos pont, akár több óráig is eltarthat. Függ a pozitív forma bonyolultságától, méretétől, a beöntőnyílás méretétől és helyzetétől, a negatív forma méretétől és falvastagságától, az üveg ólomtartalmától, a kemence típusától... Idejét megbecsülni tapasztalatszerzés útján lehet.

⁵⁵ Hxtal Nyl-1: kétkomponensű víztiszta, epoxi műgyanta, Kremer Pigments INC., New York

⁵⁶ Hydracast: üvegcastinghoz formaanyagot adó por.

A jó eredmény elérése érdekében munkánk során érdemes pár dolgot szem előtt tartani. Minél nagyobb a beöntőnyílás mérete, annál könnyebben jut a formába az olvadék. Minél több üveg van az adagolóban, annál nagyobb súly nyomja a forma irányába az olvadékot. Minél inkább függőleges a viaszformánk, annál inkább segíti a gravitáció az olvadt üveg mozgását. A levegőnyílás/nyílások kialakítása kulcsfontosságú, hiszen a beszorult levegő elzárja az utat az üveg előtt. A rendelkezésemre álló munkaidőben nem sikerült az összes tervezett formát casting technikával elkészítenem, 25 db-ból 16 db sikerült (1 teljes rózsza, 1 szíromdarabka, 3 pálcátöredék, 4 paneltöredék, 5 levéltöredék és 2 teljes levél).

5. Casting-technikával kiegészített bordás üvegpanelek, az első, a második, a hetedik és a nyolcadik elemen, Nyíri Gábor felvétele, 2021. szeptember 23.

Az üveg általában mattrá olvad (sok-sok tapasztalattal lehet készíteni fényeset is), ezért savazni kell, ha csillogó üvegre van szükségünk. A munkát csak szakember végezheti, a művelet beállított töménységű erős savakkal (folsav és kénsav), precízen megtervezett módon folyik. A savazás hátránya, hogy egy vékony réteg eltűnik az üvegből, előfordulhat, hogy a formánk jelentősen kisebb lesz a vártnál. Az elkészült darabokat kétkomponensű epoxi műgyantával,⁵⁷ rézpántokkal pozicionálva helyükre ragasztottam, a hiányzó réseket szintén ezzel a műgyantával kitöltöttem.

⁵⁷ Hxtal-Nyl-1

Azokat a hiányokat és elemeket, melyeket nem sikerült üvegből elkészítenem, kétkomponensű epoxi műgyantából öntöttem ki.⁵⁸ Némely töredék esetén a törésfelülethez igazított szilikonnegatívba öntöttem a műgyantát, más esetben külön készítettem kétrészes szilikonnegatívot, ezekben a kialakított műgyanta formákat saját anyagukkal ragasztottam az üvegdíszek törésfelületeihez. A forma alakja és helyzete szerint döntöttem a két módszer között, mindig a könnyebben kivitelezhető utat választva. Így műgyantából 1 rózsát, 14 rózsatöredéket, 5 levéltöredéket, 1 paneltöredéket alakítottam ki.

Az üveggyöngyös díszfelirat restaurálása

A több rétegből álló (hátlapkarton, hordozókarton, nyomatpapír, ragasztó, üveggyöngy) tárgy közepén elhelyezkedő egység restaurálásánál a külvilágból rákerült szennyeződések túl jelen voltak a tárgy anyagában található, savasságot okozó anyagok is.⁵⁹ Mivel ezek gyorsítják a lebomlási folyamatokat, eltávolításuk, vagy legalábbis semlegesítésük fontos feladat volt.

A száraz tisztítást követően a nedves tisztítás, mely a savak kimosását is magába foglalná, a ragasztóanyagok jelenléte miatt nem volt megoldható. Csak a savak ellensúlyozására (pufferolás) volt lehetőségem. A műveletet kalcium-hidroxid-oldattal (vizes) a vízérzékenység miatt nem lehetett elvégezni, ezért magnézium-oxid tartalmú vízmentes savtalanító spray-t alkalmaztam.

A felületen maradt üveggyöngyöket óvatosan, tamponálva tisztítottam könnyen párologó alkohollal. A lepotyogott üveggyöngyöket bátrabban lehetett tisztítani poláris és apoláris oldószerekkel egyaránt. A vasszőgek korróziójából származó vastag, fekete lerakódást, mely bőven tartalmazott szabad vasionokat⁶⁰ (amelyek gyökös autooxidációt okoznak), a papír érzékenysége és a ragasztóanyag jelenléte miatt csak mechanikusan lehetett leválasztani. A ragasztott üveggyöngyök 1-2%-a elveszett az idők során, kb. egyharmadának meggyengült a kötése, mozgott, pergett a felületről. Megőrzésük eredeti helyükön a fontos restaurálási feladat mellett határozott tulajdonosi kérés volt. Az eredeti ragasztóanyagot pontosan meghatározni nem lehetett, az elvégzett vizsgálatok alapján nagy valószínűséggel a poliszacharidok csoportjába tartozik.

Azért, hogy az üveggyöngyök ragasztásához a legmegfelelőbb ragasztóanyagot választhassam ki, modellkísérleteket végeztem természetes poliszachariddal (arabgumi) és mesterségesen módosított cellulózszármazékokkal

58 Hxtal-Nyl-1, Ipox: kétkomponensű víztiszta, epoxi műgyanta, Novia Kft. 2314 Halásztelek

59 A hátlapkarton fő tömege és a hordozókarton savasságért felelős lignint tartalmazott, melyet a floroglucin reagenssel mutattam ki.

60 Vasion-tesztel kimutattam.

(metil-cellulóz, hidroxil-propil-cellulóz). Vizsgálataim alapján a jó hatásfokkal működő, természetes, az eredetihez nagyon hasonló, sőt feltételezhetően azzal megegyező arabgumit választottam. 40%-os arabgumiból ecsettel vékony réteget vittem a hiányzó területekre, majd a gyöngyöket egyesével visszahelyeztem a nyomatpapír felületére.

A papíron maradt gyöngyök mozogtak, rögzítésük instabil volt, ezért úgy döntöttem, hogy többször permetezve, vékony rétegben az egész felületre juttatok a ragasztóanyagból. Ez a művelet elkerülhetetlen volt a gyöngyök stabilizálása céljából. A permetezés idejére erős mágnessel biztosítottam a papírok feszességét, így a nedvesség nem okozott deformálódást.

A tárgy összeszerelése

Az összeszerelésnél a díszoklevelet tartalmazó egységet eredeti módon, de rozsdamentes szögekkel rögzítettem a faszerkezethez. A további lépéseknél nem használtam szögeket, még azokon a helyeken sem, ahol eredetileg azt alkalmazták. Szögeléssel túlságosan nagy mechanikai erőhatásnak tettem volna ki a tárgyat, mely túlnyomórészt törékeny üvegből épül fel. A szögek csavarokra cserélése a reverzibilitás elve alapján is észszerűnek bizonyult, hiszen eltávolításuk esetleg egy későbbi esemény során sokkal könnyebben és sérülés nélkül elvégezhető.

6. A lepetyogott üvegyöngyök visszaragasztása, Szecskő Diána felvétele, 2021

Összegzés

2019-ben a tárgy sérülései nem voltak új keletűek. Pár leesett üvegdísz visszahelyezésén kívül a teljes tárgyat érintő restaurálás vagy javítás korábban nem történt. Állapota leromlott, tárolásának helye és módja nehézségekbe ütközött, eredeti fényét és csillogását már réges-régen elveszíthette. Restaurálása időszerűvé vált.

A szerkezeti és anyagtani stabilitás elérése mellett az 1886-os jubileumi ünnepség idején meglévő csillogás felidézése volt a célom. Ragyogását az ezüstitűkörnek, a melegen alakított üvegdíszeknek és üveggyöngyöknek, valamint az üvegdíszek alá helyezett ónfóliának köszönhettem. Helyreállítással visszanyerhető lett volna a fénye, de restaurátori munkával, a legkisebb beavatkozás elve szerint kívántam dolgozni.

Úgy gondolom, a kitűzött célt sikerült a kívánt módon elérnem. A tisztításán kívül (a szennyező anyagokat eltávolítottam) minden beavatkozás reverzibilis, bármikor visszafordítható. Ha arra lenne szükség, könnyedén visszakaphatjuk az immáron 137 éves tárgy megkopott, 21. századi formáját is. A tükör eredeti megjelenését poliészter fóliára kicsapatott ezüstbevonattal sikerült imitálnom. A fóliából a tükörnegyedek alá méretre szabott darabokat helyeztem, melyek adott esetben egyszerűen kiemelhetők. A melegen alakított üvegdíszek kiegészítései, akár üvegből, akár műgyantából készültek, duzzasztással szintén bármikor eltávolíthatók. Az üvegdíszek alá helyezett Al-füst a ragasztópontok enyhe duzzasztásával szintén könnyedén leemelhető. Az üveggyöngyök ragasztóanyagának eltávolítása összetettebb művelet lenne, de megőrizhetősége érdekében kompromisszumot kötve kellett döntést hoznom.

Köszönettel zárom soraimat, hiszen az együtt gondolkodás és a segítő tanácsok nélkül ez a munka nem született volna meg. A tárgy és az általa hordozott információk még mindig a feledés homályában lebegnének. Köszönet illeti dr. Csáki Tamást, a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának főosztályvezetőjét, aki fellelte a tárgyat, és elindította kutatómunkámat. Hálas köszönettel tartozom a Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék tanárainak: témavezetőmnek, Hajtó Kornéliának, Czifrák László szilikátrestaurátornak, dr. Ridovics Anna művészettörténeti témavezetőmnek, Orosz Katalin DLA papír- és bőrrestaurátornak, Zsámbéki Anna farestaurátor és főosztályvezetőnek, Balázs József farestaurátornak, Várhegyi Zsuzsanna papír- és bőrrestaurátornak, Tóth Eszter fémrestaurátornak, Békési-Gardánfalvi Magdolna kémia-környezettan szakos tanárnak, Várfalvi Andrea textil- és bőrrestaurátornak és Nyíri Gábor fényképésznek, akik az utolsó pillanatig segítettek és támogatták munkámat. Köszönetet szeretnék mondani az üvegműves szakmai segítségért Bihari Kristófnak, Botz Alexandrának, James Carcassnak, Sipos Baláznak. Végül, de nem utolsósorban az anyagvizsgálatok elvégzésében és kiértékelésében segítő természettudományos szakembereknek tartozom köszönettel: dr. Bajnóczi Bernadettnek, Szabó Máténak, dr. Mihály Juditnak, dr. Czégény Zsuzsannának.

7. A restaurált tárgy, Nyíri Gábor felvétele, 2021. október 1.

Források

Nemzet
Pesti Napló

Értesítő. A székesfővárosi könyvtár és múzeum... *Budapest Régiségei* 7. (1900), 163–167.

Szakirodalom

DOMOKOS 2019
DOMOKOS György: Buda visszavívása, 1686. *Rubicon* 30. (2019) 11. szám, 55–65.

DORIGATO 2003
Attilia DORIGATO: *Murano, Island of Glass*. Arsenale editrice, Verona, 2003.

GURMAI 1967
GURMAI Mihály: *Tükörgyártás*. Műszaki Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.

KELÉNIK 2019
KELÉNIK József: A tizenötéves háború kudarca. Miért nem sikerült korábban? *Rubicon* 30. (2019) 11. szám, 4–11.

KOVÁCS–MESTER 2002
KOVÁCS Petronella–MESTER Éva: Üveg, ezüst, ónamalgám velencei típusú tükörök helyreállítása. *Műtárgyvédelem* 28. (2002), 101–114.

KUZSINSZKY 1907
KUZSINSZKY Bálint: *A Budapest Székesfővárosi Múzeum Katalógusa*. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest, 1907.

MAJLÁTH 1886
MAJLÁTH Béla: A budapesti 1886-ik évi történelmi kiállításról. *Magyar Könyvszemle* 11. (1886) 1–6. füzet, 94–106.

MÁRTON 1986
MÁRTON István: *Üvegműves szakmai ismeretek 2*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.

MELEGATI 1995
Luca MELEGATI: *Az üveg: Stílustörténeti kalauz az ókortól napjainkig*, *Műkincshatározó*. Officina Nova, Budapest, 1995.

NÓGRÁDI 2014
NÓGRÁDI Rita: *19. századi velencei tükör restaurálása*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest, 2014. (kézirat)

RUPPERTNÉ 2008
RUPPERT Ferencné: *Az üveg története*. Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézet, Budapest, 2008.

SÁGHELYI 1948
SÁGHELYI Lajos: *Az üvegművesség könyve: Műüvegesség*. Budapesti üvegesek, üvegcsiszolók és Tükörkészítők Ipartestülete, 1948.

Képjegyzék

1. A tárgy restaurálás előtt, Nyíri Gábor felvétele, 2020. október 12.
2. A szétszerelt tárgy, Nyíri Gábor felvétele, 2020. november 13.
3. Japánpapírra kasírozott Al-füst pontokban a felülethez rögzítve, Nyíri Gábor felvétele, 2021. szeptember 19.
4. Az ezüsstel bevont fólia méretre szabása Nyíri Gábor felvétele, 2021. augusztus 6.
5. Casting-technikával kiegészített bordás üvegpanelek, az első, a második, a hetedik és a nyolcadik elemen, Nyíri Gábor felvétele, 2021. szeptember 23.
6. A lepotyogott üveggyöngyök visszaragasztása, Szecskő Diána felvétele, 2021.
7. A restaurált tárgy, Nyíri Gábor felvétele, 2021. október 1.

Diána Szecskő

Restoration of a Venetian Mirror-Framed Certificate of Honour

The mirror-framed certificate of honour is closely tied to two separate historical periods. It commemorates the liberation of Buda from the Ottoman occupation, an event of 1686, which stirred Europe. 200 years later, in 1886, it was created as a celebratory piece crafted by Venetian artisans. It connects the European continent through two cities: Venice, where it was made, and Budapest, where it was commissioned. Functionally, it is an extraordinary, luxurious decorative item, a diplomatic gift, and serves as a document of collective memory. It is almost self-evident that a Venetian gift was largely made of glass, especially at the end of the 19th century. Then, reviving the long-forgotten tradition of classical glassmaking, Venetian glassmakers sought renewed popularity and success with their products. The Venetian mirror-framed certificate is a unique piece in the collection of the Kiscell Museum, showcasing Budapest's modern history. Its modern and authentic restoration contributes to a more precise understanding and appreciation of our capital's past. As of 2019, the object's damages were not new. Aside from reattaching a few fallen glass ornaments, there had been no previous restorations or repairs affecting the entire object. Its condition had deteriorated, and the place and manner of its storage was inadequate, leading to the loss of its original lustre and shine long ago. Its restoration became timely.

In addition to achieving structural and material stability, my goal was to evoke the brilliance that existed during the 1886 jubilee celebration. Its shine was due to the silver mirror, the warm-shaped glass decorations and beads, as well as the tin foil placed beneath the glass ornaments. Through restoration, its brilliance could be regained, while I still aimed to work according to the principle of minimal intervention in the conservation process.

Műhely

03

Kisember a nagyok mögött, avagy ki is volt Schindelmann Ferenc?

A Budapesti Történeti Múzeum 135 évre tekint vissza, a teljes intézmény és a tagintézmények történetéről tanulmányok, könyvek jelentek meg, a múzeum munkatársai a nagy elődöket, igazgatókat, főigazgatókat a mai napig számontartják, emlékezetüket őrzik. Ezekben az évtizedekben talán ezernél is jóval több ember dolgozott a BTM-ben hosszabb-rövidebb ideig mindenféle beosztásban, ma pedig mintegy 320 ember nevezi munkahelyének a Budapesti Történeti Múzeumot. Ez a szám azonban a kezdeti évtizedekben a fél tucatot is alig érte el, az ő nevüket kevésbé őrzi a Múzeum emlékezete, mint ennek az időszaknak a vezetőit, Kuzsinszky Bálintét és Csánki Dénesét, pedig a nagyemberek sosem válhatnak naggyá egy ilyen intézményben a háttérben dolgozó beosztottak nélkül. Ilyen ember volt Schindelmann Ferenc is, akinek munkáját megbecsülték vezetői is,¹ nagy munkabírásiának, megbízhatóságának nagy szerepe volt abban, hogy az intézmény a kezdeti időszakban folyamatosan működhetett és fejlődhetett, ezért érdemes megismerni részletesen is életútját. Jelen tanulmányban ezért a BTM „hőskorának” talán legjelentősebb kisemberének életét és munkáját szeretném bemutatni.

Család

Schindelmann Ferenc János Simon 1864. február 2-án született Szabadkán Schindelmann Nándor (Ferdinánd) és Schadl Antónia fiaként római katolikus családban, valószínűleg a házaspár utolsó gyermekeként.² Édesapja katona volt, aki a Kriegsarchivban őrzött kardonja alapján 1818-ban a Nyitra megyei Sztrasa településen született.³ Több olyan település is van Nyitra megyében, amit korábban Sztrasa vagy Strázsa néven ismertek. Az egyik a mai Sasvár-Morvaőr (Šaštín-Stráže, Szlovákia), ami a szlovák–cseh határ közelében fekszik, míg a másik, Vágőr (ami ma Krakovány település része) jóval keletebbre, Pöstyéntől 6 km-re nyugatra. Bona Gábor Morvaőrrel azonosította a születés helyét,⁴ azonban a település anyakönyveiben nem szerepel, ahogyan a Schindelmann család sem a számos német eredetű família között. Egyetlen hasonló, a Schindelár név található itt, de Ferdinánd nevű gyermek ebben a családban sem született 1818-ban.⁵ Vágőr születéseit már a 18. századtól Krakoványban anyakönyvezték, azonban Schindelmann Nándor születése az ottani anyaköny-

1 1920 decemberében a Fővárosi Múzeum személyzete számára összesen 6800 K karácsonyi rendkívüli munkadíjat utalványozott ki a Székesfőváros Tanácsa, ebből Csánki Dénes 1200 K-t kapott, míg Schindelmann Ferenc 1600 K-t. BTM RA I. 2136-2023

2 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939Z-1NSQ-B?cc=1743180>

3 Kriegsarchiv Wien. GBBL Karton 1191, Heft 2 Seite 40 (HR 4. Abgangsklasse III.) A karton fordításában nyújtott segítséget Perényi Rolandnak köszönöm.

4 BONA 1999, 107.

5 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-BW93-9T?mode=g&cat=1467762>

Matricula Baptisatorum Parochialis Ecclesiae							Archi-Dioecesis Colocensis, Anno 186				
Numerus Curiae	Annus et Dies Mensis		Baptisatus		Sexus		Nomen Parentum, eorum Conditio et Religio	Locus Domicilii eum Numerus Domus	Nomen Patrimonum, eorum Conditio et Religio	Nomen Baptisantis	Observationes
	Nativitatis	Collati S. Baptismi	Nomen		mas.	fem.					
	1864.										
124.	1. 1.	1.	Juliana		fem.	leg.	Aberecs Knapik Anna-Komercsak A. C. civit.	124. 124. 124.	124. 124. 124.	124. 124. 124.	
	1864.										
125.	1. 2.	2.	Mathias		mas.	leg.	Michael Horvath Catharina Marton A. C. civit.	125. 125. 125.	125. 125. 125.	125. 125. 125.	
	1864.										
126.	1. 2.	2.	Agatha		fem.	leg.	Gregorius Klinkar Maria Klinkar A. C. civit.	126. 126. 126.	126. 126. 126.	126. 126. 126.	
	1864.										
127.	2. 2.	2.	Matias		mas.	leg.	Joannes Matias Catharina Vangura A. C. civit.	127. 127. 127.	127. 127. 127.	127. 127. 127.	
	1864.										
128.	2. 2.	2.	Joannes Simon		mas.	leg.	Ferdinandus Schindelmanna Antonia Schall A. C. civit.	128. 128. 128.	128. 128. 128.	128. 128. 128.	
	1864.										
129.	1. 2.	2.	Ignatius Matias		mas.	leg.	Paulus Schindelmanna Juliana Nagy A. C. civit.	129. 129. 129.	129. 129. 129.	129. 129. 129.	

1. Schindelmann Ferenc születésének bejegyzése

vekben sem tűnik fel,⁶ így egyelőre nem tudni pontosan, hogy honnan származott a család. Schindelmann Nándor katona volt, 1836. június 5-én kezdte szolgálatát közbiztonságként a 8. Coburg huszárezredben, 1839-ben tizedessé léptették elő, 1841-ben lefokozták gránátosnak, majd 1843-tól ismét tizedeseként szolgált.⁷ Részt vett az 1848/49-es szabadságharcban.⁸ 1849 szeptemberében Temesváron jelentkezett szolgálatra, ez év decemberében tizedessé léptették elő. 1854-ben felülvizsgálták szolgálatképességét és obsitot kapott, majd 1855-ben a nagyszombati katonai menházba került.⁹ Az 1868-ban a még élő honvédtisztek névsorában főhadnagyi ranggal szerepel az akkori lakhelye, Szabadka megjelölésével.¹⁰ Szintén főhadnagyként említik annak a 7000 iga-

6 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-Y398-N3D?mode=g&cc=1554443&cat=1436127>

7 Kriegersarchiv Wien. GBBL Karton 1191, Heft 2 Seite 40 (HR 4. Abgangsklasse III.)

8 BONA 1999, 107.

9 Kriegersarchiv Wien. GBBL Karton 1191, Heft 2 Seite 40 (HR 4. Abgangsklasse III.)

10 Honvéd schematismus 1869, 150.

zolt honvédtisztnek a jegyzékében is, amit 1871-ben adtak ki.¹¹ Talán katonai pályájának köszönhetően került a család Szabadkára valamikor 1856 előtt.

Schindelmann Nándor 1851-ben vette feleségül Schad Antóniát,¹² aki 1827-ben a csehországi Kladrubban (ma Kladruby nad Labem, Csehország) született.¹³ Schindelmann Ferenc Szabadkán született testvérei voltak: Rozina Franciska (1856),¹⁴ Agáta Jolánta (1857),¹⁵ Mária Antónia (1858),¹⁶ Laura Rozina (1859).¹⁷ A felsoroltakon kívül volt egy nővére, Adamina¹⁸ és két bátyja, Ágoston és Sándor, akik a katonai katonai alapján apjuk aktív szolgálata alatt születtek, Ágoston 1851. december 5-én, míg Sándor 1854. február 11-én, születési helyükről nincs adat.¹⁹ Adaminát ez a forrás nem említi, de halálzási dátuma alapján nem lehetetlen, hogy Sándor ikertestvére volt, vagy már apja katonai szolgálata után, de még a család Szabadkára költözése előtt jött világra.²⁰

11 7000 igazolt é. n., 18.

12 Kriegsarchiv, Wien HR 4 Trauungsbuch: Matrikelbücher No. 02835. Nevét gyermekei születési, házassági, illetve halotti anyakönyveiben Schadl, Schath, Schard, Sád vagy Zsád formában írták le.

13 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-C9YN-779Q-F?i=6>

14 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939Z-1N62-Y?cc=1743180>, A kislány 1856. augusztus 1-jén meghalt: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSBF-1X8H?i=79&cat=9978>

15 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939Z-1NDY-H?cc=1743180>, A kislány 1857. augusztus 7-én meghalt: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSBF-1X7G?i=192&cat=9978>

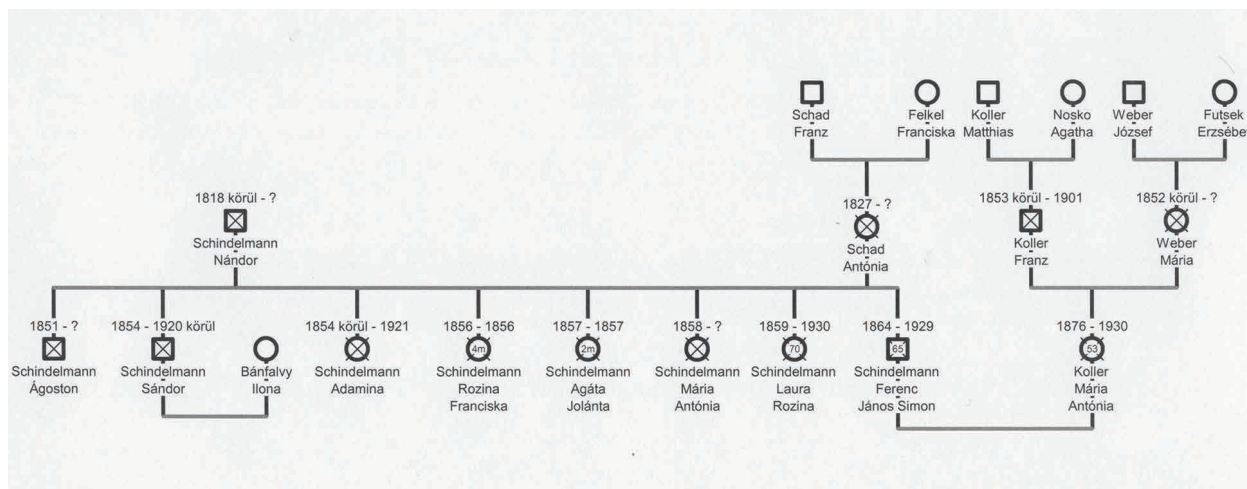
16 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939X-3R7M?cc=1743180>

17 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939Z-1F91-TC?cc=1743180>, Schindelmann Laura nyugalmozott székesfővárosi elemi iskolai tanítónő 1930. július 17-én hunyt el: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HY-6SK9-48J?i=275&cc=1452460>

18 Schindelmann Adamina nyugalmozott állami tanítónő 1921. január 7-én hunyt el 67 éves korában: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33HT-D47S-6JL>

19 Kriegsarchiv Wien. GBBL Karton 1191, Heft 2 Seite 40 (HR 4. Abgangsklasse III.)

20 A két fiúra vonatkozó adatok a Szabadkai Főgymnasium értesítőjéből is ismertek: A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1865, 12. és A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1868, 10., 12., Ágoston 1871 őszén iratkozott be a Magyar Királyi Tudomány-Egyetem (ma ELTE) jogi karára és itt végzett jogászként: A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1872, 67., A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1873, 71., A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1874, 73., Sándor 1873 őszén iratkozott be a budapesti egyetem bölcsészeti karára, majd ezzel párhuzamosan 1874 tavaszán a jogi karon is elkezdte tanulmányait: A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1874, 73., A későbbiekben a bölcsészeti kart folytatta: A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1875, 71., A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1876, 76., de ezt végül nem fejezte be. Az 1876–1877. tanév tavaszán már az aradi Királyi főgimnáziumban volt helyettes tanár: Az Aradi Főgymnasium értesítője 1877, 55., 1893-tól Torontál megye alszámvevője, akinek 1899-es eljegyzéséről Bánfalvy Ilonával hírt adott a Budapesti Hírlap: Magyarország tisztí cím- és névtára 1893, 143., Budapesti Hírlap 1899, 133. szám (1899. május 14.) 8., Schindelmann Sándor 1920-ban vagy valamivel korábban halhatott meg, mivel ebben az évben egy közjegyzői okirat szerint Schindelmann Ferenc segédhivatali főigazgató és Schindelmann Laura szaktanító néhai Schindelmann Sándor hagyatéki ügyében lemondó nyilatkozatot tett Schindelmann Adamina javára: BFL VII.203. 53. kisdoboz okiratok 1920. 1026/1920.sz.

2. Schindelmann Ferenc és Koller Mária családfája

Schindelmann Ferenc 1903. május 21-én Budapest VI. kerületében vette feleségül Koller Mária Antóniát, az alsó-ausztriai Waidhofen an der Thaya településéről származó néhai Franz Koller főpincér és Weber Mária lányát.²¹

A házaspárnak nem voltak gyermekei, felesége családja révén azonban Schindelmann Wéber Károly gyámja volt.²² Schindelmann Ferenc alig egy évvel felesége előtt 1929. június elsején hunyt el.²³

²¹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-6XW9-FF3?i=115&cc=1452460>, Schindelmann ekkor a VI. Izabella utca 70. alatt lakott, korábban, amikor a VIII. kerületi anyakönyvi hivatalnál dolgozott, akkor a VIII. Práter utca 4., majd VIII. Práter utca 16., illetve a VIII. Baross utca 57. alatt. *Budapest lakcímjegyzék 1900–1901, 1425.*, *Budapest lakcímjegyzék 1901–1902, 1492.*, *Budapest lakcímjegyzék 1902–1903, 1549.*, Házasságkötése után éltek a VIII. Kálvária tér 3. alatt: *Budapest lakcímjegyzék 1904–1905, 1595.*, majd valamikor a VIII. Üllői út 119. alá költöztek, 1913 elején már egész biztosan ez volt a lakcímük (BTM RA I.1073-2022 A Fővárosi Múzeum megküldi a Múzeum alkalmazottainak névsorát és lakcímét a Székesfőváros Tanácsának) és Schindelmann ott élt haláláig.

²² BFL VII.204.a 18. kisdoboz, 1154/1912.sz. Szabó Albert közjegyző iratai, BTM RA I.2125-2023: 1920 decemberében a félárújegy váltására jogosító igazolvány kiállítását és érvényesítését kérő alkalmazottaknak kimutatásában csak feleségét említik vele egy háztartásban; BTM RA I.2145-2023: Az 1920. évi április havi állami kedvezményes élelmicikkekkel vonatkozó rendelésben Schindelmann Ferencnek 2 személyre volt elismertetett állami kedvezménye; Schindelmann Ferencné 1930. június 23-án kelt végrendelete is, melyben ingóságait családtagokra, barátokra hagyta: BFL VII.12.e. V.(I)06696. kihirdetett végrendelet 1931.

²³ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-DW2Q-GL?i=59>

Iskolái

Alapfokú tanulmányait minden valószínűség szerint Szabadkán végezte. Középiskolai tanulmányait a szabadkai állami gimnáziumban kezdte az 1874–75. tanévben.²⁴ A tanévi értesítőben a nevét elírták Sindelsmann Ferencre, a jegyek alapján nem volt kifejezetten jó tanuló, kiemelkedő osztályzatot csak német nyelvtanból kapott. Az 1875–76. tanévben több tantárgyból megbukott (vallásan, latin nyelv, magyar nyelv, menyiségstan, természetrajz),²⁵ ezért a gimnázium második osztályát meg kellett ismételnie, ami közepes eredménnyel, de sikerült neki.²⁶ Mindezek arra is utalnak, hogy az anyanyelve a német lehetett. Az 1877–78. tanévben a harmadik osztály volt az utolsó, amit a szabadkai gimnázium falai között teljesített, az előző éviéknél jobb eredménnyel.²⁷ Mégis, amikor az 1878–79. tanévben átkerült a fehértemplomi állami gimnáziumba, akkor újra kellett járnia a harmadik osztályt, amit itt már kitűnő eredménnyel végzett el.²⁸ Az itteni tanulmányi eredményei kiemelkedően jobbak, mint a szabadkaiak, majdnem mindig kitűnő eredménnyel zárta a tanéveket.²⁹ A gimnáziumi tandíj alól mentességet élvezett már az itt töltött első tanévének második félévében,³⁰ majd a teljes 1881–82. tanévben is.³¹

Számos tanulmányi versenyről, pályázatról tudunk ebben az időszakban, amin részt vett és ami alapján személyesebb képet kaphatunk róla. Az 1879–80. tanévben a Barray Kajetán polgármester által felajánlott 2 db cs. kir. arany közül az egyikkel őt jutalmazták.³² Mint az Önképzőkör tagja az 1881–82. tanévben a *Zrínyi-ász*, valamint Kisfaludy Károly verseinek versenyszavalatát megnyerte, és az 1881. december 4-ére, Kazinczy Ferenc halálának 50. évfordulójára szervezett díszgyűlésen ő szavaltta el Kölcsey Ferenc *Emlékbeszéd Kazinczy felett* című művét.³³ Az 1882–83. tanévben az Önképzőkör tisztikarának tagja lett mint aljegyző, és egyúttal a bíráló választmány tagjává is választották, sőt, a tanév közben főjegyzővé lépett elő – ebben a tanévben az Önképzőkör alelnöke nem volt más, mint Kuzsinszky Bálint 8. osztályos tanuló. Az éves pályázatok során Schindelmann a Pászt Vilmos törvényszéki elnök által Széchenyi életrajzára kitűzött 2 arany díjazást megosztva

24 A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1875, 27.

25 A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1876, 26.

26 A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1877, 26.

27 A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1878, 41.

28 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1879, 76.

29 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1880, 57., A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1881, 61. A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1882, 62., A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1883, 68., A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1884, 67.

30 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1879, 51.

31 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1882, 22.

32 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1880, 51.

33 A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1882, 52.

nyerte el Balkányi Elekkel, míg az özv. Sauerwalf Antalné által felajánlott 1 aranyat Schiller *Kassandrájának* fordításáért is megkapta. Az Arany János halálára rendezett nyilvános gyászünnepén pedig ő írhatta meg és olvashatta fel Arany életrajzát. Ezen túlmenően zenei képzettségére is fény derül a gimnáziumi évkönyvből, hiszen a gimnáziumi segélyező-egyesület javára az Önképzőkör által szervezett zeneestélyen hegedűn adta elő Donizetti *La Favorite* című művét.³⁴ Az 1883–84. tanévben az Önképzőkör titkárává választották, ahol ebben az évben igen sok pályadíjat írtak ki. Ezek közül Scherring Kornél (Schindelman tanára) Thierry Amadé *A római birodalom képe* című szavalatáért jutalmazta meg, valamint diáktársa, Balkányi Elek Arany János kisebb verseit tűzte ki versenyszavallatra, amit szintén Schindelman nyert meg.³⁵ 1884. március 23-án a főgimnázium igazgatójának, Törek Gábornak a névnapja alkalmából tartott nyilvános ünnepélyen ő mondta az üdvözlőbeszédet is.³⁶ Ezeket az eredményeket látva megállapítható, hogy tanulmányai során mind fogalmazási, mind előadói képességei magas szintre fejlődtek.

1884-ben érettségizett,³⁷ majd innen útja a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemre vezetett, ahol 1884-ben kezdte meg tanulmányait a jogi karon. Ez 1887-ig követhető,³⁸ egyetemi tanulmányait végül nem fejezte be.³⁹

Karrierje Budapest Székesfőváros Tanácsánál

Életpályájának 1887–1895 közötti időszakára egyelőre nem találtam forrást, a Székesfőváros által a közigazgatási alkalmazottakról vezetett személyi kartonján megelőző szolgálati hely nem szerepel.⁴⁰

1895. október 13-án lépett Budapest Főváros szolgálatába, ahol az I. anyakönyvi kerületben díjnok beosztásban dolgozott 4 korona napidíjért.⁴¹ Ide volt beosztva 1897. december 31-ig, eközben 1897. december 16-án tett esküt. A Székes-

34 *A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője* 1883, 54–57., Az Arany János gyászünnepélyről megemlékezett a *Pesti Hírlap* és a *Nemzet* is, Schindelmannt név szerint is említi mindkettő. *Pesti Hírlap*, 1882. november 4., 6., *Nemzet*, 1882. november 3., 1. (esti kiadás)

35 *A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője* 1884, 53–54.

36 Uo. 55.

37 1884. június 25-én állították ki érettségi bizonyítványát: BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

38 *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja* 1885, 101., *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja* 1886, 102., *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja* 1887, 104.

39 Ezt bizonyítja Budapest Székesfővárosnál vezetett személyi kartonja is, ahol legmagasabb végzettsége az érettségi bizonyítványa: BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

40 BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

41 Uo. (a továbbiakban külön nem jelzem lábjegyzetben a fővárosi beosztása, valamint beosztása megváltozásának időpontja módosulásánál, ha ez a személyi karton a forrás), *Fővárosi Évkönyv* 1926, 183.

főváros 1897 végén 17 írnokállásra hirdetett pályázatot, amire két hét alatt 290-en jelentkeztek, közülük a főjegyző kijelölése alapján választották ki az írnokokat, köztük Schindelmann Ferencet.⁴² A pályázatot azért írták ki, mert 1898. január 1-jétől új szervezetű anyakönyvi hivatalok álltak fel, részben új személyzettel.⁴³ 1898. január 1-jétől tehát a VIII. kerületi anyakönyvi hivatalban mint székesfővárosi írnok kapott beosztást évi 1400 korona fizetésért és 600 korona lakáspénzért. Az 1897. december 14-én megjelent Budapesti Hírlapban a főváros anyakönyvi hivatalainak új beosztása során neve mint a VIII. kerület egyik anyakönyvvezető-helyettese tűnt fel.⁴⁴ 1901. december 31-ig dolgozott itt, majd kezelőtisztként a Tanácsi segédhivatalhoz került át 2000 korona éves fizetésért és 700 korona lakáspénzért. Az újonnan felállított tanácsi segédhivatalokban lévő állásokat a Székesfőváros tanácsa 1901. decemberében töltötte be, majd intézkedett a beosztással és áthelyezésekkel kapcsolatban. Schindelmann Ferenc a Mutató- és értesítőhivatal személyzetébe került.⁴⁵ Az új beosztáshoz szükséges hivatali eszköjét még 1901. december 27-én tette le.⁴⁶ Itt viszonylag rövid ideig dolgozott, mert 1903 májusában szintén kezelőtisztként átkerült a VI. kerületi előljáróságra 2 évre, majd egy rövid félévnyi, a VIII. kerületi előljáróságon tett kitérő után megint a VI. kerületi előljáróságnak dolgozott 1906 májusáig,⁴⁷ amikor áthelyezték a Székesfővárosi Múzeumba. A Székesfővárosi Múzeum megalapítására 1887-ben tett először kísérletet a Székesfőváros Tanácsa, már ekkor a Városligetben tervezték elhelyezni az intézményt. Majd 1899-ben született határozat a Fővárosi Múzeum városligeti műcsarnoképületben (ma Millennium Háza, korábban Olof Palme-ház) történő elhelyezésére. Hosszas szervezés után az épület 1907. június 1-jén nyitotta meg kapuit a nagyközönség előtt a város újkori történetének bemutatására.⁴⁸ Az *Athenaeum* 1908. évi *Képes naptárában* az Aquincumi Múzeum felügyelőjeként tüntetik fel a nevét Kuzsinszky Bálint igazgató és Schöflin [!] Aladár szakdíjnok mellett.⁴⁹

Innen 1908 novemberében egy pár hónapos kitérővel került a IX. kerületi előljáróságra, majd 1909 áprilisától 1922 júniusáig a Fővárosi Múzeum kötelékébe tartozott. Ezen időszak alatt folyamatosan lépdelt előre a Főváros rang- és fizetési listáján. 1911-ben lett I. osztályú kezelőtiszt 2600 korona fizetéssel és 1000 korona la-

42 290 pályázó. *Pesti Napló*, 1897. december 10., 9.

43 Az új szervezetű anyakönyvi hivatalok. *Magyar Ujság*, 1897. december 14., 7.

44 A múlt hónap közigazgatása. *Budapesti Hírlap*, 1897. december 14., 11.

45 *Fővárosi Közlöny*, 1901. december 31., 1692–1693., A fővárosi segédhivatalok személyzetének a beosztása. *Magyar Nemzet*, 1902. január 3., 6., *Pesti Hírlap*, 1902. január 3., 4.

46 BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

47 *Fővárosi Közlöny*, 1905. december 19., 1738.

48 K. VÉGH 2003, 15–16., 27., 32–33.

49 *Athenaeum Nagy Képes Naptára* 1908, 198.

káspénzzel. 1912-ben lett kezelőfőtiszt előbb alacsonyabb fizetési osztályban (IX.4. fizetési osztály) 3200 korona fizetéssel és továbbra is 1000 korona lakáspénzzel, az új beosztással együtt járó hivatali esküt 1911. december 31-én tette le. 3 év után, 1915 elejétől mint kezelőfőtiszt fizetési osztályt ugrott (IX.3. fizetési osztály), ami 200 korona emelést jelentett. 1917. április 29-én egy újabb beosztás miatt újabb hivatali esküt tett mint segédhivatali igazgató, ahol szintén végigjárta a fizetési osztályokat (VIII.4., VIII.3., VII.3. fizetési osztályok), és a kezdeti 3800 koronáról végül 5200 koronára emelkedett a fizetése.⁵⁰ A ranglétrán 1919-ben ugrott újra, amikor segédhivatali főigazgatóként 1919. október 31-én tett hivatali esküt, és a továbbiakban ebben a beosztásban is maradt. A VI.2. osztályból eljutott az V.2. fizetési osztályba, bére 6400 koronáról 7500 koronára ugrott (lakáspénze 2000 koronáról 2400 koronára). 1922 júniusában a Fővárosi Múzeumtól áthelyezték a XIV. ügyosztályhoz.⁵¹ Személyi kártyája szerint haláláig itt dolgozott, azonban 1926-ban a *Fővárosi Évkönyvben* a IX. (Közjótékonyági és szociálpolitikai) ügyosztály hivatalnokai között szerepelt a neve.⁵² Áthelyezésének időpontja nem ismert, sem a kártyáján, sem a *Fővárosi Közönyben*, illetve a *Fővárosi Évkönyvben* nincs erről információ.

Pályafutása során 1916-ban az Országos Régészeti és Embertani Társulat rendes tagjává választotta.⁵³ 1918 januárjában az uralkodótól, IV. Károlytól a háború alatt kifejtett buzgó szolgálat elismeréséért több tucat tanácsi hivatalnokkal együtt megkapta a III. osztályú hadi érdemkeresztet.⁵⁴

A Fővárosi Múzeumban

Schindelman Ferenc munkakörére és a Múzeumban betöltött szerepére vonatkozó elsődleges forrásainkat a BTM Adattárának Archív igazgatási iratgyűjteménye adja, ami azonban sajnos nem teljes. A BTM Adattárának jelenlegi gyűjteményi struktúráját 1978-ban K. Végh Katalin alakította ki, és ekkor gyűjtötték itt össze a BTM történetéhez kapcsolódó iratanyagokat Archív igazgatási iratgyűjtemény néven. Először a tagintézményekben a kezdetektől a Központi Irattár 1954. évi kialakulásáig őrzött iratokat gyűjtötték be,⁵⁵ majd az időhatárt 1961-ig kitolva kerültek be iratok.

Schindelman Ferenc neve a Múzeum iratanyagában először Kuzsinszky Bálint igazgató, a múzeum személyzetének éves szabadságáról szóló 1907. május 4-i keltezésű előterjesztésében tűnik fel.⁵⁶

50 Természetesen a lakáspénz is arányosan nőtt 1200 koronáról 1600 koronára, illetve 1918–1919 során családi pótlékot is kapott valószínűleg felesége után.

51 *Fővárosi Közlöny*, 1922. július 7., 1843.

52 *Fővárosi Évkönyv* 1926, 263.

53 ÉBER 1917, 226.

54 *Fővárosi Közlöny*, 1918. január 25., 167–169.

55 K. VÉGH 1988, 583–593.

56 BTM RA I.545-2020

Schindelmann feladatköre változatos lehetett. Munkakörét 1916-ból ismerjük pontosan, amikor Bárczy István polgármester körrendeletére válaszul a Múzeum vezetése megküldte a személyzetének munkabeosztására vonatkozó kimutatást, és ebben Schindelmann-nál ez szerepel: *„Az éremgyűjtemény, a céhemlékek, iparművészeti és egyéb emléktárgyak feldolgozása és fejlesztése. A gyarapodási és egyéb nyilvántartási naplók, gyűjteményi és felszerelési leltár vezetése, hivatalos előlegek kezelése és elszámolása, általában az összes adminisztratív teendők úgy a fővárosi, mint a Verpeléti úti 3. sz. a. elhelyezett gr. Zichy Jenő múzeumban, mely utóbbi felügyeletére és gondozására van bízva.”* – az övé egyébként a személyzet tagjai közül a leg hosszabb munkaköri leírás.⁵⁷

Gyűjtemények

1910-ben 300 korona rendkívüli munkadíjat kapott a régi pesti és budai céhek emléktárgyainak felkutatása és összegyűjtése, valamint az Aquincumi Múzeum tárgyainak leltári számokkal való ellátása miatt „*huzamosabb időn keresztül, a hivatalos*

Tennivalók	
a fővárosi múzeum hivatali személyek munkabeosztásáról	
Név és állás	munkabeosztás
Dr. Csáky Dezső ig. hivatalnok, vezető- helyettes	A gyűjtemény anyag képpótló vésetei csoportjának felügyelése és a Képi Könyvtár kezelése és fejlesztése. A vezetéssel járó tevékenység, főképpen a személyi ügyekre vonatkozólag. Revisio.
Schindelman Ferenc Kézeltő főtitkár	Ar. érem gyűjtemény, a céhekkel, ipar- művészeti és egyéb emléktárgyak felügye- lése és fejlesztése. A gyűjtemény, a képző- művészet, a felkutatási tervet vezetés hivatalos előzetes kezelése és elszámolása, melyekben az ország adminisztratív te- vékenységét is a főváros, mint a Kézeltő, az azaz a képzőművészeti gr. helyi főnökök munkájában, mely utóbbi felügyelése és gondozása van bízva.

4. Schindelman Ferenc munkaköri leírása 1916-ból

órákon kívül eső időbe is kifejtett munkásságáért”.⁵⁸ A céhes anyag gyűjtésében kifejtett tevékenységét megemlíti a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap* is 1908-ban.⁵⁹ A *Vasárnapi Ujságban* maga Schindelman számolt be a Fővárosi Múzeum városligeti épületében a céhes gyűjtemény 235 tárgyával berendezett legújabb teremről, igen részletesen és ér-

⁵⁸ BTM RA I.787-2020: a többes szám Dömötör István ideiglenes hivatalnokot és Nok Gyula szolgát jelöli, előbbi 120, utóbbi 80 koronát kapott.

⁵⁹ Székesfővárosi muzeum. *Budapesti Hírlap*, 1908. augusztus 12., 11., Székesfővárosi muzeum. *Pesti Hírlap*, 1908. október 17., 9.

zékletesen leírva a kiállított tárgyakat, azok bemutatási módját és jelentőségét.⁶⁰ 1911 őszén Kuzsinszky Bálint kérvényezte több múzeumi dolgozó számára külön munkadíj kiutalványozását, köztük Schindelmann Ferencnek 200 koronát igényelt, melynek indoklása a következő: „Az özv. báró Splényiné Blaha Lujza emléktárgyainak f. évi május havában történt átvételével, további állandó gondozásával és felügyeletével Schindelmann Ferenc kezelőtisztet bízam meg. Emellett nevezett kezelőtiszt őt jogosan megillető három heti szabadságidejének feláldozásával ez alatt az idő alatt feldolgozta a múzeum közel 500 darabból álló éremgyűjteményét, elkészítvén annak szakszerű külön leltárát, amivel ugyancsak elismerésre méltó rendkívüli szolgálatot tett az intézetnek. A szabályszerűen betartott délelőtti hivatalos órák mellett a múzeumnak május 7-től október 15.-éig tartó nyitási napjai közül a kedd délutáni összes nyitásokon ő tartotta az ügyeletes szolgálatot és a vásár- és ünnepnapokat is hivatalának szentelte” – azaz épp hogy kiállításra került az általa gondozott céhes gyűjtemény, máris új gyűjteményekben kapott feladatokat.⁶¹ A Múzeum gyűjteményét ajándékozás útján gyarapító tárgyak átvétele valószínűleg folyamatos feladata volt, hiszen már a következő évben, 1912 elején ő vette át a Fővárosi Múzeum vezetőjének megbízásából néhai Sterger Ferenc operaénekes 169 tételből álló hagyatékát az előadóművész özvegyétől, tételes listát aláírva, megjegyzéssel ellátva.⁶² 1914 decemberében a Fővárosi Tanács utasítására a Múzeum megkezdte az első világháborús emlékek gyűjtését. Kisebb részben akvarelleket vásároltak, nagyobb részben hirdetések, plakátok, emléklapok, egyéb nyomtatványok, háborús irodalom, érmek és jelvények gazdagították a gyűjteményt. Ez a háborús kollekció 1916 végére már megközelítőleg 7000 darabból állt. A gyűjtési munkát, mint azt Csánki Dénes 1916 novemberében a Székesfővárosi Tanácshoz benyújtott előterjesztéséből megtudhatjuk, Schindelmann Ferencre bízta, figyelembe véve, hogy hosszú múzeumi szolgálata miatt ő rendelkezett azokkal a gyakorlati tapasztalatokkal, amik ehhez a feladathoz szükségesek voltak. Mivel azonban ezt egyéb feladatai mellett látta el hivatali idején és a munkaköri leírásában felsorolt napi feladatain felül, ezért kérte Schindelmann számára az eredményes munkájáért 300 korona rendkívüli munkadíjat engedélyezni és kiutalványozni.⁶³

A munkaköri leírásában szereplő gyűjteményleltárakat a Tanács időnként bekérte, ez történt 1917 során is, amikor a tanácsai V. ügyosztály arról adott elismervényt a Múzeum számára, hogy a Székesfővárosi Múzeum 1914. évi gyűjteményleltárát Schindelmann Ferenc segédhivatali igazgató számukra átadta.⁶⁴ Valószínűleg még az anyakönyvi hivatalban végzett írnoki feladatok során elsajátított precíz

60 SCHINDELMANN 1910, 532–533.

61 BTM RA I.940-2021, rajta kívül Kremmer Dezső és Csider Antal számára is kért külön munkadíjat Kuzsinszky; ezt a Tanács meg is adta számukra: BTM RA I. 948-2021

62 BTM RA I.966-2021

63 BTM RA I.1561-2022

64 BTM RA I.1628-2022

munkavégzést kamatoztathatta a lajstromok elkészítésekor, a fogalmazványok megírásakor.

Schindelmann gyűjteményi feladataiban komoly mérföldkő volt Zichy Jenő hagyatékának⁶⁵ a Fővárosi Múzeumban való elhelyezése. Gr. Zichy Jenő 1906-ban hunyt el Meránban (Merano, Olaszország), és az édesapjával, gr. Zichy Ödönnel a magánmúzeumuk számára gyűjtött műtárgyakat Budapest Székesfővárosra hagyta.⁶⁶ A főváros csak hosszas pereskedéssel jutott hozzá a végrendeletileg kapott hagyatékhoz, amit átvétele után elég alaposan szelektáltak, ez főleg az iparművészeti tárgyakat, vadásztrófeákat, de kisebb részben a képzőművészeti anyagot is érintette.⁶⁷

A Székesfőváros Tanácsának 1912. január 7-i keltezéssel írt előterjesztésben a Zichy-gyűjtemény elhelyezéséről még Kuzsinszky úgy számolt be, hogy annak felügyeletével és gondozásával saját hatáskörében egyelőre Schindelmann Ferenc kezelőfőtisztet bízta meg. Schindelmann megkapta az összes kulcsot, és első lépésként, az értékek biztonságának érdekében a helyiségek bejáratait wertheimzárrakkal láttatta el, és a folyosók azon részeit, amelyek az épületben működő iskola közlekedését nem zavarták,⁶⁸ ráccsal választotta le. Ahol ezt a lezárást nem lehetett megoldani, ott az ablakokat berácsoztatta, és a főbejáratot minden távozáskor a Múzeum hivatalos pecsétjével lepecsételte. Kuzsinszky úgy látta helyesnek, hogy a Zichy-gyűjtemény ügyeinek intézését a Múzeum már meglévő személyzete végezze, mivel főleg adminisztratív teendőkről volt szó, így azokat a délutáni órákban, a költségirányzatban szereplő 800 korona évi külön munkadíj ellenében el lehetett látni. A feladat betöltésére a kellő tapasztalattal bíró, megbízható Schindelmann Ferencet javasolta.⁶⁹ 1912 április elején állt szolgálatba Csánki Dénes mint a Fővárosi Múzeum vezetőhelyettese,⁷⁰ és június végén már mint a Zichy-gyűjteményért felelős vezető írt előterjesztést a Fővárosi Tanácsnak, amiben Kuzsinszky Bálint januári előterjesztését megerősítve kéri, hogy továbbra is Schindelmann Ferenc lássa el a hagyaték állandó felügyeletét addig, amíg a Fővárosi Múzeumnak a Zichy-gyűjtemény elhelyezésére alkalmas épülete nem lesz. A 800 korona évi külön munkadíjért teljesítendő feladatokat az előterjesztésben az alábbiak szerint részletezi: „[...] a múzeum

65 Forrásaink a Fővárosi Múzeumhoz kerülő anyagot hol Zichy Jenő hagyatékának, hol Zichy-gyűjteménynek, hol Zichy Jenő Múzeumnak nevezik, így én is változó módon, a forrásokat idézve nevezem meg. A gr. Zichy Jenő Múzeum 1921-ben vált ki a Fővárosi Múzeumból, és lett önálló. Lásd: K. VÉGH 2003, 44.

66 SZIMA 2002

67 SOÓS 2014, 30.

68 A Zichy Jenő-hagyatékot a XI. Verpeléti (ma Karinthy) út 3. szám alatt, az akkor Fővárosi Iparrajziskola épületének I. emeletén helyezték el: FÖLDES 1998, 12.

69 BTM RA I.965-2021

70 BTM RA I.996-2021

teljes berendezéséig a szükségeshez képest esetleg mindennap délután, később pedig, a mikor a múzeumot már megnyithatjuk, hetenkint három délutánon át végezze itt az összes felmerülő kezelési és adminisztratív természetű teendőket.”⁷¹

Schindelmann lelkiismeretesen gondoskodott a gyűjteményről, 1913 novemberében jelentette Csánki Dénesnek, hogy mivel Nok Gyula hivatali szolgálata ki-költözött a Zichy-hagyatékmal egy épületben kijelölt szolgálati lakásából, így annak közvetlen és folyamatos felügyelete megszűnt, őrzése nem megoldott, és kezdeményezte a 300 000 koronánál is többre becsült értékű gyűjtemény betörés elleni biztosítását a már kezdetektől meglévő tűzkár elleni biztosítás mellé.⁷²

1914 őszén Schindelmann Ferenc újabb jelentést írt a Zichy Jenő Múzeum villanyvilágítással való ellátása ügyében Csánki Dénesnek, amiből kiderül, hogy a hagyaték feldolgozása előmunkálatainak (leltározás, számozás, a tárgyak megtisztítása) végeztével az elhelyezési munkákat folytatta: *„a kényszerhelyzet következtében ugyan inkább csak raktárszerűen, de mégis legalább a helyes muzeális kezelés követelményeinek megfelelően helyeztem el. A festményeket a falakra függesztettem, a többi műtárgyakat pedig feltároltam, avagy más alkalmas módon állítottam ki, úgy hogy a gyűjtemény fölött most már bárki is annál könnyebb áttekintést nyerhet, mert a tárgyakat feliratokkal is elláttam. [...] a tárgyak a rendelkezésünkre álló első emeleti tractus majdnem összes helyiségeiben meghatározott helyet kaptak az azokkal kizárólag a délutáni órákba való további foglalkozás a téli időben szükségessé teszi, hogy az összes helyiségek kellő világításáról gondoskodás történjék. Szükséges ez a világítás még azért is, hogy a gyűjtemény az esetleges érdeklődőknek megmutatható legyen.”⁷³* Ehhez kérte tehát felettesétől a világítás megoldását, jelentését valószínűleg Csánki előterjesztette, mert 1914. december 29-én a tanács határozatot hozott a világítás beszereléséről, és erről 1915 elején értesítette a múzeumot is.⁷⁴

Schindelmann Ferenc neve a Zichy Jenő-féle muzeális gyűjtemény kapcsán keletkezett első, 1911. januári iraton tűnik fel először, ahol mint a tanácsi határozatról készült másolatot hitelesítő szerepel,⁷⁵ és végigkíséri egészen addig, amíg 1921 őszén a Zichy Jenő Múzeum önálló intézményként ki nem vált a Fővárosi Múzeumból.

A Zichy-gyűjtemény – amiből lassan kialakult a Zichy Jenő Múzeum – gondozása annak önállóvá válásáig Schindelmann Ferenc feladata volt, és felettese láthatóan tisztában volt azzal, hogy milyen felelősségű feladatot lát el (és milyen munkát

⁷¹ BTM RA I.1019-2021

⁷² BTM RA I.1155-2022, A jelentést Csánki beterjesztette a tanácsnak: BTM RA I.1156-2022, a végkifejletről nem maradt fenn irat a Múzeumban.

⁷³ BTM RA I.1260-2022

⁷⁴ BTM RA I.1269-2022

⁷⁵ BTM RA I.875-2021, Az iratanyagban minden, a Zichy-gyűjteménnyel kapcsolatos irat ilyen hitelesített másolatban van meg, a hitelesítő minden esetben Schindelmann Ferenc segédhivatali főigazgató.

vesz le az ő válláról), mert a háborús évek alatt, majd az első világháború után a gazdasági helyzet romlásával igyekezett a Zichy-gyűjteményben végzett munkájáért járó külön munkadíjat emelni. 1918 elején Csánki előterjesztést nyújtott be a Székesfővárosi Tanácsnak, hogy Schindelmann évi 800 korona rendkívüli munkadíját évi 1200 koronára (azaz havi 100 koronára) emeljék.⁷⁶ 1920-ban az összeg havi 500, azaz évi 6000 koronára emelkedett, majd Csánki Sipőcz Jenő polgármesternek írt előterjesztésében 1921-től havi 700, azaz évi 8400 koronára való emelését kéri Schindelmann rendkívüli munkadíjának.⁷⁷

Műtárgyakkal kapcsolatos ügyek

A korábban már idézett munkaköri leírásában szereplő gyűjtemények, valamint a Zichy-gyűjtemény gondozása kapcsán számos olyan feladatot ellátott, ami kapcsolódott a műtárgyakhoz. 1913 őszén, amikor a Fővárosi Múzeum a Szépművészeti Múzeumtól kölcsönkapta Barabás Miklós *A zöld fa* című képét, akkor a Múzeum vezetőjének távollétében Schindelmann vette át.⁷⁸ Mivel, mint korábban említettem, ekkor igen alacsony volt a Múzeum dolgozóinak létszáma, így Schindelmann a műtárgykölcsönzés mellett a gyűjteménygyarapításban, szerzeményezésben is részt vett. Erre utal, hogy amikor 1915 decemberében a Székesfővárosi Tanács felé elkészült az elszámolás a kisebb házi szükségletekre költött kiadásokról, akkor abban tételesen felsorolták a villamosjegyek elszámolását is, amiből kiderült, hogy Schindelmann Ferenc Csánki Dénessel ment a Szent György Céh aukciós képeit megtekinteni, jártak Rákosfalván műtárgyvásárlási ügyben, valamint háborús filmeket néztek meg.⁷⁹

Csánki Dénes vezetőhelyettségének ideje alatt a Múzeum képvásárlásaiban egy új irányvonal alakult ki, ekkor a Tanács saját kezdeményezésre vásárolt képeket,⁸⁰ amiket a Fővárosi Múzeumban kívánt elhelyezni, de a tárgyak elhelyezése nem mindig történt meg. Így például az 1914–1915. évi műtárgyvásárlások esetében többször is szerepel a tanácsi határozatok külzetén a megjegyzés, hogy a megvásárolt tárgyak közül mi nem került be a múzeumba, általában „*nem kaptuk meg*” szöveggel, ezek mind Schindelmann szignójával vannak ellátva. Nem kizárólag festmények, hanem a Múzeum számára megvásárolt kötetek esetében is történt ilyen.⁸¹ Ezeknek a műtárgyaknak a be nem érkezése a múzeumba Schindelmann leltári felelőssége miatt is fontos volt.

76 BTM RA I.1706-2023

77 BTM RA I.2110-2023: az irat külzetén az 1920. november 25. dátum szerepel, a kézírásos fogalmazvány végén is ez állt eredetileg, majd áthúzták, és 1921. januári dátumozás került rá.

78 BTM RA I.1152-2022

79 BTM RA I.1401-2022

80 FÖLDES 1998, 10.

81 például BTM RA I.1222-2022, I.1225-2022, I.1230-2022, I.1244-2022, I.1249-2022, I.1265-2022, I.1270-2022, I.1276-2022, I.1279-2022, I.1291-2022, I.1292-2022, I.1305-2022 stb.

Egyes, a Múzeumba beérkezett műtárgyak megvásárlásakor az érdekesebb információkat is ő jegyezte fel az iratra, mint Bezerédi Gyula *Kubikos* című szobrának megvételekor, ahol a külzetre szignójával felvezette: a szobor Kutlányi Lajos főv. bizottsági tagot ábrázolja.⁸²

A Múzeum már a századfordulótól adott letétbe a Székesfővárosi Tanács számára dekorációs célra műtárgyakat, elsősorban festményeket a hivatali helyiségekbe – ez a tendencia az 1910-es években erősödött. A későbbiekben lesz még szó Schindelmannnak a Múzeum adminisztrációjában vitt szerepéről, itt most a műtárgyak kölcsönzése kapcsán arra szeretnék rámutatni, hogy a Tanács és a Múzeum közötti rendszeres műtárgykölcsönzést szintén Schindelmann intézte. Így amikor 1916 decemberében több tanácsi ügyosztálynak kölcsönöztek festményeket (XV. ügyosztály: Kmetty János *Anyá és gyermeke* című festménye, VI. ügyosztály: Jávor Pál *Csendélet*, valamint *Kilátás a városligetifasorból a budai hegyek felé* című festményei), akkor az iratra a könnyen azonosítható Sch. szignójával feljegyezte a Kmetty festmény 1918 eleji visszakérülését is.⁸³ 1916-ban több további letét, műtárgykölcsönzés esetében pedig a „*Térítvény van.*” megjegyzést vezette fel, mint például amikor 11 darab, a Jókai-hagyatékból származó bútort a tanács VII. ügyosztályán helyeztek el.⁸⁴ Amikor 1921-ben a Fővárosi Múzeum a Zichy-hagyatékból származó 46 db festményét tételes listával a tanácsi XIV. ügyosztályban helyezte el, akkor ennek a listának a végére is odakerül Schindelmann megjegyzése: „*A másolat hitelű! Schindelmann Ferenc sh. főigazgató.*”⁸⁵

Ugyanebben az évben a II. kerületi elöljáróság megkeresésére Kallós Árpád *Menyecske* című festményének ellopása tárgyában ő írja alá a válaszlevelet a Múzeum nevében.⁸⁶

Feladatai nem csak és kizárólag a képzőművészeti tárgyakra terjedtek ki, bár másokról csak szórványos adatok szólnak. 1912-ben a Magyar Királyi Államrendőrség főkapitánysága hivatalos irat kíséretében küldte meg a Ménesi út 67. számú telken építkezés közben a felszínre került különféle régi tárgyakat. Pontosabbat nem tudunk rólunk, mivel a külzetre Schindelmann alábbi megjegyzés került: „*A kiselezett tárgyak közé tétetett. Sch.*”⁸⁷ Hogy ezek régészeti korú vagy történeti értékkel bíró tárgyakként kerültek-e a Múzeumhoz, ez már nem deríthető ki.

Jól érzékelhető, hogy ebben a korai időszakban a múzeumban dolgozók még nem specializálódtak feladatkörökre, így a műtárgyak mellett a könyvtári feladatok is Schindelmann munkaköréhez tartoztak, ő kezelte a leltárkönyveket

82 BTM RA I.1322-2022

83 BTM RA I.1585-2022 kívül ceruzával: Kmetty: Anya és gyermekét a XV.ü.o.-ból visszakaptuk. 1918.I.24. Sch.

84 BTM RA I.1461-2022

85 BTM RA I.2189-2023

86 BTM RA I.2203-2023, I.2204-2023, I.2205-2023, a festmény később máshol, nem a múzeumban került elő.

87 BTM RA I.1044-2021

és a kölcsönzési elismervényeket, valamint a keletkezett hiányokért is ő volt felelős. Ez egy Schindelmán által Csánki Dénesnek 1915 márciusában írt jelentésből derül ki ilyen részletességgel, amikor arról számolt be, hogy a dr. Feleki Gézának kölcsönadott *Museumkunde* című folyóirat egyes füzetjeit a kölcsönző nem adta vissza, ezért kéri Csánki intézkedését,⁸⁸ amit Csánki meg is tett azzal, hogy beterveztette a Tanácsnak az ügyet, és kérte a kölcsönzött művek visszaszolgáltatását.⁸⁹

A fentiek alapján egyáltalán nem meglepő, hogy amikor 1918 decemberében a Magyar Turista Egyesület felkérésére a Fővárosi Múzeumnak bédekker stílusban kell írnia egy bemutatkozást, akkor a kétoldalas kísérőszöveget megküldő levél aláírója Schindelmán Ferenc, és az is valószínűsíthető, hogy magát a szöveget is ő írta.⁹⁰

Adminisztratív feladatok

A Múzeum megszervezésének korai szakaszában az íráskép alapján egyértelműen Kuzsinszky Bálint maga írta a levelek fogalmazványait, sőt valószínűleg az iratokra az iktatószámokat is. Schindelmán Ferenc Fővárosi Múzeumhoz kerülésekor mindez megváltozott, kézírása alapján attól kezdve nagyrészt ő intézte a múzeum levelezését, ő vezette az iktatást, készítette a fogalmazványokat, és az irattári példányok külsején rendszeresen feltűnnek az általában szignózott (vagy teljes név, később már csak Sch. rövidítés) megjegyzései. Schindelmán végezte az iktatást, intézte a levelezést, mint pl. 1912. június 6-án, amikor a Múzeumok és Könyvtárak Országos felügyelősége kérésére visszaküldtek egy levelet, a külföldi szerepel: „*A mellékelve volt levél Mihalik József úrnak postán visszaküldetett 1912.VI.14. Schind.*”.⁹¹ Fényképmásolatokat küldött például az Országos Börtönügyi Múzeum számára a budai hóhérházról, erre az iratra Schindelmán a következő szöveget vezette fel: „*A kért fényképet VII./17-én postán díjtalanul expedáltam Schindelmán*”.⁹² Ez utóbbi esethez hasonlóan ő intézte a műtárgyfotók igénylését is, mint 1912-ben, amikor Otto Erich Deutsch Bécsből kért fényképet egy budapesti témájú metszetről, az iraton pedig az alábbi megjegyzés szerepel: „*A vonatkozó 3328 leltári számú metszet fényképét és a lemezt Otto Erich Deutsch wieni lakosnak elküldöttem. 1912.VIII.22. Schindelmán*”.⁹³ Az iratkezelés akkoriban sem ment mindig probléma nélkül, az ezekre vonatkozó, az iratra felvezetett bejegyzéseket is Schindelmán aláírásával ismerjük. Így 1916-ban egy képkeretezés kifizetéséről szóló kérvény nem a megfelelő hivatali útra került, az eset részletei az iraton tett megjegyzéséből derülnek ki: „*Tévedésből irattárba került és*

88 BTM RA I.1295-2022

89 BTM RA I.1296-2022

90 BTM RA I.1837-2023

91 BTM RA I.1013-2021

92 BTM RA I.1021-2021

93 BTM RA I.1031-2021

nem expedíaltatott. Új előterjesztés 40/1917 ikt.sz. alatt."⁹⁴ Hasonlóan az ő megjegyzéséből tudjuk, hogy néha az irat egy melléklete maradt ki, mint 1918-ban Martinelli Jenő egy bronz női akt szobraért fizetendő összegről szóló utalvány esetében, amikor a kék postairónnal a szövegbe írt kérdőjelet oldalt megjegyzéssel látta el: „*Nem volt csatolva!*”⁹⁵ Ugyanezeket olvasva tudjuk követni egyes elveszett iratok sorsát is, mint 1919-ben, amikor a Müllner Jánostól vásárolt 54 db fényképért fizetendő 810 korona kiutalványozásáról szóló határozat hiányzott, ennek okára szintén Schindelmann megjegyzése világít rá, miszerint „*A vonatkozó tan. határozat elkallódott (Horváth a pénztárnál hagyta)* 1919.X.23. Sch.”⁹⁶

1912. április elejétől Csánki Dénes lett a Fővárosi Múzeum vezetőhelyettese. Az általa küldött előterjesztések, egyéb iratok fogalmazványai maradtak fenn irattári példányként a Múzeumban. Ekkor vezettek be egy új formanyomtatványt, amire az Irattárban maradó fogalmazványokat az irat egyéb iktatási, irattári adataival együtt vezették fel. Ezeket mindig Schindelmann írta, sok esetben ő is szignózta, a Székesfővárosi Tanács számára írt végső előterjesztéseket viszont mindig Csánki írta alá.⁹⁷

Német eredetű családi háttere erős német nyelvtudást adott neki, valószínűleg az anyanyelve a német volt, ez már a középiskolában is meglátszott, hiszen míg a gimnázium első éveiben nem voltak túl jó jegyei, német nyelvből kitűnő volt. Biztosra vehető, hogy kezdeti bukdácsolásának oka az volt, hogy kevésbé tudott magyarul, középiskolai tanulmányai nyelvi-kulturális asszimiláló hatásának köszönhetően németből magyar nyelvűvé vált. Ezt a tudást hasznosította a múzeumi levelezésben is. Ennek első nyoma 1910-ből származik, amikor Kuzsinszky megbízásából ő írta alá azt a levelet, amit dr. Eugen Merrbachernek küldött a múzeum levélpapírján Münchenbe egy 17. századi budai ezüstérem megvásárlása ügyében.⁹⁸ A legutolsó pedig 1921 őszén keletkezett, amikor a bécsi Gilhofer & Ranschburg céget kereste meg két darab Rudolf Alt-festmény megvásárlása tárgyában.⁹⁹

Statisztika, belépőjegyek

Múzeumi statisztikai adatokat már 1906-ban kellett a Székesfővárosi Múzeumoknak szolgáltatni mind Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, mind a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal felé,¹⁰⁰ innentől kezdve ezt évről évre folya-

94 BTM RA I.1536-2022

95 BTM RA I.1785-2023

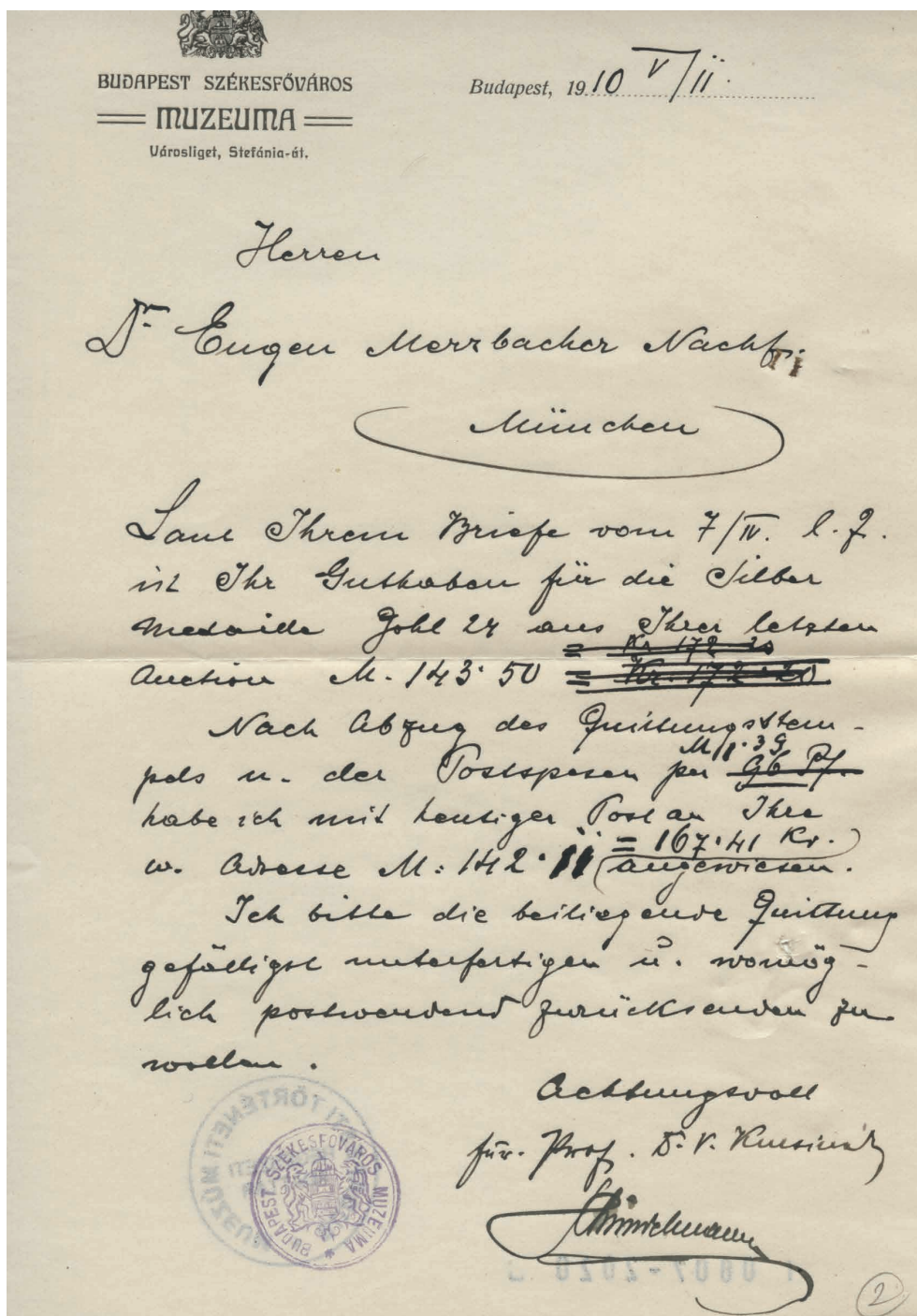
96 BTM RA I.1895-2023

97 Az első ilyen 1912. 05. 26-i: BTM RA I.1009-2021; van pár korábbi, még a régi formában íródott április 2. és május 26. között, ezeken nincs Schindelmann szignója, de valószínűleg ezeket is ő írta.

98 BTM RA I.807-2020

99 BTM RA I.2201-2023

100 BTM RA I.480-2020, I.487-2020

5. Schindelman Ferenc által aláírt levél Eugen Merrbachernek 1910-ből

matosan meg is tették. Az 1910-es évek elejétől ez a feladat szintén Schindelmann Ferencre hárult, először 1911 áprilisában,¹⁰¹ majd 1912-ben¹⁰² és 1913-ban Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala felhívására ő állította össze a Fővárosi Múzeum előző éveket összefoglaló statisztikáit.¹⁰³ 1920 nyarán ő intézte a belépőjegyek elszámolását is. Az első ilyen forrás, amit ismerünk, a július 13. és augusztus 18. közti belépőjegyből származó 1900 korona bevétel Székesfővárosi központi pénztárba való befizetésének ellennyugtája Schindelmann aláírásával, természetesen az ehhez kapcsolódó levél fogalmazványa is az ő kézírása,¹⁰⁴ és egészen ez év október elejéig hetente ő intézte a belépőjegyekből származó bevételek elszámolását.¹⁰⁵

Értékleltárak, ellátmányok

A gyűjteményi leltárak mellett a ma értékleltárnak és épületleltárnak nevezett nyilván tartásokat is ő felügyelte, legalábbis erre utal, hogy 1913 októberében Rózsa-völgyi Gyula alpolgármester egyenesen Schindelmannnak címezte a Központi Számvevőség jelentését a városligeti épület leltárjának és gyűjteményének helyszíni felvételéről, valamint a záradékolt leltár- és a gyűjteményjegyzékből egy példányt Schindelmann Ferencnek küldött meg azzal a feladattal, hogy a megállapított összegeket leltári számadásba vezesse át, azt folyamatosan tartsa naprakészen, és a gyűjteményjegyzéket minden év január végéig előzetes értesítés nélkül közvetlenül a számvevőséghez terjessze be.¹⁰⁶

Ilyen típusú felelősségét mutatja az is, amikor 1914-ben a Calderoni cég számláinak kifizetésére vonatkozó kérelemhez mellékelte, mind az Aquincumi, mind a Fővárosi Múzeum számára készített részletes elszámolásokon is Schindelmann aláírása szerepel, vagyis adminisztratív feladatait mindkét tagintézmény felé ellátta.¹⁰⁷

Csánki Dénes hivatalos helyettesítése

Az eddig bemutatott sok-sok feladat és az évek során szerzett tapasztalat vezethetett oda, hogy 1918 nyarán Csánki Dénes szabadsága idején Schindelmann Ferencet

101 BTM RA I.887-2021

102 BTM RA I.979-2021, I.1053-2021

103 BTM RA I.1079-2022, I.1084-2022

104 BTM RA I.2030-2023

105 BTM RA I.2056-2023: augusztus 20. – szeptember 7. közti belépőjegyből származó 960 K; BTM RA I.2060-2023: a szeptember 8–14. közti belépőjegyből származó 241 K; BTM RA I.2065-2023: a szeptember 15–21. közti belépőjegyből származó 298 K; BTM RA I.2072-2023: a szeptember 22–28. közti belépőjegyből származó 372 K; BTM RA I.2073-2023: a szeptember 29 – október 5. közti belépőjegyből származó 240 K

106 BTM RA I.1173-2022

107 BTM RA I.1200-2022

mint helyettesét nevezik meg.¹⁰⁸ 1918 decemberében Csánki Dénes valószínűleg komolyabban megbetegedett, hiszen helyettesítésével Schindelman Ferencet bízták meg, az erre vonatkozó rendeletet 1918. december 7-i dátummal adta ki a Székesfővárosi Tanács, és ezt a helyettesítési megbízást Schindelman személyi kartonján is feltüntették.¹⁰⁹ Az, hogy ez az időszak meddig tartott, azt az általa mint a Fővárosi Múzeum ideiglenes vezetőjeként beterjesztett és aláírt iratok dátumai rajzolják ki 1918. december 7. és 1919. január közepe között. Még 1918 decemberében neki mint ideiglenes vezetőnek címezte a Székesfőváros Tanácsa a múzeumi személyzet részére kiutalványozott rendkívüli munkadíjról (azaz év végi jutalomról) szóló határozatot, majd az erről szóló elszámolást is ő jegyzi.¹¹⁰ 1919. január első felében így adott át Jónás Adolf hagyatékából könyveket a Fővárosi Könyvtár (ma Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár) részére.¹¹¹ És már Csánki Dénes január 15-i dokumentált visszatérte után¹¹² kapott meg olyan tanácsi határozatot a Múzeum, amit Schindelman mint helyettes múzeumi vezető terjesztett be a gr. Zichy Jenő Múzeum értéktárgyainak biztonságosabb őrzése miatt, és kérte, hogy azokat a központi pénztárba letétként helyezték el.¹¹³

Úgy tűnik, hogy ez a helyettesítés annyira hatékonynak és eredményesnek bizonyult, hogy a továbbiakban is így jártak el Csánki tartós távollétei alatt. Valószínűleg 1919. szeptember–október során is távol volt, mert ebben az időszakban számos előterjesztést Schindelman mint vezetőhelyettes adott be a Székesfőváros Tanácsához.¹¹⁴ Ugyanezt látjuk 1920 tavaszán is egy rövidebb időszakban, amikor műtárgyvásárlás ügyében járt el Schindelman mint előterjesztő.¹¹⁵

1920 augusztusában Csánki szabadságon volt, amit 2 héttel meg is hosszabbított szeptember elejéig,¹¹⁶ ez kiderül egy 1920. augusztus 18-án a Magyar Területvédő Liga elnökségének szóló levélből is, ebben a Liga kiadványait kérte a múzeum gyűjteményébe. Ehhez kapcsolódik egy levél fogalmazványa is, ami dr. Lázár Andor ügyvéd-

108 BTM RA I.1776-2023 - 1918.06.17.: A Székesfővárosi Múzeum személyzetének szabadságolási terveze az 1918. évre: Csánki Dénest augusztus 5–12. közötti 8 napos szabadsága alatt Schindelman Ferenc helyettesíti; Schindelman Ferenc július 1–24. között veszi ki szabadságát.

109 BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

110 BTM RA I.1842-2023, I.1843-2023

111 BTM RA I.1846-2023

112 BTM RA I.1844-2023

113 BTM RA I.1862-2023

114 BTM RA I.1884-2023 (1919.09.18.), I.1886-2023 (09.19.), I.1885-2023 (09.19.), I.1890-2023 (09.30.), I.1891-2023 (10.04.)

115 BTM RA I.1949-2023 – 1920.03.24.: Schindelman Ferenc s. h. főigazgató múzeumi vezető h. nyújt be előterjesztést a fővárosi tanácsnak műtárgyvásárlás ügyben (Palota tér 5. cserépkályha); BTM RA I.1950-2023 - 1920.04.03.

116 BTMRAI.2032-2023 - 1920.08.05.: Csánki Dénes szabadságának meghosszabbítása 1920. augusztus 15-től 2 hétig.

nek szól, ebben Schindelmann maga utalt Csánki szabadságára.¹¹⁷ Ez az igen hosszú időszak nem volt éppen uborkaszezon a múzeum mindennapjaiban, így Schindelmann számos ügyben volt előterjesztő a Székesfőváros Tanácsa felé augusztus 10-e és szeptember 10-e között, mint pl. előlegek elszámolása,¹¹⁸ br. Hatvány Ferencnek szóló köszönőlevél betérjesztése,¹¹⁹ műtárgylelet a tanácsi IX. ügyosztályon,¹²⁰ Cséry-koksz¹²¹ rendelés leadása a Múzeum hat jogosultja nevében,¹²² előterjesztés Marsai István altiszt segélyezése ügyében,¹²³ előterjesztés a múzeumi műtárgyak letétbe adásának szabályozása tárgyában,¹²⁴ a múzeum vaskályhájának karbantartásáról,¹²⁵ egy Barabás Miklós- és egy Pór Bertalan-festmény megvétele ügyében,¹²⁶ Nok Gyula hivatali egyenruhájának kiutalásáról,¹²⁷ 12 db, a Zichy-hagyatékából kisselejtezett, kitömött madárnak a székesfővárosi tanszerműhely részére való átadása ügyében,¹²⁸ vagy tett éppen jelentést a pénzszekrények nyilvántartásáról.¹²⁹ Illetve próbált megküzdeni a Székesfőváros hivatalainak azon igényével, hogy a Fővárosi Múzeum gyűjteményéből kölcsönzött műtárgyakkal rendezzék be irodáikat.¹³⁰

1921 tavaszán csak rövid ideig helyettesítette Csánkit, de egy ekkor keletkezett előterjesztése talán mind közül a legfontosabb a Múzeum története szempontjából, ebben ugyanis mint múzeumi vezetőhelyettes kéri a Székesfőváros Tanácsától egy, a Fővárosi Múzeum egész gyűjteményi anyagának befogadására alkalmas épület sürgős kijelölését.¹³¹

Ebben az évben Schindelmann személyi kartonján szerepel, hogy ismét tanácsi rendelettel bízták meg a múzeum vezetésével Csánki betegsége idejére,¹³² ami igen hosszú lehetett, mert számos műtárgyvásárláskor ő az előterjesztő 1921. július

117 BTM RA I.2028-2023

118 BTM RA I.2018-2023, BTM RA I.2029-2023, BTM RA I.2055-2023

119 BTM RA I.2019-2023, ezt végül valószínűleg nem küldte ki a Székesfővárosi Tanács, legalábbis erre utal egy újságcikk: *Világ*, 1921. január 16., 3., bár határozat született rá 1920. augusztus 19-én: BTM RA I.2054-2023

120 BTM RA I.2020-2023

121 A Cséry-szeméttelp a mai XVIII. kerületben, Pestszentlőrinc területén jött létre az 1890-es évek végén Cséry Lajos és fia vállalkozásaként. A Cséry-koksz az innen származó, fűtésre is alkalmas anyag volt. Lásd: *Budapest lexikon* I., 1993, 311.

122 BTM RA I.2035-2023

123 BTM RA I.2037-2023

124 BTM RA I.2041-2023

125 BTM RA I.2042-2023

126 BTM RA I.2043-2023, BTM RA I. 2053-2023

127 BTM RA I.2048-2023

128 BTM RA I.2050-2023

129 BTM RA I.2057-2023

130 BTM RA I.2049-2023

131 BTM RA I.2190-2023

132 BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

elejétől december közepéig,¹³³ ez az időszak már összefügg a Múzeum életében történt fordulattal is.

1921 őszén ugyanis változás állt be a Fővárosi Múzeum szervezetében, 1921. november 16-tól a tényleges irányítás visszakerült Kuzsinszky Bálinthoz. Ennek oka az volt, hogy Csánki Dénest a Fővárosi Múzeumtól függetlenné vált Zichy Jenő Múzeum élére nevezték ki.¹³⁴ Az általunk őrzött iratok közül november 21-i dátumú az első, amin újra Kuzsinszky Bálint aláírása szerepel.¹³⁵ Innentől az előterjesztések Schindelmann Ferenc mint vezetőhelyettes nevében kerültek az év hátralévő részében beterjesztésre.¹³⁶

Az 1922. év is így kezdődött,¹³⁷ bár a fontosabb ügyekben konkrétan Kuzsinszkyknak címezték az iratokat,¹³⁸ és január végéről, február elejéről már vannak fogalmazványok, amiket Kuzsinszky maga írt meg,¹³⁹ majd március közepétől az előterjesztések már az ő nevében íródtak.¹⁴⁰

1922. április 24-én a Fővárosi Múzeum anyagának átadás-átvétele során Schindelmann Ferenc volt az átadó, aki a jegyzőkönyv alapján kijelentette, hogy mind a felszerelési tárgyakra, mind a gyűjteményi anyagra vonatkozó leltári felelősség az a. 79567/1915-XIV. tanácsi határozat szerint nem kizárólag őt, hanem Csánki Dénest is terheli, akinek a Fővárosi Múzeum-beli szolgálat alól való felmentéséig szintén hozzáférése volt a múzeum kulcsaihoz. Csánki azonban a leltár szabályszerű átadása nélkül lépett ki a Fővárosi Múzeumból, a hiányosságok (pl. törzsleltár folyamatos vezetésének hiánya, az utolsó évek hiányzó katalóguscédulái stb.) jól láthatóak a Schindelmann kilépésekor készült átadás-átvételi jegyzőkönyvből. Ekkor a kulcsokon és a gyűjteményeken kívül átadásra került a majdnem 1915. év végéig vezetett törzsleltár, az átadás napjáig vezetett gyarapodási napló, a kölcsönzött vagy letétben lévő tárgyak térítvevényei, a Blaha Lujza-gyűjtemény teljes, a könyv-,

133 BTM RA I.2192-2023, I.2193-2023, I.2196-2023, I.2199-2023, I.2207-2023, I.2214-2023, I.2215-2023

134 K.VÉGH 2003, 44–45.

135 BTM RA I.2211-2023

136 Például BTM RA I.2212-2023: 1921. november 26.: Schindelmann Ferenc mint főv. múz. vezetőhelyettes előterjesztése Nok Gyula számára 1500 K kölcsön tárgyában. Ua. BTM RA I.2213-2023 szám alatt Demeter József altiszt számára.

137 BTMR RA I.2217-2023: Bende Jánosné K. Friderika egy olajfestményének megvásárlási ügye, BTM RA I.2218-2023: Kérelem Ernst Lajos ajándékának megköszönésére.

138 Például BTM RA I.2222-2023: Megkeresés az 1921. évi gyűjteményi gyarapodás tárgyában, az adatlapot továbbra is Schindelmann tölti ki és írja alá.

139 Például BTM RA I.2225-2023: 1922. január 24.: Egy fajansztányér megvásárlása tárgyában, BTM RA I.2230-2023: 1922. február 6.: Egy Barabás-kép megvásárlása ügyében.

140 Például BTM RA I.2235-2023: 1922. március 14.: Kérelem a Rózsavölgyi és társa által ajándékozott hangjegyzet megköszönése tárgyában. Április közepétől pedig már minden az ő kézírásával és aláírásával készül: BTM RA I.2244-2023-tól

érem-, metszet-, fénykép- és hírlapszelvény-gyűjtemény hiányos különleltára. Ekkor adta át Schindelmann az 1914. év végéig elkészült katalóguscédulákat, a felszerelési leltárat, a múzeum teljes iktatókönyvét és irattárát, valamint a pénztári naplót a készpénzmaradvánnyal.¹⁴¹

Fővárosi múzeumi működését követő pályája

Kézírása és szignója, neve már nem tűnik fel 1922-ben, és azt is tudjuk, hogy 1922. június 19-én a XIV. ügyosztályra helyezték át.¹⁴² 1922. augusztusában *Az Est* című lapban jelent meg a hír, miszerint összeírják a Főváros épületeiben lévő műtárgyakat, és a pontos lista összeállításával Schindelmann Ferenc főigazgatót bízták meg.¹⁴³ Az már *Az Est* stílusára, színvonalára utal, hogy a kishír szerint: „A főváros már régen gondol arra, hogy gyönyörű képeit és szobrait egy múzeumban gyűjti össze.” Hiszen e múzeumot addigra már a Főváros nehéz szülés árán ugyan, de létrehozta.

1924. januárjában a Székesfőváros jubileuma alkalmából a Műcsarnokba egy tárlatot terveztek a főváros tulajdonában lévő képzőművészeti alkotásokból, a kiállításra kiszemelt tárgyakat Schindelmann vette számba. Mivel számuk meghaladta az ezret, és nem fértek volna be a Műcsarnokba, ezért egy, a Főváros által kiküldött bizottság (aminek tagjai közt megtaláljuk Kuzsinszky Bálintot és Csánki Dénest is) kapta a feladatot, hogy kiválogassa a végleges anyagot.¹⁴⁴

1926-ban arról adott hírt a budapesti sajtó, hogy a Főváros Gazdasági Hivatalának raktárában már évek óta őrzött Kugler Ferenc által készített Széchenyi Istvánt ábrázoló kőszobor sorsáról Schindelmann Ferenc mint a Főváros szociálpolitikai ügyosztályában a városi szobrok és képek „hivatalos őre” igyekszik gondoskodni.¹⁴⁵

1927-ben az egykori Erzsébet téri kioszk falairól származó faliképek alkotójáról, amiket részben a Székesfőváros Dologház utcai raktárában, részben a Székesfővárosi Múzeumban őriztek, Schindelmann Ferenc a Fővárosi Levéltárban folytatott kutatásai alapján megállapította, hogy azok nem Lotz Károly és nem is Székely Bertalan, hanem Teuchert Károly munkái.¹⁴⁶

Schindelmann haláláig a Székesfőváros kötelékében dolgozott, a Fővárosi Múzeumtól való áthelyezése után is olyan feladatokat kapott, amikhez kiválóan felhasználhatta a Múzeumban szerzett szakmai tapasztalatait is, ami valószínűleg

¹⁴¹ BTM RA I.2254-2023

¹⁴² *Fővárosi Közlöny*, 1922. július 7., 1843., BFL IV.1420.m. 164. kisdoboz Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

¹⁴³ Összeírják a főváros műtárgyait. *Az Est*, 1922. augusztus 13., 6.

¹⁴⁴ Budapest jubiláris tárlata. *Magyarság*, 1924. január 9., 8.

¹⁴⁵ Háromszoros életnagyságu Széchenyi-szobor a főváros lombtárában. *Pesti Hírlap*, 1926. augusztus 25., 12., *Magyarság*, 1926. augusztus 25., 11.

¹⁴⁶ Az Erzsébet-téri kioszk fali képei. *Budapesti Hírlap*, 1927. május 26., 14.

érdeklődési körével is összhangban állt. A BTM leltárkönyve ma is őriz néhány tételt, köztük a Zichy család és a Kincstár közti perhez a 18. század közepén Óbudáról készült térképet, amit Schindelmann Ferenc ajándékozott a Múzeumnak.¹⁴⁷

Schindelmann és Kuzsinszky barátsága

Schindelmann Ferenc élete bemutatásának végén megkerülhetetlen kitérni Kuzsinszky Bálinttal ápolt barátságára. Mindketten Szabadkán születtek, azonos évben, Schindelmann 1864. február elején, Kuzsinszky november 6-án.¹⁴⁸ A két férfi sorsa már tanulmányaik során „keresztelte egymást”, amihez hozzájárult azonos születési évük is: Kuzsinszky a fehértemplomi állami gimnázium falai között tanult,¹⁴⁹ Schindelmann pedig Szabadkán kezdte a középiskolát, de később Fehértemplomba került, talán családjával együtt. A két fiatal fiú itt már egyértelműen ismerte egymást, hiszen az Önképzőkör vezetésében mindketten részt vettek. Arról, hogy ez a későbbiekben nemcsak távoli ismeretség, hanem szoros barátság volt, egyértelműen tanúskodik az, hogy Schindelmann 1903-ban Kuzsinszkyt választotta esküvői tanújának.¹⁵⁰ Ekkor Schindelmann még nem a Fővárosi Múzeumnál dolgozott. Továbbá szoros barátságot ápoltak Schöpflin Aladárral is, aki 1907–1909 között állt a Fővárosi Múzeum alkalmazásában, erről a barátságról egy 1905 augusztusában Maderspach Irénnek, Schöpflin Aladár későbbi feleségének írt képeslap tanúskodik.¹⁵¹ A Schöpflin család hagyatékából származik egy tréfás hangú „Nyugtatvány” 1905. december 3-i dátummal egy Schöpflin Aladár által Krén István vendéglőjében átvett csókról, a szöveg alapján a nyugtatvány címezte és a csók adója valószínűleg Maderspach Irén volt. A kézírásos cédulát a jóbarátok megjegyzései keretezik, míg Kuzsinszky Bálint igénypert jelent be, addig az akkurátus aktőr, az akkor éppen a VIII. kerületi előljáráson dolgozó Schindelmann pedig a nyugtatványozó személyazonosságát és életben létét igazolja.¹⁵²

147 GÁL 1978, 282., BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény, leltári szám: 4436.

148 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939Z-1N99-C>

149 Erről tanúskodik érettségi bizonyítványa: BTM RA H.255-79, azonban a gimnázium értesítőjében csak az 1882–1883. tanév 8. osztályának névsorában szerepel a neve. Lásd: *A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője* 1883. 68., a megelőző években az osztálynévsorban az iskolai értesítőben a szabadkai születésű Krimnyczky Bálint szerepel, aki a 7. évre eltűnik, és Kuzsinszky Bálint feltűnik. Mivel tudjuk, hogy ez az eredeti neve, az érettségi bizonyítványát az iskola úgy állította ki, hogy ott járta végig a 8. évet, így azt kell gondolnunk, hogy éveken át folyamatosan elírták a nevét. Ezt támasztja alá, hogy Szabadkán a születési anyakönyvek alapján Krimnyczky néven nem született gyermek.

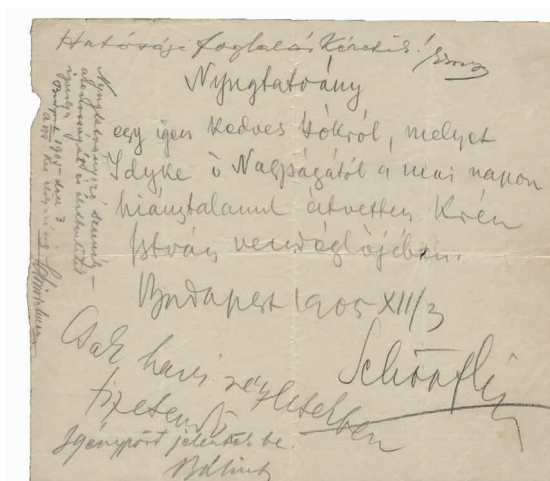
150 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-6XW9-FF3?i=115&cc=1452460>

151 *Schöpflin Aladár összegyűjtött levelei*. 2004, 8. levél 16. A képeslap szövege: „Van valaki, akit most marnak, A kinok szörnyei – E valaki ki más lehetne? Schöpflin” [aláírások:] Kuzsinszky, Ernyey, Schindelmann százados, Schindelmann Louse, Schindelmann Ferenczné, Petrik

152 OSZK Kézirattár 436. fond 18. doboz, Schöpflin Aladárnak saját hagyatéka nem ismert, a cédula fiának, Schöpflin Györgynek a hagyatékában található meg.

7. Kuzsinszky Bálint társasággal az Aquincumi Múzeumban – jobb szélén talán Schindelmann Ferenc és neje, 1908-1909 körül

8. Nyugtatóvány Schöpflin Aladár aláírásával és Schindelmann Ferenc, valamint Kuzsinszky Bálint megjegyzésével, 1905

Két eredeti kézírásos példánya ismert Löwy Árpád (alias Réthy László) Kuzsinszky-jubileum című versének, ami valószínűleg ezen a baráti társaságon belül került csak közzétételre. A Schöpflin család hagyatékából előkerült változat címe *Kuzsinszky-jubileum. El nem mondott vers*,¹⁵³ míg a Kuzsinszky-hagyatékban őrzött példány a *Kuzsinszky-jubileum epilogusa* címet viseli¹⁵⁴ és ezen olvasható egy dátum (1911. október 21.) és egy helyszín is. A jubileum oka egyelőre nem beazonosítható, a dátum talán a vers keletkezési időpontját adja meg, a helyszín pedig, ahol valószínűleg íródott és talán el is hangzott, a Wasata-féle vendéglő, ami Vasata Győző József körúti vendéglőjével azonosítható.¹⁵⁵

További Schindelmann és Kuzsinszky közti személyes emlékeket egyelőre nem sikerült fellelni, a barátság szorosságáról viszont tanúskodik, hogy Kuzsinszky Bálint 1918-as házasságkötésekor Schindelmann Ferenc látta el a vőlegény tanújának feladatát.¹⁵⁶ Betekintést ebbe az életre szóló baráti kapcsolatba azonban leginkább Schindelmann Ferenc özvegyének, Koller Máriának a végrendelete nyújt. A végrendelet legelső részében Schindelmann-né temetéséről és síremlékéről rendelkezik, aminek végrehajtásával dr. Kuzsinszky Bálintékat bízta meg.¹⁵⁷ Ezt követően szétosztja javait, a végrendelet írásakor még életben lévő – vélhetően a testvérek közül utolsóra – Schindelmann Laurára hagyja a Schindelmann család tárgyait.¹⁵⁸ A végrendeletben megnevezett özvegy Wéber Antalné valószínűleg anyai ági rokona lehet, csak úgy, mint az „öcsémként” említett Wéber Antal. Előbbi egy *Ősz az erdőben* című Németh-féle festményt és az előszoba-

153 OSZK Kézirattár 436. fond 18. doboz, Réthy 1896-ban több verset is szentelt Kuzsinszky Bálintnak: *Aquincumi emlék, Dr. Kuzsinszky Bálint úrnak, A nemzet napszámosa, Kuzsinszky házasodni készül*: Löwy 2009, 255–259. Ez a vers azonban nem szerepel a kötetben, eddig közöletlen. Löwy verseiben nem hazudtolja meg magát, így Kuzsinszky egy hétköznapiabb oldalát ismerhetjük meg.

154 BTM RA H.6232-2023

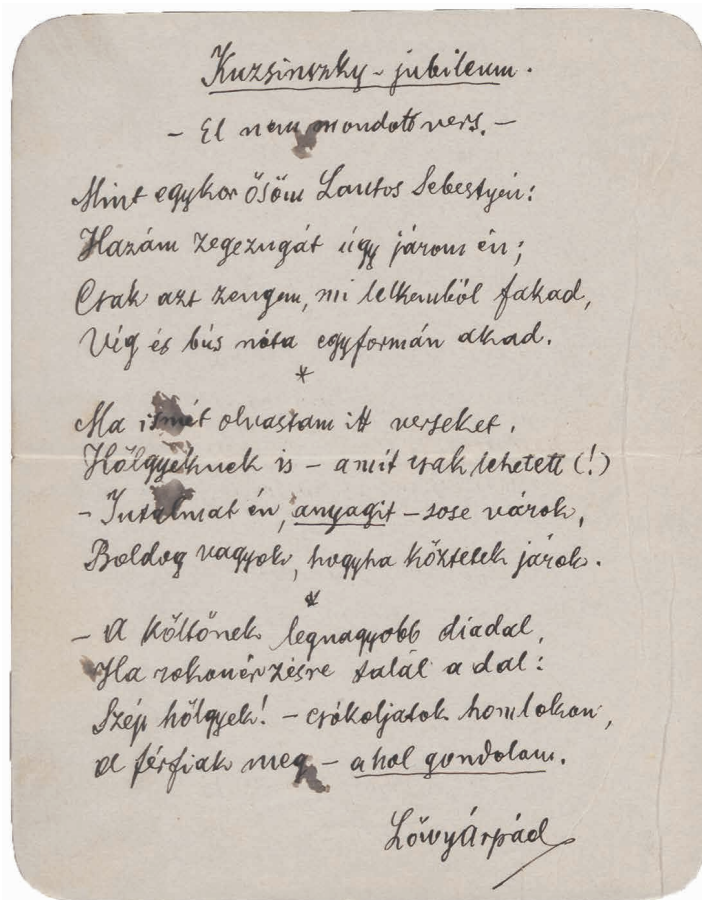
155 A vendéglő Bandl Ferenc általi átvételéről, címéről és az előző tulajdonosról egy hirdetés is tanúskodik: *Az Ujság*, 1912. június 1., 17., Kuzsinszkyknak a Múzeum körút–Bródy Sándor utca sarkán egykor működő Múzeum Kávéházban volt törzsasztala: SALY 2005, 205-209.

156 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q3Y-DTH9-RPK?i=123ht>

157 BFL VII.12.e. V.(I)06696. kihirdetett végrendelet 1931. „A sírkő felállításra 2000 azaz kettőezer pengőt hagyok bankban letéve dr. Kuzsinszky Bálintéknak azzal a meghagyással, hogy egy éven belül fehér ruskicai márványból, a sírkő fedőlappal ellátva, a fejnél egy tábla emelkedéssel, azon egy szép bronz lámpa legyen felszerelve. A temetési költségekre 1000 azaz ezer pengőt hagyok, ha esetleg a sírhely miatt differenciák támadnának, úgy mindenesetre a meglévő pénzből az pótolandó. Kívánságom drága jó uramhoz való temetésem, ha ez nem lehetséges, úgy kérem őt hozzám temetni.”

158 Schindelmann Laura pár nappal Schindelmann Ferencné előtt hunyt el (lásd. 17. lábjegyzet), az nem derül ki, hogy így a végrendelet 1930. augusztus 26-i kihirdetésekor a neki hagyott tárgyakat ki vette végül át.

szekrényt kapta meg, míg utóbbi a könyvtárat szekrénnel, az íróasztalt fotellel és az íróasztal feletti Szemlér-féle képet. A Kuzsinszky házaspár mindkét tagját külön-külön megemlíti. Kuzsinszky Bálintnak „azon őszinte régi barátságért, mely éveken keresztül összefűzött minket” egy Bokhara szőnyeget hagy emlékül, míg Kuzsinszkyknénak, „kedves barátnőmnek” az ebédlőasztalt a rajta lévő terítővel. A Gyarmathy és Győry család tagjai kapják a legértékesebb ingóságokat, hogy ez rokoni vagy baráti kapcsolat alapján történt, azt jelenleg nem lehet megmondani. A végrendelet tanúiról azért érdemes említést tenni, mert az első kettővel, Szemere Gyulával és feleségével, Nagy Emmával Kuzsinszky sógorságban volt (Kuzsinszky Bálint feleségének, Nagy Irénnek a húga volt), míg a másik kettő az Aquincumi Múzeum munkatársa volt: Törzsök István és dr. Nagy Lajos, aki Kuzsinszkyt atyjaként szerette, tanítványa és később a Múzeum élén utódja is lett.

9. Lőwy Árpád: Kuzsinszky jubileum. El nem mondott vers kézirata

A Kuzsinszky-jubileum
epilógusa.

- 1911 október 21. -
(a Wasata-féle rendezésben)

Mint egykor ösöm Lantos Sebestyén:
Házam kezességét úgy jörom én;
Csak azt kengem, mi lelkenből fakad,
Vég és bús néta egyformán akad.

*

Ha ismét olvastam itt verseket,
Hölgyeknek is - amit csak lehetett (!)
- Isztalmat én, angagit - sose nőrelek,
Boldog vagyok, hogyha költetek jörok.

*

- A költőnek legnagyobb dicsőlet,
Ha sokan értesre talál a doll:
Szép hölgyek! iskoljatosok homlokán,
A férfiak meg - ahol gondolam.

Löwy Árpád

Források

BFL

Budapest Főváros Levéltára

IV.1420.m Közigazgatási alkalmazottak személyi kartonjai 1900–1944.

VII.203. Cottely Géza közjegyző iratai

VII.204.a Szabó Albert közjegyző iratai

VII.12.e Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Kihirdetett végrendeletek, 1931.

V.(I)06696. özv. Schindelmann Ferencné Koller Mária végrendelete

Kriegsarchiv Wien

GBBL Karton 1191, Heft 2 Seite 40 (HR 4. Abgangsklasse III.)

HR 4 Trauungsbuch: Matrikelbücher No. 02835

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kézirattár Fond 436., 18. doboz

<https://www.familysearch.org/>

FamilySearch. Az Utolsó Napi Szentek Jézus Krisztus egyháza szolgáltatása a Magyar Nemzeti Levéltárban őrzött anyakönyvek alapján

BTM RA I.

Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár

Archív igazgatási iratgyűjtemény

BTM RA H.

Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattár

Hagyatéki gyűjtemény

BTM KM Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény leltári szám: 4436

Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeum, Térkép-, Kézirat- és Nyomtatványgyűjtemény

7000 igazolt é. n.

7000 igazolt, s életben levő 1848/9diki honvédtiszt névjegyzéke rang és betűszerint. Kiadja Morzsányi Sándor, Pest, é.n. [1871]

Az Aradi Főgymnasium értesítővénye 1877

Az Aradi Királyi Főgymnasiumnak és az evvel összekapcsolt Állami Reáliskolának Értesítővénye az 1876/7. tanévről. Arad, 1877.

Athenaeum Nagy Képes Naptára 1908

Athenaeum Nagy Képes Naptára 1908. Szerk. SÁRKÁNY János Ferenc. Athenaeum, Budapest, 1908.

Budapest lakcímjegyzék 1900–1901

Budapesti Cím- és Lakásjegyzék XII (1900. május – 1901. április), Franklin Társulat, Budapest, é. n.

Budapest lakcímjegyzék 1901–1902

Budapesti Cím- és Lakásjegyzék XIII (1901. május – 1902. április), Franklin Társulat, Budapest, é. n.

Budapest lakcímjegyzék 1902–1903

Budapesti Cím- és Lakásjegyzék XIV (1902. május – 1903. április), Franklin Társulat, Budapest, é. n.

Budapest lakcímjegyzék 1904–1905

Budapesti Cím- és Lakásjegyzék XVI (1904. május – 1905. április), Franklin Társulat, Budapest, é. n.

Budapest lexikon I., 1993

Budapest lexikon. Első kötet. A–K. főszerk. BERZA László. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993

A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1872

A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXI–LXXII. (1871–72). Buda, 1872.

A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1873

A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXII–LXXIII. (1872–73). Buda, 1873.

- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1874*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXIII–LXXIV. (1873–74). Budapest, 1874.
- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1875*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXIV–LXXV. (1874–75). Budapest, 1875.
- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1876*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXV–LXXVI. (1875–76). Budapest, 1876.
- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1885*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXXIV–LXXXV. (1884–85). Budapest, 1885.
- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1886*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXXV–LXXXVI. (1885–86). Budapest, 1886.
- A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja 1887*
A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-egyetem Almanachja MDXXXLXXXVI–LXXXVII. (1886–87). Budapest, 1887.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1879*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium IV-ik értesítője az 1878/79. tanévről. Fehértemplom, 1879.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1880*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium V-ik értesítője 1879/80. tanévről. Fehértemplom, 1880.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1881*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium VI-ik értesítője 1880/81. tanévről. Fehértemplom, 1881.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1882*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium VII-ik értesítője az 1881/2. tanévről. Fehértemplom, 1882.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1883*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium VIII-ik értesítője az 1882/3. tanévről. Fehértemplom, 1883.
- A Fehértemplomi Főgymnasium értesítője 1884*
A Fehértemplomi M. Kir. Állami Főgymnasium IX-ik értesítője az 1883/4. tanévről. Fehértemplom, 1884.
- Fővárosi Évkönyv 1926*
Fővárosi Évkönyv az 1926. évre Budapest Székesfőváros hivatalos címtárával. Budapest, 1926.
- Honvéd schematismus 1869*
Honvéd schematismus vagy is: 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve. összeállította: Mikár Zsigmond. Kiadta: Bakó Farkas, Pest, 1869.
- Magyarország tiszti cím- és névtára 1893*
Magyarország tiszti cím- és névtára. XII (1893), Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893.
- A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1865*
A Szabadkai Sz. K. Városi Főgymnasium értesítője az 1864/65. tanévre. Szabadka, 1865.
- A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1868*
A Szabadkai Sz. K. Városi Főgymnasium értesítője az 1867/68. tanévre. Szabadka, 1868.
- A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1875*
A Szabadkai Sz. K. Városi Főgymnasium értesítője az 1874/75. tanévre. Szabadka, 1875.
- A Szabadkai Főgymnasium értesítője 1876*
A Szabadkai Városi Főgymnasium értesítője az 1875/6. tanévre. Szabadka, 1876.

A Szabadkai Főgymnasium értesítővénye 1877

A Szabadkai Városi Főgymnasium értesítővénye az 1876/7. tanévre. Szabadka, 1877.

A Szabadkai Főgymnasium értesítővénye 1878

A Szabadkai Városi Főgymnasium értesítővénye az 1877/8. tanévre. Szabadka, 1878.

Az Ujság

Budapesti Hírlap

Budapesti Közlöny

Az Est

Fővárosi Közlöny

Magyarság

Magyar Nemzet

Magyar Ujság

Nemzet

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Szakirodalom

BONA 1999

BONA Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*. R-Zs. III. kötet. Budapest, 1999

ÉBER 1917

DR. ÉBER László: Jegyzőkönyv az Országos Régészeti és Embertani Társulat 1916. évi december hó 5-én tartott üléséről. *Archaeologiai Értesítő* XXXVII. (1917), Új folyam, 224–226.

FÖLDES 1998

FÖLDES Emília: *A Fővárosi Képtár története és gyűjteménye 1890–1945*. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1998.

GÁL 1978

GÁL Éva: Térkép a Zichyek Óbudájáról. *Geodézia és kartográfia* 30. (1978) 4. szám, 282–286.

K. VÉGH 1988

K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum Adattárának intézménytörténeti gyűjteménye és a közelgő múzeumi évfordulók. *Tanulmányok Budapest múltjából* 22. (1988), 583–593.

K. VÉGH 2003

K. VÉGH Katalin: *A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig*. (Monumenta Historica Budapestinensia XI.) Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2003.

LÖWY 2009

Löwy Árpád (Dr. Réthy László) összes költeményei: Petrik Elemér gyűjtésében. Digitális Kalamáris, Szarvas, 2009.

SALY 2005

SALY Noémi: *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

SCHINDELMANN 1910

SCHINDELMANN Ferenc: A régi Buda és Pest czéhei. *Vasárnapi Ujság* 57. (1910) 25. szám, 532–533.

Schöpfli Aladár összegyűjtött levelei 2004

Schöpfli Aladár összegyűjtött levelei. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: BALOGH Tamás. Pro Pannonia, Pécs, 2004.

Soós 2014

Soós Andrea: A Zichy-gyűjtemény története. In: Szerk. BÁNYAI Balázs–GOSZTOLA Annamária–KOVÁCS Eleonóra. *Németalföldtől Rómáig. Válogatás a Zichy-gyűjtemény legszebb festményeiből és szobraiból.* (A Szent István Király Múzeum Közleményei D sorozat 337. szám) Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2014, 27–31.

SZIMA 2022

SZIMA Viktória: *Gróf Zichy Jenő.* https://mnl.gov.hu/mnl/fml/hirek/grof_zichy_jeno

Képjegyzék

1. Schindelman Ferenc születésének bejegyzése forrás: www.familysearch.org
2. Schindelman Ferenc és Koller Mária családfája
3. Kuzsinszky Bálint előterjesztése a személyzet 1907. évi szabadságolása ügyében - Schindelman Ferenc nevének első említése a Fővárosi Múzeum kötelékében BTM RA I.545-2020
4. Schindelman Ferenc munkaköri leírása 1916-ból, BTM RA I.1548-2022
5. Schindelman Ferenc által aláírt levél Eugen Merrbachernek 1910-ből, BTM RA I.807-2020
6. Schindelman Ferenc által 1910-ben a Fővárosi Múzeumnak ajándékozott térkép leltár könyvi bejegyzése, BTM Kiscelli Múzeum, fotó: F. Szalatnyay Judit.
7. Kuzsinszky Bálint társasággal az Aquincumi Múzeumban – jobb szélén talán Schindelman Ferenc és neje, 1908-1909 körül, BTM KM Fényképgyűjtemény ltsz. 1278
8. Nyugtatvány Schöpflin Aladár aláírásával és Schindelman Ferenc, valamint Kuzsinszky Bálint megjegyzésével, 1905, OSZK Kézirattár Fond 436., 18. doboz
9. Löwy Árpád: Kuzsinszky jubileum. El nem mondott vers, OSZK Kézirattár Fond 436., 18. doboz
10. Löwy Árpád: A Kuzsinszky-jubileum epilógusa című vers, BTM RA H.6232-2023

Katalin Éder**A common man behind prominent people or who was Ferenc Schindelmann?**

Ferenc János Simon Schindelmann was born on 2 February 1864 in Szabadka (Subotica, Serbia). He attended schools in Szabadka and Fehértemplom (Bela Crkva, Serbia), studied law at the Royal Hungarian University of Budapest, but did not graduate. On 13 October 1895 he entered the service of the City of Budapest, and until his death he worked in various offices, the longest period being at the Fővárosi Múzeum (Capital City Museum) between 1909 and 1922. His career here can be traced mainly through the historic administrative records kept at Budapest History Museum's Archaeological Archives. He worked in collections, most notably in the collection of guild relics from Pest and Buda, but he also curated the medal collection and was entrusted with the development of the World War I memorial collection. A major milestone in his activities was the acquisition of Jenő Zichy's bequest for the museum, a collection he was managing right until it became an independent museum unit. In addition, he was also responsible for the administration and management of the artifacts of Budapest Museum (art loans, deposits, collection inventory). He was not only responsible for the collection management, but was also in charge of the administration of the entire museum. Schindelmann and museum director Bálint Kuzsinszky's friendship began already at the Bela Crkva Grammar School, and it lasted for the rest of their lives. They also maintained a close friendship with the eminent literary critic Aladár Schöpflin, who worked briefly at the museum. Schindelmann's multifaceted work experience may have led to his becoming the official deputy in the absence of his superior, vice director Dénes Csánki. In June 1922 he was transferred from Budapest Museum to the City Council's Department Nr. XIV, but continued to work on the field of culture until his death.

Feltehetően Schindelmann Ferenc és neje, 1908-1909 körül (részlet)

Műhely

04

„Plastic Fantastic”

Beszámoló a ljubljanaai műanyag-konzerválási konferenciáról

A ljubljanaai *Moderna galerija* szervezésében 2024. április 22-én megrendezett egy-napos műanyag-konzerválási konferencián vettünk részt a BTM Kiscelli Műanyag Projekt tagjaiként.¹

1. A ljubljanaai konferencia plakátja

Az eseményen nemcsak kortárs művészeti galériák, múzeumok munkatársai, hanem (hozzánk hasonlóan) életmód-, elektrotechnikai- és dizájngyűjtemények kollegái is megjelentek. Az előadások angolul hangzottak el, közvetlenül utánuk lehetett feltenni a kérdéseket. Egyetlen előadó nem tudott megjelenni, Lydia Beerkens, a maastrichti SRAL Institute-ból. Számunkra a legérdekesebb tapasztalat a helyi vegyészképzés múzeumokkal ápolt szoros kapcsolata volt: több előadás is együttműködésben megvalósult kutatások eredményeit mutatta be.

Első előadóink Simona Škorja restaurátor és Špela Pok vegyész voltak. A *Moderna galerija gyűjteményében található polimer anyagok felmérése* címen tartott előadásukban egy Tjaša Rijavec, Irena Kralj Cigić és Matija Strlič közreműködésével zajló projekt eddigi eredményeit mutatták be. A Moderna galerija 2009-es felújítását követően többféle probléma merült fel az épülettel kapcsolatban (beázás, korróziós termékek szivárgása, bemosódása a raktárakba), ekkor fogalmazódott meg a raktár újrendezésének az igénye. Örömmel hallottuk, hogy Simona Škorja csupa olyan kifejezést használt a projekt bemutatására, melyek a 2023 őszén elindult

1 Ennek a tanulmánynak rövidített, ismeretterjesztő változata megjelent: VÁGÁNY et al. 2024.

BTM Kiscelli Műanyag Projekt szótárának is szerves részét képezik: a műanyagok élő rendszerek, van élettartamuk, kommunikálnak a környezetükkel. Továbbá az egész projekt nagyon rokon szellemiségű és logikai felépítésű a kiscellivel: a műanyagok azonosítása alapvető a megfelelő tárolás, és az így megvalósítható ambientális konzerválás rendszerének kialakításához. Mint talán minden múzeumban, itt is szempont volt a költséghatékony megoldások keresése, a műtárgyak állapotának és értékének felmérése, ami a szükséges beavatkozások mértékének meghatározását és a tárgyak közötti prioritizálást segítette. A gyűjteménykezelési, konzerválási problémákat a maguk komplexitásában mutatták be: mennyire lehet műtárgyakat raktárban terhelni (egymásra helyezéssel), milyen régi csomagolóanyagokat lehet használni még, mit kell eltávolítani? A muzeológia forradalmi vagy éppen válságos korát éli, de akárhogy is nevezzük, mindenképp sokféle válaszút elé állítja az egész szakmát: az egyik ilyen a gyűjtemények együtt tárolása. Hagyományosan egy gyűjtemény adott kurátorhoz tartozik, adott helyiségekben van elhelyezve, elkülönítve a többi gyűjteménytől. A műanyagok felvetik azt a kérdést, hogy mennyire lehet ezeket a csoportokat szétdarabolni: az anyagok gyakran szellőztetést igényelnek, károsíthatnak más műtárgyalkotókat, ezért külön célszerű tárolni őket. A szétválasztás akár gyűjteményi szinten, akár műalkotások szintjén (összetartozó darabok anyag szerint külön helyiségben tárolva) az elkallódás veszélyét rejt magában. A hallgatóság némi szkepszissel fogadta a nem gyűjtemény, hanem anyag szerinti tárolás ötletét, a részleges szétválasztás, vagyis hogy csak a műanyagokat kezeljék külön, nem került szóba. Špela Pok ismertette a NIR és FT-IR spektroszkópia technikai részleteit, illetve az eszközökkel a projekt során szerzett tapasztalatokat: az elemzett 55 műtárgy közel háromnegyedének anyagát tudták csak azonosítani, a többi anyaga ugyanis túl sötét, túl fényes, túl vastagon bevont vagy túl nagy görbülettel rendelkező volt. Az előadás utáni kérdések között felmerült, hogy Nyugat-Európában (pl. Tate Modern) a modern művészeti galériák protokollja szerint már csak bizonyos időre szóló garancia vállalásával vásárolnak tárgyakat kortárs művészekről – küzdve a gyorsan pusztuló műanyagok ellen –, a Moderna galerija még nem rendelkezik ilyen előírásokkal.

Második helyen Matija Strlič, a Ljubljana-i Egyetem vegyészprofesszora adott elő *Műanyagok és preventív konzerválás* címen. A műanyag-konzerválás történetére utalva említette a POPART 2012-es projektet, mely alapjaiban változtatta meg a restaurátorok műanyag műtárgyalkotókról és egyéb anyagokról (tárolóeszközök, installáló anyagok) alkotott képét. Akkoriban még viszonylag kevés kutatás állt rendelkezésre, a konzervátorok figyelme a legreaktívabb műanyagokra fókuszált: cellulóz-nitrát, cellulóz-acetát, PVC, poliuretán, gumi.

A műanyagokról kiderült, hogy légszennyezőket vagy akár toxikus anyagokat is kibocsáthatnak, ezért beltéri tárolásuk nem kockázatmentes. A műanyag műtárgyak megőrzésére vonatkozó kutatások azonban még csak ekkor kezdődtek.

A hidrolízisre hajlamos félszintetikus anyagok, például a cellulóz-nitrát és a cellulóz-acetát esetében megfelelő modelleket dolgoztak ki, amelyek megmutatták a hő lebomlást gyorsító hatását (azonban a hűtés is számos problémát felvet, pl. sokba kerül, nem lehet rögtön kivenni a tárgyat, ezért több lépcsőben kell felemelni a hőmérsékletet -20°C -ról $+20^{\circ}\text{C}$ -ra). A cellulóz-nitrát és a cellulóz-acetát salétromsav- és ecetsav-kibocsátása szintén jól ismert jelenséggé vált. Az ecet-szindróma az alapja számos olyan kutatásnak, amely a szaglásnak a műanyag azonosításában való felhasználását vizsgálja. Az olyan anyagok esetében, mint a PVC, nemcsak az alap polimerrel kell számolnunk, hanem a lágyítókkal is, amelyek lehetnek illékonyak vagy nem illékonyak. Nem illékony lágyítók okozzák a felület ragacsossá válását, ennek eltávolításáról jelenleg vitatkoznak a restaurátorok: el nem távolítás esetén a tárgy szennyeződik, nehezen kezelhető, megjelenése megváltozik, míg eltávolítás esetén eredeti anyagot veszünk el a tárgyból. A lágyító felületről való eltávolítása serkenti a tárgyanban lévő további lágyító kiáramlását, ezzel előmozdítva a rugalmasság elvesztését. A PVC esetén a töltőanyagokkal és egyéb adalékanyagokkal is számolnunk kell, ezek ugyanis nagyban befolyásolják, hogy valójában mennyire „reaktív” az anyag.

Az oxidáció a legtöbb szerves anyagot érinti, és ha az oxigén még önmagában nem lenne elég erős oxidálószer, az ózon és a nitrogén-dioxid mindenütt jelenlévő szennyező anyagok, amelyek a sárgulás gyakori okozói. Ehhez kapcsolódóan az előadás után egy szlovén restaurátor megosztotta egy vegyesraktárban történt anoxiás kezelés (nitrogénnel) során szerzett tapasztalatukat: bizonyos műanyag műtárgyak jelentősen „öregedtek”. Korunkban a digitális művészek és tervezők körében népszerű gyors prototípusgyártó anyagok használata teljesen új problémákat vet fel (pl. 3D nyomtatás), ami valószínűleg a nem megfelelő keményedéshez kapcsolódik, például a sztereó litográfiai eljárásokban, valamint a fotopolimerizációs iniciátorok lebomlásában. Érdekes etikai kérdés, hogy mi is egy restaurátor dolga olyan anyagok esetén, amelyek sárgulását a még élő készítő teljesen természetesnek tekinti. Strlič professzor úr felhívta a figyelmet arra, hogy egy olyan időszakban, amikor a polimeripar egyre inkább a könnyen újrahasznosítható vagy biológiailag lebomló termékek felé fordul, a művészek, restaurátorok, kurátorok és természettudósok közötti együttműködések kialakítása fontosabb, mint valaha. Szükséges továbbá a megfelelő környezeti sztenderdek kialakítása a megfelelő tároláshoz. A tények ismeretén alapuló művészeti és tervezési gyakorlatok hozzájárulhatnak a gyűjtés és a megőrzés szempontjából fenntarthatóbb anyagok kiválasztásához, és lehetővé teszik a preventív konzerválással kapcsolatos döntések meghozatalát. Az előadás végén megkérdeztük előadónkat, mit gondol a műtárgyak környezetében használt abszorbensekről, válasza elgondolkodtató volt: a legtöbb gyári abszorbens összetételét a gyártók nem osztják meg, nincs bennük indikátor, így nem tudni, mikor telítődnek, továbbá a legtöbb abszorbens bizonyos hőfok felett

2. „L'Apparence du Vide”, Victor & Rolf arany színű összeállítás, 1995. Centraal Museum, Utrecht, Dea Rijper felvétele

a begyűjtött anyagokat kiengedi, így egy hirtelen hőmérsékletváltozás során többet árthatnak a raktárban, mint amennyit használnának. Egy másik kérdés kapcsán viszont az előadásban is bemutatott modellkísérletre és az eredményeket szemléltető grafikonra, amelyek alapján az elterjedten használt Tyvek® csomagolóanyagot nem javasolja raktárakban, helyette továbbra is a savmentes papír az eddigi legjobb megoldás.²

A következő előadást Carien van Aubel restaurátor és Olivia van Rooijen vegyész tartotta *Műanyag bevonatok* címen.³ A holland kutatópárost a szakma már ismeri műanyag-azonosító készletükről (Plastic Identification Tool), ezzel kapcsolatos workshopjaikról, valamint az ingyenesen is jól használható online azonosító felüleükről.⁴ Az Utrechti Centraal Múzeumban a Project Plastics keretében végzett gyűjteményi felmérés során a gyűjtemény gondozóinak egyik aggodalma a műanyaggal bevont tárgyak csomagolásának felnyitásakor felszabaduló szag volt. A Smelly Plastics egy olyan projekt, amely a Project Plastics folytatása, azzal a céllal, hogy jobban összpontosítson a múzeumi gyűjteményekből származó, a műanyagból felszabaduló szagokra vonatkozó kérdésekre – akár a lebomló műanyagokból, akár az újonnan beszerzett műtárgyakban lévő műanyagokból származnak. A kutatáshoz egy új elemzési módszert fejlesztettek ki a műanyagokból felszabaduló illékony szerves vegyületek (VOC) megkötésére, hogy vizsgálni tudják (Magic Chemisorber). A kiáramló vegyületek csapdába ejtése után gázkromatográfiás/tömegspektrometriai (GC/MS) elemzésre kerülnek. Ha tudjuk, hogy milyen vegyületek szabadulnak fel, az végső soron tanácsot adhat a gyűjtemények dolgozóinak arra vonatkozóan, hogy hogyan tárolják és mutassák be ezeket a tárgyakat. Míg a Smelly Plastics projekt eredetileg a modern és kortárs műtárgyakra összpontosít, a kutatás során a Centraal Museum Utrecht gyűjteményében talált három modern műanyaggal bevont textil szagát vizsgálták, amelyet a MoMu divatmúzeum által 2023. május 25–26-án Antwerpenben Belgium megrendezett „Coated Fabrics Collection Care” szimpóziumon mutattak be. Az első ruhadarab a holland Victor & Rolf divatház aranyszínű női együttese.

Érdekesség, hogy a restauratori kutatás részét képezte a tárgyról készült fotók áttekintése, melyek alapján a gyűjteménybe kerüléskor a ruha sokkal lazább volt, lógósabb, mint a későbbi képeken: elképzelhető tehát egy későbbi műanyag appretúra jelenléte. Az aranyszínű bevonat, amelyet poliuretánként azonosítottak, nagyon fanyar szagú, és folyadékot választott ki, amelyet a selyempapír (amelybe csomagolva tárolták) felszívott. A másik két ruhadarab gyermek esőkabát a Pennel et Flipo cégtől, és Barbara Farbertől.

2 CURRAN et al. 2014

3 Az előadás anyagát azóta cikkben is megjelentették: VAN ROOIJEN et al. 2024

4 <https://plastic-en.tool.cultureelerfgoed.nl/tool>

3. Pennel et Flipo esőkabát, 1972. Centraal Museum, Utrecht

tóktól, töltőanyagoktól, ugyanakkor például a DEHP, a 20. századi PVC egyik leggyakoribb lágyítója szagtalan.⁶

Az ebédszünet után Tjaša Rijavec, a Ljubljana-i Egyetem vegyész doktorandusz-hallgatója adott elő *A PVC károsodási függvényének használata a konzervátor-restaurátorok számára* címmel. A poli(vinil-klorid) (PVC) egy modern polimer anyag, amely először az 1920-as években került kereskedelmi forgalomba. Megtalálható az ipari-
lag előállított funkcionális tárgyakban (bútorok, ruhák, ruházati cikkek, háztartási cikkek stb.) és a művészeti alkotásokban is. Idővel számos PVC-tárgy vált műtárggyá életmód- és játékgyűjteményekben, illetve művészeti galériák gyűjteményeiben. A preventív konzerválásra vonatkozó konkrét irányelvek hiánya azonban a múzeumi gyűjteményekben különböző degradációs állapotú PVC-tárgyak felhalmozódásához vezetett. A PVC kémiai lebomlása a hidrogén-klorid távozásával történik, vagyis dehidroklorizissal, mely egy autokatalitikus folyamat, amely polién szekvenciák kialakulásához és az anyag ebből következő sárgulásához vezet. A PVC-tárgyak múze-

A bevonatok jó állapotban voltak, és a szag megfelelt a PVC-vel azonosított bevonatnak. E ruhadarabok szagát okozó vegyületeket rögzítették és elemezték Fourier-transzformációs infravörös spektroszkópia (FTIR) és pirolízis GC/MS (py-GC/MS) technikák kombinációjával. A folyamatban lévő Smelly Plastics projekt keretén belül igyekeznek a kutatók megfelelően pontos és általános európai megnevezéseket találni a különböző szagok és illatok megnevezésére.⁵ Ahogy Matija Strlič professzor hozzászólásában felhívta a figyelmet rá: lehet, hogy mi egy illatot a tulipánhoz kötünk, míg egy indiai a mangóhoz, a megfelelő terminológia kidolgozása tehát alapvető egy ilyen megközelítésben. A szagelemzés egyik eredménye az a megállapítás, miszerint egyes szagok származhatnak a polimertől vagy bizonyos adalékanyagoktól: lágyí-

5 A terminológia nemcsak szagok, hanem törésfelületek, hangok, felületi sérülések leírásában is nagyon fontos, ezért találunk Thea B. VAN OOSTEN könyvének mellékletében is egy szótárt. VAN OOSTEN 2022

6 Dietil-hexil-ftalát, ma már tiltott a használata

umi megőrzéséhez sokkal hosszabb élettartamot szükséges elérni, mint amelyre a tárgyat iparilag tervezték. Az előadás a PVC hosszú távú tárolása során bekövetkező degradációjának előrejelzésére összpontosított. A kutatáshoz természetes módon öregedett (25–35 éves) minták mellett mérsékelten alacsony hőmérsékleten, mesterségesen öregített mintákat használt. A sárgulás előrehaladását hordozható reflexiós spektrometriával követték nyomon, míg a mintákat gázkromatográfiával és méretkizárásos kromatográfiával jellemezték. Ennek eredményeképpen az átlátszó PVC sárgulását leíró kárfüggvényt modellezték, és kibővítették a legfontosabb tárolási változókkal (hőmérséklet és relatív páratartalom) és a belső anyagjellemzőkkel (polimer moláris tömege

és lágyítószer-tartalma), hogy a tárgy élettartamát egy sárgulási küszöbértéknek megfelelően megjósolhassák. A kísérletekhez átlátszó PVC-mintákat használtak, és ahogy Rijavec kiemelte, a sárgulás követése színezett tárgyaknál nehezen kivitelezhető. A modellezés eredményeiből hasznos izokrón ábrák hozhatók létre, amelyek szemléltetik a tárolási hőmérséklet és páratartalom hatását a megjósolt élettartamra, 10 és 400 év között. A restaurátorok és gyűjteménykezelők így segítséget kapnak a saját tárolási körülményeiknek megfelelő, elfogadható kockázat felmérésében. A modell hatásának értelmezése és a változók rangsorolásának egyszerűsítése érdekében bevezették az „1 °C-egyenértéket”, amely kiszámítja egy változó megfelelő értékét, amely a hőmérséklet 1 °C-os emelkedésének a sárgulási arányra gyakorolt hatásával azonos hatást gyakorol. A kutatás eredményeit az előadó tavaly már publikálta két szerzőtársával.⁷

Katja Kavkler *A szintetikus szilárdítószeres gombaellenes ellenálló képességének értékelése* címmel tartott előadást Amela Kujovićcsal és Polona Zalarral végzett kutatásáról. A kulturális örökség tárgyai, különösen a képzőművészeti tárgyak megőrzése során a legtöbb problémát okozó változások közül a kötőanyag szilárdságának elvesztése az, amely különböző romlási folyamatokhoz vezethet, mint például

4. Barbara Farber esőkabát, 1974.
Centraal Museum, Utrecht

7 RIJAVEC et al. 2023.

a felváló vagy porló festékrétegek. A történelem során különféle anyagokat használtak az ilyen károsodások javítására, restaurálásra. Ezek kezdetben természetes szerves eredetűek voltak, később, különösen a 20. század második felétől kezdve pedig szintetikus szerves anyagokat vezettek be szilárdítóanyagként. A szintetikus anyagok nem biztonságosak az öregedés okozta lebomlással szemben. Ellenállóak azonban a gombákkal szemben? A bemutatott kutatás keretében kiválasztott gombák hatását elemezték néhány gyakori szintetikus szerves szilárdítóanyagra (két akril-diszperzió, akrilgyanta, aldehidgyanta, különböző gyanták keveréke és egy szénhidrogéngyanta), és összehasonlították őket egy olyan anyaggal (állati enyv), amelyről ismert, hogy rendkívül érzékeny a gombásodásra. A modellkísérletekben vizsgált gombokat eredeti műtárgyakról és egyházi épületek falfestményeiről vették. A kiválasztott gombafajok hatását az új és mesterségesen öregített szilárdítóanyagokra Fourier-transzformációs infravörös fotoakusztikus spektroszkópiával (FT-IR PAS) és pásztázó elektronmikroszkópiával (SEM) elemezték. A mérsékelt vagy súlyosan biodegradálódott gyanták szerkezeti változásait FT-IR PAS segítségével figyelték meg. Az elemzés kimutatta, hogy számos obligát xerofil és néhány fakultatív xerofil gombafaj, amelyek gyakran vászonfestményeket kolonizálnak, képesek lebontani a konzerváló-restauráló beavatkozások során gyakran használt szintetikus szilárdítószereket. A kiválasztott anyagok azonban az állati ragasztóhoz képest viszonylag ellenállóak a gombák szaporodásával és lebomlásával szemben.

Következő előadónk Tim Bechthold volt, a müncheni Die Neue Sammlung restaurátor osztályának vezetője, a Future Talks konferenciák egyik szervezője,⁸ előadásának címe: *Prototípusok és kis szériák. A szintetikus anyagok megértése és megőrzése a modern formatervezésben.* A modellek és prototípusok fontos szerepet játszanak a tervezési folyamatban. A tervezői elképzelés megjelenítésére rengetegféle anyag és eljárás létezik: a hagyományos anyagokból, például papírból, fából, agyagból és gipszből kézzel készített első modellektől a fröccsöntéssel mechanikusan előállított összetettebb vizualizációkig, a számítógépes vezérlésű marásig (CNC) vagy a gyors prototípus-gyártási eljárásokban előállított összetett modellekig terjed. Közös nevező, hogy a legtöbb termék, amely ebből a korai tervezési szakaszból származik, csak arra való, hogy néhány hónapig használható legyen. A tartósság helyett a hangsúly a megmunkálhatóságra, a hozzáférhetőségre, a hatékonyságra és az árra helyeződik. Ezek a tények nagy kihívást jelentenek egy olyan múzeum számára, amely a formatervezési folyamatok gyűjtésében és tanításában érdekelt, és amelynek kötelessége, hogy ezeket a „termékeket” a következő generációk számára megőrizze. A műanyagok olyan különleges formatervezést tesznek lehetővé, amely korábban nem volt lehetséges. Az általános bevezető után

8 <https://www.die-neue-sammlung.de/en/future-talks/>

előadónk esettanulmány-szerűen a legfontosabb anyagokat mutatta be a Die Neue Sammlung gyűjteményéből. Az „ipari agyag”, modellagyag,⁹ más néven plasticine/plastiline az egyik leggyakoribb alkotóeleme a prototípusoknak: bizonyos típusai gyantákból, viaszokból, száradó olajokból és töltőanyagokból készült keverékek, míg más típusok szintetikus gyantákat tartalmaznak. A modellagyag felülete könnyen sérül, míg az ép darabokkal viszonylag kevés gond van, a már megrepedt, törött tárgyak konzerválása nehéz feladat.

5. Modellagyagból készült autó

Autók tervezésénél bevett vizualizációs technika, hogy a valós méretnek megfelelő járművet műanyag habokból készítik el, majd bevonják egy réteg (kb. 5 cm) modellagyaggal a felület kialakításához. Az agyagra festés, fémfólia, lakk is kerülhet, hogy teljesen „valós” megjelenést adjon a tárgynak. A nagy méretű autó-prototípusok egyik legnagyobb problémája a nehéz mozgatás: tömegük nagyjából megegyezik az igazi autókéval, vagy nem sokkal marad el tőlük, szerkezetük azonban sokkal kevésbé terhelhető.

A következőkben pár gyári hibás tárgyat láthattunk, melyek nemcsak a gyártástechnikáról mesélnek sokat, hanem az anyaghasználatról is. Bechthold előadásában is előkerült a restaurálás során, a tárgyról korábban készült fotók kutatásának kérdése. Egy Konstantin Grcic¹⁰ által készített karton székprototípus háttámlája az ülőlapra feküdt, a fotók alapján ez eltér a gyűjteménybe vételi állapottól. Tervezőkkel való konzultálás során kiderült, hogy a szék támlája sosem tartotta meg magát, a celluxszal élben összeragasztott kartondarabok ehhez túl nehezek voltak: a fotózás idejére a támlát a falhoz rögzítették. A meggyengült ragasztószalagok megerősítésén kívül így nem történt beavatkozás. Végezetül a 3D nyomtatásról és a polikaprolaktonról (PCL) is beszélt, mely bár viszonylag stabil anyag, a belekevert adalékanyagok, pigmentek jelentősen módosíthatják a tulajdonságait.

⁹ <https://www.staedtler.com/clay/en/claysecrets/>

¹⁰ A bemutatott szék variációi a 4-es metró Gellért téri megállójában is láthatóak.

Az utolsó előadást Anna Laganà, a Los Angeles-i Getty Institute kutatórestaurátora online közvetítéssel tartotta *Műanyagok konzerváló kezelése: kihívások, vizsgálatok és esettanulmányok* címmel. A műanyagok megőrzése rendkívül nagy kihívást jelenthet, különösen, ha azok átlátszóak. Az átlátszó műanyagból, például poli(metil-metakrilátból) készült műtárgyakat, ha súlyosan sérülnek (karcolódnak, lepattannak vagy törnek), gyakran irreverzibilis kezelésnek vetik alá, amely az eredeti anyag eltávolításával jár (például polírozás). Sokukat raktárban tartják, és szélsőséges esetekben a megfelelő konzerválási kezelések hiányában kivonják a gyűjteményből vagy újragyártják őket.¹¹ A kezelési lehetőségek szűkössége annak tudható be, hogy nehéz olyan konzerválóanyagokat találni, amelyek megfelelnek a sikeres restauráláshoz szükséges kritériumoknak anélkül, hogy a műanyagok károsodnának. Például számos konzerválóanyag (kiegészítő anyagok vagy ragasztók)¹² szerves oldószereket tartalmaznak, vagy a kikeményedés során olyan hőt termelnek, amely károsíthatja a műanyagokat, ami jelentősen szűkíti az anyagok választékát. Ráadásul ha a sérült műanyag átlátszó, az optimális konzerválóanyag megtalálása még nagyobb kihívást jelent, mivel a terméknek láthatatlan javításokat is el kell tudnia végezni, ami nagyon nehezen megvalósítható, amint az a törött üvegek konzerválásánál is felmerül. Ezért az elmúlt években a Getty Conservation Institute (GCI) széleskörűen vizsgálta a konzerválóanyagok és technikák alkalmasságát, hogy a restaurátorok számára kezelési megoldásokat kínáljon.

Az előadásban többféle ragasztó és kiegészítő anyag bemutatásra került, majd a konklúziót egy táblázat szemléltette, amelynek segítségével a konkrét munkához szükséges anyag kiválasztható: terhelhetőség, transzparencia, rugalmasság alapján.¹³ A kutatás a plexire specializálódott, az anyagokat élben illesztett és átlapolva illesztett mintadarabokra hordták fel, majd vizsgálták a munka eredményességét. Az eredmények (természetesen modellkísérletek után) más átlátszó műanyagok restaurálására is alkalmasak lehetnek.

11 Ahogy az Joe Tilson *Öt érzék* című alkotása esetén is történt. Erről számolt be KOVÁCSNÉ GÖGÖS Ágota: *Plexi műtárgyak restaurálása során felmerülő gyakorlati és etikai problémák* című előadása a 40. Nemzetközi Restaurátor Konferencián, Budapest 2015.

12 Laganà „fillers” kifejezést használt a hiányok kitöltésére szolgáló anyagokra. A hazai szaknyelvben ezeket inkább kiegészítő anyagoknak nevezhetnénk. Töltőanyagoknak (fillers) a műanyagokba kevert egyéb anyagokat nevezik: kréta, faforgács, szálanyagok stb.

13 LAGANÀ et al. 2017.

6. Anna Laganà Gino Marotta: Giraffa Artificiale (1973, Museo del Novecento, Milánó) plexi műalkotásán dolgozik. J. Paul Getty Trust, Samuele Pellecchia/Prospekt felvétele

Szakirodalom

CURRAN et al. 2014

Katherine CURRAN–Alenka MOŽIR–Mark UNDERHILL–Lorraine T. GIBSON–Tom FEARN–Matija STRLIČ: Cross-infection Effect of Polymers of Historic and Heritage Significance on the degradation of a cellulose reference test material. *Polymer Degradation and Stability* 107. (2014) 299, 304.
<https://doi.org/10.1016/j.polymdegradstab.2013.12.019>

LAGANÀ 2017

Anna LAGANÀ–Julia LANGENBACHER–Rachel RIVENC–Maëlle CARO–Vincent DION–Tom LEARNER: The future of looking younger: A new face for PMMA. Research into fill materials to repair poly(methyl methacrylate) in contemporary objects and photographs. In: Janet Bridgland (Szerk.): *ICOM-CC 18th Triennial Conference Preprints, Copenhagen, 4–8 September 2017*. International Council of Museums, Paris, 2017.
https://www.getty.edu/conservation/our_projects/education/cons_plastics/paper_2017_icom_cc.pdf

RIJAVEC et al. 2023

Tjaša RIJAVEC–Matija STRLIČ–Irena KRALJ ČIGIĆ: Damage function for poly (vinyl chloride) in heritage collections. *Polymer Degradation and Stability* 211. (2023)
<https://doi.org/10.1016/j.polymdegradstab.2023.110329>

VÁGYÁNY et al. 2024

VÁGYÁNY, Judit – ALBERT BELLER, Nacho – RETKESS-KISS, Antal Farkas: A Plastic Fantastic műanyag konzerválási konferencia tanulságai. *Polimerek* 10. (2004) 7. szám, 222-225.
<http://polimerek.hu/magazin/erdktelenseg-ellen-valo/>

VAN OOSTEN 2022

Thea B. VAN OOSTEN: *Properties of Plastics: A Guide for Conservators*. Getty Conservation Institute, Los Angeles, 2022.

VAN ROOIJEN et al. 2024

Olivia VAN ROOIJEN – Carien VAN AUBEL – Suzan DE GROOT – Henk VAN KEULEN: *What smell can tell: using Magic Chemisorbers and GC/MS to capture and analyse volatiles off-gassing from plastic coatings*, in *Conservar Património* 2024/ szeptember, 78-86.

Képjegyzék

1. A ljubljana konferencia plakátja
2. „L'Apparence du Vide”, Victor & Rolf aranyszínű összeállítás, 1995. Centraal Museum, Utrecht, ltsz. 28464/001-003. Dea Rijper felvétele
3. Pennel et Flipo esőkabát, 1972. Centraal Museum, Utrecht, ltsz. 20001.
4. Barbara Farber esőkabát, 1974. Centraal Museum, Utrecht, ltsz. 20101.
5. Modellagyagból készült autó. Felvétel: Wikipedia / Robert Basic
6. Anna Laganà Gino Marotta: Giraffa Artificiale (1973, Museo del Novecento, Milánó) plexi műalkotásán dolgozik. J. Paul Getty Trust, Samuele Pellicchia/ Prospekt felvétele

Judit Vágány – Nacho Albert Bellver – Farkas Antal Retkes-Kiss

'Plastic Fantastic'. A report from the plastics conservation conference in Ljubljana

We attended the one-day conference on plastic conservation organised by Moderna Galerija in Ljubljana on 22 April 2024 as members of the BTM Kiscell Plastic Project. The first speakers were conservator Simona Škorja and chemist Špela Pok, who presented the problems encountered in the Moderna Galerija storage, the general difficulties of storing plastic artworks and the plans for reorganising the warehouse. Next, Matija Strlič, Professor of Chemistry at the University of Ljubljana, talked about the history of plastic conservation, the possibilities of preventive conservation and the predictability of the use of materials in art. Conservator Carien van Aubel and chemist Olivia van Rooijen presented their latest research on identification based on odour analysis. In the afternoon, Tjaša Rijavec, a PhD student in chemistry at the University of Ljubljana, gave a presentation on the ageing of PVC and its life expectancy. Katja Kavkler spoke about the antifungal properties and resistance testing of synthetic hardeners. Tim Bechthold, chief conservator at Die Neue Sammlung in Munich, described the materials and techniques used in the process of designing and then discussed the possibilities for their conservation. The final lecture was given by Anna Lagana, research conservator at the Getty Institute in Los Angeles, on the materials that can be used to restore plexiglass objects.

A kötet szerzői

Antal Ildikó PhD technikatörténész, főmuzeológus
(MMKM Elektrotechnikai Gyűjtemény)
antal.ildiko.dr@gmail.com

Bellver, Nacho Albert vegyész
(BTM Kiscelli Múzeum, 2023-2024: erasmusos gyakornok)

Branczik Márta művészettörténész, főmuzeológus (BTM Kiscelli Múzeum)
branczik.marta@kiscellimuzeum.hu

Brunner Attila művészettörténész, főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
brunnera@bparchiv.hu

Éder Katalin PhD régész, történész (Budapesti Történeti Múzeum)
eder.katalin@btm.hu

Farbaky Péter PhD művészettörténész, főmuzeológus (BTM Kiscelli Múzeum)
farbaky.peter@btm.hu

Horváth Ágoston szociológus (ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola)
horvagos@gmail.com

Molnár Álmos történész, muzeológus (BTM Kiscelli Múzeum)
molnar.almos@kiscellimuzeum.hu

Retkes-Kiss Antal Farkas műtárgyvédelmi asszisztens (BTM Kiscelli Múzeum)
kiss.farkas@btm.hu

Serfőző Szabolcs PhD művészettörténész, főmuzeológus
(Magyar Nemzeti Múzeum)
serfozo.szabolcs@nmn.hu

Simon Katalin PhD történész, főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
simonk@bparchiv.hu

Szecskő Diána restaurátor (Iparművészeti Múzeum)
szecsko.diana@imm.hu

Szendrői Áron levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)
szendroi.aron@bparchiv.hu

Szerdahelyi Márk PhD művészettörténész, főmuzeológus
(BTM Budapest Galéria)
szerdahelyi.mark@btm.hu

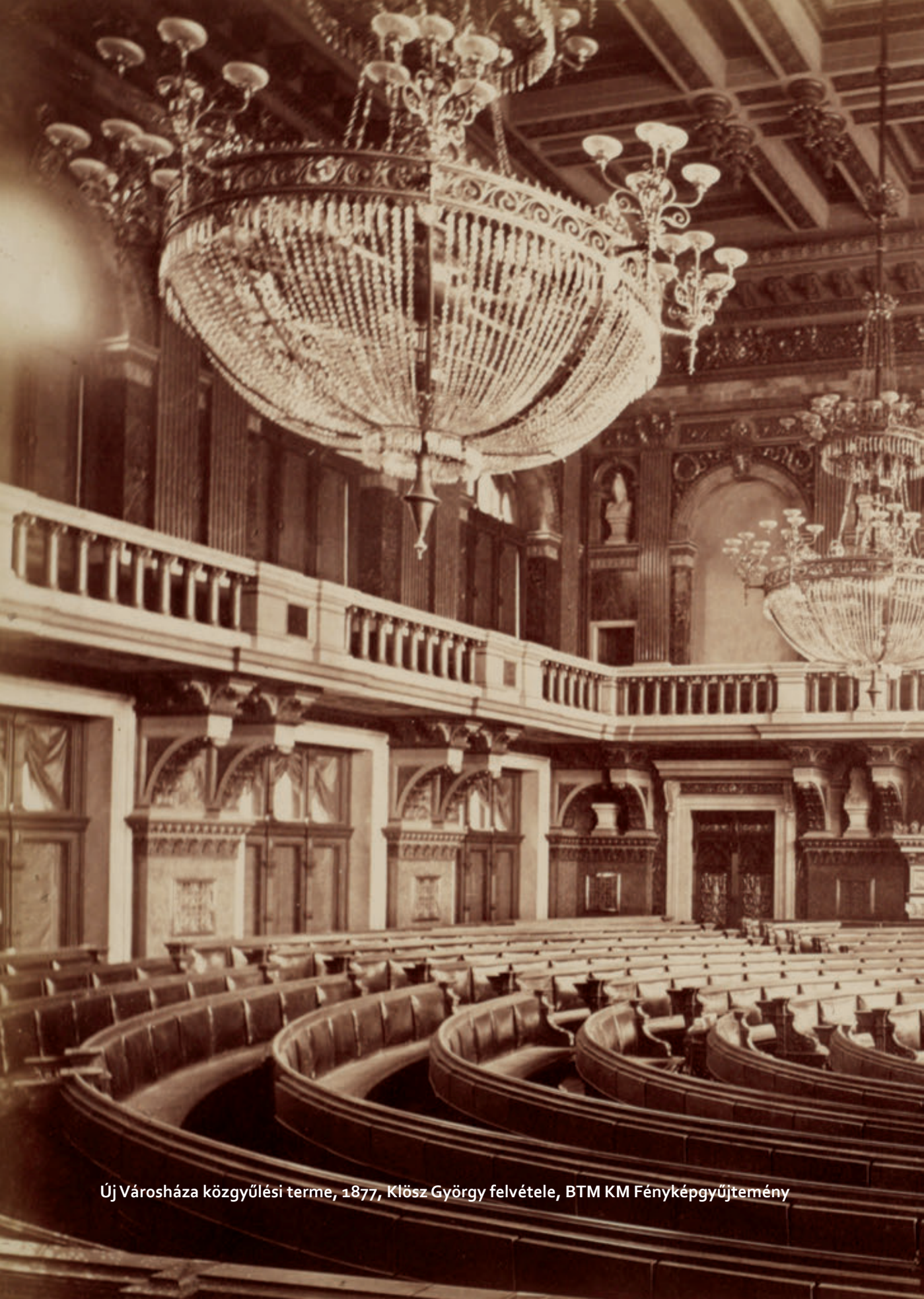
Tarnai Eszter történész
(Építésügyi Dokumentációs és Információs Központ)
tarnaieszter5@gmail.com

Thész Dóra országgyűlési főtanácsos, magyar nyelvi lektor
(Országgyűlés Hivatala)
theszdori@gmail.com

Vágány Judit restaurátor (BTM Kiscelli Múzeum)
vagany.judit@btm.hu

Ziegler Gábor veterángép, - jármű és műszaki szakrestaurátor
(MMKM Műszaki Tanulmánytár)
gabor.ziegler@gmail.com

Zsoldos Emese művészettörténész, irodalomtörténész
(BTM Kiscelli Múzeum)
zsoldos.emese@kiscellimuzeum.hu

Új Városháza közgyűlési terme, 1877, Klösz György felvétele, BTM KM Fényképgyűjtemény

Gázlámpa a Városház utcában, 1910-es évek, BTM KM Fényképgyűjtemény

